

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Viborgs historie

Oldtid - 1726

I

Viborgs historie 1

Viborgs historie

Oldtid-1726 1

Mette Iversen
Hans Krongaard Kristensen
Jesper Hjermind
Ole Fenger
Per Ingesman
Bjørn Poulsen
Paul G. Ørberg
Marianne Bro-Jørgensen

© Forfatterne og Viborg kommune

Redaktion:

Henning Ringgaard Lauridsen

Lars Munkøe

Typografisk design: Flemming Bau

Lay-out: Henning Ringgaard Lauridsen

Billedredaktion: Ann Bodilsen, Jesper Hjermind
og Mette Iversen

Kort og grafik: Helle Lerche og

Anette F. Østergaard

Tryk: Special-Trykkeriet Viborg a-s

ISBN: 87-986605-2-7 (bind 1)

87-986605-0-0 (hele værket, bind 1-3)

Ophavsret til bogens illustrationer er så vidt muligt respekteret. Det har dog ikke i alle tilfælde været muligt at finde et billedes ophavsmand. Hvis nogen gør berettigede krav gældende, vil de blive indfriet.

Hvis ikke andet er nævnt befinder genstande og fotografier sig på enten Lokalhistorisk Arkiv for Viborg Kommune eller Viborg Stiftsmuseum.

Udgivet med støtte af:

Anonym giver i Viborg

Kjems-Fonden

Nykredit

Special-Trykkeriet Viborg a-s

Unidanmark-fonden

Indhold

Forord	9
<i>Viborg i oldtid og vikingetid</i>	
Den ældste bebyggelse af <i>Mette Iversen</i>	13
Viborg i oldtiden 13, Vikingetidens bosættelse i Viborg 17, Byens opland 20, Et trafikalt knudepunkt 22	
<i>Tidlig- og højmiddelalder 1000-1350</i>	
Byen vokser frem af <i>Hans Krongaard Kristensen</i>	27
Den befæstede by 29, Søens opstemning 31, Byens huse 33	
Dagligliv og levevilkår ca. 1000-1350 af <i>Jesper Hjermind</i>	35
Livet og døden 35, Dagligliv 38, Husdyr og husholdning 39, Middlealderens klædedragt 43, Håndværket 44, Klæde og skind, ben og træ 45, Smedene 47, Stenmesteren og teglbrænderen 50, Når dagen ikke var arbejde 50, Handel og transport 51	
Viborgs rigspolitiske betydning af <i>Ole Fenger</i>	54
Ting, kult og marked 54	
Landstingets beliggenhed 55, Kongevalg på jydernes tingsted 56, Landstingets øvrige funktioner 59, Jydske Lov og Viborg landsting 63	
Kongemagt og bystyre 66	
Kongens mønt 66, Skatter og afgifter 68, Kongevalg og kongestrid 68	
Bispestaden Viborg af <i>Per Ingesman</i>	72
Domkapitel og biskop 73, Domkapitlets organisation og funktioner 75, Biskoppernes baggrund og uddannelse 76, Biskoppernes personligheder og betydning 78, Bisp Gunner 79, Sankt Kjeld 81	
Kirkens huse af <i>Hans Krongaard Kristensen</i>	85
Viborg domkirke 85	
Domkirkens kirkegård 89, Mariaklostret og domkapitlet 91, Asmild 94, Skolen 94	

Sognekirker, klostre og hospitaler 95
 Beliggenhed og sogne 96, De enkelte sognekirker
 97, Klostrene 104, Asmild kirke og kloster 108, Ho-
 spitalerne 111, Kapellerne 112

Senmiddelalder og reformation 1350-1536

Byens huse, gårde og gader af *Hans Krongaard*

Kristensen 115

Offentlige bygninger 115, Gadenettet i senmiddelal-
 deren 116, Senmiddelalderlige huse 117

Byens styre og byens næring af *Bjørn Poulsen* 123

Byloven og borgerne 123, Kongen og den jyske adel
 129, Niels Clementsen 133, Bønder i by 138, Til
 marked 143, Snapsting og pengemarked 145, Land-
 og søhandel 149, Fra heste- til oksehandel 154,
 Håndværk og husbyggeri 159, Det daglige liv 163

Bymarken af *Hans Krongaard Kristensen* 173

Den store strid 174, Skellet 176, Markens brug 177,
 Loldrup og Asmild 177, Besiddelser i bymarken 178

På vej mod reformationen af *Per Ingesman* 179

Domkapitlet i senmiddelalderen 179, Domkapitlets
 ledere og medlemmer 180, Biskopperne 181, Bisp
 Knud Mikkelsen 183, Bispesædets og domkapitlets
 besiddelser 184, Læsø 187, De kirkelige institutio-
 ner og byen 188

Det religiøse liv 192

Lægfolket og kirken 192, Gildernes religiøse betyd-
 ning 196, Undervisning 197, Individuel og kom-
 munal godgørelse 198

Reformationen 200

Biskop Jørgen Friis 200, Fordrivelsen af Christian II
 og det jyske oprør 203, Frederik I's kirkepolitik og
 Hans Tausen 204, Reformationen sejrer i Viborg 208,
 Viborg under Grevens Fejde 214, Christian III's sejr
 og reformationens indførelse 1536 217, Kirkelig ny-
 ordning i Viborg 219

Højkonjunktur, krig og nedgangstider 1536 -1726

Byens fysiske udvikling fra reformationen til byens

brand 1726 af *Hans Krongaard Kristensen* 223

Forandringen som konsekvens af reformationen 225,

Klostrene 227, Domkirken og bispegården 229, De store brande 230, Viborgs huse og gårde 1682 232, Tidens byggeskik 233, Bymarken 236

Den politiske og økonomiske udvikling

1536-1726 af *Paul G. Ørberg* 239

Adelens Viborg 241, Markedet 243, Krigen 247,

Byens styre 255

Rådstuen 259, Skriverkarlene 263

Reformerne 266

Kirken under den rene lutherske lære 270, På skolebænk og bag kateder 274, Latinskolen 276, Nedgangstid og forfald 282, Rettens sværd 286, Overblikket 289, Faldende folketal 290

Næringslivet og dagligdagen

af *Marianne Bro-Jørgensen* 292

Boliger for rige og fattige 292

De adelige gårde 294, Jomfru Agathe Dyres aftægtsbolig 297, Købmandsgården på Hjultorvet 299, Den Gud giver embede 302, Kobbersmeden i Sct. Mogens Gade 304, De fattiges våninger 307

Byens erhverv 308

Købmandslavet 308, Håndværkerne 309, Håndværkerlavene 310, »Forsamlet for åben lade« 312, Byens landmænd 313, De fattige og enliges erhverv 314

Klædedragt og mode 316

Adelsfolk i fløjl og brokade 316, Borgerstandens rette påklædning 320, De solide håndværkeres påklædning 321, De fattige og armes tøj 322

Mad og drikke 325

På indkøb 326, Kokke, kogersker og køkkenpiger 327, Måltider 329, Gamle og nye drikke 331

Finkultur og folkefornøjelser 333

Vinstuer, værtshuse og knejper 333, Fester og sammenkomster 334, Officielle fester 337, De barske forlystelser 339, Værdighed og forfald 340

Litteratur og kilder 343

Noter 355

Navne- og stedregister ved Mette Iversen 365

Forord

Viborg er en af Danmarks ældste byer. Bydannelsen tog for alvor fart for tusind år siden, men allerede fra sent 700-tal er der spor af en vikingegård med mange huse i Pederstræde-kvarteret. Sandsynligvis fik Viborg da også sit navn i vikingetiden, idet der i det bakkede terræn ved søerne lå et hedensk offersted – et »vi«. Her mødtes jyderne regelmæssigt for at rådslå om fælles anliggender, for at ofre til guderne og vel også for at handle. Ting, kult og marked er de vigtige betingelser for byens opståen og vækst.

Dette bind af Viborgs historie dækker tiden fra den første bebyggelse og indtil store dele af byen brænder i 1726. Bogen er inddelt i fire hovedafsnit: Det første skildrer den ældste bebyggelse. Det næste afsnit begynder ved overgangen mellem vikingetid og middelalder og rækker frem til Den sorte Død omkring 1350. I denne periode blev Viborg en af Jyllands betydeligste middelalderbyer. På det jyske lands-ting blev kongerne hyldet, politik blev forhandlet og retsregler afprøvet. Viborg blev også bispestad og hjemsted for klostre og magtfulde gejstlige institutioner. Endelig er det i den periode, vi for første gang får indblik i den almindelige viborgensers hverdag.

Pesten, Den sorte Død, der måske udryddede 40 procent af befolkningen, satte dybe spor, både religiøst, økonomisk og socialt. I afsnittet om senmiddelalderen og reformationen fortælles om byens styre og købstadens borgere og om de spændinger, der til sidst får den ellers så magtfulde katolske kirke til at bryde sammen. Afgørende begivenheder i den danske reformations historie udspillede sig i Viborg, og det var med henrettelsen af oprørslederen skipper Clement på Gammeltorv i Viborg, at den blodige borgerkrig, Grevens Fejde, fandt sin jyske afslutning.

Bogens sidste afsnit skildrer udviklingen i Viborg fra 1536 til 1726. Fremgang og velstand prægede byen et stykke ind i 1600-årene, især højadelen og storkøbmændene tjente godt på heste- og studehandelen. Ulykkerne begyndte imidlertid at vælte ind over borgerne, da først tyske og senere svenske tropper hærgende drog op gennem Jylland. Flere bybrande

og ugunstige konjunkturer medvirkede også til, at viborgenserne ved begyndelsen af 1700-årene mærkede tilbagegang i deres by.

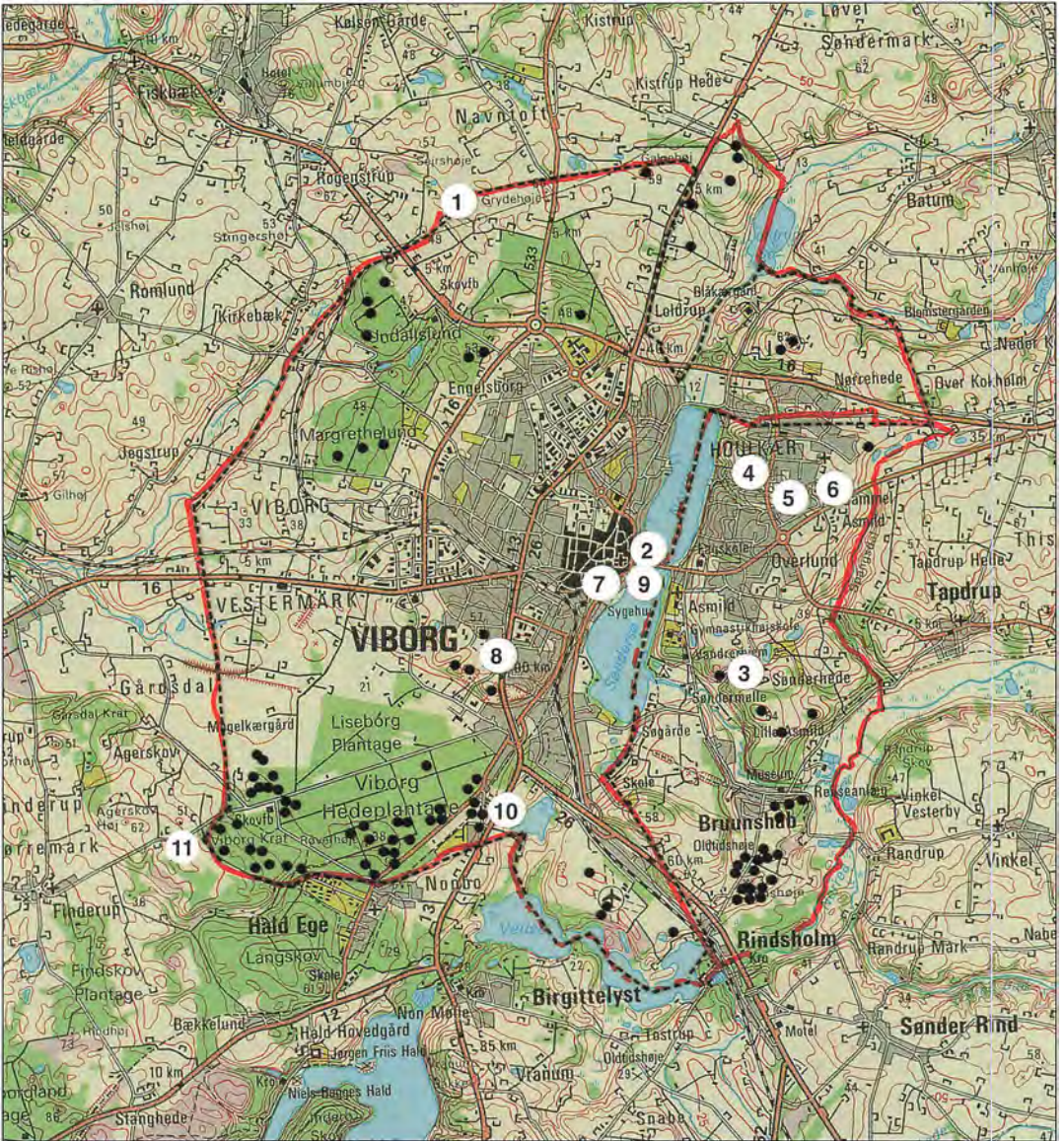
De historiske begivenheder, som fandt sted for flere hundrede år siden, kan måske føles fjerne og uvirkelige for nutidens viborgensere. Alligevel vil blot en lille strejftur gennem Viborgs gamle bydel afsløre talrige spor af byens lange historie. Gadenettet blev anlagt i middelalderen, flere markante middelalderlige stenhuse er fortsat en del af bybilledet og gadenavnene minder om en tid, hvor helgendyrkelsen var en del af det religiøse liv. Og bevæger man sig ind i Søndre sogns kirke, sortebrødrenes gamle klosterkirke, viser altertavlens figurer den europæiske tøjmode i 1520'erne. Man kan også ved fantasiens hjælp tænke sig tilbage til dengang gudstjenesten foregik på latin, og det dunkle kirkerum var fyldt med kirkegængere, der hverken kunne læse eller skrive.

Bind 1 af Viborgs historie fortæller om det solide historiske fundament, som det moderne Viborg er bygget på. Det planlagte trebindsværk skal give en sammenhængende skildring af Viborgs lange og dramatiske historie, og det er mit håb, at læserne i bøgerne vil finde nyttig viden og spændende skildringer. Jeg vil gerne på Viborg Byråds vegne takke sponsorerne for deres støtte til værkets tilblivelse og forfatterne for deres indsats.

God læselyst!

November 1998
Johannes Stensgaard
Borgmester

Viborg i oldtid og vikingetid

Kort over Asmild og Viborg sogne. 1. Algestenen; 2. Borgvold; 3. Broddenbjerg mose; 4. Houlkær, Hyrdebakken; 5. Houlkær, Kildevænget; 6. Houlkær, Odshøj; 7. St. og Ll. Sct. Peder Stræde; 8. Søndermarken; 9. Søndersø; 10. Sønder Teglård; 11. Viborg krat. – Desuden er alle fredede gravhøje markeret. Grænserne for Asmild og Viborg sogne er indtegnet med rødt, og Viborg bys marks skel 1499 er stipleet. Udsnit af kort 1215 Viborg. Gengivet med tilladelse fra Kort- og Matrikelstyrelsen. Copyright. 1:100.000.

Den ældste bebyggelse

af Mette Iversen

Skal man tro Christen Erichsøn (1639-1711), som var sognepræst ved Søndre sogns kirke, er Viborg den ældste købstad i Jylland og mere end 3.900 år gammel. Viborg skulle med andre ord gå tilbage til omkring år 1900 før Kristi fødsel.

Der er forsket meget i Viborgs fortid i de 300 år der er gået, siden Christen Erichsøn skrev sin Viborg Byes Beskrivelse,¹ og vi kan med bestemthed afvise denne høje alder for *byen* Viborg. I Danmark opstår de egentlige byer først i vikingetiden, og vi ved nu, at Viborg ikke hører til de allerældste, men der er dog sikre tegn på, at byen har eksisteret i slutningen af 900-tallet, dvs. i den sidste del af vikingetiden.

Byen er altså 1.000 år gammel, men der har dog levet mennesker ved Viborg-søerne, længe før vi kan kalde det en by.

Viborg i oldtiden

Det, man først og fremmest lægger mærke til, er de usædvanlig mange gravhøje.² I 1889-1890 blev der registreret 185 høje i Viborg domsogn og Sønder sogn og 85 i Asmild sogn. Dyrkning, vejanlæg og bebyggelse har gjort et stort indhug i bestanden, og nu er der kun 94 tilbage, som er beskyttet af fredning. Nogle af dem ligger frit, som f.eks. Odshøj og Skaldehøj og de 25 små lyngklædte høje langs vejen mellem Bruunshåb og Rindsholm, men de fleste er blevet bevaret fordi de ligger i skoven – f.eks. i Margrethelund, Undallslund og Viborg hedeplantage.

Kun få af de 270 høje er udgravet af sagkyndige, men vi tør alligevel påstå, at langt de fleste af dem er bygget af stenalderfolk for ca. 4.500 år siden og genbrugt flere gange i de følgende 1000 år.

Der er ikke bevaret nogen af de endnu ældre jættestuer, men der har ligget én i Bruunshåb og én ved Undallslund – og mon ikke der har været flere. I alt fald er der fundet mindst en snes flintøkser af den slags, som er typisk for netop dem, der byggede jættestuerne, i Asmild og Bruunshåb, på Vestermarken og Nørremarken, og endog i den indre by, bl.a. i Sct. Mathias Gade, Ll. Sct. Mikkels Gade og Sct. Mogens Gade.

Runestenen i Asmild kirke.
Foto: Lars Guldager.

Fra stenalderens slutning kommer de utrolig fint tilhuggede kornsegl, pilespidser, spydspidser og dolke, der er fundet i stort tal på marker, i haver og ved anlægsarbejder. Også bronzealderfolkene må have boet her, for i så godt som alle gravhøjene er der desuden bronzealdergrave – især gravurner. I forrige århundrede, inden højene blev fredet, blev mange gravet væk og f.eks. brugt som fyld i lavninger. Her ved er man stødt på urner, og ofte har finderens foræret museet de små bronzesmykker, knapper, rageknive, pincetter o.lign., som har været lagt ned i urnen sammen med de brændte ben. I Broddenbjerg mose er der på samme tid ofret et stort halssmykke og to mægtige 31 cm lange spiralarmsringe af bronze.³ Denne offermose og de mange grave viser, at her har levet en ganske stor befolkning, men endnu har vi kun udgravet én boplads. Under omfartsvejen i Søndermar-

a. Flintøkse fundet ved Sønder Teglgård. Denne type økse er karakteristisk for de stenalderfolk, der byggede jættestuerner. – b. Økse af bjergart, fundet i Asmild. Næsten alle Viborg-Asmilds gravhøje er bygget af de folk, der også fremstillede denne slags økser. I hver gravhøj har der været mange stenalderbegravelser. Kvinderne havde ofte ravperler, mens mændene havde en flintflække eller en stenøkse; både mænd og kvinder kunne få små lerbægre med. I bronzealderen er højene brugt igen til stenkister eller gravurner. I denne forbindelse er højene bygget større. – c. Kornsegl af flint fundet i Sct. Mathias Gade. – d. Pilespid af flint fundet i Viborg. – e. Flintdolk fundet på Søndermarken. c-e stammer fra stenalderens slutning. Foto: Lars Guldager.

ken har der ligget fire hustomter – den største på 27,5 m's længde og 5,5 m's bredde.

Med jernalderen, der starter omkring 500 f.Kr., bliver gravene sjældne, men til gengæld finder vi bopladserne. I Houlkær-området er der udgravet tre lokaliteter med hustomter fra ældre jernalder. De har ikke eksisteret samtidig, og de ligger så tæt ved hinanden, at det kan være den samme landsby, der er flyttet rundt inden for sit ressourceområde. Husenes levetid var næppe meget mere end 30 år, og alle husene på de enkelte pladser har ikke ligget der samtidigt. Når man har skullet forny sit hus, er det ikke altid sket lige oven i det gamle: det kan enten være rykket nogle få meter på gårdspladsen, eller man kan have flyttet gården over på den modsatte side, eller hvor der nu var plads. Det er derfor meget svært at regne ud, hvor mange gårde, der har ligget i en landsby samtidigt, og helt umuligt er det, når man – som her – kun har undersøgt en del af hver plads.

Den ældste boplads lå på markerne lige øst for Odshøj. Her er udgravet 16 små huse, som lå meget spredt. Efter kort tid – 100 år måske – flyttede man nogle hundrede meter vestpå til Kildevænge-kvarteret, hvor man lagde gårdene tættere sammen og efterhånden byggede hegn omkring hver enkelt. På den del af pladsen, vi har udgravet, lå der 25 hustomter, repræsenterende mere end tre faser. Omkring Kristi fødsel er en lille gruppe rykket over på den anden side af Houlkærvej til Hyrdebakke-kvarteret, hvor der er konstateret otte huse fordelt på et mindre antal indhegnede gårde.

Ved Kildevænget og ved Kildebakken er der fundet en grav fra århundredet efter Kr.f., men da Houlkær tilsyneladende har været beboet uafbrudt i en 500-årig periode (ca. 400 f.Kr.-ca. 100 e.Kr.) må der mangle en del grave, og formentlig ligger der mange rundt omkring i haverne, under husene og på friarealerne.

Heller ikke vest for søen har der været helt mennesketomt i tiden omkring Kristi fødsel: under den nye politistation er der fundet spor efter enkelte huse, og affaldsgruber er fundet ved Rørsangervej, under Søndermarkens plejehjem og i nogle haver på Sct. Laurentiivej, Middagshøjvej og Søndermarksvej, men større bopladser på markjordene vest for byen har vi endnu ikke fundet.

To forunderlige fund fra samme tid skal nævnes. I 1880 blev der ved tørvegravning i Broddenbjerg mose fundet en 88 cm høj træfigur, som forestiller en skægget mand med stor rejst fallos.³ Vi antager, at den hører til frugtbarhedskul-

Broddenbjergmanden. Foto: Nationalmuseet.

Oversigtsplan over en del af jernalderlandsbyen ved Kildevænget med 21 af husene markeret med svag farve. Alle spor efter nedgravninger i undergrunden er tegnet ind, og de, der har relation til husene, er kraftigt farvet i samme kulør. I de runde huller har der stået stolper, som har båret taget og i de aflange huller har der stået skillerum mellem kreaturbåse. Husenes ydervægge har været lavet af klinet fletværk på et spinkelt stolpeskelet. Flere af hegnene skærer ind over hinanden; det viser, at der har ligget flere gårde efter hinanden på stedet. Det kan ikke afgøres, hvilke af husene, der er samtidige, så farvesignaturen er tilfældigt valgt for at anskueliggøre det enkelte hus, og kun undtagelsesvis (nederst i billedet) indikerer den sammenhæng mellem to huse. Tegning: Bodil Nørgaard.

Nederst: Del af en landsby sådan som vi forestiller os, at den har set ud. Rekonstruktionen er baseret på en anden landsby, og husenes indbyrdes beliggenhed passer derfor ikke helt til planen ovenfor. Illustration: Flemming Bau.

ten, og formoder at den er fra de sidste århundreder før Kristi fødsel. Mosen har altså været et helligt sted i mange århundreder.

En helt anden historie fortæller en romersk mønt, som er fundet i Sjællandsgade. Den er slået for Kejser Vespasian, som regerede i årene 69-79 e.Kr. Mon en af jernaldermændene har været i Romerriget på handelsrejse, eller har der været en romer heroppe? Sandsynligst er det vel, at mønten har været i mange hænder undervejs til Sjællandsgade.

Omkring 100 år efter Kristi fødsel flytter man væk fra bo-pladserne i Houlkær – hvorhen ved vi ikke, men da man formodentlig ikke har opgivet sine marker, er det næppe langt bort, forhåbentlig vil fremtidige byggemodninger afsløre gården.

Fire fund af romerske mønter fra de følgende århundreder viser, at området ikke har ligget øde hen: På stranden i Hjarbæk er der fundet en sølvdenar, slået af kejser Hadrian (117-138 e.Kr.); i en »mose nær Viborg« lå der en sølvdenar slået af kejser Antonius Pius (138-161); Peter Skovgaard fandt 2 sølvmønter fra kejser Claudius II († 270 e.Kr.) i sin have, Sct. Mogens Gade 32; og endelig fandtes der ved udgravningen af en kirketomt på hjørnet Sct. Mathias Gade – Lille Sct. Mikels Gade (der hvor benzintanken nu ligger) en bronce mønt, slået mellem 317 og 320 af kejser Konstantin d. Store (307-337 e.Kr.).

Vikingetidens bosættelse i Viborg

Stednavnet Viborg betyder formodentlig den hellige plads på bakken (se side 54), og det er vel at mærke ikke domkirken der hentydes til, men et hedensk helligsted. Vi må derfor antage, at Viborg har fået sit navn i vikingetiden eller endnu før.

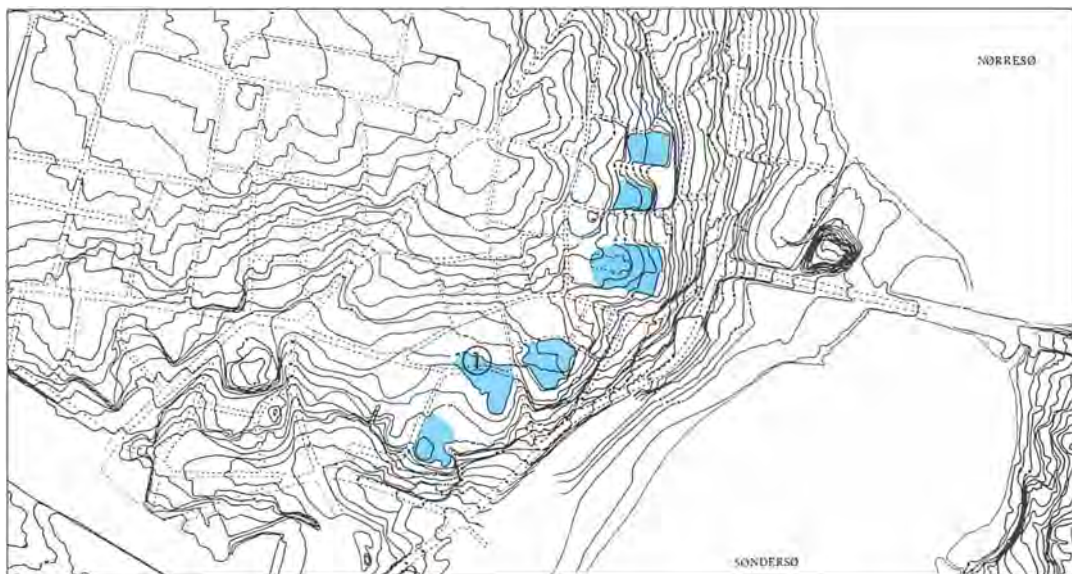
De første viborgensere, vi har fundet spor efter, har boet i Pederstrædekvarteret. På grundene, der mod nord begrænses af St. Sct. Peder Stræde og mod vest af Ll. Sct. Peder Stræde har der ligget en vikingegård med mange huse, som i årenes løb flere gange er revet ned og atter bygget op på samme sted eller lidt forskudt. De huse, der er udgravet, er stalde, lader, værkstedshytter og udhuse. Gårdens store beboelseshus blev derimod ikke fundet inden for det begrænsede område, der blev gravet forud for opførelsen af supermarkedet og boligkomplekset Odinparken. Terrænet syd for gården har henligget som åbent græsningsareal ud mod

Smykke fra slutningen af 700-tallet fundet ved Pederstrædegravningen. Tegning: Orla Svendsen.

Smykke fra midten af 900-tallet fundet på bryggeriet Odins grund ved Lille Sct. Peder Stræde. Foto: Lars Guldager.

Kotekort over Viborg. Ækvidistance 1 m. Plateauer, som ville være velegnede for en vikingegård, er markeret. 1. Peder Stræde gården. Kortet er udtegnet af Hans Krøngaard Kristensen.

skrænten, og toften har tilsyneladende ligget nord for St. Sct. Peder Stræde, hvor der er konstateret gentagne pløjninger.⁴

Gården synes at have ligget der gennem hele vikingetiden, i alt fald er der fund, som kan dateres til sent 700-tal, 800-tal (f.eks. en harvetand, C-14-dateret til 830 +/- 75) og midten af 900-tallet. Bebyggelsen har næppe været forskellig fra den almindelige større vikingegård, der omfattede op til seks-otte huse og et par småhytter inden for en indhegning på f.eks. 60 x 125 m. Adskillige af denne slags gårde har i reglen ligget samlet i en landsby. I Viborg er der hverken fundet hegn eller nabogårde, men hvis man ikke har mulighed for at trække mulden af meget store flader, finder man det heller ikke.

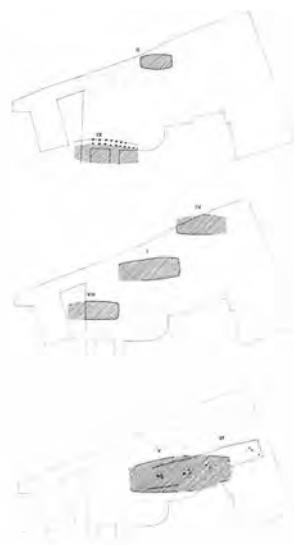
Pederstrædegårdens placering på en pynt omgivet af erosionskløfter svarer imidlertid helt til beliggenheden for Søndre sogns kirke, domkirken, landsretten/Gråbrødre kloster og VUC/Østre skole/Sankt Mogens kirke, og man kan gætte på, at i alt fald nogle af disse steder har været bebygget.

Flere steder i landet er der fundet stormandsgårde fra vikingetiden i direkte tilknytning til de ældste kirker, og det er nærliggende at forestille sig noget lignende for Viborgs vedkommende, idet der på flere af de grunde, som er velegnede til en vikingegård, netop blev opført kirker tidligt i middelalderen – måske har der ligefrem ligget en af kongens gårde

under eller ved domkirken, som det kendes fra bl.a. Roskilde og Lund (se side 91). Senere bebyggelse og grave har ødelagt alle muligheder for at få disse hypoteser bekræftet.

Mange af vikingetidslandsbyerne har udviklet sig videre til middelalderens landsby. Sådan er det ikke gået i Viborg. I begyndelsen af 1000-tallet omstruktureres bebyggelsen helt. St. Sct. Peder Stræde anlægges tværs gennem vikingegårdens parcel som en brolagt vej med store kantsten. På den sydlige side opdeles arealet i fire parceller, der svarer til nutidens matrikler, og de bebygges med lerklinede huse langs med vejen og øvrige bygninger bag ved. På den nordlige side af strædet har vi gravet under en del af Unibanks parkeringsplads og her konstateret ét forhus langs vejen og nogle udhuse bagest på matriklen. Ud til strædet har grunden været afskærmet af et plankeværk.

Det er næppe tilfældigt, at denne strukturændring tilsyneladende er sket nogenlunde samtidig med at søbredden ved Søndersø blev byggemodnet, udparcelleret og bebygget med huse og håndværksboder. Hvad der ligger bag denne drastiske forandring ved vi ikke – men en overordnet myndighed må vel være indblandet.

Rekonstruktion af tre af vikingetidens bebyggelsesfaser i Pederstræde med de udgravede huse markeret. Tegning: Erik Levin Nielsen

St. Sct. Peder Stræde har måske set sådan ud i 1000-tallet. Tegning: Ursula Seeberg.

Udviklingen i sen vikingetid/tidlig middelalder fra en bebyggelse af gårde til en matrikuleret by, er ikke typisk for de danske byer, men dog heller ikke ukendt. I Lund (Skåne) har mange spredte iagttagelser inden for de senere år kunnet stykkes sammen til en model, hvor byens første fase fra slutningen af 900-tallet udgøres af et antal gårde, som i tidligt 1000-tal afløses af en tættere bebyggelse, dvs. de store parceller bliver opsplittet i mange små.⁵ Incitamenterne til bydannelsen i Viborg og i Lund er næppe identiske, men der er dog flere lighedspunkter udover den samtidige omparcellering, f.eks. indlandsbeliggenheden, de kongelige interesser, som bl.a. giver sig udtryk i møntslagning allerede fra begyndelsen af 1000-tallet (se side 66f) og etableringen af et bispesæde midt i 1000-tallet (se side 72f). En væsentlig forskel er, at fasen med store gårde opfattes som ganske kortvarig i Lund, mens den tilsyneladende strakte sig over et par hundrede år i Viborg.

Byens opland

Et par gravfund uden for den gamle bebyggelse tyder på, at der ikke har været langt til naboerne. I en gravhøj på Vestermarken blev der i forrige århundrede fundet et par forgyldte spænder; det ene gik desværre tabt, da finderens hus brændte, men det andet, som har en uforståelig runeindskrift på bagsiden, blev heldigvis indleveret til Nationalmuseet (se s. 24).⁶ Ved Sønder Teglgård er der udgravet en kvindegrav med en kniv, et skrin, perler af bjergkrystal og glas samt en helt unik lille bronzebrø (se s. 23).⁷

Det mest markante levn efter en afdød viking er den runesten, der har siddet i fundamentet til Asmild kirke.⁸ Den er rejst af en enke i slutningen af 900-tallet eller omkring år 1000: *Thorgun, datter af Thorgot (der var) søn af Thjodulv, satte denne sten efter sin ægtefælle Bose, tidenders mand, ... datter. Vi ved ikke, hvad det vil sige, at være en tidenders mand. Der er foreslået f.eks. godsejer, kongelig forvalter, eller den mand, der gav kongen tidender/informationer, dvs. hans rådgiver. Uanset hvad ordet står for, er det en fornem runesten sat af en ualmindelig slægtsbevidst kvinde – tre generationer er nævnt – som må repræsentere en ikke uanseelig vikingegård i nærheden.*

Også lidt længere borte, i Brandstrup/Rødkærbro og i Mammen, er der gjort vigtige vikingetidsfund.

Ved udgravningerne forud for anlæggelsen af omfartsvejen ved Rødkærbro blev der fundet spor efter en landsby

Kristendommens tilstedeværelse i Viborg i slutningen af 900-tallet illustreres af et 13,5 cm stort skrinbeslag fundet i den opgravede jord fra klokkegrøften mellem Sct. Ibs Gade og Borgvold. Beslaget har låghængsler og er arkitektonisk udformet med buarkader. Det er dækket af pressblik i hvidmetal med rig ornamentik af tovsnoninger o.l. og viser dansk kunsthåndværk af højeste kvalitet.¹⁴ Det antages, at det har siddet på et relikvieskrin, som i så fald er Danmarks ældste.

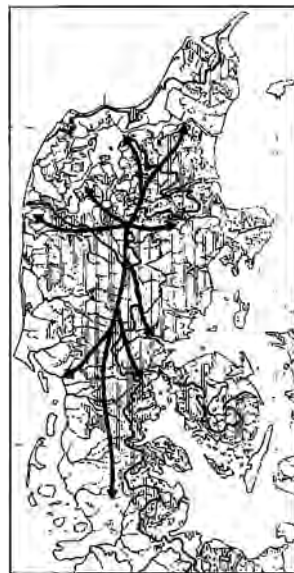
med mindst fire gårde placeret på begge sider af et gammelt vejforløb. Alle gårdene er anlagt i 300-tallet og mens tre af dem tilsyneladende forsvinder igen i 700-tallet, bliver den sidste liggende gennem hele vikingetiden og den tidligste middelalder. Tæt ved gården var en viking begravet med bl.a. sin hest, sine våben og nogle mønter fra midten af 900-tallet.⁹ Det er et eksempel på den typiske stormandsbegravelse fra tiden lige før kristendommens indførelse. Næste generation på gården blev gravlagt i en høj lidt længere borte. Kvinden fik sin meget fine sølvindlagte kniv, en hvæssesten, nogle perler, en mønt og et tyndt vokslys med, og manden sin kniv, hvæssesten og økse. Lys opfattes normalt som et kristent symbol, og det forklarer, hvorfor de døde ikke har fået nær så meget med sig i graven som rytteren – gravene er fra overgangsfasen mellem hedenskab og kristendom med hvad det indebærer af kristen indflydelse.¹⁰

Mammenøksen. Foto: Nationalmuseet.

En af landets fornemste grave, Mammengraven, afspejler samme ideologi: en begravelse i hedensk tradition med gravhøj, gravkammer og gravgaver, bl.a. den enestående sølvindlagte økse, og så desuden et voksllys på størrelse med et nyfødt barn. Gravkammeret er dendrodateret til vinteren 970/971, dvs. en halv snes år efter at Harald Blåtand »gjorde danerne kristne«, ifølge Jellingstenen. Den gravlagte er formodentlig vokset op som tilhænger af den gamle tro og måske død som kristen – af overbevisning eller blot af navn. På grund af øksen antages han at høre til hofmiljøet, og han kan have været en af Harald Blåtands nærmeste mænd.¹¹

Selvom Viborg lå langt fra Jyllands vigtigste lokaliteter – f.eks. kongesædet i Jelling og byerne Ribe, Hedeby og Århus – har den ikke været en lille flække i ødemarken, og hvis bare vikingerne i Viborg havde efterladt sig lidt mere, havde vi også vidst mere om relationen til oplandet, og vi havde utvivlsomt set, at viborgenserne i lige så høj grad som familierne i Asmild, Brandstrup og Mammen var del af et større socialt og politisk/administrativt netværk.

Et trafikalt knudepunkt

I den islandske Gisle Suursøns saga berettes bl.a. om tre islandske købmænds rejse i 960-961: »Nu sejler de sydpå til Danmark og kommer til købstaden Viborg (*kaupstað, er í Vébiörgum heitir*), hvor de opholder sig om vinteren hos en mand ved navn Sigrhad«. Det fortælles desuden, at Gisle går over til kristendommen under opholdet i Viborg.¹² Sagaerne er nedskrevet et par hundrede år efter, at begivenhederne fandt sted, så de skal ikke forstås så bogstaveligt, som f.eks. annaler og krøniker – det er dog slet ikke usandsynligt, at der i slutningen af 900-tallet faktisk var tre islændinge på besøg i Pederstræde-gården eller i en af de andre vikingegårde.

Men hvad er da baggrunden for, at der har boet en tidenders mand ved Viborg, og hvorfor var det hertil islændingene kom? Hvorfor opstod Viborg netop her?

Viborgs geografiske beliggenhed er ukarakteristisk for de tidlige byer, som normalt har direkte adgang til havet, der jo var den tids vigtigste kommunikationsvej. Til gengæld ligger Viborg *midt* i Jylland, og på hovedvandskellet. Når man færdedes til lands, søgte man såvidt muligt at undgå at passere vandløbene med de omgivende sumpede engstrækninger, og vejforløbene fulgte derfor vandskellene. Hovedvejen

De vigtigste vejlinier indtegnet på orohydrografiske kort. Vandskellene er markeret på kortet til venstre. Udsnit af Geodætisk Instituts oro-hydrografiske kort. Copyright.

op gennem Jylland fra Slesvig til Aalborg – det, vi idag kalder Hærvejen – passerede således Viborg. Byens beliggenhed ved det nordøstlige hjørne af israndslinien betyder, at den store flade jyske hedeslette breder sig ud straks sydvest for, mens landskabet nord og øst for er stærkt kuperet og gennemskåret af talrige dale, der stråler vifteformet ud fra Viborg-Hald-området. Ønsket om at færdes tørskoet medfører derfor, at »alle veje fører til Viborg« – Viborg blev det naturlige trafikale knudepunkt i Jylland.

I slutningen af 900-tallet, da Harald Blåtand »vandt sig al Danmark« som det står på Jellingstenen, blev kommunikationsnettet i landet forbedret, og der blev bygget broer over åer og engstrækninger. Vi kender til to, men der har nok været flere: broen over Ravnings enge ved Vejle og Skindersbro over Simested å ved Vester Tostrup. Udgravninger i forbindelse med nedlæggelsen af naturgasledningen afslørede bropiller fra flere af Skindersbros forgængere.¹³ Den ældste

Lille bronze-frø fra 900-tallet fundet i en grav ved Sønder Teglård. Bemærk at frøen fremviser de kvindelige attributter, den er altså en frugtbarhedsamulet.

er dendrodateret til 990'erne og siden repareret flere gange, bl.a. i 1070. Da Knud den Hellige i 1086 flygtede fra Børglum over Aggersund til Viborg og Slesvig, må han være kommet over denne bro.¹⁴

I en islandsk vejviser for pilgrimme fra 12. århundrede beskrives ruten til Rom: fra Island sejler man til Norge, derpå til Aalborg. »..fra Aalborg er to dages rejse til Viborg, derpå en uges rejse til Hedeby, hvorfra der er kort til Slesvig..«¹⁵ Viborg var ikke til at komme uden om, hvis man ville lettest og hurtigst muligt ned gennem Jylland, uanset om man var handelsmand, konge på flugt eller pilgrim. At der opstod en markeds- eller handelsplads, hvor mange tilkørselsveje stødte til hovedvejen, var uundgåeligt. Her stoppede man op for at hvile sig.

Men om dette nu også er baggrunden for Viborgs *opståen* kan ikke siges. Hverken i Viborg eller den nærmeste omegn er der gjort fund fra århundrederne før vikingetiden, som kunne tyde på, at der her havde ligget en af de tidlige centralpladser, hvor økonomiske, politiske, retslige og religiøse funktioner samledes. Og de meget få fund fra 800 og 900-tallet giver intet fingerpeg om byens karakter i vikingetiden – først med bebyggelsen ved Søndersø fra begyndelsen af 1000-tallet synliggøres handel og håndværk.

Vi ved ikke om allerede det hedenske *vi*, som vi må formode har ligget vest for søerne og sagtens kan have eksisteret længe før vikingetiden, også er betinget af kommunikationslinierne, eller om det opstod som en rent lokal kultplads, hvis placering skyldes de meget flotte markante skrænter med kildevæld i hver en kløft. Derimod kan vi være sikre på, at tingstedet er lagt netop der, hvor det er lettest at samles.

Uanset om det var *viet*, der kom først og var forudsætningen for anlæggelsen af vikingegårdene, eller det var omvendt, så er det takket være de topografiske forhold, at Jyllands hovedby opstod *her*.

Forgylt beslag fra 900-tallet fundet på Vestermarken. På bagsiden står der lukisliua med runer. Foto: Nationalmuseet.

Tidlig- og højmiddelalder
1000-1350

Det var ikke kun arbejde i middelalderens Viborg. Når søerne frøs til is, kunne man suse afsted på sine islæggere, datidens skøjter. Støvlerne var højeste mode i begyndelsen af 1000-tallet. Foto: Ole Misfeldt.

Byen vokser frem

af Hans Krongaard Kristensen

Viborgs ældste bydel er fundet under græstæppet mellem Brænderigården og Søndersø. Her lå i 1000-tallet en samling tætliggende huse, hvoraf ét er dateret til 1015, et andet til 1018, men ældre huse fra før år 1000 ligger sandsynligvis gemt dybere i kulturlaget.¹

Husene lå på fugtig engbund, og derfor havde husbyggerne, inden de rejste stolper og vægge, lagt en fast bund af risknipper eller tynde træstammer og ler under gulvet. Under et par bygninger lå der fletværksmåtter, som formentlig var dele af udtjente husvægge eller vidjehegn.

Men hvorfor grundlægge et helt bykvarter ved en fugtig søbred frem for at bygge husene længere oppe i bakkerne?

Årsagen er sikkert, at stedet lå centralt. Hærvejen fra syd nåede Viborg ved Ll. Sct. Mikkels Gade og fortsatte mod nord ad Riddergade og Sct. Ibs Gade og lige vest for den nuværende Brænderigård kan Riddergade være krydset af en

Udsnit af fletværk måske fra udtjent husvæg genbrugt til grundforberedning omkring år 1000 forud for det første byggeri ved Søndersø.

Viborgs overordnede vejnet i tidlig middelalder. Det nord-sydgående vejstræk forener de mange veje som fra nord og syd samles ved Viborg. Linien øst-vest sammenkobler St. Sct. Peder Stræde og bebyggelsen ved Søndersø og Asmild.

øst-vestgående vej. I vikingetiden og den tidlige middelalder var vandstanden i Viborg-søerne mindst 2 m lavere end i dag, og derfor kunne de vejfarende for 1000 år siden næsten gå tørskoet til Asmild over et 100 m bredt drag, der strakte sig fra Brænderigården mod Asmild kirke. Søerne var forbundne med et lille vandløb, men der må have eksisteret en vej og sikkert også en bro.² Vejen fra øst fortsatte fra krydset vestpå op ad bakken til Viborgs nuværende centrum, og denne vestvej, der blev påvist i 1961-1962, var brolagt og havde hulvejspræg kantet med stendiger. Diget mod nord var samtidig kirkegårdsdige ved Sankt Mortens kirke, men vejens brolægning var ældre end kirkegårdsdiget og dermed fra den tidlige middelalder.

Her ved dette vejkryds må vi forestille os, at Viborgs første bykvarter voksede frem. I løbet af 1000-tallet slog flere og flere mennesker sig ned i byen, og efterhånden er også de fugtige arealer ned mod søen blevet udstykket, men efter en vis planlægning. Folk har ikke bare kunnet bygge løs, hvor det passede dem.³

Ved den gamle vikingetidsgård i St. Sct. Peder Stræde skete der store forandringer i midten af 1000-årene. Flere bygninger blev revet ned, en lavning fyldt op og en vej – forløberen for St. Sct. Peder Stræde – blev anlagt. Huse skød op på begge sider af gaden på de i forvejen udstykkede jævne store grunde. Hvem der stod bag den bevidste byplanlægning, ved vi ikke, men tanken leder hen på den stormand, som holdt til på vikingegården.

St. Sct. Peder Stræde ender i dag mod øst ved St. Sct. Miksels Gade. I middelalderen havde gaden et mere nordligt forløb mod Sortebrødre Kirkestræde⁴, og vejforbindelsen ned til krydset ved Brænderigården er formodentligt gået fra krydset ved Mageløs med retning direkte østpå mod den påviste vej syd for Sankt Mortens kirke.

Viborg har da i anden halvdel af 1000-årene haft to områder med bymæssig bebyggelse: Søndersø bydelen og Pederstræde-kvarteret. Ved domkirken voksede der et gejstligt kvarter frem, efter at byen var blevet stiftstad omkring 1060, men der kom næppe et regulært bykvarter her før noget senere. De første sognekirker – i form af trækirker – var nok også ved at blive rejst, og smågrupper af huse og gårde kan også meget vel have ligget spredt uden for de to centre.

Den befæstede by

Det sandsynlige mønster for Viborgs vækst er en relativ hurtig vækst ud fra de to bydele ved Søndersø og St. Sct. Peder Stræde. De mange sognekirker peger i den retning. Det østlige Viborg kan meget vel have udgjort en langstrakt bydel langs søen på begge sider af Ll. Sct. Mikkels Gade, Riddergade og Sct. Ibs Gade.⁵ Den østre Adelgade kaldte viborgenserne dette gamle hovedstrøg i senmiddelalderen. Oppe på plateauet udviklede Sct. Mathias Gade sig imens fra at være en baggade for St. Sct. Peder Stræde til at blive én af byens hovedgader.⁶

Borgerkrigen mellem Svend, Knud og Valdemar – se side 68f – giver os nye efterretninger om Viborgs vækst. I 1150 tørnede Svend og Knuds hære sammen i et slag lige uden for byen. Knuds hær blev slået, og selv slap han kun væk ved at flygte til hest gennem byens snævraste gyder. Da Knud vendte tilbage året efter med en ny hær, havde Svend imidlertid befæstet byen med volde og grave, og med Svends hær bag den nye befæstning turde Knud ikke angribe byen.⁷ Få år senere havde Viborgs vold og grav stort set udspillet sin militære rolle, men som fysisk afgrænsning og toldgrænse fik volden betydning i flere hundrede år.

Som det ses på tegningen indrammede byvolden Viborg i en halvbue, og befæstningen fulgte i store træk nogle naturlige dalstrøg i landskabet. Mod syd gik en bred dal, i hvis bund Sct. Jørgens Vej løber i dag. Før banegården blev opført fortsatte dalen vestpå til Katmose, og der var et lille vandløb i dalbunden. Fra denne hoveddal udgår flere sidedale bl.a.

a. Viborg i den tidlige middelalder, hvor byen var ubefæstet og søen delt i to. År 1100 var der sikkert flere kirker end de viste. b. Byen blev i al hast befæstet i 1151 under borgerkrigen. Sankt Mikkels kirke kom til at ligge udenfor; men en del af sognet lå inde i byen, så kirken var i brug til 1529. c. I begyndelsen af 1300-årene blev vandet i søen stemmet ca. 2 m op ved Søndermølle, den faste trafikforbindelse til Asmild forsvandt, og en del af byen blev gjort ubeboelig. Tegning Jørgen Kraglund.

én mod nord, som kan følges gennem Dumpen og Gravene til stedet for Sankt Hans port, byens højeste punkt, ved hjørnet af Ll. og St. Sct. Hans Gade. Herfra har befæstningen fulgt dalen langs Reberbanen og på den anden side af Sct. Mogens Gade drejet østpå til søen langs en bred dal, hvor sydskråningen var rettet til, så den dannede en fire meter høj, stejl skrænt.

Voldgraven lå ikke i bunden af dalene, men øverst i dalsiden, så volden har ligget ved kanten af det jævne plateau.⁸ Ved at udnytte dalstrøg og bakkeskråninger fik byen imidlertid et forsvarsanlæg, der i linieføring først og fremmest fulgte de forsvarsmæssige muligheder, men ikke alle steder tog hensyn til bebyggelsen. Store arealer indenfor volden, især mod nord og vest var endnu i 1151 ubebyggede, hvori- mod en af byens sognekirker, Sankt Mikkel, kom til at ligge udenfor. Der har nok boet mennesker her i tilknytning til kirken, men disse sogneboere blev formentlig med tiden genbosat inden for voldene.

Den befæstede by omfattede ca. 67 ha. Kun to byer i det middelalderlige Danmark havde et større voldkranset byareal, nemlig Roskilde med 73 ha og Lund med 84. De to be-

Endnu i begyndelsen af dette århundrede kunne volden mod nord følges på en 150 m lang strækning mellem Sct. Mogens og Sct. Ibs Gade. Volden har oprindeligt haft en højde på mindst fire meter, hvilket dog i tidens løb blev sløret af nedskredne jordmasser. Det prægtige fortidsminde blev ødelagt af vejgennembrydninger i 1960'erne og 1970'erne, kun en lille stump ved Volden er bevaret til i dag. Foto: Hugo Matthiessen.

fæstninger er i øvrigt også jævngamle med Viborg. Roskildes er opført af kong Svend omkring 1150 og Lunds af Erik Emune i 1134.

Små stumper af volden ligger endnu bevaret øst for Sct. Mogens Gade, mens de øvrige spor kun er fundet ved udgravning i den opfyldte voldgrav. Ved Reberbanen var graven op til 10 m bred og 3 m dyb, og hvor den krydsede Sct. Mogens Gade, har den været ca. 6 m bred og 1,6 m dyb.⁹ Undersøgelser her viser, at gaden først blev anlagt, efter at graven på dette sted var fyldt op igen. Formentlig var der oprindeligt palisader på voldens krone. Omkring år 1500 pålagde kong Hans to gange byen at sætte plankerne i god stand, men majestæten tænkte givetvis på et plankeværk, som kunne forhindre transport ud og ind af byen uden om toldboderne frem for på et militært bolværk.¹⁰

Viborg havde i senmiddelalderen fem byporte: Sankt Ibs, Sankt Mogens, Sankt Hans, Sankt Mathias og Sankt Mikkels. Heraf var Sct. Mogens nok tidligst kommet til i 1200-tallet. Til gengæld blev den med tiden byens vigtigste og nok også mest prangende byport opført af tegl og med hvælv over portrummet.¹¹

Sct. Mogens Gade var ikke indfaldsvej til Viborg i 1150. Gaden strakte sig muligvis kun fra Sct. Mathias Gade til Ll. Sct. Hans Gade, men i begyndelse af 1200-årene blev den forlænget nordpå ud af byen, og i den forbindelse blev volden gennembrudt og graven fyldt op.¹² Forlængelsen af gaden hænger måske sammen med, at Viborgs økonomiske centrum var ved at flytte væk fra søen. Foran domkirkens vesttårne blev anlagt et torv, som trak handelen og folkelivet til. Desværre kan vi endnu ikke præcist datere torvets alder, idet pladsen ikke er undersøgt arkæologisk, men i andre lidt større byer blev det centralt beliggende torv anlagt i 1200-årene. I Viborg stod domkirkens vestfront med de to tårne formentlig færdige i 1200-årenes første halvdel, og mon ikke torvet blev til i samme tidsrum.¹³

Søens opstemning

Vandstanden i Viborg-søerne blev hævet ca. 2 m engang i begyndelsen af 1300-årene, hvilket må være sket ved en bevidst opstemning af afløbet fra Søndersø ved Søndermølle.¹⁴ Opstemningen fik drastiske konsekvenser, idet den lavtliggende bydel ved Søndersø blev ødelagt ved oversvømmelse og hævet grundvand, samtidig med at forbindelsen til As-

Befæstningslinien fra 1151 med de senere kendte fem porte.

mild gik tabt. Bivirkningerne synes meget alvorlige, hvis hensigten blot var at få en vandmølle, som faktisk må have ligget afsides i forhold til byen.

Det drastiske indgreb kan meget vel have sammenhæng med jydernes oprør mod Erik Menved i 1313. Oprøret blev planlagt på Viborg landsting, og efter at kongens tyske lejetropper havde knust det, lod kongen en borg opføre i Viborg på voldstedet Borgvold for herfra at kunne kontrollere landstinget. En opstemning af søen var måske en nem måde at få vand i voldgraven på, og på baggrund af det forudgående oprør, har kongen næppe taget hensyn til de negative følger for byen.

Opstemningen fik en afgørende betydning for byens topografi. Den landfaste forbindelse til Asmild gik tabt, hvorved den nord-sydgående akse i byen blev styrket. Det blev dog ikke det gamle gennemgående vejforløb i øst ad Sct. Ibs

Voldstedet Borgvold og dets omgivelser blev fra slutningen af forrige århundrede omdannet til en bypark. Den store jordbanke – ca. 110 m x 90 m og 12 m høj – ligger der stadig, omend den sine steder kan være lidt tilrettet; men på grund af tilplantningen, som er blevet til høje træer, er det en stor del af året umuligt at overskue den i sin fulde størrelse. Ved en udgravning i 1889 blev der fundet kampesten på topfladen, men store områder på voldstedet er ikke undersøgt.

Gade og Riddergade, men derimod Sct. Mogens Gade, som høstede fordelene af Sønderød-bydelens forsvinden. Domkirken som institution og handelen på Gammeltorv foran domkirken trak i en retning, der var til fordel for bydelen her, og et af byens vækstområder i 1300-årene var sikkert Sct. Mogens Gade kvarteret. Både strækningen nord for Rosenstræde og den vestligste part af byen omkring Sct. Mathias Gade synes bebygget i denne periode. De husvilde folk fra den nedre bydel er søgt op til de ubebyggede områder inden for volden mod nord og vest. Matrikelskellene ved Sct. Mogens Gade nord for Rosenstræde synes at indeholde spor af et regelmæssigt system, der kunne tyde på, at udstykningen her er foregået samlet efter en nøje overvejet plan.

Byens gadenet endte med at blive et kompliceret edderkoppespind – en form som populært kaldes selvgroet. Det bør dog ikke forlede os til at tro, at borgerne stort set kunne bygge, som de havde lyst. En del af det uregelmæssige gadenet bunder naturligvis i det ujævne terræn med naturgivne vejforløb. En anden faktor er det lange tidsspand, hvorunder byen tog form. Gadenettet blev ikke lagt fast på én gang. Parcellerne er udstykket af mange omgange og givetvis med forskellige kræfter bag. Men al jord har haft ejere, og der har været regler, som skulle følges, så man har ikke kunnet agere efter forgodtbefindende. Byplanen er et resultat af en serie planlægninger.

Byens huse

De bedste oplysninger om husene fra tidlig- og højmiddelalder stammer fra undersøgelser i St. Sct. Peder Stræde. Her er det på et grundstykke muligt at følge forandringer i husenes udformning fra midten af 1200-tallet og et par århundreder frem.¹⁵

Det ældste hus havde svagt buede langvægge af fletværk. Væggene var opdelt med stolper, der udefra blev støttet af skråstivere. Huset lå langs med gaden, men var dog afsondret fra denne af et palisadebygget hegn, indvendigt bestod det af ét rum med et midtplaceret ildsted. Bag på grunden lå et par småhuse i et lidt spinklere byggeri.

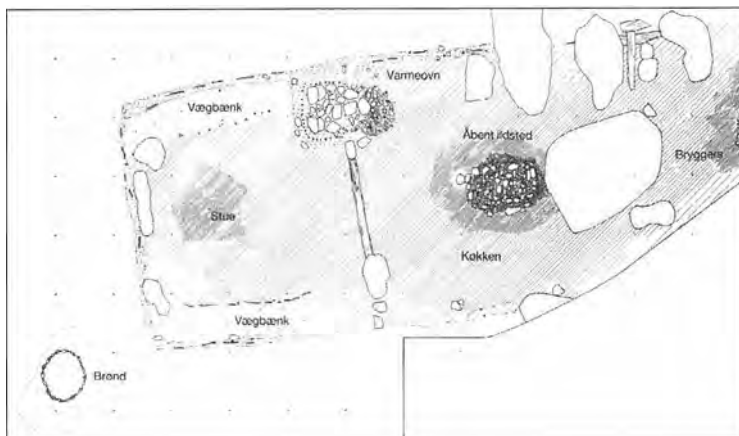
Gadehuset brændte omkring 1100, og ejeren byggede kort efter et nyt med nøjagtig samme placering. Det nye hus var dog firkantet med lerklinede langvægge og træbygget gavl, og det var delt i to rum, et køkken i øst med arne og i vest en stue opvarmet af en ovn med indfyring fra køkkenet.

Forskellige eksempler på vægmateriale. a. lerklinet fletværksvæg, b. stavvæg, c. stavvæg med not, d. bulvæg. Tegning: Flemming Bau

Udgraving i St. Sct. Peder Stræde.

Hustomt fra St. Sct. Peder Stræde. I huset fra ca. 1200 var der en kvadratisk stue mod vest med forhøjninger, væggbænke, ved ydervæggene mod nord og syd. I nordøst var der en lukket ovn, som kunne fyres fra naborummet, køkkenet. Forgængerhuset fra ca. 1100 havde også samme raffinement – en lun stue uden røg. Dengang var en sådan bekvemmelighed helt ny og moderne. Køkkenets ildsted til madlavning var derimod ikke særlig avanceret – faktisk kun en bålplads midt på gulvet.

Det tredje hus på grunden blev opført efter endnu en brand i slutningen af 1100-årene. Huset lignede forgængerhuset, men var udvidet mod øst, hvor et ildsted tyder på, at husets beboere her havde værksted. I vestenden lå stuen med væggbænke langs ydervæggene og et hjørneildsted, som husmoderen kunne fyre i fra køkkenet, hvor hun også havde ildsted på gulvet midt i rummet. Huset var rejst med jordgravede stolper, hvorimellem der var udfyldt med lerklinet fletværk – en slags primitiv bindingsværk. Muligvis havde beboerne også loftsbrædder over stuen.

De fleste mennesker i byen levede i denne type huse. Væggene var klinede fletværksvægge, for de ældste huses vedkommende vistnok med organisk materiale som komøg, men snart blev det ler, der ofte fik et beskyttende lag kalk. Husene var tækket med strå. Udgravningerne ved Sønderød viste også huse rejst med jordgravede stavplanker og bulhuse. Her var endvidere eksempler på kraftige fodremme benyttet i bygninger fra begyndelsen af 1000-årene. Hvorvidt de indgik i regulært bindingsværk med konsekvent sammenbinding af de forskellige tømmerstykker er usikkert.

Dagligliv og levevilkår ca. 1000 – 1350

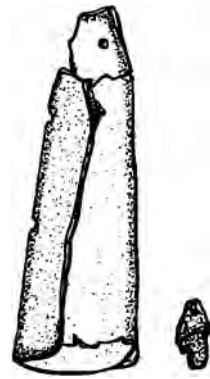
af Jesper Hjermind

Livet og døden

Et vræl skærer igennem luften, en ny viborgenser har meldt sin ankomst. Sådan startede livet også for tusind år siden, men det lille nyfødte menneskes chance for at overleve de første år var til gengæld langt ringere i middelalderen end i dag. Kirkegårdsudgravninger giver os et fingerpeg: ved udgravningen af et hjørne af Sankt Mathias kirkegård på Hjul-torvet i 1994 blev der hovedsageligt fundet begravelser fra 12-1300-årene – i alt 70 personer, fordelt på 17 børn fra 0-12 år, syv unge fra 13-21 år, 39 voksne fra 22-55 år og syv gamle over 55 år. 37 personer kunne kønsbestemmes til 14 mænd og 23 kvinder. Højden blev målt på syv skeletter og gav en gennemsnitlig højde for mænd på 162,2 cm og for kvinder på 156,3 cm.¹

Sankt Mikkel's kirkegården. En muret grav fra 1200-tallet med særskilt rum til hovedet, skæres af en jordfæstegrav. Foto: Jens Vellev.

Legetøjsbjælde af kobber fra 1200-tals bebyggelsen ved Søndersø. Tegning: Mohan S. Arulanadam.

I de skriftlige kilder er børnene næsten usynlige; i Sankt Kjelds levnedbeskrivelse er der dog en poetisk linje om navngivning: «der også bar navnet Kjeld, det han fra først af i sin spæde barndom havde fået af sine forældre»², mens bisp Gunner, Viborgs berømte biskop i årene 1222-1251 et sted berører den ulykkelige skæbne, som ind imellem overgik spædbørn, når de blev klemmt ihjel på nattelej. Om bispens holdning hedder det: »Overfor kvinder der havde ligget deres børn ihjel, var han derimod mild og medfølelende, og så meget han kunne af hensyn til loven, lempede han deres bod, idet han sagde, at i slige tilfælde måtte man med god grund vise medlidenhed for ikke at volde de stakkels kvinder gråd på gråd».³

Middelalderens børn har tidligt lært at gå til hånde i hjemmet, var faderen eksempelvis smed eller metalstøber blev purken sat til at trække blæsebælgen, mens pigerne tidligt lærte tenen og hør- og uldkammens rette brug at kende. Egne pligter må der også have været for børnene – alt fra plukning af bær og frugter til indsamling af mos, der blev brugt som lokumspapir, eller de større børn blev sat til at hugge og stable brænde, imens de holdt øje med et par mindre søskende.

Glimtvis ser vi også legen. En lille bjælde, der er dannet af et stykke genbrugsblik og giver en lille spæd ringlen fra sig, blev fundet ved Søndersø-udgravningen⁴, og vi kan gætte på, at en kleinsmed for at glæde sin datter har taget et stykke metal fra skrotbunken og lavet den lille bjælde.

I den anden ende af livets løbebane ser vi de gamle, nogle så værkrudne, at de har måttet støtte sig til stokken, hvoraf der er fundet et stykke med messingbeslag og et håndtag med fletværksornamentik.⁵

De efterlattes omsorg for den døde ser vi på kirkegårde. I kristen tid fik de døde ikke gaver med sig på den sidste rejse, men mindre genstande smuttede engang imellem med

Stokkehåndtag af kronhjortetak med indridset fletværksornamentik fra 1000-årene fundet ved Brænderigården. Foto: Preben Dehlholm.

i gravene. Ved et skelet på Sankt Mathias kirkegården lå to nåle, der blev brugt til at holde sammen på ligklædet og en af de døde på Sankt Hans kirkegården havde fået tre franske mønter fra tiden omkring 1300 med sig i graven.⁶ De efterladte havde måske glemt at tømme lommerne på den døde, eller er han død af en smitsom sygdom, så det gjaldt om at få liget i jorden så hurtigt som muligt? Fem bæltespænder, heraf et med sølvindlægninger, skjulte sig i grave på Sankt Miksels kirkegården. De døde, alle formodentlig mænd, er blevet begravet i deres tøj og har fået deres bæltter med sig.⁷ På en anden kirkegård ved Ll. Sct. Miksels Gade dukkede fem såkaldte Ibsskaller frem, de fire lå på brystet af en mand og har derfor været fæstnet til ejermandens kjortel eller kappe som et synligt bevis på, at ejermanden engang havde været på pilgrimsrejse til Sanct Jaques de Compostella i Nordspænien. Valfartsstedet var kendt for at eje betydelige relikvier af den hellige Jacob eller Ib, som han kaldtes på dansk.⁸

Skeletfundene fra kirkegårdene ved Sankt Miksels og Sankt Mathias kirkerne viser sygdomme som gigt og selvfølgelig caries (huller i tænderne). Tre tilfælde af forkerte sammenvoksninger af kraniesømmene har medført en udtalt skævhed i kæben.⁹ I slutningen af Sankt Kjelds levnedbeskrivelse nævnes en lang række undere, det vil sige tilfælde, hvor syge kom til Kjelds grav og blev helbredt. At det vitterligt er sket, må stå til troendes, og skriftet fortæller om

Jacobsskaller udgravet på en kirkegård ved Ll. Sct. Miksels Gade. Foto: Preben Dehlholm.

Løstbrik af granit, funden i Vihøj Sanktkirke 1765.

Ved domkirkens restaurering i 1863 dukkede den ca. 2 m lange og ca. 0,75 cm. brede granitkiste frem. Formodentlig er den brugt til en bispebegravelse. Kisten er udhugget af en granitblok og afpasset efter Legemets form med særskilt afdeling til hovedet. I bunden fandtes render, der udmundede i et hul til afløb for fugtighed. Den er i dag placeret i kryptens nordre sidekapel. Akvarel ved J. Kornerup.

nogle af tidens sygdomme. Lamme mænd og kvinder, heriblandt Bodils datter, der som person må have været samtids læsere bekendt, oplevede underet. Flere blinde fik synet igen, stumme begyndte at tale, spedalske blev helbredte og mange befriede fra onde ånder, vel psykiske sygdomme. Den mest dramatiske begivenhed fandt sted den 16. juni: »En mand, havde brud på mavesækken, så at hans indvolde hang ned fra deres leje i livet næsten lige til knæerne«. ¹⁰ Vedkommende blev også helbredt.

Dagligliv

Beboelseshuset for den jævne viborgenser har været enkelt og funktionelt. 1200-tallets to-rums hus fra Ll. Sct. Peder Stræde havde i den ene ende et køkken med åbent ildsted og i den anden ende et sove- og opholdsrum. I køkkenet var arnen placeret i midten, og ved siden af lå stabled næste dags forbrug af brænde. I bekvem nærhed stod kogekarrene, og for at gøre arbejdet med potter og pander lidt mere behageligt, havde husmoderen en skammel eller måske huggeblokken, så hun undgik alt for længe at stå bøjet over ildstedet under madlavningen. ¹¹ Oppe under røghullet hængte hun pølser og køller til langsom rygning, og køkkenets potter, kurve, kar og tønder med madvarer stillede hun langs husvæggen, hvor også kværnstenen til maling af kornet stod.

Madlavningen foregik ved arnen, der var bygget af ler og kantet med sten og træ. Ved ildstedet lå glødegemmet, hvori husmoderen hver aften som den sidste pligt dækkede gløderne med aske, så ilden kunne vækkes til live igen næste morgen. Var hun så uheldig, at ilden i løbet af natten døde ud, tog hun et ildstål og slog det mod en flintesten, så en regn af gnister kunne fænge i en tot fine træspåner. I flere huse er der også fundet ovne, som regel bygget af sten og ler i bunden, mens selve den kuplede lerkappe var bygget op over et skelet af tynde grene. ¹²

I stuen var den faste bæk rundt langs ydervæggen dækket med hø, skind og tæpper. Her sov beboerne om natten, og her sad de i dagtimerne, hvis vejret udenfor blev for vådt eller koldt. Rundt i den dunkle stue stod også kister. De store til tøj, våben og værktøj og de mindre til mønter, værdimetaller, smykker og andre personlige genstande. I syskrinet lå der nåle, tråd og tenvægte, mens andre skrin måske indeholdt salt og andre værdifulde krydderier eller – hos købmanden – vægten og vægtlodderne.

Glødegemmet hvor gløderne blev dækket med aske for at kunne holde sig natten over var placeret i et hjørne af ildstedet i et 1100-tals hus ved Sønderø. Foto: Hans Krongaard Kristensen.

Henover bænkene var placeret vandrette rundstokke, hvor husfolkene hængte deres hverdagsklæder for natten, mens vådt tøj hang til tørre ved ovnen. I varmen fra ovnen eller med varme tæpper og skind over skuldre og ben har beboerne siddet om aftenen og talt om dagens begivenheder, fortalt sagn og historier og sunget sange, mens tenen har snurret i kvindernes rappe hænder.

Husdyr og husholdning

I den tidlige middelalder spiste viborgenserne kød i store mængder. En voksen mand satte op til halvandet kilo til livs om dagen,¹³ tilberedt som steg, som kødsuppe eller som sammenkogt ret. Kødet fik de næsten udelukkende fra husdyr,¹⁴ mens spor efter vildt forbløffende nok mangler i husholdningerne, selv på bispens gård i Asmild, der ellers nok kunne få råd til sådan en spise. Et ganske andet billede viser sig, når man kommer tæt på kongens borg Borgvold. Her fandtes knogler af både vildsvin og kronhjort, givetvis smidt udenfor af borgens beboere.¹⁵

Kørerne i stalden bag beboelseshuset har leveret mælk, ost, smør og kød til husholdningen. Størrelsen af datidens ko har været mindre end nutidens, nærmest som en jerseyko, og når dyret blev slagtet, gik en del knogler til benarbejder, mens skindet blev garvet og benyttet til sko og andet af læ-

Fyrstikken er en harpiksholdig træpind der giver et begrænset lys, men nok til at man kan se at spinde med sin håndten. Råmaterialet, vel hør, bæres i et hårbånd, og i bæltet har hun et helt arsenal af friske fyrstikker. Træsnit fra Olaus Magnus 1555.

der. I levende live var kvæget også trækdyr, hvilket ses på flere mellemfodsknogler fra Søndersø, der viser tydelige spor efter overbelastning ved at have trukket tungtlæssede vogne eller slæder.

Fåret har formodentlig været det vigtigste husdyr på grund af ulden og kødet, mens den nøjsomme ged tilsyneladende kun i begrænset antal stod og brægede bag indhegningen. Geden har man nok holdt på grund af mælken, og et kærkomment biprodukt har været hornene, som kunne benyttes til hornarbejder. Svinets grynten og roden rundt på gårdspladsen og i møddingen har også været et dagligdags syn, undtagen når de om efteråret var sendt til skovs for at leve af olden. De har været mindre, men mere langbørstede end nutidens, og ud fra knoglefundene ser det ud til, at man har sat pris på en steg fra et udvokset dyr. Af gæs, ænder og høns er kun fundet få knogler, men billedet af småkræet er ikke helt dækkende, idet de små knogler simpelthen forsvinder.

Fersk- og brakvandsfisk indgik som en vigtig del af menuen i hjemmene, men også sild, torsk og fladfisk fra kystegnene fandt vej til spisebordene, efter at de var fragtet til Viborg enten i fersk, syrnet, saltet, tørret eller røget tilstand. To dage om ugen, mandag og onsdag, og i hele 40 dage før påsken var der faste, og her påbød kirken, at man undlod at spise fjerkræ og pattedyr, og ej heller disses biprodukter: mælk, smør, ost og æg.

Fra latrinlagene får vi oplysninger om, hvilke planter datidens mennesker benyttede til madlavning. Kornsorterne rug, byg og havre blev dyrket på bymarken eller handlet ind til byen. Byggen anvendtes især til at brygge øl af. Folk drak øl i litervis, op til fire liter øl om dagen drak en voksen mand¹⁶, skønt hverken kvalitet eller styrke var noget særligt, men det var dog at foretrække frem for det karske vand fra brønden. Kål, ærter og bønner groede i kålhaven, og i skov og krat har kvinder og børn om sommeren plukket jordbær, hyldebær og hindbær og senere på året brombær, æbler, hasselnødder og svampe. Hyldebær, skvalderkål og opiumsvalmue er arter, vi normalt sætter i forbindelse med munkenes haver, men i Viborg er de fundet i 1000-tals lag, altså årtier før de første klostre blev bygget. De er måske hjembragt af vikinger fra et af deres udlandstogter.¹⁷

Fra tid til anden gøres der fund af enkelte måltider. På Asmild bispegård lå i et af stolpehullerne fra et byggestil-lads en samling skæl fra helt, aborre og karusse, tydeligvis

rester af en fiskesuppe, der en dag for 800 år siden blev spist på byggepladsen. Efter måltidet har den mætte og veltilfredse håndværker hældt lidt vand i gryden for at rense den og smidt affaldet i et hul i jorden.¹⁸ Et lille indblik i, hvad nonnerne på Asmild kloster spiste, får vi i Gunners levnedsskrivelse, hvor det nævnes, at han forsynede dem rigeligt med mjød, fisk, mælkemad eller endog kød.¹⁹

Nogle madvarer skulle gemmes til vinteren. I trækar og tønder opbevarede husmoderen saltede sild, mens fersk kød blev lagt i det store sulekar, og frugter og grøntsager blev gemt i flettede kurve.²⁰ Også lerkar blev brugt til opbevaring af vinterforråd, omhyggeligt dækket af et træ- eller keramiklåg, så skidt og møg og den allestedsværende mus ikke kunne komme til lækkerierne. Hvis det søde syltetøj eller andre madvarer skulle lukkes helt tæt, spændte husmoderen en blære eller tarm henover krukken og bandt til med en snor. Spænder man stramt, har der været lukket lufttæt til.

Viborgenserne har altid haft nem adgang til vand. Flere kilder springer i bakkerne, hvor byen ligger, og så var der jo søen. Til daglig brug og ølbrygning har folk benyttet brøndene, enten de fælles eller deres private. I St. Sct. Peder Stræde lå brøndene bagerst på grundene. De ældste var runde og risflettede, andre var firkantede og sat af store planker, der på sindrig vis var føjet ind i hinanden, så plankerne indbyrdes holdt hinanden på plads.²¹

Kar med Østersøkeramik-dekoration fra 1100-tallet, lampe fra 1000-tallet og kuglepote fra 1200-tallet. I den tidlige middelalder benyttedes kuglepotten både som køkken- og bordtøj, mens keramikken i højmiddelalderen blev specialiseret. Potterne fik både fødder, øre og hanke, så de kunne stilles på de borde, som på den tid for alvor rykker ind i husene. Også støbte malmgryder til koge og stegebrug og stavbægre som drikkekar dukkede op i denne periode. Foto: Preben Dehlholm.

Æltekar til smør. Den overskydende mælk, kærnemælken, kunne tappes ud gennem et hul i bunden og salt blandes i smørret. Foto: Ove Madsen.

»Vær så god at sætte jer til skiven«, lød det når man bød til bords i middelalderen. Ovenpå træspisebriken lagde man først en skive brød, så kød. Til sidst på måltidet spiste man brødet som nu var godt gennemvædet af stegesfedt og kødsaft – en rigtig lækkerbisknen. Foto: Preben Dehlholm.

Beskrivelser fra bl.a. Hedeby fortæller, at nordboerne var meget omhyggelige med den personlige hygiejne, de vaskede sig dagligt – rakte vaskefadet videre – og redte hår og skæg. Talrige fund af kamme fra hele byen og en ragekniv fundet ved Søndersø støtter beskrivelsen. I byens badstuer nød gæsterne dampbadet ved at smide vand på de opvarmede sten, men udover at blive af med den »usunde sved« havde badstuerne også en vigtig social funktion. Man kunne få ordnet sit hår, blive åreladt, drikke øl – den meget sveden fremmer jo tørsten – og udviklede tingene sig, kunne det føre til terningspil og besøg af villige kvinder.

De mange arkæologiske udgravninger i Viborg har aldrig afdækket et lokumshus, men derimod i mange tilfælde indholdet af lokumstønden. Tømningen er tilsyneladende bl.a. sket rundt omkring på grundstykket, og forhåbentligt blev indholdet godt dækket af et beskyttende lag jord, selvom iagttagelser fra Søndersø tyder på, at latrinindholdet også kunne ende op af en husvæg! I St. Sct. Peder Stræde fandtes selve tønden, formodentlig en genanvendt sildetønde.²² For

Lokumstønde fra St. Sct. Peder Stræde har udtjent sin rolle og blev til sidst fyldt med alverdens affald. Foto: Erik Levin Nielsen.

naturvidenskabsfolk og arkæologer er latrinlagene en sand guldgrube af oplysninger om, hvad man spiste, men for middelalderens mennesker er det historien om åbne møddinger omgivet af en sværm af fluer. På de varme sommerdage har lagene lagt en stinkende og usund hørm over byen.²³

Middelalderens klædedragt

Menneskene, der vandrede rundt i Viborgs gader i middelalderen, var yderst forskellige i påklædning. De laveste i samfundet, de fattige og syge og tiggeren, bar tøj med gammelt snit; ja, ind imellem flakkede de rundt i rene laser. Præsteskabet, munke og nonner trak i dragter, der gennem snit og farvevalg fortalte, hvilken orden de tilhørte. Købmænd klædte sig i spraglet modetøj, købt på handelsrejser, og foruden måske at vække misundelse blev snittet i deres dragter hurtigt kopieret af de lokale.

Tøj er noget af det, der sjældent findes bevaret i de arkæologiske udgravninger, men her var vi heldige ved Søndersøgravningen i 1984. En næsten komplet hørskjorte, den eneste der overhovedet kendes fra sen vikingetid/tidlig middelalder, lå sammenpresset i et stolpehul. Skjorten er ganske raffineret syet af fint vævet hør og har passet en spinkel mand på ca. 175 cm.²⁴ Til skjorten har hørt bukser. Som en fremmed fugl er der også ved søen fundet et lille stykke rødt silkestof fra mellemøsten. Det har måske været benyttet til kantning af en kjortel.²⁵ En stor uldvante, der har været god en kold vinterdag, fandt arkæologerne i St. Sct. Peder Stræde.²⁶

Fodtøjet i den tidlige middelalder var uden en specifik lukkeanordning, senere syede skomageren skoene med en eller anden form for snøreband over vristen. På en våd og sjappet vinterdag har det nok været svært at holde varmen i de tynde lædersko, og folk har vel foret deres fodtøj med hør og måske en uldsål.²⁷

Billeder og fund fra den tidlige middelalder vidner om, at dragterne har været holdt sammen med spænder og smykker. Udgravningsfund fra Viborg har ikke rummet de tunge guld- og sølvsmykker, men derimod små støbte prydbeslag til bæltter og dragter samt personlige smykker som snoede kobberhalsringe, fingerringe i kobber og glas, brocher og det kristne symbol korset. Også mange af spænderne har været ornamenterede og båret som pynt. Folk i byen har sat pris på at vise sig med prydenstande, ikke kun til fest, men også på hverdage.²⁸ Det viste sig under udgravning af et tykt kom-

Møntefterligning med billede af den tyske kejser Henrik III (1039-1056). På bagsiden er der en nål, så den kunne bæres som en broche. Foto: Eli Andersen.

Rekonstruktion af 1000-tals skjorte fundet ved Søndersø. Foto: Torben Stroyer.

pakt gødningslag ved Søndersø. Pludselig trillede en tysk møntefterligning, som var blevet omdannet til broche, frem af det ellers så godt som fundtomme gødningslag, og smykket kan kun være tabt under et besøg i stalden.

Håndværket

I den tidlige middelalder har en del håndværk endnu ikke været særlig specialiserede. Nogle arbejdsprocesser har alene krævet simple hjemmelavede stykker værktøj, mens andre erhverv var på vej mod en forfinelse, som har krævet

specialværktøj og stor fagmæssig indsigt. Det var tilfældet med kammageren, drejeren og hjulmageren, mens eksempelvis støberen både har beskæftiget sig med støbning og en lang række andre beslægtede faggrene som fremstilling af nåle, spænder og låse.²⁹

Direkte spor af håndværkerens værkstedsbygninger har vi sjældent, idet meget af produktionen foregik under åben himmel, måske med en læskærm og et halvtag til beskyttelse mod vind og vejr. I Rosenstræde fandtes eksempelvis mange spor efter metalhåndværk og ildsteder, vel esser, i hvis nærhed der var en kreds af små pindehuller fra noget, som kun kan være en læskærm.³⁰ I Sct. Ibs Gade lå smedien bag husene ude under åben himmel, hvilket ikke er overraskende, idet det ikke var videre forsvarligt at stille an med en esse med ild og regn af gnister i brandfarlige bygninger.³¹ Datidens huse har bestemt heller ikke tilgodeset lyset, som er helt nødvendigt ved snart sagt alle produktioner.

Adskillige af middelalderens håndværkere var tilflyttere. Møntmesteren fra 1020'erne, der sad og slog kongens mønt, var sandsynligvis englænder, og fra det tidlige 1000-tal er der fundet potteskår med tydeligt engelsk præg, og i 1100-tallet er der skår af vendisk/nordtysk udseende. Det er oplagt at forestille sig, at krukkerne var importerede, men de kan også været lavet i byen enten af trælle eller tilrejsende håndværkere.³²

Klæde og skind, ben og træ

Spinding af garn er det kvindehåndværk, der har sat sig flest spor. Kvinderne har først kartet ulden med uldkamme. Hørret behandlede de med en hørhegle med lange spidse tænder. Når de havde fået redt det filtrede uld fra hinanden, spandt de en tråd med en håndten, hvor der forneden sad en tenvægt, som skulle holde tenen i rotation og sikre et træk i tråden. Tenvægtene hører til blandt de mest almindelige fund, men sakse og nåle er ej heller sjældne.³³

Tøjet, de syede, var praktisk og ind imellem også raffineret. Skind af ilder, ræv og kat brugte de til en skindbesætning i hals- og håndlinningen eller til foring af kappen.

Skomagerne har også efterladt sig talrige spor ved søen. En af dem har siddet ved sit hus og skåret skoene og knivskederne til, hvorefter han har smidt stumper og rester i affaldsdyngen. Affaldet fandt arkæologerne, men heldigvis også nogle af de færdige sko og støvler, hvoraf en del er gan-

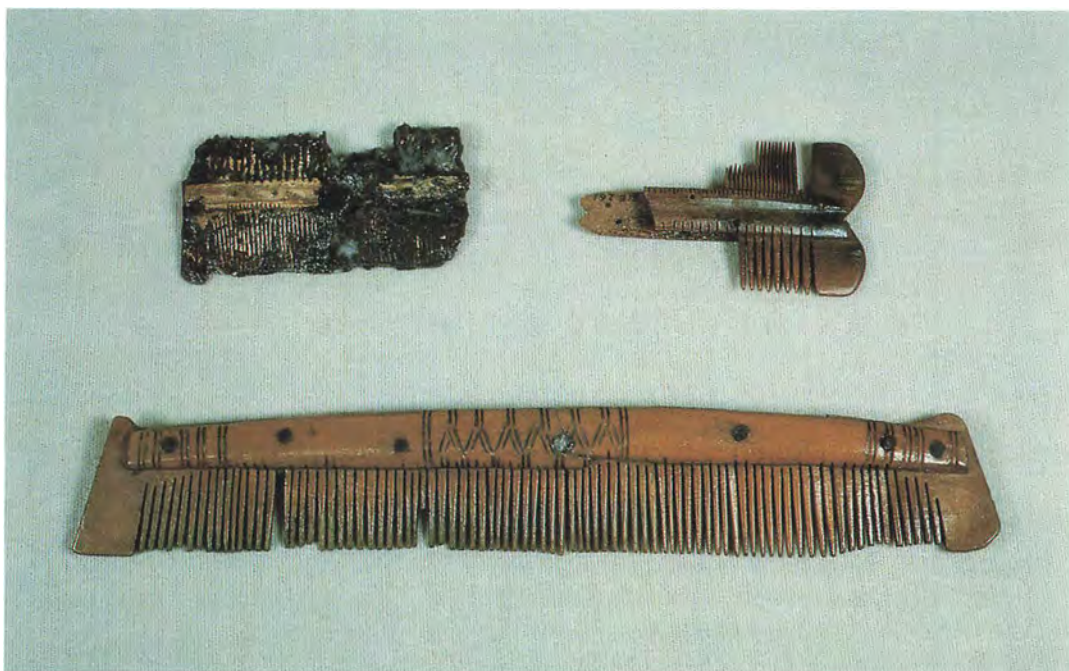

Årets gang for middelalderbonden, som det kan læses i en evighedskalender fra begyndelsen af 1500-tallet. Månederne januar – juni. Foto: Det Kgl. Bibliotek.

ske fint syet med pyntesømme, og ikke to af dem er ens. Formerne følger helt »moden«, som den kendes fra andre europæiske byer, og fortæller om nære kontakter på tværs og langs af det middelalderlige Europa.³⁴

Kammageren, der arbejdede i tak, horn og ben, fremstillede kamme, nåle, spillebrikker, beslag, benskøjter, pølsehorn, håndtag og skafter. Modellen for kamme var frem til år 1200 en enkeltkam, hvor der alene er tænder på den ene side, mens dobbeltkamme blev populære efter år 1200.³⁵

Når tømreren skulle i gang med at bygge et stav-, bul- eller bindingsværkshus, hentede han sin ret- og skarøkse, men i hans værktøjskiste lå også andre økser, bor, stemmejern og knive.³⁶ På nogle af stavplankerne ses tydeligt med hvilken nøjagtighed han har ført sin økse. I alle husene fra den tid indgår der stolper og bjælker, som blev føjet sammen med trænegler³⁷, efter at han først med sit blylod havde sikret sig, at stolpen stod lodret.³⁸ Fundene af trænegler er mange og fortæller også historien om et udbredt genbrug. Var dele af træet i et nedrivningsdømt hus stadig anvendeligt, slog håndværkeren eller hans medhjælper blot træneglerne ud, og tømmerstykket kunne finde ny anvendelse.

To dobbeltkamme fra 1200-årene og en enkeltkam fra 1000-årene. Enkeltkammene som denne fundet ved Søndersø, er ofte flot dekorerede. Foto: Arne Vindum.

Kister, bænke og borde var snedkerens speciale. En kiste-køl, dvs. et tagformet træstykke på en kiste, endte med at gøre nytte i et hegn bag et hus i kvarteret ved Søndersø. Den er blevet smukt udsmykket med en profilhøvl.³⁹ En anden del af en kiste har været dekoreret på den ene side med et fletmønster, mens den modsatte side gemte en fint indridset skibsstævn, måske Danmarks ældste kistebillede.⁴⁰

Bødkrede tønder blev anvendt i stort omfang til saltning af sild. En del er nok fremstillet på fiskepladserne, og tønden var i virkeligheden middelalderens container, ikke kun til madvarer som smør, korn, øl, saltet kød og flæsk, men også til beg, tjære og til halvfabrikata. Et kar fra St. Sct. Peder Stræde, måske et garverkar, er nu nok fremstillet lokalt. Når tønderne efter lang tids brug var slidte eller utætte, fandt flere anvendelse som lokumstønde.

Fine tyndvæggede træskåle, ofte dekoreret med omløbende furer, er drejerens værk. Megen tid er gået ved drejebænken, hvorfra vi kun har fundet pinolen, som har fastholdt træmnet under drejningen. Med de skarpslebne drejere fremstillede drejeren skåle, kar og andre træbeholdere, og når skålen var færdig, og han løsnede den kegleformede drejekerne, har der givetvis været en kreds af interesserede børn, der ivrigt har rakt hænderne frem for at få den til at lege med, idet den er uforlignelig som top.⁴¹

Smedene

Smedenes spildprodukter er dukket frem mange steder i Viborg, men er særskilt undersøgt ved Sct. Ibs Gade, hvor der fandtes mængder af slaggegruber, klinede vidjeovne, digler og forrustet jernmateriale. Fra selve produktionen, måske råjernsforarbejdning, er fundet en såkaldt skummeske, som har været benyttet til at fjerne urenheder i metallet med.⁴²

En række store jerngenstande samt hængsler, hestesko, søm, jernværktøj, økser og knive er smedet i grovsmedens værksted, mens kleinsmede fremstillede dør-, kiste- og skrinlåse foruden mindre hængelåse, alle med tilhørende nøgler. Blandt de mange låse, som vi har fundet, er flertallet stadig låste – de er enten gået i baglås, eller nøglen er blevet væk. Låsene er komplicerede og nærmest dirkefri, og selve nøglerne er flot forarbejdede og udsmykkede. Det gjorde jo ikke noget, om nabokonen kunne se, at man havde mange og smukke nøgler til de mange kister i hjemmet.

Månederne juli – december. Håndskreven evigheds-kalender fra begyndelsen af 1500-tallet. Foto: Det Kgl. Bibliotek.

Udsnit af viborg-smedenens produkter: søm, kniv, forskellige kroge, dørhængsel og hestesko. Analyser af jernet har vist, at råmetallet i flere tilfælde er lokalt fremstillet af myremalm.

Støberen har haft en blomstrende forretning i den tidlige middelalder, hvor kirkebyggere arbejdede overalt. Selv den mindste sognekirke skulle bruge støbte klokker, røgelseskar og lysestager. De tidlige malmklokker, der var relativt små kan godt være fremstillet i andre byer, de store derimod er støbt i nærheden af kirkerne. En lysestage fra 1200-årene fra domkirkeområdet må være støbt i byen (se side 77).⁴³

Sølv- og guldsmedenes virke kender vi også til. Små såkaldte raffineringdigler, hvor man rensede sølvet⁴⁴, samt en ambolt benyttet ved udhugning af små guldsiver er spor efter deres kunstfærdige arbejder.⁴⁵ En blypatrice fra Sønder-søgravningen ser måske uanseelig ud, men må betegnes som et af pragtfundene. Den har nemlig været benyttet, da en ukendt guldsmed med omhu fremstillede et af landets pragtfuldste guldsmykker fra årene omkring 1000, Hornelundsmykket, som er fundet nær Holstebro.⁴⁶ Guldsmede, der specialiserede sig i at smede guldsmykker til de rige, har dog næppe været bofaste i Viborg, men har rejst rundt fra kunde til kunde.

Stor guldbroche, en af landets prægtigste, fundet ved Hornelund nær Holstebro. Den mere beskedne blymatrice, hvorover smykket er lavet, er fundet i Viborg. Foto: Lennart Larsen og Arne Vindum.

Våbensmede har byen vel haft, omend fund af våben er få, og de kampøkser, langbuer og sværd, som borgerne har fundet frem, når byen skulle forsvares eller der blev udbudt leding, er langt fra alle fremstillet lokalt.

Almindeligst blandt fundene er pilespidser til langbuen og armbrøsten, der blev dominerende i 1200-1300-årene. Til beskyttelse af krigeren benyttedes gennem hele middelalderen ringbrynjen, af hvilken der er fundet et lille fragment ved Søndersø.

Også spor af våbnenes brug er konstateret. Ved Sankt Mikkels kirken blev der fundet to skeletter med friske hugspor. På kranierne var der hugspor på pandebenet og en af personerne havde yderligere hugspor i højre knæhase. Huggene er ikke helet op, men har ikke været dødelige, så de to personer er døde af andre sår, som ikke har efterladt sig spor på skelettet.⁴⁷

Stenmesteren og teglbrænderen

Ascir – eller Asser – var navnet på den stenmester, der engang i den tidlige middelalder byggede med på en af Viborgs sognekirker. Navnet huggede han i runer i en sokkelsten, og denne Asser fra Viborg kan vi måske genfinde på Vitskøl kloster, hvor der findes en lignende indskrift.⁴⁸

De første kirkebyggere kom hertil fra udlandet, men danskere må efterhånden have gjort dem kunsten efter. Stenhuggerne har ikke været bofaste, men er draget rundt i landet, og deres faglige særkende gør, at vi i et vist omfang kan følge deres færden. Den flotte søjleportal i sydindgangen på domkirken genfinder vi i mindre målestok på kirkerne i Ø. Bjerregrav, Rybjerg, Vinderslev, Ålum, Bjerring, Vinkel og Tapdrup, og forklaringen er vel, at den lokale stormand i hver af de nævnte sogne har bestilt portalen ved stenmesteren for at vise, at man ikke på landet ville stå tilbage for dem inde i Viborg.

Kunsten at brænde tegl nåede Danmark i midten af 1100-årene. De første håndværkere kom fra syd, og i de første år rejste de rundt til byggepladserne i de større danske byer, men i en hastigt voksende by som Viborg er de hurtigt blevet bofaste. Markedet for mursten til kirke- og klosterbyggeriet var umætteligt og i 1300-årene kom også adels- og borgerhuse til.

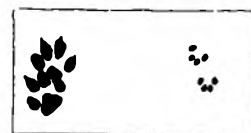
Når dagen ikke var arbejde

Fritid og arbejde har ikke været adskilt, som vi kender det i dag. Meget af tiden var helliget arbejdet, men flere fund viser, at datidens mennesker også har haft stunder til mere kreative sysler. Et håndtag af kronhjortetak med et fint indridset fletmønster er fundet i Viborg-hallens have⁴⁹, og fra Søndersøudgravningen kommer et stykke rentak dekoreret med fletmønster og en lille tegning, der godt kunne ligne et ansigt med øjne og en stor næse⁵⁰, samt en plankestump, hvor et ukendt menneske har indridset tre flotte skibsstævne, måske til erindring om et besøg i Viborgs havneby Hjarbæk.⁵¹

Terning- og brætspil har også været kendt, bl.a. fra Asmildområdet, omend terningspil næppe var passende i det fromme miljø. Ligeledes fra Asmild har vi en stump af en fløjte med tre huller.⁵²

Når søen frøs til is har børn og voksne haft chancen for en tur på deres islægtere, datidens skøjter. De legeglatte stille-

de sig på islæggerne, og med pigstang kunne de nu skubbe sig frem med susende fart over den blanke is. Islæggerne, lavet af en okse mellemfodsben, er fundet både som forarbejdede og i færdig udgave i mange eksemplarer.⁵³

a

Handel og transport

Handelens redskaber er målestokken, vægten og lodderne. Vægten vejede fremmede mønters indhold af ædelmetal, og den vejede guldsmykker, der skulle vurderes. Da mønten kom i brug som fast betalingsmiddel i Danmark gik det lettere, men de fremmede mønter og en lang række importvarer fortæller os, at Viborg for tusind år siden havde tætte forbindelser til udlandet.

Fra Norge kom gryder af den ildfaste klæbersten, fedtsten. Den er så »blød«, at man kan skære i den, så skulle det ske, at gryden gik i stykker, blev den klinket eller, hvis det gik helt galt, genanvendte ejermanden ofte skårene til tenvægte og små støbeforme.⁵⁴ Kværnsten kom også fra Norge, hvor man gennem århundreder tilvirkede dem af granatførende glimmerskifer.⁵⁵ Basaltkværnsten kom fra Rhinområdet og en stump af en stenmorter, fundet ved Søndersø, er kommet fra Frankrig.⁵⁶ Hvæssesten blev der hentet mange af i Eidsborg i Norge, eller folk fandt selv velegnede sten på marken. Stenen blev brugt flittigt til slibning, for kniven var hver mands eje.⁵⁷

Keramik er også blevet handlet. I 1200-årene faldt viborgensiske husmødre for de rød-, gule- og grønglaserede kander fra Holland, Frankrig og England, og fra Tyskland købte de stentøjsstobe, en art drikkekrus.⁵⁸ En vis prestige har der givetvis ligget bag importen af farvestrålende og fremmedartet lertøj. I den eksotiske ende finder vi drikkeglassene, blandt dem skår af gulbrune drikkeglas fra Mellemeuropa og et rødviolet skår af et orientalsk pragtdrikkeglas, som er bemalet med spiralmotiver og en dyrekrop i gult, grønt og mørkebrunt. Glassene har kun stået på bordet hos byens allerformeste familier.⁵⁹

Handelen mellem byen og oplandet har naturligvis især omfattet dagligvarer som landbrugsprodukter, brændsel, uld, klæde og salt, men også krondyrtak til kammageren, træ til snedkeren og tømmeren, ja selv jern udvundet af myremalmen er blevet handlet.⁶⁰ Også pottemageren har fundet sin plads på torvet, og i Viborg kan vi i 1200-årene følge hans kundekreds. På det tidspunkt prydede en pottemager

b

c

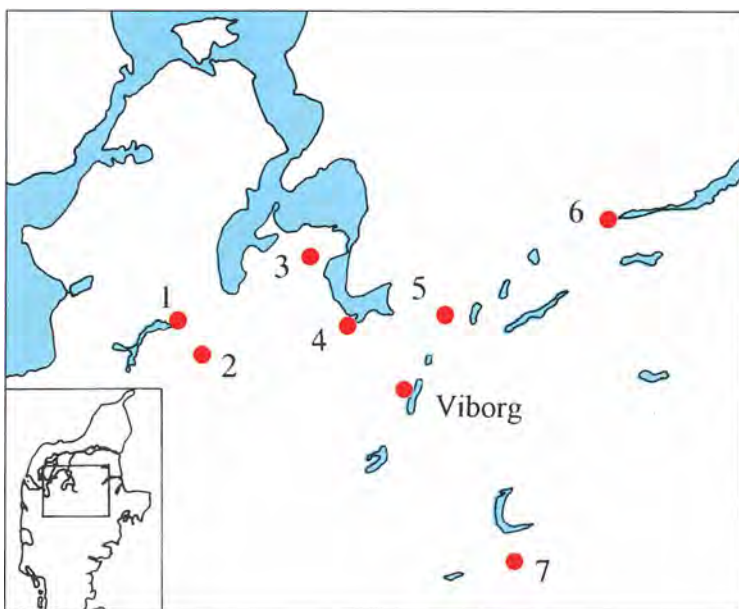
d

Munkesten med aftryk af dyr. a. hund og kat, b: rådyr, c & d: hund.

nemlig sine gråbrændte kander og fade med indstemplede rosetter, og identiske stempler er fundet både i St. Sct. Peder Stræde, ved Søndersø og hos nonnerne på Asmild.⁶¹

På en tur til byen kunne selv en simpel bondemand stifte bekendtskab med udenlandske produkter. I bisp Gunnars levnedbeskrivelse fortælles om, hvilken virkning en ny og stærk tysk ølsort kunne have, da den engang i 1220'erne blev udbudt til salg i Viborg: »Da dette øl lige var kommet til Viborg, var der en bonde dér fra egnen, som for de penge, han havde fået ved at sælge sit pors, drak sig en sådan rus deri, at han gik fra sans og samling og som en gal hund rev og bed alle, der kom ham nær. Så blev han overmandet af nogle folk og bundet i sin vogn til tremmerne eller lægterne, som man kalder det; men skønt tremmerne var dygtigt stærke, fik han dog med tænderne tre af dem gnavet i stykker og ødelagt«. ⁶²

Kirkebyggeriet skabte et stort marked for kirkeinventar, og langt hovedparten af de mange altre, træfigurer, relikvieskrin, klokker og lysestager må være fremstillet i byerne og i særdeleshed i stiftsbyerne. Fra midtjyske kirker kender vi en lille samling ensartede røgelseskar fra tiden omkring år 1300, hvis fabrikationssted må være Viborg.⁶³

Røgelseskarrenes fundsteder. 1. Estvad. 2. Fly. 3. Ørslevkloster. 4. Kvols. 5. Løvel. 6. Hobro. 7. Grønbæk.

Røgelseskar fra Hobro, Grønback og Løvel er formodentlig alle støbt i Viborg. Foto: Lars Guldager.

Dagligt har indbyggerne også set massevis af oksefor-spændte vogne trække fulde læs af byggematerialer til byen. Fra Daubjerg kom den rå kalksten til forbrænding på selve byggepladsen, f.eks. Asmild bispegård.⁶⁴ Andre tungtlæssede vogne har bragt teglsten og tømmer. Sporvidden på de fundne vognaksler ligger på ca. 110 cm og hjulet har haft en diameter på ca. 90-100 cm, det normale for en middelaldervogn.⁶⁵ Det tungeste gods, som f.eks. de mange granitsten til kirkene, blev lagt på en slæde, idet middelalderens vogn var for spinkel.

Trækdyret til både vognen og slæden var oxen, men rideheste travede også i byens gader. Det fortæller fund af bidselbeslag, remfordeler, hestesko og mængder af hesteskosøm og en pigspore.⁶⁶ Selve hesten kendes også. Der er bl.a. fundet flere kranier og et næsten helt eksemplar, en fire-årig hingst. Hestene fra Søndersø må være selvdøde og er uden snitspor efter partering, så man har overholdt det kristne forbud mod at spise hestekød.⁶⁷

Viborgs rigspolitiske betydning

af Ole Fenger

Ting, kult og marked

Tinget, kirken og markedet blev de institutioner, der betingede Viborgs fremvækst som en af Jyllands betydeligste middelalderbyer.

Ælnoth hed en engelskfødt munk i Sankt Knuds kloster i Odense. Omkring 1120 skrev han et omfattende og betydningsfuldt skrift om kong Knud den Helliges liv og død (ca. 1040-1086). Beretningen er ikke blot hovedkilden til Knuds historie, men også til steder og samfundsforhold i datidens Jylland, hvor Viborg spillede en vigtig rolle:

»Der er omtrent midt i Jylland et meget navnkundigt sted, som dels på grund af sin høje beliggenhed, dels fordi der her i gamle dage hyppig har været holdt ofringer, eller også til minde om en forudm højst anset stedlig afgud ved navn Vig, eller fordi der har stået et slag her, på dansk tungemål kaldes Viberg, det vil sige »Vigs høj« eller »kampens bjerg« eller »offerbjerg«. Der samles hyppig store skarer fra hele Jylland, dels for at forhandle om de fælles anliggender, dels for at drøfte, hvorvidt lovene er sande og gældende, samt tillige give dem fasthed. Og hvad der dér er blevet fastslået med enigt samtykke af den forsamlede mængde, kan ikke ustraffet sættes ud af kraft i nogen egn af Jylland.«¹

Grunden til, at Ælnoth omtaler Viborg og tingstedet dér så udførligt, er den enkle, at kong Knud og de mænd af hirden, som var undsluppet et oprør i Vendsyssel, passerede Viborg på vej sydpå, til Odense, hvor han led martyrdøden foran alteret i Sankt Albans kirke.

Navnet Viborg kommer utvivlsomt af »wi«, der betyder en – hedensk – »helligdom«, og »bjerg«, der i middelalderen ændres til »borg«.² Viborg er således »bakken med helligdommen«, som må være et hedensk helligsted eller offerplads. Ælnoth er dog ikke den første skribent, der nævner Viborg. En anden gejstlig, magister Adam af Bremen, der imellem 1072 og 1076 skrev om *De Hamburgske Erkebispers Historie*, nævner Viborg et par gange, men kun som sæde for

en biskop.³ Afgørende i nærværende sammenhæng er det dog, at stedet i førkristen tid har været en helligdom, givetvis den fornemste kultplads i Nørrejylland.

De historiske kilder peger på, at vikingetidens hedenske kult i overvejende grad har været udøvet på kultpladser i det fri samt i gårdenes gildestuer.⁴ I Viborg kan vi derfor ikke fra domkirkens placering sige noget om stedet for det *vi*, som utvivlsomt har givet byen navn, og som enten har været årsag til eller en følge af, at store skarer fra hele Jylland hyppigt samledes dér for at forhandle om fælles anliggender, herunder retsanliggender. For hvad kom monstro først, tingstedet eller kultstedet? Måske har de været samtidige. Så længe retten er sædvaner, som regulerer samlivet i samfundet, er ret og religion to sider af samme sag. De nedarvede sædvaner tillægges guddommelig oprindelse, og de håndhæves ved religiøse sanktioner administreret af et præsteskab med kendskab til gudernes vilje. Dermed forenes kultstedets og tingets funktioner, religionen og retten.

Med kristendommens udbredelse skete der en ændring. Kirken drager inden for rettens område et skel imellem »åndelige sager«, dvs. sager under Guds lov og kirkens domsmagt, og verdslige sager, som overlades til tingets behandling og afgørelse. Hermed er vi bragt tæt på Ælnoths beskrivelse af Viborg landsting. Det gamle sted for den centrale, hedenske helligdom, hvor folket mødtes til gudsdyrkelse, blev dermed stedet for og anledningen til at forhandle fælles anliggender. Til dem hørte også de sædvaneretlige regler, som var af verdslig karakter, og som vel at mærke var uskrevne. Derfor var det vigtigt jævnligt at drøfte, om de var »sande og gældende«, og hvis de var, da tillige at give dem fasthed, dvs. at sætte magt bag. Hermed ledes tanken hen på en af de markante sætninger i fortalen til Jydske Lov: »Det er kongens embede og landets høvdingers at gemme domme og gøre ret ...«. Og at »gemme domme« betyder at huske tingets afgørelser, for i ordet ret ligger både det lige, det forudberegnelige, og det rigtige og retfærdige.

Landstingets beliggenhed

Det nøjagtige sted for Viborg landsting i den tidlige middelalder kender vi ikke. Det har uden tvivl været afholdt under åben himmel, indtil det i 1500-tallet kom »i hus«. Men om en

*Skt. Olav og Skt. Knud.
Kalkmaleri i Skive Gl. kirke.
Foto: Niels M. Saxtorph.*

Landstingspladsen på udsnit af Resens kort over Viborg fra 1675. »Plads, hvor det gamle Landsting har staaet« er markeret med 14. Herfra flyttede det ifølge Resen til Gammel Torv, hvor den sidste dom blev afsagt, i sagen imod Skipper Clement, i 1536.

ældgammel forbindelse imellem det nørrejyske landsting og Viborg har ingen været i tvivl. Således skriver i 1727 sognepræsten ved Viborg Søndre sogns kirke, Christen Erichsøn (1639-1711): »Det er alle vitterligt at Landstinget holdes ingen andensteds i Nørre Jylland uden i Wiborg, hvor det har været holdt nogle hundrede Aar før Christi Fødsel. Thi vi finde i Helges den 12te Konges Historie at Wiborg Lands-Ting der udi bliver mentioneret.«⁵ Denne oplysning har Christen Erichsøn hentet fra den middelalderlige jyske årbog, Rydårbogen, som sættes i forbindelse med Ryd kloster ved Flensborg fjord. Årbogen har en opregning af danske konger, sagnkonger, fra kong Dan i tidernes morgen, og som den tolvte i kongerækken nævnes netop Helge, der for en tid fortrængtes af en svensk konge ved navn Snjo, der var dannerne en hård og skændig herre, indtil han, da han sad på Viborg ting på et sted, der hedder Lusehøj, blev ædt af lus for øjnene af de bedste mænd, der var i riget. Ifølge krøniken om Lejrekongerne døde kongen af lusebid, da han sad på sit kongesæde i Jylland.⁶

I senmiddelalderen lå der en Lusehøj på bymarkens grænse længst mod nordøst; men på et kort fra 1786 er endnu en Lusehøj placeret ved Aalborgvejen lige før Mikkelsbæk⁷, så éntydig er oplysningen ikke og yderligere kan Lusehøj og Ljushøj (lyshøj, bavnehøj) let forveksles.

Lader vi sagn og dunkle højnavne ligge, står dog tilbage, at landstinget i kraft af sin betydning som samlingssted også skabte mulighed for livlig handel. Det er ikke stormænd eller konger beskåret at diktere handelens ruter, men de kan fremme handelen ved at sikre fredelige tilstande undervejs til og på selve markedet. Viborg havde således, da en central kongemagt voksede frem, de bedste betingelser for at blive en stor regional handelsplads. At fundere over den kronologiske rækkefølge imellem de tre institutioner kult, ting og marked er ørkesløst, men vi kan om Viborg slå fast, at geografiske og topografiske forhold begunstigede dem alle, og at hver af dem blev hjulpet frem af de andre.

Kongevalg på jydernes tingsted

En af tingets fornemste funktioner blev at vælge eller hylde de danske kongsemner, og allerede i beretninger om sagntinden omtales hyldningen. Lejrekrøniken fra 1100-tallet fortæller historien om kong Dan. Han herskede før Danmark blev til, over de fire øer Sjælland, Møn, Falster og Lolland,

der alle med ét navn kaldtes *Videslev*. Her var han småkonge, og på Sjælland grundlagde han byen Lejre. Kong Dan blev nu af jyderne bedt om hjælp imod den romerske kejser Augustus og hans hær. Dan efterkom opfordringen, som fyldte ham med stor glæde. Han samlede sine krigere, og sammen med jyderne drog de til et bolværk af træpæle, »der, hvor nu Dannevirke ligger«. I fællesskab slog de romerne på flugt.

»Da nu jyderne så, at Dan var en kraftig mand, kæk og tapper, førte de ham til den sten, som kaldtes Daneryg, satte ham på stenen og gav ham kongenavn. Jyderne fulgte ham derpå og underlagde ham Fyn og Skåne med de andre tilliggende øer.« Kong Dan syntes godt om disse lande, som høvdingerne gav navnet Danmark.⁸

Saxo Grammaticus omtaler ikke dette sagn i sit store værk fra ca. år 1200 *Om Danernes Bedrifter*, men hentyder muligvis til det, når han fortæller, at Dan fik kongemagten ved indbyggernes valg: »Det var danernes sædvane i gamle dage, at når de skulle kåre konge, stod de på jordfaste stene og gav deres stemme som tegn på, at valget skulle være lige så fast og urokkeligt som de stene, de stod på.«⁹ Hyldningsstenen Daneryg fandtes efter sigende ved Viborg. At en ny konge, formodentlig under anvendelse af højtidelige ritualer, således blev valgt, hyldet og indsat, lyder sandsynligt, for lignende hyldningsceremonier kendes i andre euro-

Den nyvalgte konge hyldes stående på en sten. Træsnit af Olaus Magnus 1555.

pæiske lande. Og vi ved, at kongehyldninger siden hen blev indledt på landstinget i Viborg.

Ifølge Tacitus tilkendegav germanerne bifald ved våben-gny, altså ved at slå deres våben imod hinanden. Den samme skik med at gribe sine våben, kendes under benævnelsen *våbentag* i de nordiske retskilder, f.eks. Skånske Lov kap. 145: »... ved våbentag på landstinget.« Den udpegede konge afgav et højtideligt løfte om at ville holde landets love. Til gengæld svor folket ham troskab. »Huld« er det gamle ord for at være tro, og det er stammen i at *hylde*. En hyldning er således i bund og grund, hvad jurister kalder en gensidig bebyrdende retsakt, noget for noget, et kongeløfte som betingelse for troskab. Denne gensidighed er grundlaget for landstingets centrale betydning for kongemagt og rigsdannelse. Og Viborg landsting havde fra gammel tid en forvalgsret, som klart viser den afgørende betydning, det nørrejyske landstings kongevalg blev tillagt i hele det danske rige. Efter hyldningen i Viborg fulgte valgene på de øvrige landsting: på det sønderjyske landsting i Urnehoved, det fynske i Odense, det skånske i Lund og til sidst det sjællandske i Ringsted.

I hedensk tid var kongens magt funderet såvel på religionen som på personlige evner og verdslig rigdom, men hvad angår politisk autoritet, var han kun at regne som én blandt lige i kredsen af stormænd. Med kristendommens indførelse mistede kongen sin religiøse myndighed, en konsekvens han har været på det rene med ved at acceptere og agitere for trosskiftet. Selvom en kristen konge i tidlig middelalder til gengæld for støtte til kirken kunne regne med dens bistand, ikke mindst ved opbygning af rigets administrative apparat – med skrivekunsten som et helt nødvendigt middel – så blev kongen dermed ikke i middelalderen til lovgiver. Kongevalgets løfte på landstinget om at holde landet ved dets nedarvede lov og ret betød, at kongen med sine magtmidler skulle håndhæve kirkens krav om fred og retfærdighed i det pågældende land, men hermed fulgte ingen myndighed til at skabe ny ret.

Det ældste kongeløfte i forbindelse med kongevalg, som vi kender, blev aflagt af kong Niels (1104-1134). Hertil kom med Valdemar den Store i 1170 den kirkelige kroning og salving som udtryk for kongemagtens afhængighed af kirke-magten. I resten af middelalderen blev danske konger kronet og salvet, kun med Valdemar Atterdag og Oluf som undtagelser.

I 1282 – dvs. midt i Erik Glippings regeringstid – blev kongens løfte på landstinget afløst af en håndfæstning, der vedrørte hele riget. Hermed kom danehoffet og siden rigsrådet til faktisk at udpege den ny konge. Landstingenes rolle ændredes derfor, idet kongeløftet var indeholdt i den håndfæstning, som kongen og rigsrådet var blevet enige om, inden folket aflagde troskabsed på landstinget. Hyldningen blev nu i højere grad en bekræftelse af den gensidige retshandel. Denne ene part var stadig tingfolket, oprindeligt i princippet alle voksne, frie og våbenføre mænd, men i senmiddelalderen mødte kun stormændene og de højeste gejstlige personligt frem, herreder og købstæder mødte ved repræsentanter.¹⁰

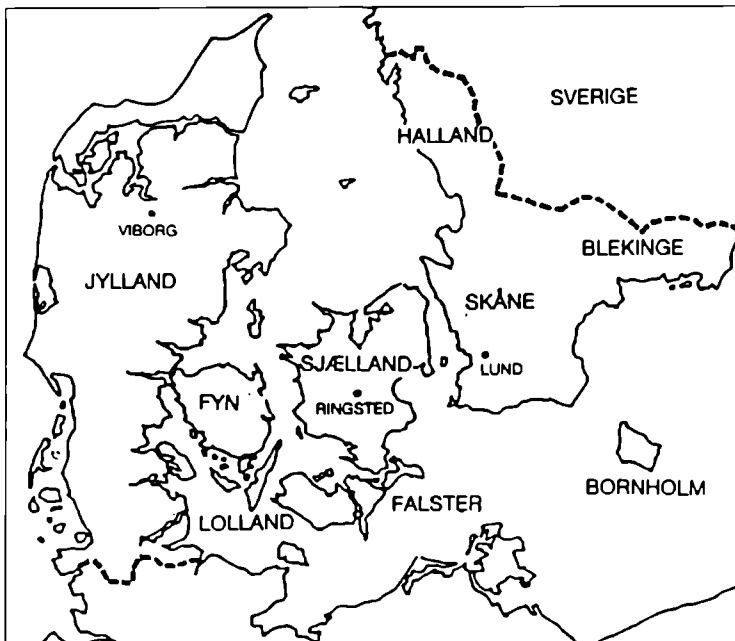
Landstingets øvrige funktioner

Landstingenes politiske forhandlinger omfattede alle tænkelige sager af fælles interesse for de toneangivende mænd i Nørrejylland, f.eks. krig, forsvar, fred og, som allerede behandlet ovenfor, kongevalg. Og i den forbindelse kunne også afsættelse af en konge komme på tale, hvis han misligholdt løftet om at holde landets love. I konsekvens heraf kunne tingfolket opsige deres forpligtelse til at være kongen huld og tro.

De politiske drøftelser på landstingene ophørte først med udviklingen af egentlige rigsmøder, hvor stormænd fra hele riget var deltagere. Indtil da måtte kongen indhente samtykke til angrebskrig hos hvert enkelt ting, og det var kun landstingene, der kunne bevilge skat, men dette spillede i tidlig middelalder kun en ringe rolle.

Landstingets retslige funktioner var at afprøve, hvorvidt de love, man efterlevede, var de sande og gældende regler, altså retsregler som eksisterede på forhånd og på trods af afvigelser. Viborg og de øvrige landsting havde derved ikke lovgivningsmagt, men på grundlag af de retsregler, som landstinget kunne godkende, tilpassede tinget en fælles ret for hele landstingets område, som ingen egn i Jylland kunne sætte ud af kraft. På den måde opstod de tre retsområder: det skånske, det sjællandske og det jyske, som formelt eksisterede, indtil Danske Lov 1683 tilvejebragte retsenhed i hele Danmark.

Landstinget var for det tredje også domstolen, der skulle håndhæve lovene i konkrete konflikter. Men hvordan kunne de forsamlede »store skarer fra hele Jylland« fungere som

De tre retsområder, som bevarede deres betydning, indtil Christian V's Danske Lov blev udstedt i 1683. Skånske Lov gjaldt i Skåne, Halland og Blekinge samt på Bornholm. De sjællandske love gjaldt foruden på Sjælland også på Møn og Lolland-Falster. Jyske Lov gjaldt i Nørre- og Sønderjylland og på Fyn med tilliggende øer.

domstol? Eller med andre ord, hvem ledede tingets forhandlinger i politiske og retlige sager, når alle voksne, frie, våbenføre og i landet bofaste mænd måske havde pligt og i hvert fald ret til at deltage? Vi ved, at i historisk tid blev forhandlingerne på de svenske landsting og de tilsvarende norske lagting ledet af en »lagman« i en embedslignende rolle. Vore danske landskabslove nævner ikke en sådan enkelt person som leder af landstinget, så lidt som af herredstinget i den ældre middelalder. For øvrigt kendes heller ikke hos os nogen parallel til det islandske altings lovsigemand.¹¹ Men en retssag for et middelalderligt ting afvikledes på en måde, som var helt forskellig fra, hvad vi kender i vor tid. Dommen afsagde sig selv, således at forstå, at nogle ganske bestemte krav til bevis fremgik af loven. De blev stillet til den sagsøgte, som fik mulighed for at bevise sin uskyld – i grove sager ved jernbyrd, i andre sager ved benægtelsesed af parten og et antal med-edsmænd, hvis antal afhang af forbrydelsens grovhed. Kunne sagsøgte ikke klare det foreskrevne bevis, ifaldt han straf, dødsstraf, fredløshed eller en i loven

Poppo's jernbyrd. Forgylt alterprydelse fra 1100-tallet i drevet kobber fra Tamdrup kirke vest for Horsens. Poppo var en kristen missionær, som ved jernbyrd overbeviste kong Harald Blåtand om kristendommens sandhed. Jernbyrd er en gudsdøm, dvs. et afgørende bevis, hvis gennemførelse forudsætter en medvirken fra Gud. For at præstere jernbyrd skal man enten bære eller gå på glødende jern uden at lide skade. Foto: Nationalmuseet.

fastsat bøde. Afgørende var at hele tingforsamlingen umiddelbart kunne konstatere, om beviset var præsteret – og dermed var sagen afgjort.¹²

Landstingenes og herredstingenes kompetence har nok ikke været skarpt afgrænset over for hinanden, men ved en række grove forbrydelser var landstingene ifølge landskabslovene alene kompetente. Et appelsystem fandtes ifølge lovene ikke, allerede af den grund at de foreskrevne beviser var endelige.

Med kongemagtens opbygning og styrkelse opstod med tiden et behov for, at kongen var repræsenteret på landstingene ved embedsmænd, som benævntes *landsdommere*. Vi hører om dem fra slutningen af 1200-tallet. Landsdommeren blev efterhånden tingets formand og ledede dets forhandlinger sammen med de mest ansete blandt tingmændene. De øvrige deltageres tilslutning mistede hermed betydning og faldt til sidst bort.

I slutningen af middelalderen omtales en *landstinghører*, først i samme betydning som landsdommer, dernæst som dennes stedfortræder, og siden som identisk med *landstingskriver*.

Efter reformationen blev der ved de vigtigste landsting af kongen beskikket flere landsdommere, men domme kunne fortsat afsiges af en enkelt landsdommer. Landsdommernes løn bestod i reglen af afkast af bevilgede len.

Den skik, at landsdommeren dømte sammen med nogle fremtrædende tingmænd, i reglen herremænd, holdt sig endnu i 1500-tallet, men gradvis blev landsdomme kun afsagt af landsdommere uden samtykke af andre.¹³

Efter reformationen og især under Christian III (1534-1559) blev et skel imellem herredstingets og landstingets kompetence mere markeret, og et appelsystem blev udviklet. Herredsfogeden, som havde afsagt en dom, skulle ifølge appelsystemet selv stå til ansvar for sin dom på landstinget, hvis den blev appelleret.

Så vidt landstingets dømmende funktion. Men til dets retslige opgaver hørte også andre: tinglysning, oplysning og forkyndelse af retlig betydning for landstingsområdet, offentlige bekendtgørelser og bekræftelser, efterlysning og fremlysning. Særlige udsendinge fra herrederne bragte disse meddelelser tilbage til lysning på herredstinget, som i øvrigt alene tog sig af lysning vedrørende lokale forhold, f.eks. fremlysning af fundne løsørengsstande, optagne heste og kvæg, og efterlysning af sådanne og af borteblevne personer.

Gabestok og galge er i brug på kalkmaleriet fra o. 1400 i Tirsted kirke på Lolland. Scenen er fra Esters bog i Det gamle Testamente. Foto: Nationalmuseet.

Jydske Lov og Viborg landsting

Viborg landsting indtog en speciel og særlig betydning i forhold til de øvrige ting i kraft af, at det tilvejebragte fælles ret i Jylland. Tinget i Viborg skabte det jyske retsområde, som ikke blot i kraft af sit geografiske omfang, Jylland, Fyn og tiliggende øer, men også sin politiske betydning var det vigtigste af rigets retsområder. Dette bekræftede kong Valdemar Sejr med sin »givelse« af Jydske Lov på et rigsmøde i Vordingborg i marts 1241.

Det er blevet diskuteret, om meningen hermed var, at Jydske Lov skulle være en for hele riget fælles lovbog. Flere ting kan tale for en sådan antagelse: kong Valdemar kunne befrygte en opsplitning af riget imellem hans tre sønner efter sin død – som i øvrigt indtraf få dage efter rigsmødet. En fælles ret kunne styrke rigets enhed. En sådan frygt skulle

Lovhåndskrift fra Skovkloster, med Jyske Lov, skrevet 1497 (GKS 3130, 4, Det Kgl. Bibliotek.) Det ældste, bevarede håndskrift af Jyske Lov dateres til omkring 1280.

snart vise sig at være velbegrunder. Og givelsen sker på et rigsmøde, og et håndskrift oplyser, at modtagerne var »dannerne«. ¹⁴

Uanset muligheden kan vi gå ud fra, at det givne lovhandskrift rummede den jyske ret i den af Viborg landsting godkendte form, som kongen ved sin hyldning havde lovet at respektere. Når givelsen af loven har været kaldt »kongelig

lovgivning«, har man derfor misforstået noget. Den jyske ret havde uden tvivl været nedskrevet før, men stoffet kan have været genstand for en nyredigering, som ifølge en kilde nok blev foretaget af Viborgbispens Gunner.¹⁵ Han var i kraft af sit embede en lovkyndig mand, og han residerede i landstingets by, Viborg, så han har ikke blot været velbevandret i kirkeretten, men også i jydernes verdslige ret.

Og endelig det afgørende: Jydske Lov forblev i middelalderen og siden at være *retten* for det jyske retsområde, som den skånske og den sjællandske forblev det i deres områder. Men denne konstatering hindrer dog ikke, at man uden for Jylland nu og da greb til at bruge Jydske Lov i tilfælde, hvor man manglede retsregler. Det bekræftes i 1594 af et udsagn fra rigsråden Jørgen Rosenkrantz, hvorefter man i det kongelige retterting i almindelighed fulgte Jydske Lov. Dette kan dels skyldes, at Jydske Lov i redaktionen fra 1241 dækkede bedre og mere end de øvrige landslove, dels, og nok så afgørende, at Jydske Lov i 1590 blev trykt i et moderniseret dansk, mens de skånske og sjællandske retsbøger var blevet sprogligt svært tilgængelige for menigmand, herunder herredsfogder.

Med indførelsen af appelsystem og instansfølge i de almindelige retssager, sker der tilsyneladende en styrkelse af landsdommernes hverv og funktion hen imod slutningen af 1500-årene. Betingelsen for at studere virkningerne heraf er, at tingbøger eller afskrevne domme er bevaret. I Viborg landstings arkiv findes næsten intet materiale fra 1500-tallet, men heldigvis er Viborg landsting særdeles godt repræsenteret i de bevarede private domssamlinger. Landsdommere, by- og herredsfogder fik dem skrevet af på grund af deres værdi som retsafgørelser, der blev brugt som præcedens. Det siger noget om Viborg landstings ry som retsskabende domstol, at 299 af dets domme fra før 1600 er overleveret i disse private samlinger. Til sammenligning er Sjællands landsting repræsenteret ved 95 og Skåne landsting kun ved 13 domme fra før det nævnte år. Fra 1600-årene er af Viborg landstings dombøger bevaret 73 fra spredte årstal før 1666, fra resten af 1600-tallet er alle gået tabt.

Kongemagt og bystyre

Viborg har eksisteret før man kan tale om en fælles dansk kongemagt og før bispesædet blev oprettet. Men for at byen kunne eksistere og trives var det nødvendigt, at en regional stormand havde magt til at sikre byfreden, samt vejfred for tilrejsende, fred på markedsdage og ved tingsmøderne. Vi ved blot ikke, hvem disse stormænd var.

Da et samlet kongerige opstod, har kongemagten hægtet sig på de eksisterende byer og styrket dem som områder med fred, byfred. Og som det var tilfældet med kongehyldningen, eksisterede der også en gensidighed i forholdet imellem kongen og byerne. Kongen var forpligtet på at håndhæve freden og at respektere den lokale ret, med andre ord at hindre vold og sikre rettergang ved byens eget ting. Byfreden er dermed underlagt bytingets jurisdiktion, som udskiltes fra de gamle herredstings kompetence. For sin beskyttelse krævede kongen vederlag i form af byskatter, toldafgifter og andel i bøder.

Til opkrævning heraf og til sikring af freden måtte kongen være repræsenteret på stedet. I landslovene kaldtes kongens lokale repræsentant ombudsmand, han blev i herrederne til herredsfoged, i byerne til byfoged, begge steder forestod disse lokale embedsmænd forvaltningen, og efterhånden blev de også ledende inden for retsplejen. Kongens ombudsmand har givetvis i den tidlige middelalder holdt til på kongsgården, omend vi ikke ved, hvor gården har ligget.¹⁶ Men både i Lund og Roskilde, der på mange måder ligner Viborg, lå kongsgården tæt på domkirken.

Kongens mønt

I Knud den Stores regeringstid (1016-1035) levede der i Viborg en mand, der hed Svartgol. Om han var englænder af fødsel, ved vi ikke, men noget tyder på det. Svartgol kendte den kunst at slå mønt, han var kongens møntmester. Allerede omkring 1018 eller endda før prægede han de første mønter med Knud den Stores træk, men den engelske inspiration med kors, portræt og titel er tydelig, hvilket måske ikke kan undre, idet Knud også herskede over England. Hvor møntmesteren i Viborg stod og arbejdede, er uvist, muligvis i kongsgården.

For opkrævning af skatter, told og bøder er et møntvæsen nødvendigt. Knud den Store var den første danske konge,

Knud den Stores Viborg-mønt slået af møntmesteren Svartgol. Svartgols navn kan læses på møntens bagside (vist til højre). Foto: Nationalmuseet.

som foretog regulære udmøntninger i sit eget navn og efter engelske forbilleder. Den kongelige møntslagning var et symbol på en byudvikling, hvor kongen sikrede handel og markedsfred, mod at kronen modtog møntindtægter. Knuds mønter bærer ikke blot hans eget og møntmesterens navne, men også stedet, hvor de blev slået. Derfor ved vi, at de første blev slået i Viborg, Ribe, Ringsted, Roskilde og Lund, og blandt dem stammer de ældste fra Lund og Viborg. Fra omkring 1030 kom i Jylland Aalborg og Århus til, mens Viborg og Ribe fortsatte som møntsteder. Knud den Hellige (1080-1086) indskrænkede møntslagningen i Jylland til tre byer, Viborg, Aalborg og Randers, og mønterne herfra var præget med samme motiv. Knuds jyske mønter blev iøvrigt efterhånden lettere i vægt, og det tyder altså på, at kongen forsøgte at øge sine møntindtægter ved at forringe dens værdi. Hans forsøg på at præge slette mønter har næppe styrket kongens i forvejen vaklende popularitet blandt undersåtterne.¹⁷

Efter midten af 1100-årene forsvinder møntstedets navn fra mange af mønterne, så Viborgs andel bliver usikker, men mange nørrejyske mønter er nok fortsat slået her, indtil den danske udmøntning ophører i 1300-tallet.¹⁸

Skatter og afgifter

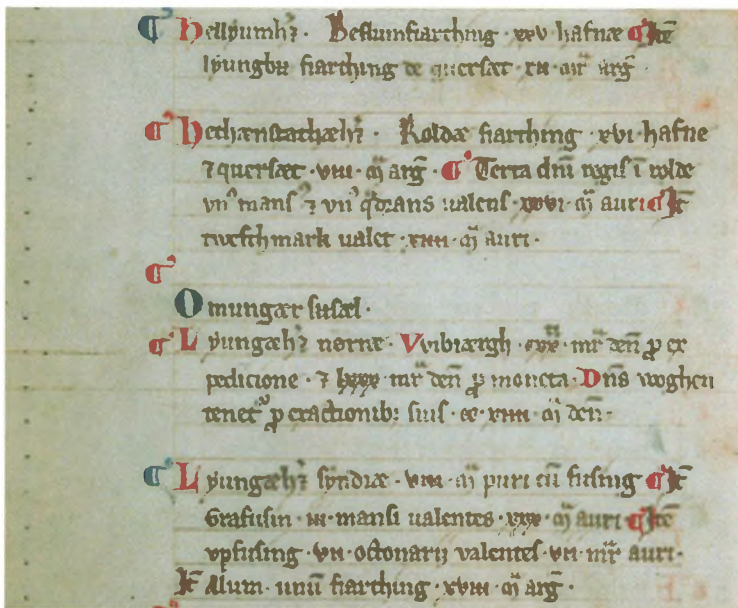
Kong Valdemars Jordebog, hvis »hovedstykke« daterer sig selv til 1231 giver stribevis af oplysninger om afgifter, kongen lod opkræve af herrederne i hele riget, om afgifter, han oppebar af forskellige købstæder og om jordegods med relationer til kongen eller kronen. Viborgs afgifter kan vel være et udtryk for byens økonomiske formåen på dette tidspunkt. Jordebogen oplyser, at Viborg skulle erlægge 120 mark penge som afløsning for leding. Til sammenligning skulle Ribe svare samme beløb, mens Randers står for 40 og Horsens for 60 mark. Hvad møntskatten angik, gav Viborg »for mønten« 80 mark penge, Ribe 150 og Horsens 40 mark. Der kan være særlige og konkrete begrundelser for disse tal, og vi ved ikke, om de er beregnet ud fra byens eller udmøntningens størrelse, men vi får dog et indtryk af Viborg som en »stor« by i 1200-tallet.¹⁹

Skatterne til kongen stod i forhold til byens økonomiske formåen i kraft af handel, håndværk og det landbrug, der var en del af byens ressourcer. Men Viborg var herudover en vigtig by i kraft af landstinget og bispesædet. Over disse to samfundsorganer havde kongen i princippet intet at skulle have sagt. Dette gjaldt ubetinget for bispeembedet indtil reformationen, men i landstingets domsmagt fik kongen fra senmiddelalderen en vis andel i kraft af den embedsmand, der som allerede nævnt repræsenterede ham på tinget.

Kongevalg og kongestrid

På grund af landstingets politiske betydning har middelalderens konger med jævne mellemrum opholdt sig i Viborg. Alle kom de hertil for at blive hyldet, senere for at føre forhandlinger og holde retterting, men i en række tilfælde blev byen også brændpunkt for uroligheder og magtkampe. Den tidligste beretning herom er fra 1086, hvor Knud den Hellige kom hertil på sin flugt fra Vendsyssel. Men ifølge Ælnoth var han ikke særlig velkommen: »Hertil kom nu den herlige helt med resten af sin hird, og da han så sig om efter nogen, der endnu var ham tro, fandt han ingen og mærkede, at man gerne lagde ham hindringer i vejen«. ²⁰ En anden krønikeskriver, Saxo, der døde i begyndelsen af 1200-tallet, fortæller om, at Erik Ejegods beslutning i 1103 om at drage på pilgrimsfærd vakte bestyrtelse på landstinget.

Udførligt beretter Saxo også om tronfølgestriden efter Erik Lams død i 1146 imellem Svend Grathe og Knud III.

Regnskabsside fra Kong Valdemars Jordebog. Af den viste side fremgår det, at Viborg skulle erlægge 120 mark penninge som afløsning for leding. Foto: Rigsarkivet.

Den sidstnævnte blev på Viborg landsting hyldet som konge, mens sjællændere og skåninger valgte Svend som konge. Til ham sluttede sig Knud Lavards søn Valdemar. Nu udbrød krig imellem Knud III. og Svend om Slesvig. Det kom til et slag ved Viborg i 1150, hvor Knud III. led nederlag. Efter flugt til udlandet vendte han året efter tilbage med en saksisk hær. Ifølge Saxo fik Svend borgerne i Viborg over på sin side ved at love dem frihed for al kongelig skat og tyng. Kong Svend lod også byen befæste med en jordvold. Det kom igen til et slag, hvortil borgerne i Viborg var mobiliseret som fodfolk, og atter led Knuds hær nederlag.

Herefter brød Valdemar med Svend, og både Knud og Valdemar lod sig kongehylde på Viborg ting. Alle tre konger indgik nu forlig om en deling af riget, Svend skulle have Skåne, Knud Sjælland og Valdemar Jylland. Freden skulle besegles i Roskilde, men det kom til blodgildet i denne by. Svend ville skaffe sig eneheredømmet ved at dræbe de andre. Knud blev dræbt, men Valdemar undslap til Jylland. Svend førte sin hær dertil, men på Grathe hede tilføjede Valdemar ham den 23. oktober 1157 et totalt nederlag. Svend blev hugget ned under flugten, og Valdemar den Store var Danmarks enekonge.

Knud den Hellige mønt. Foto: Nationalmuseet.

En af de konger som flere gange kom til Viborg var Erik Glipping. Juledag 1259 blev han med pomp og pragt kronet i Viborg domkirke. Kongens besøg i november 1286 fik til gengæld katastrofale følger. Kong Erik var ifølge overleveringen på jagt ved Viborg. Uvist af hvilken årsag valgte han Sankt Cæcilienatten den 22. november at overnatte i kirkeladen i Finderup. Her opsøgte en flok ukendte mænd kongen og tilføjede ham 56 dødelige sår. Liget blev ført til Viborg, og Erik Glipping blev som den eneste af de danske konger begravet i Viborg domkirke. Rigets marsk, Stig Andersen og dennes fløj i regeringen blev senere anklaget for kongemordet og dømt fredløse.

I den urolige periode, som fulgte efter drabet i Finderup, var byen og landstinget flere gange i brændpunktet. En flok af norske kong Haakons mænd fik i 1308 en grum modtagelse i byen, skønt der var indgået våbentilstand med kong Erik Menved. Den norske konges mand, herr Ove Kage og andre gode mænd med ham kom til Viborg i tillid til at kongen garanterede dem sikkerhed og fred. »Og da kom bymændene over ham og sårede ham således, at han døde deraf, og de dræbte fire mænd, som var sammen med ham, i samme stund, og førte dem i uindviet jord, hvor man plejer at jorde tyve og forbrydere. Og sammen med ham fangede de hans broder, Henrik Assersen, og seks væbnere og sårede mange mennesker, både præster og lægmænd, og mange andre, og de tog deres ting fra dem. Og en væbner blev pint således i fængslet, at han døde deraf.«²¹

Senere var det den danske konge, jyderne vendte sig imod. Erik Menveds aggressive udenrigspolitik betød fortsat stigende skattebyrder og hærpligt, og i 1313 brød et oprør ud under ledelse af en gruppe herremænd. Kongen knuste på grusom vis oprøret ved hjælp af tyske lejetropper, og for at knægte jydernes stivsind, opførte han tvangsborge rundt i Jylland. Blandt dem var Borgvold, hvorfra han kunne kontrollere landstinget, og det var sandsynligvis ved den lejlighed, at han som omtalt side 32 hævdede vandstanden i Viborg sø for at lede vand ind i voldgraven. Den hævdede vandstand betød som nævnt, at et helt bykvarter ved Søndersø blev sat under vand, hvilket borgerne må have oplevet som en voldsom magtdemonstration over for byen.

I Erik Menveds sidste år svækkedes kongemagten, og det var magtfulde adelsmænd, der på Viborg landsting den 25. januar 1320 dikterede håndfæstningen for den nye konge,

I 1965 blev kunstneren Axel Poulsens skulptur af Dronning Margrethe I og Erik af Pommern afsløret ved Gammeltorv.

Christoffer II. Håndfæstningen pålagde kongen at nedrive Borgvold, men det er uvist, om det skete på det tidspunkt.

I 1334, efter at kongen var fordrevet og landet pantsat til de holstenske grever, forsøgte junker Otto, kong Christoffer II's søn med en tysk lejehær at nå frem til Viborg. Grev Gert skulle fordrives fra Jylland, og for junker Otto var målet givetvis i første omgang på landstinget at opnå kongeværdigheden og sikre sig de jyske stormænds støtte i kampen mod »den kullede greve«. Den unge kongesøn spillede højt spil – og tabte, idet han led nederlag på Taphede øst for Viborg.²² Otto havnede i holstensk fangenskab, og det blev kongehusets tyske slægtninge, der sikrede, at Christoffers yngste søn, Valdemar ved sankthans 1340 kunne hyldes på landstinget som kong Valdemar Atterdag.

I rigspolitisk sammenhæng hører også, at Valdemar Atterdags datter, Margrethe I. i forbindelse med hyldningen af den lille Erik på Viborg landsting i januar 1396 udsendte en rigsløv, der som den første af sin art var på dansk.²³

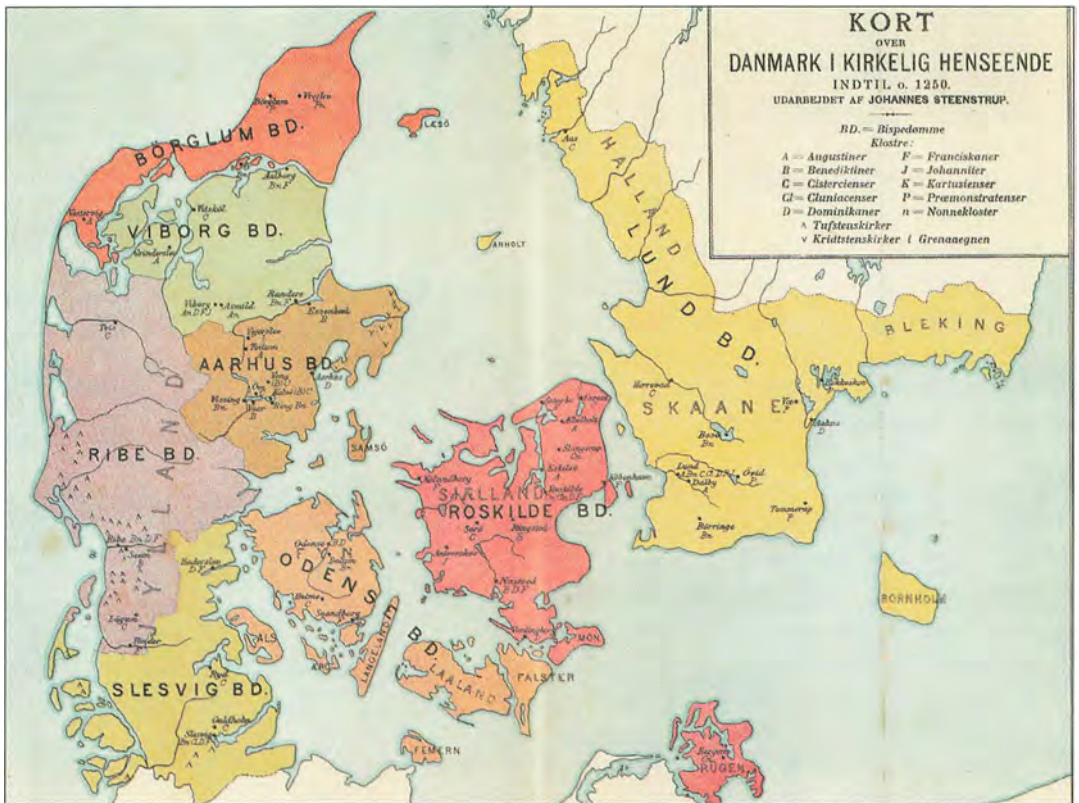

Bispestaden Viborg

af Per Ingesman

Da kong Svend Estridsen omkring 1060 foretog en inddeling af det danske rige i otte stifter, udskiltes Viborg som et særligt stift af det indtil da kolossale Ribe stift, der havde omfattet størsteparten af Jylland. Viborg blev stiftsstad med bispesæde og domkirke, ved hvilken der oprettedes et domkapitel, dvs. en forsamling af præster – eller kannikker som de kaldtes – ved domkirken.

Viborg blev også et liturgisk centrum, hvilket betød, at gudstjenesten i domkirken med alle dens hellige handlinger blev forbilledet for den gudstjeneste, der foregik rundt omkring i stiftets sognekirker. Stiftets præster fik deres uddan-

Kort over den middelalderlige stiftsinddeling.

nelse ved den katedralskole, der opstod i tilknytning til domkirke og domkapitel, og lærte de gudstjenstlige handlinger i praksis ved i et stykke tid at deltage i domkirkens omfattende liturgiske program. Viborg fik dermed et stærkt kirkeligt præg, som også var meget synligt i bybilledet med klostrene og de 12 sognekirker.

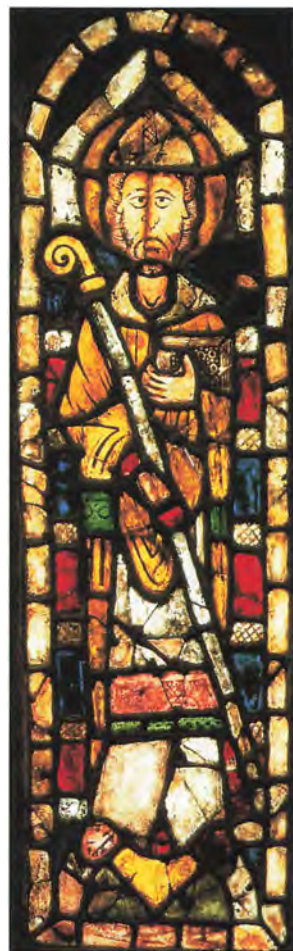
Domkapitel og biskop

Viborg domkapitel må være dannet umiddelbart efter stiftets grundlæggelse omkring 1060, idet et domkapitel skal have eksisteret allerede i den første biskop, Heriberts tid.¹ Vi ved ikke, hvorfra det ældste domkapitel i Viborg har hentet sine statutter, men vi ved, at man omkring 1120 – som del af en international reformbevægelse – indførte augustinerreglen i det viborgske domkapitel. Det vil sige, at medlemmerne af domkapitlet levede ligesom munke i et kloster. Augustinerreglen betonedede, at man skulle adlyde kapitlets leder, provsten som en fader, og gav i øvrigt en række konkrete anvisninger for de gejstliges liv: De skulle f.eks. overholde bedetider og fasteregler, ikke være forfængelige med deres klædedragt og passe på deres øjne, når der var kvinder til stede. I kapitlet skulle medlemmerne have alting fælles, og kunne der alligevel være en forskel på rig og fattig, søgte reglen også at komme den til livs: De af god familie skulle hellere rose sig af deres fattige brødre – dvs. deres medbrødre i kapitlet – end af deres velhavende forældre.²

Domkapitlet havde hovedansvaret for gudstjeneste og skoleundervisning ved domkirken, men assisterede desuden biskoppen i hans stiftsstyre. Ved ledighed på bispestolen var det i alt fald fra midten af 1100-tallet domkapitlet, der skulle vælge den nye biskop.

Dette gjaldt i princippet også for Viborg domkapitel, men da domkapitlets kannikker indtil 1440 boede som munke i et kloster, havde de en mindre selvstændig rolle i forhold til biskoppen end kannikker ved domkapitler i en række andre stifter, hvor det klosterlignende fællesliv var opløst på et tidligt tidspunkt i middelalderen. Da kannikkerne ikke måtte forlade deres institution uden den overordnedes tilladelse, var de forhindret i at spille den rolle i stiftets administration, som kannikkerne gjorde andetsteds. Disse forhold ændrede sig først med opløsningen af det klosterlige fællesskab i 1440.

Alligevel har vi kendskab til en konflikt mellem kapitlet og biskop Niels (1153-1191). Striden startede med, at biskop-

Middelalderlig biskop på glasmaleri fra Bjerreby kirke på Tåsinge. Foto: Nationalmuseet.

pen under henvisning til Augustins regel gjorde krav på ret til at bo i kannikkernes kloster i den 40 dage lange fasteperiode før påske. Det kan lyde uskyldigt, men hvis opholdet inkluderede hele det biskoppelige følge af tjenere, kan det hurtigt være blevet en tung økonomisk byrde. Følgelig nægtede kannikkerne at gå med til bispens krav, og så var striden i gang. Biskop Niels synes at have svaret igen med at bestride kapitlets rettighed til Sankt Margrethes kirke i Asmild. Provsten og kapitlet henvendte sig så til selveste paven med en klage over biskoppen. Pave Alexander 3. svarede i et brev af 20. februar 1167 ved at tage den omstridte kirke under sin beskyttelse og stadfæste Viborg kapitels besiddelse af den til evig tid. Han tilføjede, at hvis noget menneske drister sig til at handle herimod, da skal han vide, at han pådrager sig

*Krypten er det eneste, der er tilbage af Viborgs gamle romanske domkirke.
Foto: J.F. Dresler, ca. 1860.*

»den almægtige Guds og hans salige apostles Peters og Paulus' fortørrnelse.«³

Efter at have fået denne besked fra Rom bøjede biskop Niels sig, men dog vist ikke før kapitlet havde afstået noget gods til Viborg bispestol »for fredens godes skyld.« Biskoppen udstedte et stort privilegium til kapitlet, som provsten straks skyndte sig at erhverve en pavelig stadfæstelse af. Den forelå i en bulle af Alexander 3. af 21. februar 1170. De vigtigste punkter i privilegiet var, at kapitlet skulle forblive i besiddelse af sine ejendomme og rettigheder, herunder Sankt Margrethes kirke i Asmild, at biskoppen for fremtiden ikke måtte kræve underhold af kapitlet i fastetiden, at kapitlet skulle have ret til at vælge biskop i overensstemmelse med kanonisk ret og gammel skik, og at kapitlet skulle have ret til at vælge sin egen provst.⁴ Med dette privilegium havde kapitlet sikret sin stilling over for biskoppen og etableret den ligevægt, der skulle vare indtil begyndelsen af 1400-tallet.

Domkapitlets organisation og funktioner

Det er ikke meget, vi ved om domkapitlets organisation i perioden forud for klosterfællesskabets opløsning i 1440, ud over at kapitlet blev ledet af en provst. I det store privilegium fra 1170 hedder det om bispevalget, at der ikke skal vælges en mand uden for kapitlet til biskop, hvis der er en brugelig mand i kapitlet. Derfor var det ikke sjældent kapitlets provst, der blev valgt til biskop. Det ses allerede i 1132, da Sven, som var provst i kapitlet, blev valgt til ny biskop efter drabet på Eskil (se side 78).

Heller ikke om kapitlets funktioner ved vi meget, men vi må gå ud fra, at kapitlet i Viborg har sørget for uddannelsen af nye præster for stiftet, først ved at give dem den første lærdom i kapitlets skole, katedralskolen, siden ved at lade dem gøre kortjeneste i tre år i domkirken.

Endvidere har kannikkerne naturligvis holdt gudstjenester og prædiket i domkirken. Da der ikke hørte noget sogn til domkirken, måtte de gøre en særlig indsats for at trække folk til, og det skete ved at skaffe sig afladsprivilegier. En pavelig legat gav under et besøg i Danmark i 1266 kapitlet en række afladsprivilegier, der fortæller noget om de gudstjenester og helgenfester, der på det tidspunkt blev holdt i domkirken. Alle dem, der besøgte Viborg domkirke på festerne for den hellige Jomfru, den hellige Kjeld og den hellige

Augustin – de tre helgener, som betød mest for domkirken og kapitlet – fik eftergivet 60 dage af den bod, de var pålagt. Alle, der fromt hørte Guds ord af kannikkerne i Viborg domkirke, fik eftergivet 40 dages bod. Alle, der besøgte kirken på festdagene for apostlene og Sankt Kjeld, eller som sendte gaver, fik eftergivet 60 dages bod. Og endelig fik alle, som fromt hørte den messe for jomfru Maria, der daglig blev sunget i Viborg domkirke, eftergivet 20 dages bod.⁵ Allerede 1267 og 1268 udstedtes nye pavelige privilegier, der øgede tallene til eftergivelse af 100 dages kirkebod ved besøg i Viborg domkirke på en række bestemte helgendage.⁶ Disse afladsprivilegier giver et tydeligt billede af, at der i Viborg domkirke præcis ligesom i de andre danske domkirker foregik et rigt gudstjenesteliv, som skulle trække mange mennesker til.

To gange årligt indkaldte biskoppen til stiftssynoder, hvori repræsentanter for stiftets gejstlighed og lægfolk deltog, og her må provsten og kannikkerne også have deltaget. Forhandlingerne drejede sig om stiftets og dets gejstligheds anliggender, men også vigtige budskaber fra biskop, pave eller konciler på højere niveau blev ved disse møder meddelt til stiftets gejstlighed. Retssager, som biskoppen ønskede behandlet af en bredere kreds, blev også afgjort, og endelig kunne der være tale om, at biskoppen af en eller anden grund ønskede at pålægge gejstligheden en særlig skat, hvilket så også forelagdes stiftssynoden.⁷

Biskoppernes baggrund og uddannelse

Domkapitlet spillede en betydelig rolle i det middelalderlige stifts liv, men det var dog biskoppen, som var hovedpersonen. Datidens biskop havde kolossal betydning i sin kirke. Selv om biskoppen havde sit domkapitel ved siden af sig, og selv om han havde diverse embedsmænd til at tage sig af de enkelte af sine funktioner, så var det ham, der var den ansvarlige, både administrativt, læremæssigt, juridisk og liturgisk. En række af f.eks. de liturgiske funktioner var det i øvrigt kun biskoppen, der kunne udføre, fordi de krævede besiddelse af bispevielsen, det gælder f.eks. udførelsen af to af de syv sakramenter, nemlig præstevielsen og konfirmationen.

Det stillede store krav til en middelalderlig biskops baggrund og uddannelse. Han måtte have gennemgået den almindelige gejstlige uddannelse, som gav ham fortrolighed med kirkens liturgi og en vis grundlæggende teologisk vi-

den. Han måtte have studeret på et universitet for at erhverve sig den mere teoretiske baggrund, der også var nødvendig, hvad enten det var inden for teologi eller inden for den kirkeret, der fra og med 1100-tallet blev af stadig større betydning i kirken. Og endelig måtte han have en betydelig administrativ erfaring, som enten kunne være erhvervet i et tidligere embede, f.eks. som abbed i et kloster eller som provst for kapitlet, eller være hentet igennem tjeneste i kongens kancelli.

Og så har vi endda ikke nævnt det hele, for en middelalderlig biskop måtte også være politiker, diplomat og kriger. En biskop skulle ikke blot udføre en række funktioner i sit stift og inden for kirken. Han var også en person, der spillede en vigtig rolle i den nationale politik, som en af kongens vigtigste støtter og rådgivere og som en særlig kyndig specialist, der kunne bruges af kongen, hvad enten det var som leder af kancelliet eller som diplomat til forhandlinger med udenlandske magter.

Akvamanile fra sidste halvdel af 1200-årene. Vandkanden til brug ved præstens liturgiske håndvask under messen er her udformet som en løve med en drage som hank. Akvamanilen blev omkring 1850 solgt på en auktion over »Sager fra Viborg domkirke«. I 1869 erhvervedes den af Nationalmuseet. Foto: Nationalmuseet.

Romansk lysestage af bronze. Lysestagen, der må stamme fra den gamle domkirke, blev fundet nord for den nuværende domkirke i 1945. Foto: Lars Guldager.

Biskoppernes personligheder og betydning

Dette gælder også, når vi ser på de viborgske bisper i højmiddelalderen. De optræder som deltagere i borgerkrigen mellem konkurrerende grene af kongeslægten i 1130'erne. De er blandt kongemagtens støtter og medarbejdere under Valdemarerne i anden halvdel af 1100-årene og første halvdel af 1200-årene. Og de vælger, som de fleste andre danske biskopper, kongemagtens side, da vi i anden halvdel af 1200-årene og begyndelsen af 1300-årene får de store kirkekampe mellem den danske konge og den danske kirkes leder, ærkebiskoppen i Lund.

Om den første biskop i Viborg, der blev indsat i det nyoprettede stift omkring 1060, ved vi stort set ikke andet end navnet, Heribert. Da han bærer et ikke-nordisk navn, var han sandsynligvis af tysk herkomst. Det var ærkebiskop Adalbert af Hamburg-Bremen, der indviede ham, men hvor længe han var biskop, er uvist.⁸

Vi har ikke bevaret efterretninger om nogen biskop mellem Heribert og Eskil, der var biskop indtil 1132, så formodentlig har de to afløst hinanden, måske ca. 1090. Hvis tiden for Eskils tiltræden er korrekt, må det være ham, der stod for indførelsen af augustinerreglen i domkapitlet omkring 1120, og ham, der påbegyndte opførelsen af Viborgs romanske domkirke. Eskil havde været kannik i Lund, før han blev biskop i Viborg, og roses af Roskildekrøniken som en velstuderet mand. Under borgerkrigen i 1130'erne stod han på kong Niels' side ligesom de fleste andre danske biskopper, men i modsætning til ærkebispen, Asser, der var skiftet over til at støtte Erik Emune. Formodentlig var det derfor, at Eskil på Erik Emunes foranstaltning i 1132 blev dræbt i Sankt Margrethes kirke i Asmild midt under ottesangen om morgenen.⁹

Eskils efterfølger, Sven, tilhørte til gengæld en slægt, der havde støttet Erik Emune under borgerkrigen. Han var søn af stormanden Sven Thorgunnasen og dermed broder til ærkebisp Asser af Lund og til hirdmanden Christiern Svensen, der var Erik Emunes vigtigste støtte i Jylland. Inden han blev valgt til biskop efter drabet på Eskil i 1132, havde han først været kannik i Lund, siden i Viborg og snart efter provst for kapitlet. Som biskop deltog han i 1148 som dansk repræsentant i et stort kirkemøde i Trier, hvor han må have mødt nogle af tidens førende personligheder, pave Eugen 3. og Bernhard af Clairvaux. På mødet fik han et stærkt indtryk af tidens store idé, korstogstanken, og sammen med en tredje broder, Eskil Svensen, drog han kort efter på en pilgrims-

rejse til Det hellige Land. Fra den kom de aldrig tilbage, begge brødre døde i Jerusalem, formodentlig i 1153, og blev begravet i Paternosterkirken på Oliebjerget.¹⁰

Sven var vistnok hovedmanden ved opførelsen af Viborg domkirke, som dog ikke nåede at blive færdig før hans død. Færdiggørelsen skete under efterfølgeren Niels' lange embedsperiode (1153-1191). Det var utvivlsomt ham, der sørgede for, at paven i 1188 gik med til, at den viborgske lokalhelgen Kjeld måtte blive kanoniseret.¹¹

Den berømteste af Viborgs bisper i middelalderen er uden tvivl Gunner, der skal omtales særskilt nedenfor.

Gunner er ikke mindst kendt for sit samarbejde med kong Valdemar Sejr om udstedelsen af Jydske Lov i 1241. Især hans efterfølger, Niels (1251-1267), havde et lige så nært forhold til kongemagten. Niels var nemlig kansler hos kongerne Christoffer I og Erik Glipping og var en ivrig forkæmper for kongemagtens interesser i kampene med den lundensiske ærkebiskop Jakob Erlandsen.¹²

Der er ingen tvivl om, at kapitlet i Viborg stod bag biskop Niels, når han støttede kongen imod ærkebispen. Direkte vidnesbyrd herom findes ikke fra Niels' egen tid, men det fremgår af begivenhederne efter hans død, idet kapitlet ved Niels' død i 1267 valgte et af sine medlemmer, kannikken Asser, til hans efterfølger. Jakob Erlandsen nægtede imidlertid at godkende og indvie ham og udnævnte i stedet en franciskaner ved navn Peder til ny biskop i Viborg. Herimod protesterede Asser og kapitlet, og de appellerede til paven. En mangeårig proces i Rom fulgte. På et tidspunkt nedlagde Asser værdigheden, hvorpå kapitlet valgte provsten i Sallingsyssel, Niels, til ny biskop. Niels rejste til Rom for at føre sin sag, men døde her, formodentlig i 1281. I den situation skyndte Peder sig hjem fra procesførelsen i Rom. Han satte sig i besiddelse af bispestolen og fængslede kapitlets provst, Troels, som kapitlet havde valgt til biskop efter Niels. Kapitlet sendte i 1282 og igen i 1285 to kannikker til Rom for at klage over Peder, og i 1286 mødte Peder op i Rom og nedlagde sit embede. Kapitlet havde omsider vundet, men det havde unægtelig varet næsten 20 år.¹³

Bisp Gunner

Bisp Gunner (1222-1251) er som sagt den mest berømte af Viborgs bisper i middelalderen. Han er også en af de personer i højmiddelalderen, vi ved mest om. Det skyldes især den lille levnedsskildring, som vi har bevaret af biskoppen,

Det var normalt, at biskopper og abbeder fik deres ringe med sig i graven. Guldringen her er fundet ved Viborg domkirke. Ringen, der har en indfatning til en nu tabt ædelsten, blev indleveret til Viborg Stiftsmuseum i 1878. Foto: Landsarkivet for Nørrejylland.

Brev, hvorved abbed Gunner af Øm kloster i 1219 afgør en strid mellem Vitskøl kloster og domkapitlet i Viborg om rettigheder på Læsø. Foto venligst udlånt af Landsarkivet for Nørrejylland.

Vita Gunneri episcopi Vibergensis. Den er skrevet af en munk i Vitskøl kloster og tegner et levende portræt af Gunner. Selv om skriftet – naturligvis – har et opbyggeligt formål, er skildringen ingen helgenbiografi med skematisk opbygning, men derimod fuld af fint opfattede træk og humor.¹⁴

Gunner blev født i 1152, og ligesom adskillige andre unge fra Valdemarstidens Danmark, f.eks. den senere ærkebiskop Anders Sunesen, studerede han ved universitetet i Paris. Der er ingen vidnesbyrd om tjeneste hverken for kirke eller konge, før Gunner i 1208, 56 år gammel, trådte ind i cistercienserordenen. Men så gik det også stærkt. I 1216 blev han abbed i Øm kloster. Da Viborg bispestol i 1222 blev ledig, kunne domkapitlet ikke nå til enighed om valget af ny biskop, og en pavelig kardinallegat, der netop opholdt sig i landet, greb da ind i kraft af sin legatmyndighed. Han kendte Gunner fra studieårene i Paris og sørgede for, at det blev ham, der blev ny biskop i Viborg. Gunner var på det tidspunkt 70 år gammel, men skulle alligevel komme til at beklæde sit embede i 30 år, indtil han døde som næsten hundredårig.

På denne tid var Valdemar Sejr konge i Danmark, og han satte Gunner meget højt. I en alder af 77 år blev Gunner af kongen sendt til Portugal for at hente en portugisisk prinsesse, der var udset til brud for kongens søn. Sin største indsats

i kongemagtens tjeneste gjorde Gunner dog i forbindelse med udstedelsen af Jydske Lov i 1241. Ifølge levnedsskildringen brugte kongen i fremtrædende grad Gunners råd og hjælp ved lovens affattelse. Hvorledes det i detaljer er sket, ved vi ikke, men det antages, at den ret stærke indflydelse fra kanonisk ret, der gør sig gældende i lovens berømte fortale, hidrører fra Gunners indflydelse.¹⁵

Levnedsskildringen fortæller mange andre karakteristiske træk om Gunners indsats og personlighed. Han fremtræder som en nidkær biskop, stærkt præget af sin baggrund inden for en asketisk klosterorden, men også som en mand med sund menneskeforståelse og et humoristisk sindelag. Til Viborgs borgere synes han at have haft det bedste forhold: »Mindst én eller to gange om året indbød han alle Viborgs borgere til sig på Asmild og beværtede dem ærefuldt med kostelige spiser og herlige drikke, så at de hele året kunne blive ved at fortælle deres folk om hans prægtige anretning.« Således fortæller den cisterciensiske munk, der har forfattet levnedsskildringen – men han kan dog ikke dy sig for at tilføje: »Var han da glad og munter ved bordet, så var han dog endnu gladere, når han som gæster hos sig havde abbeder eller munke af vor orden.«¹⁶

Ikke underligt følte Gunner sig til sidst tynget af sin alder. Han kunne imidlertid ikke få lov til at nedlægge sit embede, skønt han bad om det flere gange, idet han hver gang fik afslag af ærkebiskoppen. Til sidst begyndte han at blive plaget af fordøjelsesbesvær, og fredag den 25. august 1251 døde han på Asmild. »Hans lig blev af provster, klerke og andre mænd af stand båret på skuldrene nord om søen med sømmelig og skyldig ære, og på den anden side af søen kom hele præstekoret og alle byens folk ligtoget imøde med kirkernes kors og bannere, førte liget i sådant ærefuldt optog til Den hellige Marias kirke og jordede det i samme kirke i Den hellige Kjelds gravkapel foran kapellets alter.«¹⁷

Sankt Kjeld

Det var ikke så mærkeligt, at Gunner skulle begraves i Viborg domkirke, det var jo »hans egen kirke«, så at sige. Og det var heller ikke underligt, at det skulle ske foran alteret i den hellige Kjelds gravkapel. Sankt Kjeld var Viborgs egen helgen, og domkirken var centrum for hans kult.

Hovedkilden til Kjelds liv og virke er en lille helgenbiografi, et såkaldt *vita*. Det er skrevet af en kannik i Viborg, der

Sankt Kjeld på stolegavl fra Hvidbjerg kirke. På dette fint skårne relief ses tydeligt Kjelds attribut, nadverkaliken. Foto: Nationalmuseet.

Sankt Kjeld fra Skive gamle kirke. Kjeld sidder og kigger ud af en blomsterkalk, sammen med snesevis af andre helgener, som er malet på hvælvene. Foto: Weiss & Wichmann.

selv har kendt hovedpersonen. Formodentlig er skriftet blevet forfattet til støtte for de danske ønsker om at få Kjeld helgenkåret, hvilket paven gik med til i 1188.¹⁸

Ifølge skriftet var Kjeld født på Randerseggen af en anset og velhavende slægt. Han blev medlem af domkapitlet i Viborg, var en tid leder af katedralskolen, og blev senere valgt til provst. Som provst kom han i strid med kannikkerne i kapitlet, ifølge levnedsskildringen fordi han var for rundhåndet med at dele ud af kapitlets midler til syge og fattige. Efter at kannikkerne havde valgt en afløser for Kjeld, drog denne til Aalborg, hvor han opholdt sig et stykke tid. Siden rejste han til Rom, hvor det var hans agt at få paven tilladelse til at missionere blandt venderne. Da han forklarede paven baggrunden for sit ønske, gav denne ham tilladelsen, men skrev samtidig til kapitlet i Viborg, at det skulle tage provsten tilbage som sin hyrde. Det skete virkelig, og Kjeld døde som domprovst i Viborg i 1150.

På et tidspunkt begyndte der at fortælles om mirakler ved Kjelds grav. Lamme blev gjort førlige, en stum fik talens brug igen, en spedalsk blev helbredt, og mange andre kom sig af forskellige sygdomme eller besættelser af onde ånder.

Dragehoved i forgyldt bronze. Det menes, at hovedet har siddet som hank på det helgenskrin, hvori Sankt Kjeld var skrinlagt, og som stod i hans kapel i Viborg domkirke. Skrinet – kaldet »Sankt Kjelds ark« – brændte i 1726, men beskrives af Christen Sørensen Testrup som et messingbeslået træskrin, der i hver ende havde »et hoved med en lang hals i lignelse med et grifshoved«. Det passer godt på det viste hoved, der blev fundet i domkirkens tværskib under ombygningen i 1864. Foto: Nationalmuseet.

Især synes blinde at have søgt Kjelds grav for at få helbredelse – hele 12 helbredelser af blinde fortælles der om i helgenlegenden.

På den baggrund ønskede de kirkelige myndigheder at få Kjeld anerkendt som helgen, *kanoniseret*. Det kunne kun paven gøre, og en anmodning afsendtes til Rom, utvivlsomt ledsaget af den fremstilling af Kjelds liv og underne ved hans grav, som vi har bevaret i form af helgenbiografien. Selv om der ikke kunne berettes om nogen død som martyr, var Kjelds fromme liv og de underne, der skete ved hans grav, nok til at fremkalde den ønskede helgenkåring. Den 9. juni 1188 befalede pave Clemens 3. ærkebisp Absalon at lade den afdøde provst Kjeld af Viborgs levned og underne efter hans

død undersøge og, hvis han fandt det passende, kanonisere ham og træffe bestemmelse om fejringen af ham.¹⁹

Skrinlæggelsen af Kjeld skete den 11. juli det følgende år, formodentlig ved en stor kirkefest, hvor ærkebispem selv har været til stede. Fejringen af Sankt Kjeld skete tilsyneladende i alle de danske stifter, og f.eks. i Århus domkirke var der et alter for ham. At navnet Kjeld bliver brugt som drengenavn i middelalderens Danmark, skyldes utvivlsomt først og fremmest den viborgske helgens popularitet.²⁰

Viborg var og blev dog hovedsædet for hans kult. I domkirken var der, som vi har set, et Sankt Kjelds kapel med et Sankt Kjelds alter og et helgenskrin, kaldet »Sankt Kjelds ark«.²¹ Kjeld kom til at spille en stor rolle i domkirkens liturgi, men gjorde også sin indflydelse gældende i byen som sådan. På helgendagen den 11. juli holdtes et stort marked i Viborg, og der fandtes et gilde i byen, som bar hans navn. Sådanne vidnesbyrd tyder på, at Viborgs borgere virkelig har opfattet Kjeld som deres særlige helgen.

Viborgs gamle domkirke fotograferet i 1863 kort før nedrivningen. Kirkens udseende er markant præget af Claus Stallknechts dygtige genopbygning i barok efter den katastrofale brand i 1726. Under den barokke ikklædning var det dog muligt for enkelte af tidens kendere at skimte den oprindelige romanske skikkelse. Foto: C. E. E. Rye.

Kirkens huse

af Hans Krongaard Kristensen

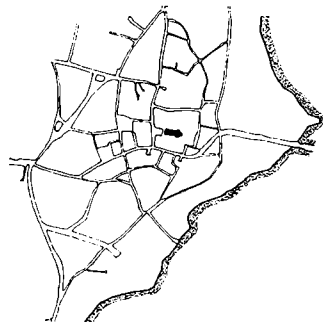
Viborg domkirke

Set fra Asmild-siden udgjorde Viborg i høj- og senmiddelalderen et prægtigt skue. Anlagt op ad bakkeknuden højt over søen var byen synlig, som det kendes fra markante, gamle byer i Sydeuropa. Også de gejstlige bygningers dominans i bybilledet ville for en nutidig betragter have mindet mere om turistmålene sydpå end om en nutidig dansk by. Fra bakken ved Asmild kloster kunne man se de fleste af byens 12 små sognekirker. De nærmeste var opført af granitkvadre, mens andre godt nok var bygget af et andet materiale som frådsten eller tegl. Enkelte kunne bedst lokaliseres ud fra kirketårnet eller blytaget for de kullede kirkers vedkommende.

Tre store klostre fyldte derimod anderledes godt i billedet med de dominerende bygningskomplekser mestendels i rødt tegl. Midt i det hele ragede domkirken op. Inde i byen kunne den være svær at få øje på gemt bag den store bispesgård og de mange kannikeboliger; men set hen over søen var katedralen bybilledets magtfulde centrum. Når solen glimtede i de festlige spir og sognekirkernes grå blytage har ingen beskuer været i tvivl om, at her lå Jyllands hovedby – en stad af europæisk rang. Ved en passage gennem byen ville den rejsende måske yderligere støde på de to hospitaler og to kapeller for vejfarende. Ved domkirken og klostrene kaldte kirkeklokkerne de klostergivne til bøn otte gange i døgnet, og ved højmessens om søndagen bimlede det ud over søen fra alle klokker i de 21 kirkebygninger.

Viborg domkirke, som vi ser den i dag, er i det væsentlige en genskabelse af den romanske domkirke, som blev påbegyndt omkring 1130. Kun krypten er oprindelig, mens resten er nybygget i årene 1863-1876, dels som en kopi af forgængeren og dels som en rekonstruktion på baggrund af tidens opfattelse af romansk arkitektur.¹

Den romanske kirke er imidlertid ikke Viborgs første domkirke, idet man kort efter opdelingen af det store nørre-

jyske stift ca. 1060 formentlig er gået i gang med at bygge en passende hovedkirke for stiftet.² Hvordan den har set ud, ved vi ikke. Inde i kirken er der kun foretaget ret små undersøgelser; men hvis forgængerer har ligget her, er mulighederne for at få andet end et begrænset kendskab til bygningen små, idet kirkens gulv i usædvanlig høj grad har været udnyttet til begravelse. Ved en arkæologisk undersøgelse i kirkegulvet i 1954-1955 påvistes et stolpehul og et tykt aske- og trækulslag, der viste, at en træbygning var gået op i brand.³ En trækirke her ville ikke være overraskende, men der kan ikke sluttes noget ud fra et enkelt stolpehul.

Ved udgravninger uden for domkirken er der fundet bygningsmateriale af frådsten og rødsten, heriblandt frådstenskvadre fra et bueslag og fra en sokkel. De mange kvadre taler for, at der på domkirkeområdet har stået en frådstenskirke fra slutningen af 1000-årene, en kirke, der i 1100-årene er blevet erstattet af den romanske kirke i granitkvadersten.⁴

Den nederste del af domkirkens apsis var et af de få partier i det ydre, hvor de romanske former var velbevaret frem til ombygningen. Partiet står da også stort set i uændret skikkelse i dag. Midtervinduet i krypten omgives stadig af de prægtigste løver, som kendes fra romansk kunst i Danmark. Akvarel af Jacob Kornerup 1863.

Et kikk fra nordre korsarm mod skibet før ombygningen. Afsøgninger af den barokke puds har afsløret den romanske kerne med de firkantede piller af granitkvadre, der bærer de store bueslag over arkadeåbningerne med indblik til sideskibet. Triforieåbningerne er underinddelt med små bueslag som hviler på slanke søjler. Øverst ses højkirkevinduer. Akvarel af Jacob Kornerup 1863.

Under bygning af den nuværende kirke i 1860'erne skal der ifølge murermester Gullev være fundet og fjernet fundamenter til en apsis ved hovedskibets østende.⁵ Om denne apsis lå i hovedskibet eller for enden af denne inde i korskæringen er ikke helt klart, men på baggrund af bedre undersøgte forhold andetsteds synes det nu indlysende at apsidens stammer fra en ældre kirke, sandsynligvis af frådsten.⁶

Da den nye kirke af granitkvadre påbegyndtes omkring 1130, blev østafsnittet med kor og tværskib lagt øst for den gamle kirke, så den kunne fungere videre, mens byggeriet stod på, og måske har den gamle kirke eller dele heraf været bygget sammen med den ny i en årrække. I det mindste synes der at have været en stilistisk og tidsmæssig forskel mellem kirkens østlige og vestlige del.

Den bevarede krypt var utvivlsomt den mest karakteristiske del af østafsnittet. Den ligger i stil meget nær krypten i Lunds Domkirke, der blev indviet i tre omgange, 1123, 1125 og 1131. På baggrund af disse sammenligninger, antager vi, at krypten i Viborg er påbegyndt o. 1130. Hele østafsnittet

bestående af apsis, kor og tværskib samt kortårne og sakristier har ensartet sokkel i samme niveau,⁷ mens kirkens vestparti har en anden sokkel, der ligger i et helt andet niveau.

Hovedskibets arkadevægge blev bygget som i Ribe domkirke med tre etager, hvor triforieåbninger er indskudt mellem arkadeåbningerne og højkirkevinduerne. Hovedskibet må være opført nogenlunde samtidig med det tilsvarende i Ribe, dvs. i slutningen af 1100-årene.⁸ Kirkens udseende kan naturligvis ikke have været tilfredsstillende med et stort nyt østanlæg og et nok noget mindre skib fra den gamle kirke. Men bygningen har fungeret, og måske har tilskyndelsen til at få gjort det planlagte byggeri færdigt derfor ikke været så presserende. Kirkens vestanlæg med tårnene blev sandsynligvis først færdigt et stykke ind i 1200-tallet.⁹ Formentlig har man oprindeligt tænkt på en tretårnsgruppe, hvad der var almindeligt i Rhinegnene, og som det var planlagt i Ribe – et kraftigt tårn i midten flankeret af to spinkle trappetårne. Antagelig var der i midten et herskerpulpitur over forhallen. Vestværkets nederste stokværk var opført af granitkvadre, mens man højere oppe benyttede tegl.

Sankt Kjelds kapel, der lå i hjørnet mellem tværskibet og nordre sideskib, er formodentlig en tilbygning til frådstenskirken. Måske er kapellet ældre end tværskibet; men det kan fuldt så vel være opført i den ret lange periode mellem afslutningen af østenden og skibets opførelse.

I løbet af middelalderen kom der tre tilbygninger på kirkens sydside. På vestsiden af søndre tværskib var der et lille kapel indviet til Sankt Anna¹⁰ og vest herfor igen det store Vor Frue kapel, indstiftet af dronning Margrethe i 1393.¹¹ Kapellet var af samme størrelse som det lidt yngre Hellig Tre Kongers kapel ved Roskilde domkirke.¹² I hjørnet mellem søndre tværskib og søndre sakristi har der været et kapitelhus.¹³

Kirken brændte i 1501. Midterskibet stod på dette tidspunkt med fladt træloft, så branden fik katastrofale følger, og der blev foretaget omfattende ændringer i forbindelse med genopbygningen. Korsarmene blev i vid udstrækning ombygget med nye store spidsbuede vinduer i nord og syd og forsynet med stræbepiller. Tårnene blev formentlig også delvis ombygget og forsynet med høje spir, og mellem tårnene blev indrettet et lille kapel under et halvtag. I midterskibet blev der slået hvælv, og bag triforieåbningerne opførtes en mur, således at der var lukket ud mod sideskibstagen.¹⁴

Stort set al inventar på nær den store syvarmede lysestage fra 1494¹⁵ gik tabt ved branden. I kannikkekoret kom der nye

Den store syvarmede lysklove fra 1494. Den prægtige lysestage blev støbt af Dirc Kron i Lübeck for kannik Peder Poulsen, som det er angivet i den plattyske indskrift. Foto: Poul Pedersen.

korstole med en indskrift om branden i 1501¹⁶, og muligvis i forbindelse med nyindretningen blev kannikkekoret rykket frem i kirken.¹⁷ Af de mange altre, der fandtes i kirken, kan kun enkelte stedfæstes, omend vi ved, at kapellerne havde altre, og i søndre tværskib, som i middelalderen kaldtes Helligånds kapel, fandtes tre altre: Helligånds, Hellig Trefoldigheds og Guds Legems. På Sankt Kjeld alter stod helgenens relikvieskrin. Fra nyere tid findes en beretning om, at der også fandtes et helgenskrin for Sankt Villads. Om det altid har stået i domkirken eller er kommet fra Sankt Villads kirke er uvist.

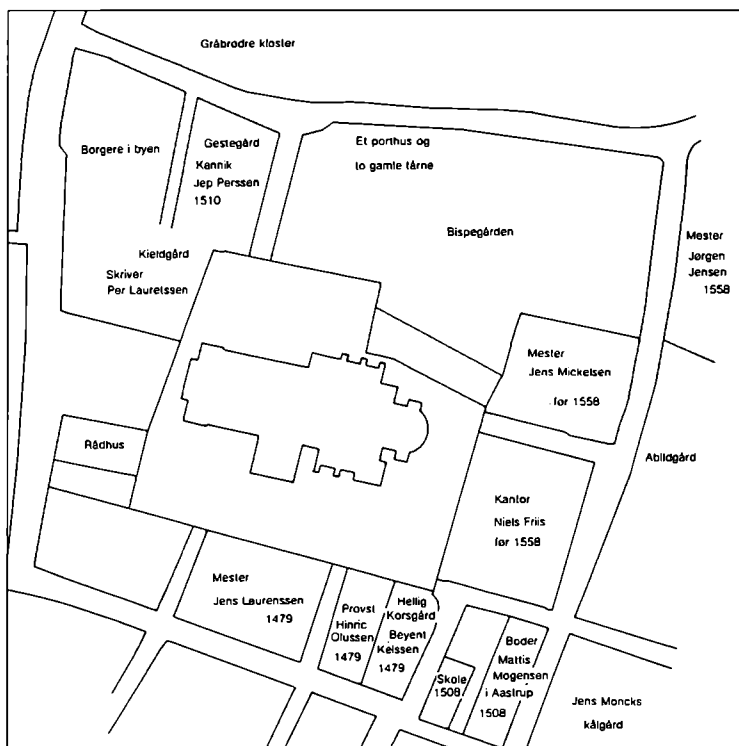
Domkirkens kirkegård

Domkirken var på alle sider omgivet af en kirkegård, der uden tvivl var omgivet af en mur. Ud mod Gammel Torv udgik muren fra rådhusets nordøsthjørne, og fra torvet kunne de besøgende komme ind på kirkegården via en muret port.¹⁸ Også fra de omliggende gader var der adgang. Mod syd kendes Trangtrappen og Mellemrysten, og i sydvest var der fra det nuværende Skolestræde adgang gennem Skoleristen. Betegnelsen rist hentyder til, at der under porten var et

stort hul dækket af en rist, så løsgående svin ikke kunne smutte ind og rode på gravene. I øst har der været et lille stræde lige nord for den nuværende bispegård og på nord-siden var der en gade, senere kaldet Vor Frue Kirkestræde, som førte fra Mellem Muren – nu Gråbrødre Kirkestræde – til kirkegården.

Viborg domkirke lå midt i en stor karré afgrænset af Sct. Mathias Gade, Sct. Mogens Gade, Gråbrødre Kirkestræde og Sct. Nicolai Gade, idet der udenom domkirkegården var grundstykker hele vejen rundt med undtagelse af vestsiden mod Gammeltorv. Mod vest langs Sct. Mogens Gade lå torvet, rådhuset og en række borgergårde, mens de resterende grundstykker i senmiddelalderen var knyttet til domkirken, bispegården, kannikkeboligerne eller på anden vis i gejstlig besiddelse.

Det er en nærliggende tanke at opfatte hele firkanten som et oprindeligt område udlagt til domkirken. I en forsvunden

Fra tiden omkring 1500 har vi en del kilder, som kan belyse ejendomsforholdene og bebyggelsens karakter i karreen rundt om domkirken. Mod nord, syd og øst dominerede gejstlige personer af forskellig art. Efter Kristensen 1987.

messebog var Svend Estridsen opregnet som den første konge, der skænkede gods til Viborg domkirke.¹⁹ Formentlig har kongen ved stiftets oprettelse skænket det store grundstykke, med en tilhørende trækirke til brug for stiftets hovedkirke. I andre lokaliteter, Roskilde, Lund, Dalby og Odense synes domkirken nærmest at være vokset frem af kongsgårdens kapel.²⁰ I Viborg kendes kongsgårdens placering ikke, men sammenlignet med de andre steder, ville man forvente, at den har ligget umiddelbart vest for kirken. Det ville også harmonere smukt med ideen om, at domkirken var forsynet med et herskerpulpitur i vestenden, sådan som det kendes fra andre domkirker.

Mariaklostret og domkapitlet

Augustinerkonventet ved Viborg domkirke fik i løbet af middelalderen opbygget et stort klosterkompleks – Mariaklostret – på arealerne omkring kirken. De traditionelle normer for et sådant anlæg var tre fløje, som sammen med kirken omkransede en firkantet fratergård. Et helt klassisk klosteranlæg er imidlertid ikke fundet i området, men vi må dog formode, at én af fløjene, den såkaldte dormitoriefløj med sovesalen, har stået i tæt forbindelse med kirkens østparti – kor eller tværskib – så augustinerkorherrene let har kunnet bevæge sig over til munkekoret ved den natlige tidebøn. Som det skal omtales nedenfor lå der i senmiddelalderen en bygning orienteret nord-syd ud for nordre korsarm, og længen kunne have været klostrets dormitoriefløj. Da bispem i 1400-tallets midte overtog klostret, ville det ikke være overraskende, om bygningen blev genbrugt i bispegården. Indtil videre mangler dog det afgørende bevis.

Augustinerkonventet havde en ladegård vest for byen mellem Reberbanen og Skottenborg. Herfra drev avlskarle under kannikkernes opsyn klostrets jorder på bymarken. Viborgbispem overtog også ladegården, og den tilliggende toft kendes senere under navnet Biskopstoften.²¹

I 1440 ophævedes klosterfællesskabet i Mariaklostret og kannikerne flyttede ud i egne boliger, men der var naturligvis fortsat behov for fællesbygninger. Et af dem var det såkaldte konventshus i hjørnet mellem domkirkens korsarm og sakristiet i syd. Heri var et større rum dækket af fire hvælv hvilende på en midterpille, og formentlig blev bygningen anvendt som kapitelsal. Den blev nedrevet på grund af brøstfældighed i 1828.

Kælderen under den middelalderlige kantorresidens. Gennem dørgennembygningen skimtes opbygningen med fire hvælv hvilende på en kvadratisk pille. Hovedhusets kælder består af tre sådanne identiske rum, som oprindeligt ikke var forbundet med hinanden, men hver for sig skulle nås fra gårdsiden. Foto: Hugo Matthiessen 1917.

Kannikkerne indrettede hovedsageligt deres nye boliger i området omkring domkirken og i byens østlige del. Hvorvidt de alle fra start fik en embedsbolig, eller selv anskaffede en gård, er uklart. Flere gårde omkring kirken kan placeres sikkert, andre kun omtrentlig. Provsten fik den gamle bispegård i Sankt Nicolai sogn med marker, agre, enge, æblegård og humlehave.²²

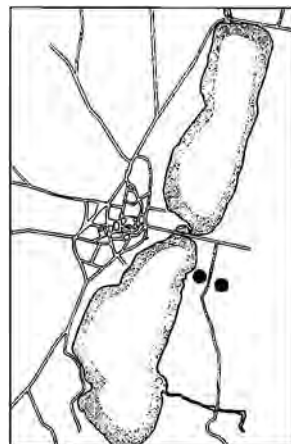
Hovedhuset i kantorresidensen, som i 1558 blev protestantisk bispegård, lå mod nord som i dag, og i bygningen er bevaret de hvælvede kældre fra senmiddelalderen. Type-mæssigt var huset entydigt et salshus, således at der over kælderen blot har været en enkelt høj etage indeholdende en stor sal. I nord har der været et forholdsvis lille stenhuse i to etager, der bl.a. blev benyttet som gæstehæberg. Et tredje stenhuse, der kunne være gårdens beboelseshus, lå helt mod syd delvis ud i Domkirkestræde.

Mange af kannikkernes gårde brændte i 1567 og et kongebrev af 1570 indskærper kannikkerne, at de skulle sørge for at få residenserne genopført.²³ I 1667, hvor branden hærgede byens sydlige halvdel, fortærede ilden mindst fire kannikgårde,²⁴ men gårdenes præcise placering kan ikke fastlægges.

Mærkeligt nok boede Viborgbispen ikke ved domkirken før året 1440, hvor bispen og domkapitlet indgik et mageskifte, der gav provsten den gamle bispegård ved søen i Sankt Nicolai sogn mod at bispen rykkede ind i Mariaklostret ved domkirken.²⁵

Hvilke ombygninger skiftende biskopper foretog i det gamle kloster, ved vi ikke, men ved middelalderens slutning lå der – afskærmet af en mur – et stort bispegårdskompleks nord for domkirken. Indkørslen til bispegården lå i nordvesthjørnet, hvor et porthus og to gamle tårne sammen med muren bidrog til at give bisperesidensen en ganske afvisende udformning mod omverdenen.

Af den vinkelformede hovedbygning blev den længe, der lå næsten parallelt med domkirkens kor, bevaret som domhus og stænderhus helt frem til 1873. Det var et stort hus, ca. 10 m bredt og mere end 40 m langt opført i to etager med kælder under den østlige ende. I vestenden var bygningen mærkelig irregulær, hvilket skyldtes en rest af vinkelfløjen, som formodentlig blev nedbrudt efter branden i 1567.²⁶ Bygningen nåede som nævnt tæt op til domkirkens nordre korsarm, hvori der var indføjet en gotisk portal, så bispen havde nem adgang fra sin gård over til domkirken.

Asmild Kloster i 1839. I middelalderen så både klostret og byen helt anderledes ud. Asmild Kirke havde to vesttårne, og klostrets vestfløj var opført i to stokværk. Til gengæld er det usikkert, om der var en østfløj. I Viborg kunne man have set en del mindre sognekirker, domkirken havde haft rigtige spir og Søndre Sogns kirke var sammenbygget med klosterfløje på sydsiden. Gouache af Rasmus Henrik Kruse 1839.

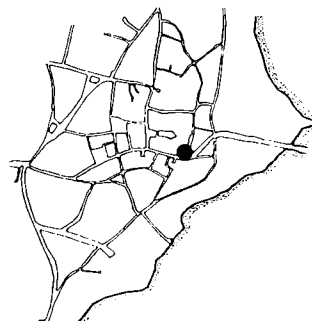
Asmild

Bispen var middelalderen igennem nært knyttet til Asmild. På reformationstiden var Asmild sogn ejermæssigt delt mellem klostret og bispen. Arkæologiske spor af en tidlig bygning anlagt med jordgravede stolper tyder på, at de tidlige bisper boede, hvor klostret senere kom til at ligge. Gården kan være overtaget af nonnerne i 1167, hvorefter bispen flyttede op på bakken 200 m længere mod øst til et teglstenshus, som udgravninger har afsløret var et hus fra midten af 1200-årene med ydre mål på 10,5 x 16 m.²⁷ Småfundene viser et rigt og forfinet miljø; ikke utænkeligt er huset opført af biskop Gunner. Huset brændte omkring midten af 1300-tallet, men bl.a. en kælder lidt vest for viser, at der har eksisteret flere bygninger på gården, der da også fungerede frem til reformationen.²⁸

Skolen

Sålænge det regulære domkapitel holdt til i Mariaklostret, var katedralskolen naturligvis anbragt i én af klosterbygningerne. At bispen i 1440 flyttede ind i klostret, har sikkert ikke forhindre, at skolen kunne fortsætte i én af de gamle klosterlænger. I 1508 besluttede man dog at opføre en ny skolebygning, og domkapitlet valgte en grund, som det ellers havde udlejet til Mads Mogensen i Aastrup.²⁹

Den nye skolebygning fandt sin plads på østsiden af Skolestræde, og faktisk er det nuværende hus Skolestræde 2 trods mange ombygninger en rest af den middelalderlige skole. Huset blev opført i munkesten og havde oprindeligt to stokværk; men efter at være opgivet som skole i 1742 blev det nedskåret til én etage.³⁰ Skolebygningen var også fra starten noget længere end i dag – ca. 20 x 8 m – men den sydlige ende måtte afkortes i 1854, da den nyanlagte vej fra Randers var ført hen over søen på en dæmning og via det store sving skulle forbindes med Sct. Mathias Gade. Hvordan peblingernes skole ellers har set ud, ved vi ikke, og oplysninger om andre middelalderlige skoler rundt i landet er også sparsomme. I Næstved stod der dog til 1880 en skolebygning, kaldet Peder Syvs Hus, og holder sammenligningen, har skolen i Viborg i den nederste etage haft et eller to store rum til undervisning, mens lærere og skolemester boede på salsetagen.³¹

Sognekirker, klostre og hospitaler

Med de mange sognekirker befandt Viborg sig i en særklasse blandt danske middelalderbyer. Dertil hørte også stifts-staden Roskilde med 14 sognekirker og ærkesædet Lund med ikke mindre end 22. Blandt de øvrige danske byer havde Ribe seks sogne, Slesvig måske otte. Det store antal sognekirker viser noget om byens væsentlige betydning i den tidlige middelalder. Fænomenet hører dog også hjemme i denne periode. Efter ca. 1200 oprettes der ikke mere end én sognekirke i de enkelte byer. Dette gælder også for store byer som eksempelvis Malmø.

Hovedparten af Viborgs gamle kirker er nok rejst i 1100-tallets anden halvdel. Sankt Peders kirke synes at have haft en forgænger af frådsten, som givetvis er ældre end granitkirkerne. Den efterfølgende kirke havde en gotisk planløsning lige som Sankt Hans og Sankt Mathias, men også for disse er det sandsynligt, at den oprindelige stenkirke var rejst i romansk tid og senere ombygget.

Det store antal af kirker i Viborg er ikke helt let at forklare. Prøver vi at drage sammenligning med de andre kirkerige byer, ser det ud til, at de mange kirker kan være et ganske tidligt fænomen. I Lund, som arkæologisk er temmelig velundersøgt, har man indtil videre fundet rester af ikke mindre end 11 trækirker fra tiden før 1100.³² Også i Roskilde er der kirker, som regnes for opført i 1000-tallet.³³ Formentlig gælder det også for Viborgs vedkommende, at kirkerne i betydelig omfang kan være grundlagt før år 1100.

Vi er hermed tilbage i en tid, hvor det næppe er kirkeorganisationen eller en veletableret sognemenighed som står bag grundlæggelserne. Langt snarere er det stormænd af den ene eller anden art, som på egne eller grupperes vegne har taget initiativ til kirkerejsningerne. En nøjere bestemmelse af sådanne stormænd kan dog kun blive gætværk. Kongen har ydet store midler til Viborg domkirke, men kunne også stå bag andre kirker. En eller flere bisper kunne være kirkestiftere. De magtfulde jyske stormandsslægter, som vel udgjorde tyngden på landstinget, kunne være initiativtagere. Eller måske har mindre, men lokalt funderede stormænd med base i byen og oplandet rejst kirker.

Denne grundlæggelse af kirkebygninger på privat initiativ er formentlig sket tidligt, antageligvis mens man endnu rejste trækirker. I tidens løb indgik de i en mere reguleret

sognestruktur, hvor de oprindelige bånd til stifterfamilien blev kappet. Det er dog interessant, at to-tre stenkirker synes forsynet med et specielt vestanlæg, som kunne være udtryk for et aristokratisk tilhørsforhold endnu i 1100-årene. Vi kender kun grundplanerne, men andetsteds eksempelvis i Fjenneslev og Tveje Merløse ses magtfulde stormandspulpiturer anbragt i et specielt vestparti.

Beliggenhed og sogne

Kirketopografien i Viborg er bemærkelsesværdig ved at så mange kirker lå i byens østlige del. Ikke mindre end syv ud af 12 fandtes i nærheden af det gennemgående gadeforløb Ll. Sct. Mikkels Gade, Riddergade og Sct. Ibs Gade, og flere af dem har en lidt perifer placering i forhold til den del af byen, som i dag opfattes som middelalderlig. En af kirkerne nemlig Sankt Mikkels lå endda uden for befæstningslinien fra 1151. Der er ingen tvivl om, at de mange kirkebygninger her vidner om en tid, hvor byens østligste og lavest liggende del langs søerne spillede en væsentlig rolle.

Selv om kirkerne oprindeligt kan være opført på privat initiativ, figurerede de alle 12 sognekirker på et eller andet tidspunkt i middelalderen, men kun i ganske få tilfælde får vi præcise oplysninger om sognenes geografiske udstrækning. Vi ved, at Trinitatis sogn omfattede områder syd og nordøst for Sortebrødre kloster, og at ejendommene syd for domkirkens kirkegård hørte til Sankt Mortens sogn. Chr. Erichsøn anførte o. 1700 en række sognegrænser og sognetilknytninger, som giver et tilforladeligt billede af byens sydlige og vestlige del.³⁴ Trinitatis sogn kom ikke med i hans beskrivelse, men faktisk bliver der på kortet et passende område hertil.

Desværre har Erichsøn ingen sognegrænser i nordbyen. Omkring 1500 omtales folk som boede i sognene Sankt Mogens og Sankt Nicolai. Problemet er dog, at der i det samlede system også skulle være plads til sognene Sankt Ib, Sankt Villads, Sankt Stefan og Sankt Budolfi. De har alle optrådt som sogne tidligere i middelalderen. Kirkerne herfra findes dog ikke i Landehjælpen 1524-1526 – den omhyggelige registrering af de beløb, alle landets kirker bidrog med til forsvaret mod den landflygtige kong Christian II.³⁵ Så måske var både antallet af sogne og kirker reduceret inden reformationen.

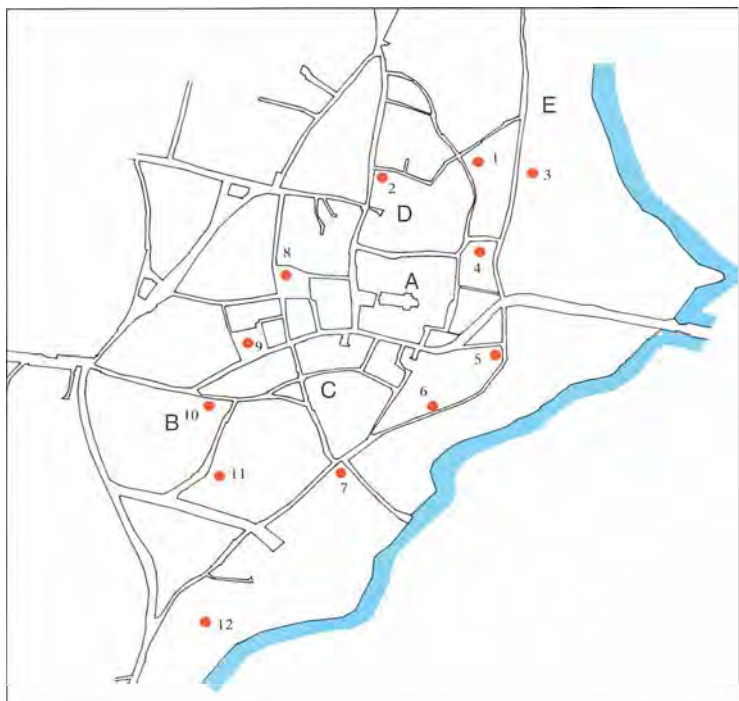
De enkelte sognekirker

Allerede tidligt under reformationsopgøret – nemlig i 1529 – fik byens borgere tilladelse til at rive sognekirkerne ned.³⁶ Derfor er ingen af de 12 kirker synlige i dag, men de fleste kan dog placeres helt præcist i nutidens by.³⁷

Sankt Ibs kirke (nr. 1) skal i følge kortet i Resens Atlas have ligget nordligst i byen på vestsiden af Sct. Ibs Gade. Den helt præcise placering kendes dog ikke.³⁸ I 1284 overdrog sogneboerne kirken til Antvorskov kloster, johanniterordenens hovedsæde i Danmark.³⁹ Senere, da johanniterklostret i Viborg var veletableret, blev kirken givetvis administreret herfra. Klosteret lå lige i nærheden på den anden side af Sct. Ibs Gade. Sankt Ibs alterkalk fra senmiddelalderen er stadig bevaret og bruges i dag i Kastbjerg kirke.⁴⁰ Kirken omtales sidste gang i 1448 og bidrog ikke til Landehjælpen i 1524-1526.⁴¹

Alterkalk fra Sankt Ibs Kirke udført omkring 1400. Ifølge en latinsk indskrift på foden blev kalken skænket af broder Niels kaldet Mav til Sankt Jacobs kirke i Viborg nu i Kastbjerg kirke. Foto: Poul Pedersen.

Middelalderlige kirker og klostre i Viborg. Kirketomterne hører sandsynligvis til: 1) Sankt Ibs kirke. 2) Sankt Mogens kirke. 3) Sankt Nicolai kirke. 4) Sankt Villads kirke. 5) Sankt Mortens kirke. 6) Trinitatis/Drottens kirke. 7) Sankt Stefans kirke. 8) Sankt Hans kirke. 9) Sankt Mathias kirke. 10) Sankt Budolfi kirke. 11) Sankt Peders kirke. 12) Sankt Mikkels kirke. Klostrene omfatter: A) Mariaklostret ved domkirken. B) Augustiner-nonneklostret Sankt Budolfi. C) Dominikanerklostret. D) Franciskanerklostret. E) Johanniterklostret. Efter Kristensen 1991.

I følge Chr. Erichsøn skulle kirketårnet have overlevet reformationen og først være nedrevet på Christian IV's tid.⁴²

Sct. Mogens kirke (nr. 2) lå mellem Gråbrødre kloster og Rosenstræde, hvilket nævnes ved klostrets deling i 1541.⁴³ Her er det også placeret på kortet i Resens Atlas. Chr. Gullev hævder, at der i 1788 ved opførelsen af Den Zartmannske Gård i *Sct. Mogens Gade* fandtes fundamentsten og skeletter.⁴⁴ Kirken er tidligst omtalt i de skriftlige kilder i 1440, men må være betydeligt ældre.⁴⁵

Sankt Nicolai kirke (nr. 3) lå på det nordre hjørne af *Sct. Ibs Gade* og *Søvej*. Her fandt arkæologer i 1970 fundamenter fra vestgavlens nordlige del og ca. 15 m af nordmuren samt spor af en tømt fundamentsgrøft i syd, således at den udvendige bredde kan bestemmes til ca. 10 m.⁴⁶ Midt i skibets

vestende fandtes en stenforet grube, som kan have støttet en midtersøjle eller stolpe fra en speciel opdeling i vestpartiet. Kirken er tidligst omtalt i et testamente fra 1304.⁴⁷ Ud fra skriftlige kilder på reformationstiden kan vi se, at Sankt Nicolai kirke lå øst for den Østre Adelgade, det nuværende forløb Sct. Ibs Gade-Riddergade. Landsbyboerne i Loldrup sog-
nede til Sankt Nicolai kirke i middelalderen.

Sankt Villads kirke (nr. 4) lå formentlig mellem Sct. Nicolai Gade og Sct. Mogens Gade. Her har man både ved en grundudgravning i 1964 på matr.nr. 136a og ved anlæg af en parkeringsplads lige syd for på matr.nr. 137a fundet begravelser.⁴⁸ På den sidste grund var der også et mørtellag på den oprindelige overflade – 1,5 m under den nuværende – hvilket kan være det oprindelige kirkegulv – i det mindste et klart vidnesbyrd om kirkebyggeriet. Oven over lå der murbrokker fra kirkens nedbrydning. Fra samme område blev der allerede omkring 1930 indsamlet forskellige tilhugne granitkvadre bl.a. en dørøverligger, to vinduesoverliggere og fire indvendige apsissten. Her har altså ligget en statelig kvaderstenskirke. Sankt Villads kirke og sogn nævnes første gang i et gavebrev fra 1188.⁴⁹ Kirken optræder ikke i kilder yngre end 1313 og blev muligvis nedlagt inden reformationen.⁵⁰

Sankt Mortens kirke (nr.5) lå på vestsiden af Riddergade. Efter reformationen anlagde man en ny gade, Skolebakken, hen over tomten. Et nu nedlagt stræde mellem Domkirkestræde og Brænderigården omtales i 1508 som strædet, der løber til Sankt Mortens kirke.⁵¹ Mod syd var kirkegården flankeret af en gade som gik østpå i forlængelse af Sct. Mathias Gade, og i øst nåede kirkegården nok ned til Riddergade.

I forbindelse med omlægningen af Ll. Sct. Mikkels Gade i 1960'erne blev store dele af kirken udgravet. Skibet, der lå, hvor der nu ligger en benzinstation⁵², havde oprindeligt den ret betydelige størrelse på 11,5 x 25 m. Koret var et par meter smallere; dets længde kendes ikke. Udgravningen afslørede en del fragmenter af granitkvadre, bl.a. et stykke af en tympanon med rundstav. En profileret sokkelsten fra en apsis fundet i Viborg-hallens have i 1934 kunne tyde på, at denne ganske store kirke også var forsynet med apsis. I øvrigt købtes 200 stk. granitkvadre fra denne grund i 1694 til reparation af Søndre Sogns kirke.⁵³ Kirken var rimeligvis forsynet med et specielt arrangement i vestenden – måske et tårn – adskilt ved en tværmur. I senmiddelalderen blev denne del helt ombygget og sikkert erstattet af et tårn, som var smallere end

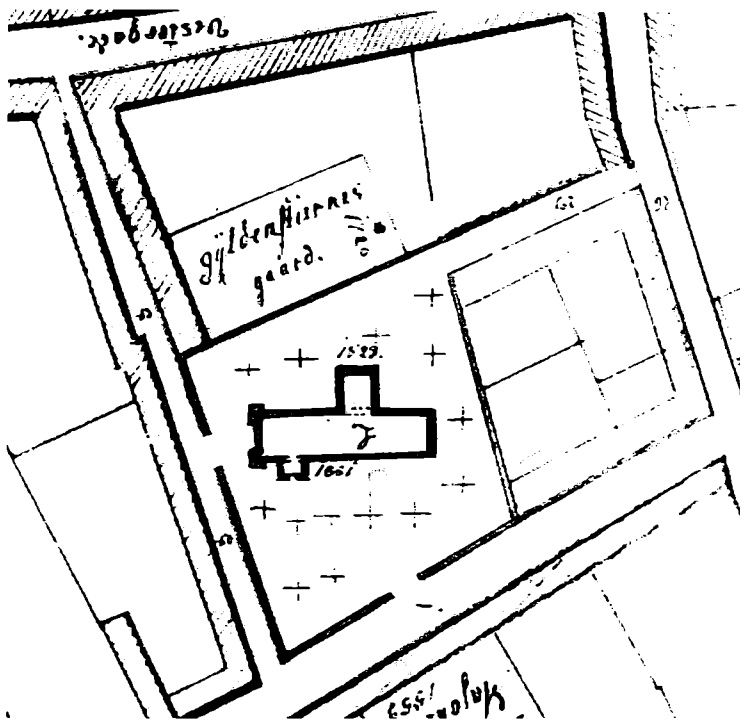
skibet. Den resterende del af skibet blev overhvælvet med to kvadratiske hvælv. Kirken var tækket med både bly og tegl. I de skriftlige kilder findes kirken først omtalt i 1440 – sognet i 1477.⁵⁴ Sankt Mortens sogn omfattede bl.a. ejendommene mellem domkirkens kirkegård og Sct. Mathias Gade.

Trinitatis/Drottens kirke (nr. 6) lå sandsynligvis 150 m syd-vest for Sankt Mortens kirke på matr.nr. 327e. Her er i 1963 og 1977 fundet beskedne rester af en stenbygning omgivet af grave og skeletrester.⁵⁵ Granitafslag fra kvadertilhugning og teglstensbrokker viser noget om byggematerialet. Beliggenheden i forhold til den ret stejle skrænt mod vest, viser at man har haft fat i kirkens nordmur tæt ved vestgavlen, således at kirkegården og formentlig en del af bygningen ligger ude under Riddergade/Ll. Sct. Mikkels Gade.

Trinitatis sogn er omtalt i 1188.⁵⁶ Vi ved, at et stenhus i Trinitatis sogn lå østen og norden for Sortebrødre kloster, her er nok tale om den nuværende domprovstegård. Også området syd for klostret hørte til sognet. Kirketomten ligger altså ganske tæt på et par områder i dette sogn, så sandsynligheden for navnet Trinitatis/Drottens er ret stor. Det dobbelte navn synes almindelig for en gruppe tidlige danske kirker indviet til den hellige Trefoldighed (på latin Trinitatis), som folkeligt kaldtes Drottens.

Sankt Stefans kirke (nr. 7) er kun omtalt i 1378; sognet nævnes i 1351.⁵⁷ Kirken bidrog ikke til Landehjælpen i 1524-1526 og blev højest sandsynligt nedlagt før reformationen. Kirkens placering kendes ikke, men er her sat i forbindelse med en kirketomt, hvortil der ellers ikke er knyttet noget navn. Kirketomten blev undersøgt i 1960 i forbindelse med udvidelsen af Ll. Sct. Mikkels Gade,⁵⁸ og over for udmundingen af St. Sct. Mikkels Gade påvistes en nærmest kvadratisk bygning med en indvendig bredde på ca. 7 m. Formentlig er der tale om kirkens kor, så skibet skal søges mod vest ude under gaden. Der fandtes grave på alle sider af bygningen, herunder også én, der var ældre end fundamenterne.

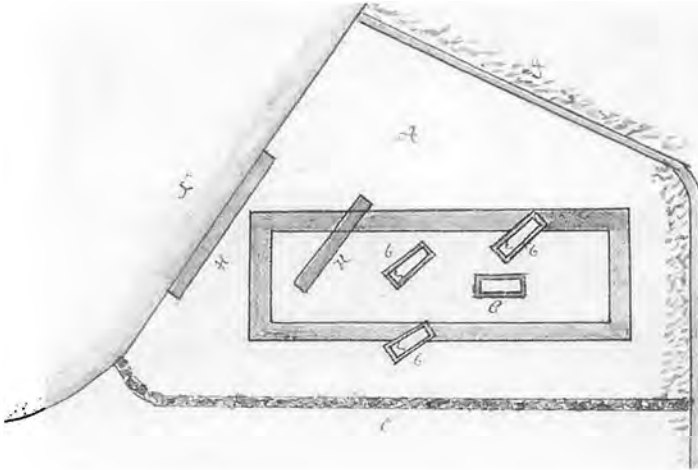
Sankt Hans kirke (nr. 8) lå på Nytorv, hvor kirketårnet med byens stormklokke blev stående indtil 1584, hvor kirkegården blev ryddet og brolagt for at lave en stor plads til prins Christian – den senere Christian IV's hyldning.⁵⁹ Ved en omlægning af torvets brosten i 1832 blev kirkens fundamenter fremdraget. Kirken lå nordligt på torvet og bestod af et rektangulært langhus, hvortil der mod syd var føjet et sideskib og et kapel, mens der var et tårn i vest.⁶⁰ Kirken var med denne udformning lidt større end nogen af de andre sogne-

Sankt Mathias kirke på Hjulfortorvet. Fundamenterne blev opgravet i flere omgange (1817, 1829 og 1861). Kirken har en gotisk planløsning, men sandsynligvis er der blot tale om, at en romansk kirke er ombygget. Tegning Chr. Gullev 1862.

kirker, og formen tyder også på flere byggefaser. Kirkegården har formentlig fyldt det meste af torvet, dog har der været en gade i vest, som har forbundet St. Sct. Hans Gade og St. Sct. Mikkel's Gade. Antvorskov kloster fik i 1274 al retighed og alle indkomster fra Sankt Hans kirke.⁶¹ I 1440 tilhørte Sankt Hans kirke dog domkapitlet og dets indtægter blev da tillagt skolemesteren.⁶²

Sankt Mathias kirke (nr. 9) lå midt på det nuværende Hjulfortorv, hvor fundamenterne blev opgravet i flere omgange i forrige århundrede.⁶³ Kirken bestod af et udelt langhus ca. 31,5 x 9,5 m med to kraftige stræbepiller ved vestgavlen. Den havde to tilbygninger – et sakristi eller kapel på nord-siden og et våbenhus mod syd. Kirkegården har nok udfyldt hele torvet og vist strakt sig ind under Stiftsmuseet, hvor der er fundet skeletter og lidt munkestensmurværk med ukendt funktion. Kirken omtales første gang i 1304 under navnet Sancti Matei (Mattæus).⁶⁴ I tiden op mod reformationen bruges dog formen Sti. Mathie (Mathias).⁶⁵

Plan af Sankt Peders kirke. Tre murede grave af den ældre type (med hovedniche) har en anden retning end den rektangulære kirke, mens én grav af den yngre type korresponderer med bygningen. Tegning Chr. Gullew 1886.

Sankt Budolfi kirke (nr. 10) antager vi har ligget syd for St. Sct. Peder Stræde i nærheden af vejgaflen til Sct. Mathias Gade. Her skal der i 1848 være påvist fundamenter fra øst og sydsiden af en kirke med apsis.⁶⁶ Sankt Budolfi sogn nævnes i 1188.⁶⁷ Senest i år 1263 var et nonnekloster knyttet til kirken.⁶⁸ Dette kloster blev formentlig nedlagt omkring midten af 1400-tallet. Chr. Erichsøn hævder, at også kirken blev øde en gang i 1400-tallet.⁶⁹ Der figurerer da heller ikke noget bidrag herfra til Landehjælpen i 1520'erne. Antagelsen af, at kirketomten her skulle være Sankt Budolfi, bygger udelukkende på Chr. Erichsøns oplysninger.

Sankt Peders kirke (nr. 11) lå på bakketoppen mellem Ll. Sct. Peder Stræde, Sct. Jørgens Vej og Slusen. Her udgravedes i 1870 fundamenterne til en rektangulær kirkebygning ca. 38 m lang.⁷⁰ Inde i kirken sås tre stensatte grave med hovedniche; de havde en anden retning end de afdækkede fundamenter, som endog beskar to af gravene. En rektangulær teglstensgrav havde derimod samme orientering som kirken. Ved udgravningen fandtes mange frådsten, så formentlig har der ligget en traditionel, romansk frådstenskirke, som i gotisk tid blev erstattet af en større kirke med en lidt anden orientering. Kirken er tidligst omtalt i 1274, og den eksisterede endnu på reformationstiden.⁷¹

Sankt Mikkels kirke (nr. 12) har sandsynligvis ligget uden for befæstningslinien.⁷² Hovedparten af kirketomten blev

Sankt Mikkels kirke under udgravning set fra vest. Den nutidige bygning dækker over sammenstødet mellem skib og kor.

blotlagt i 1977⁷³ og afslørede en jævn stor kirke på omkring 25 m i længden, med et ca. 9,5 m bredt skib og et ca. 8 m bredt kor. Midt i vestenden fandtes et svært fundament, der må have båret en pille, som har indgået i et specielt vestarrangement. Pillen blev senere i middelalderen sløjfet, mens der op mod vestgavlen anbragtes to stræbepiller. Byggematerialet var granitkvadre, mens reparationer og ombygninger blev foretaget med tegl. Til taget brugtes både bly og tegl. Kirken havde oprindeligt et mørtelgulv, som senere dækkedes af et gulv af teglsten.

Kirken var omgivet af en stærkt benyttet kirkegård. På sydsiden fandtes rester af tre murede grave med hovednicher. I øvrigt var der en del grave med afvigende orientering, hvoraf mange blev skåret af fundamenterne. Her har altså været en kirkegård og formentlig en trækirke inden den romanske kvaderstenskirkerejstes.

Sankt Mikkels kirke blev i 1159-1160 på biskop Niels' begæring og med menighedens samtykke givet til de fattiges hospital.⁷⁴ Ved denne lejlighed nævntes, at kirken i 40 år

havde tilhørt domkapitlet. Kirken fortsatte middelalderen ud som sognekirke og kan derfor næppe have fungeret som hospitalskirke, men derimod er der fra kirken tilflydt økonomiske midler til dette hospital.

Klostrene

Ved siden af augustinerkorherrernes Mariakloster ved domkirken kom der i middelalderens løb en række andre klostre. I selve byen indrettedes et nonnekloster ved Sankt Budolfi kirke, og begge tiggerordener (franciskanere og dominikanere) samt johannitere fik konventer. På den anden side af søen oprettedes et nonnekloster ved kirken i Asmild.

Nonneklostret ved Sankt Budolfi har ikke sat sig mange spor. Det er nævnt i et testamente fra 1263 og igen i testamenter fra 1268 og 1304, hvoraf det klart fremgår, at det er en selvstændig institution i forhold til nonneklostret i Asmild.⁷⁵ En nonne fra Sankt Maria og Sankt Budolfi i Viborg blev mindet i Lund domkirkes gavebog fra 1200-årenes første tredjedel, således at klostret nok i det mindste kan føres tilbage til begyndelsen af 1200-tallet.⁷⁶ Det omtales sidste gang i 1461 i anledning af en retssag om rettigheder til en eng.⁷⁷ Dokumentet herom befandt sig senere i Asmild klostres arkiv, og derfor antages det, at klostret blev nedlagt i slutningen af 1400-tallet, hvorefter godset blev overdraget til Asmild kloster.⁷⁸ Klosterbygningerne kendes ikke.⁷⁹

Sortebrødre- eller dominikanerklostret eksisterede i 1246, men er muligvis grundlagt allerede i 1227.⁸⁰ Klostret fik en central beliggenhed på en bakketop midt i byen, hvilket sikkert skyldes en indflydelsesrig stifter. Om der har været forudgående bebyggelse på selve klostergrunden vides ikke, men hele vejen uden om har der været.

Byggeriet af klosterkirken – den nuværende Søndre sogns kirke – er formentlig begyndt allerede før midten af 1200-tallet. Især østgavlen, der først blev opført, vidner om et meget gennemarbejdet arkitektonisk monument.

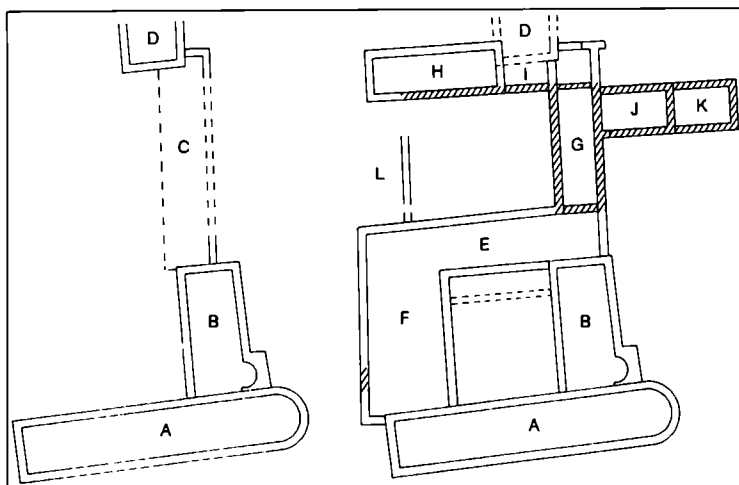
Nogle forskere har peget på, at østpartiet har arkitektoniske ligheder med nederlandske (frisiske) kirker, mens andre har lagt vægt på indflydelsen fra de samtidige jyske cistercienserkirker i Vitskøl, Øm og Løgum.⁸¹ Klostret blev grundlagt i bisp Gunnars embedsperiode, og ikke utænkeligt med ham som aktiv medspiller. Han kan som tidligere cistercienserabbed have medvirket til at skaffe en habil bygmester som kendte til disse bygningsværker. Kirkens to vestligste

Sortebrødrekirkens østgavl. Kirken mistede gavltrekanter ved den store brand i 1726. Oprindeligt var gavlen opdelt i fem blændingsfag afsluttet med stigende bueslag, ligesom det midterste vindue var lidt højere end de to andre. Der er kælet meget for detaljerne med tilhugget granit fornedet, udstrakt brug af glaserede og profilerede teglsten samt opmuringer i sildebensmønster. Kirken er måske vort ældste eksempel på en omfattende anvendelse af glaseret tegl.

fag blev nok først bygget hen mod år 1300 og da påvirket af den gotiske stil fra de nordtyske hansestæder. I 1400-tallet fik kirken to kapeller på nordsiden (det østligste er ældst). Oprindeligt havde begge frie gavle mod nord. Formentlig forsvandt de ved branden i 1726.

Ved opførelsen af kirken blev der taget højde for en østfløj, således at der i kirkens østligste fag mod syd kun var ét vindue placeret så langt mod øst som muligt. Derimod blev der ikke på samme måde planlagt en sammenbygning med en eventuel vestfløj, og vestfløjen blev da også først rejst i sen-

Skematisk fremstilling af gråbrødreklostrets bygninger i henholdsvis høj- og senmiddelalder. Bevarede bygninger er skraveret. A: Kirken. B: Østfløj med kapel. C: Forsvunden forlængelse af østfløjen. Østmuren er påvist nord og syd for den bevarede del af økonomibygningen (G). D: Oprindelig fritliggende bygning ældre end C. Husets udstrækning er ukendt. E: Nordfløj. Går hen over den nedrevne fløj (C). Muligvis har der været en korsgang langs fløjens sydside. F: Vestfløj. G: Økonomibygning i to etager. Må være opført samtidig med nordfløjen (E). H: Senmiddelalderlig bygning i én etage. I: Indskudsmur mellem H og G. Uden forbandt med disse bygninger. J: Udløberfløj i én etage over kælder. K: Eftermiddelalderlig forlængelse af udløberfløjen (J), der samtidig forhøjedes med en etage. L: Syldstensrække til hegn eller bindingsværksbygning. Efter Kristensen 1987.

middelalderen, mens den oprindelige form af klosteranlægget synes mere irregulært, hvor der i tilslutning til østfløjen mod syd byggedes et vinkelformet kompleks.⁸² Ved middelalderens slutning o. 1500 opførtes langs kirken en korsgang i to stokværk med spidsbuede åbninger forneden og fladbuede vinduer øverst. Denne korsgang, som jo forudsætter lignende gange i øst og vest, må betragtes som afslutningen på det meget langstrakte arbejde på at få skabt det traditionelle klosterkompleks omkring den lukkede fratergård.

Gråbrødre- eller franciskanerklostret blev stiftet i 1235 – altså også mens Gunner var biskop.⁸³ Op mod år 1300 fik klostret en stor donation af grevinde Mariana af Eberstein og hendes to sønner Albert og Ludvig Albrektsen, hvilket angiveligt førte til stor byggeaktivitet.⁸⁴ Da var kirken nok allerede færdig i sin første form, idet stilformerne i den nu nedrevne kir-

Senniddelalderlig økonomi- og udløberfløj i Viborg Gråbrødre Kloster (G og J på side 106). Bygningen til venstre var opført med to lave etager, hvoraf den øverste var forsynet en række små fladbuede lysåbninger. Foto: Erik Levin Nielsen.

ke tyder på en byggeperiode omkring 1200-årenes midte eller århundredets anden halvdel.

Klosterbygningerne lå på kirkens nordside og udgjorde på reformationstiden et vidtløftigt kompleks, der omfattede to lukkede gårde samt udløberfløje mod nord og øst. Det traditionelle, lukkede anlæg synes først at være etableret et stykke fremme i middelalderen. I den ældste fase var bygningerne nærmest anbragt på række, og det er bemærkelsesværdigt, at én af de ældre bygninger lå helt mod nord – nord for de i dag bevarede bygninger.⁸⁵ Man kan spekulere på, om vi med denne rimeligt gamle bygning har fat i Ebersteinernes bygård, skænket af grevinden og hendes sønner for at give klostret et løft.

I dag er der bevaret rester af tre bygninger fra klostertiden. For alles vedkommende gælder det dog, at det er huse fra tiden op mod 1500. Et af husene med orientering nord-syd har klart været en økonomibygning med lavtsiddende etageadskillelse og ganske små åbninger i andet stokværk.

Johanniterklostret nævnes første gang i 1285, hvor greven af Eberstein skænkede gods til det.⁸⁶ Johanniterne havde tidli-

gere modtaget kirkerne Sankt Hans og Sankt Ib i henholdsvis 1274 og 1284, hvor overdragelsen dog var rettet mod johanniternes hovedsæde i Danmark, Antvorskov.⁸⁷ Antagelig fik johanniterne med overtagelsen af Sankt Ib i 1284 gods nok til, at der var grundlag for oprettelsen af et egentligt kloster i Viborg. Den helt traditionelle udvikling i johanniterordenen, som det kendes andet steds fra, var da også, at man startede med et mindre »kommendatur« – johanniterbo – styret fra hovedklostret, hvilket så eventuelt kunne vokse til et egentligt kloster.

Klostret lå i byens nordlige del på østsiden af Sct. Ibs Gade ved den nuværende Pilehave. Formentlig lå dets lade på gaden vestside, hvor den omtales som ny i 1458, og rester af bygningen blev rimeligvis fundet i 1985.⁸⁸ Nord for klostret lå dets store toft, og formentlig ejede klostret på reformati-onstiden al jord på begge sider af gaden frem til befæstningslinien. Man aner her, at hvad der engang i den tidlige middelalder var et regulært bykvarter omkring indfaldsvejen fra nord, i tidens løb er omdannet til klosterjord, samtidig med at byens tyngdepunkt blev flyttet væk fra Sct. Ibs Gade.

Resterne af det centrale anlæg blev udgravet i flere omgange i forrige århundrede, hvorved de fleste fundamenter fjernedes. Klostret skulle have dannet en regelmæssig firkant med kirken som nordfløj. Kirken var en langstrakt bygning overhvælvet vistnok med otte fag i alt ca. 55 m.⁸⁹ Fundamenterne var ført helt ned i fire alens dybde, hvilket nok skyldes at terrænet falder stærkt mod øst. Kirken havde tårn i vest og to kapeller på nordsiden.⁹⁰ Resen skriver, at kirken var bygget med stor pragt, og et bevaret teglstenskapitel vidner da også om forfinet arkitektur. De tre egentlige klostergårde omsluttede sammen med kirken en lukket fratergård, men deres nærmere udseende kendes desværre ikke.⁹¹ Syd for dette anlæg er der yderligere fundet rester af et par bindingsværkshuse, som muligvis har dannet en ekstra gård ud for østfløjen.⁹² Nord for klostrets kirkegård lå en grundmuret hospitalsbygning.

Asmild kirke og kloster

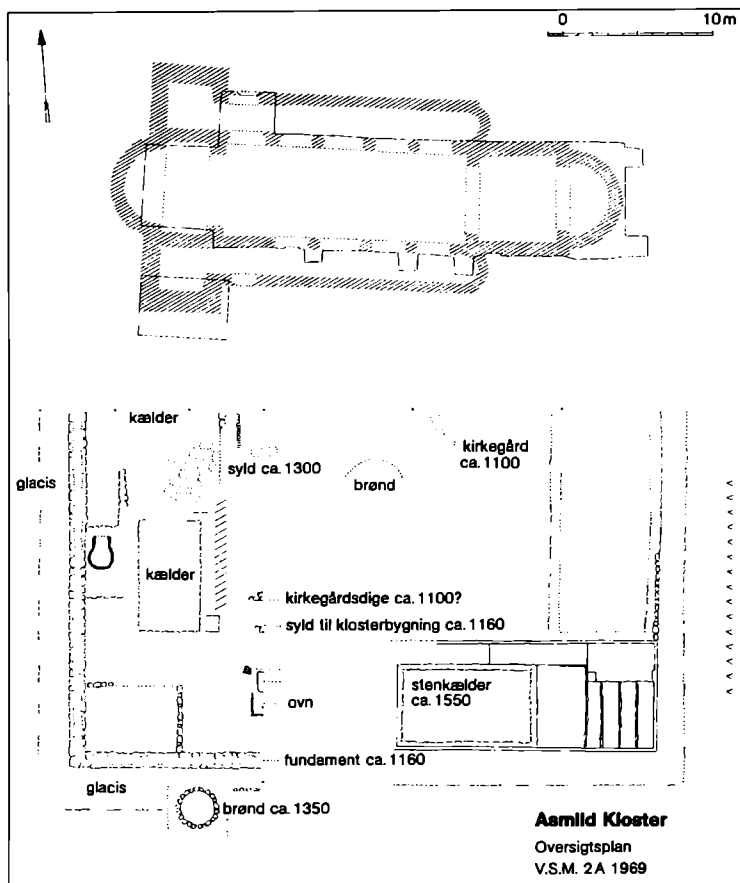
Øst for Viborg-søerne i Asmild rejstes der ganske tidligt – nok før år 1100 – en stenkirke. På dette tidspunkt har der utvivlsomt været et vejforløb på et drag mellem søerne, så kirken som i dag nærmest har ligget i byens udkant ca. 10 minutters gang fra domkirken. Kirken kaldes da også i en-

Asmild Kirke under restaurering. Her hvor de gamle kalklag er banket ned, afsløres det, at kirken har gennemlevet et utal af ombygninger. Foto: Hans Krongaard Kristensen 1979.

kelte kilder omkring midten af 1100-tallet Sankt Margrethe i Viborg, men samtidig kendes den dog også som Sankt Margrethe i Asmild, så datiden opfattede nok ikke udelukkende Asmild som en bydel i Viborg.⁹³

Denne tidlige kirke var udformet som en treskibet basilika, hvor sideskibene var forsynet med apsider.⁹⁴ I øst var der rimeligvis et lidt smallere kor med apsis, og i vestenden var der i midtskibet vist indbygget et herskabspulpitur. Byggematerialet var groft tilhugget kamp og frådsten. Omkring år 1100 blev vestenden helt ombygget – stadig med benyttelse af tugtet kamp og frådsten – og nu udformet med et vestkor forsynet med en apsis og flankeret af to tårne. Et sådant arrangement er ganske usædvanlig i Danmark. Det eneste andet kendte eksempel på en vestapsis fandtes ved den romanske Sankt Budolfi i Aalborg, der i øvrigt hørte under Viborg stift.⁹⁵ Kirketypen med kor i både øst og vest er derimod ikke ukendt i Tyskland, omend den da også der er en specialitet. Domkirken i Bremen havde eksempelvis på et tidspunkt denne udformning. Før oprettelsen af ærkesædet i Lund hørte de danske biskoper under Bremen, så måske vidner vestapsiden i Asmild om denne gamle tilknytning.

Oversigtsplan over fremgravede dele af Aasmild kloster. Bygningsresterne i sydøsthjørnet stammer fra herregårdstiden. Tegning: Erik Levin Nielsen.

Kirken blev i 1166 af biskop Niels overdraget til domkapitlet; muligvis var det blot en bekræftelse af en ældre overdragelse.⁹⁶ Året efter i 1167 stadfæster et pavebrev, at kirken nu var knyttet til et konvent for augustinernonner.⁹⁷

Af klosterbygningerne blev vestfløjen og hjørnet til sydfløjen udgravet i 1961-1970.⁹⁸ Mod vest og syd var der kraftige, omhyggeligt lagte fundamenter, mens de tilsvarende manglede på bygningens inderside. Her fandtes i stedet en forholdsvis spinkel syldstensrække passende for en bindingsværksvæg. Den hører muligvis hjemme i middelalderens senere del, mens ydermuren nok er opført i 1100-årene.

Efter at have overtaget kirken foretog nonnerne forskellige ændringer for at tilpasse den til eget brug. Den store åbning mellem skib og vestkor blev stort set tilmuret, og i

skibets vestende fik de indsat et nonnekor på et hævet pulpitur af træ. Senere omkring midten af 1200-tallet ombyggedes koret og skibets nordre arkadevæg.

Midt i 1300-tallet blev både kirke og klosterbygninger raseret af en voldsom brand. Ved genopbygningen efter katastrofen mistede kirken sit vestparti med tårnene, og først ca. 100 år senere rejstes det nuværende tårn. Dengang var det dog lidt højere end nu. Også det søndre sideskib forsvandt ved reparationen i 1300-tallet. Både for kirke og kloster synes de yngre byggeforetagender præget af beskedenhed. Formentlig var klostret ikke særlig kapitalstærkt her i senmiddelalderen.⁹⁹

Hospitalerne

Viborg havde to hospitaler i senmiddelalderen. Et spedalskhedshospital kendt som Sankt Mikkels hospital eller Sankt Jørgens gård og Helligåndshuset for gamle og syge.

Sankt Mikkels hospital fik navn efter sognekirken Sankt Mikkil, som i 1159-1160 blev skænket til de fattiges hospital, der altså eksisterede forud.¹⁰⁰ Navnet Sankt Jørgens gård kendes fra 1440, da Peder Mathiessen var forstander i Sankt Jørgens gård og præst ved Sankt Mikkels kirke.¹⁰¹ Sankt Jørgensgårde blev den normale betegnelse for de danske spedalskhedshospitaler i senmiddelalderen. Hospitalet er ikke lokaliseret. Alt tyder dog på en beliggenhed mod syd og formentlig uden for byen, som normalt for spedalskhedshospitalerne af hensyn til smittefaren. Der er intet som tyder på, at hospitalet lå i direkte tilknytning til kirken, og undersøgelserne på kirkegården viser da også en normal sognekirkegård med mange barnegrave. Sydligt på kirkegården var der dog to skeletter, som var angrebet af spedalskhed. Samtidig tyder meget på, at der er et ret stort kirkegårdsområde syd for kirketomten, så måske kunne hospitalet have været placeret lidt længere mod syd – eventuel således at de to kirkegårde tangerede hinanden.

Sankt Jørgensgårdene blev nedlagt i 1542 og de tilhørende ejendomme blev lagt sammen med de almindelige hospitaler. På samme tid blev Jerusalems kapel syd for byen skænket til rådmand Hegelund til nedbrydning i 1542 eller 1543, og det antyder en nær tilknytning mellem kapellet og hospitalet, men desværre kender vi heller ikke kapellets beliggenhed.

Inde i byen var der et andet hospital, der i 1476 havde Jens Bertelsen som forstander og kaldtes Helligåndshus.¹⁰² Da var

det nok en forholdsvis ny institution, idet et gavebrev fra 1465 bemærker, at hvis hospitalet ikke kunne oprettes, hvor man var begyndt, skulle borgmestre og råd have fuldmagt til at oprette det et andet sted.¹⁰³ Ifølge Chr. Erichsøn lå hospitalet i Sankt Mikkels sogn og muligvis var anlægget ret beskedent.

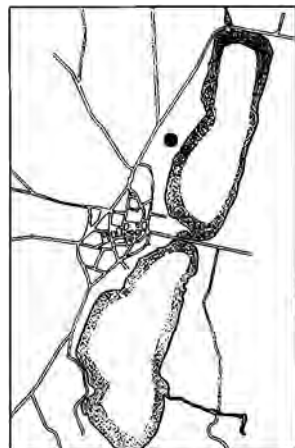
Kapellerne

Lidt nord for byen, hvor vejsporene fra Sct. Mogens og Sct. Ibs porte bredte sig, lå i middelalderen et kapel – eller en kirke – indviet til Sankt Laurentius. Fundamenter er påvist på den nordlige hjørnegrund ved Sct. Laurentii Vej og Sct. Knuds Vej.

Bygningen bestod af et trefags langhus ca. 21 x 8 m, hvortil der mod nord var bygget et lille sakristi.¹⁰⁴ Fundamenterne til langhusets østligste tredjedel afveg både i bredde og karakter, så der må regnes med to byggefaser i langhuset. Kirkebygningen har haft tre hvælvfag hvilende på hvælvpiller, hvis fundamenter var sekundære i forhold til ydermurene. Der blev fundet masser af teglbrokker, men også granitafslag fra tilhugningen af kvadre. En del af bygningen kan således tænkes rejst i romansk tid, mens kvaderbyggeriet endnu har været almindeligt. Til tagbeklædning har man benyttet både munke/nonneste og vingetagsten. Udenom lå en kirkegård med både voksen- og barnegrave; men den bar ikke præg af nogen intensiv benyttelse. Flere grave gik ind under fundamenterne, og kirkegården er altså også her ældre end stenbygningen, så kapellet kan have haft en forgænger evt. af træ.

En bygning indviet til Sankt Laurentius er nævnt første gang i 1492; det drejer sig om et afladsbrev udstedt til Sankt Laurentii kirke uden for Viborg bys porte.¹⁰⁵ I landehjælpen 1524-1526 indgik den på lige fod med andre kirker i Viborg.¹⁰⁶ Sidste gang den nævnes er i 1528, hvor Frederik I bortgiver Sankt Laurentii kapel uden for Viborg, sammen med kirkegården.¹⁰⁷ Det er således uklart, om bygningen er en kirke eller et kapel. Der kendes intet sogn, og antallet af gravlagte tyder heller ikke på en længere tids sognetilknytning. Både kvaderstensmaterialet og de tidlige grave tyder på, at stedet muligvis har været vigtigere i 11-1200-årene end senere i middelalderen.

Et andet kapel kaldet Jerusalem lå syd for byen. I 1542 eller 1543 fik rådmand Morten Hegelund lov til at bryde det forfaldne kapel ned og bruge byggematerialerne.¹⁰⁸ Hvor det mere præcist lå, ved vi ikke.¹⁰⁹

*Senmiddelalder og
reformation 1350-1536*

Domprovstegården set fra sydvest. Den prægtige vestgavl med sin meget varierede blændingsudsmykning er i dag ganske unik i det midtjyske, og forbillederne skal formentlig findes på Sjælland. Foto: Hans Krongaard Kristensen.

Byens huse, gårde og gader

af Hans Krøngaard Kristensen

Viborgs bybillede i senmiddelalderen var meget afvekslende. De forskellige bydele havde hver sit præg, men i det samlede billede var det de gejstlige institutioner, som gav købstaden sit markante udseende. Det for os mest fremmedartede var de 12 små sognekirker med hver deres omgivne kirkegård, som med ganske korte mellemrum afbrød husrækkerne. De større institutioner som domkirken og klostrene havde til gengæld en helt anden virkning. Disse mægtige bygningskomplekser må ganske have domineret omgivelserne.

Området ved Gammeltorv og de tilgrænsende dele af Sct. Mogens Gade var meget tæt bebygget. Gårdene, hvori der indgik en del stenhuse, lå så tæt, at der ikke var direkte indkørsel til gårdspladsen fra gaden. Trafikken måtte foregå via smalle slipper fra sidegaderne. Lidt længere væk fra torvet var trængslen mindre, her har enkelte af de såkaldte boder, dvs. udlejningsboliger, ligget i tilknytning til de forskellige købmandsgårde.

Væk fra hovedstrøgene og i byens yderområder fandtes to meget forskellige bebyggelsesmønstre. Kannikkerne og de store, jyske adelsslægter bredte sig med deres sammensatte gårde på store grunde, således som vi kender det fra den nuværende domprovstegård. Andre steder var der tale om lange boderækker. Det er ganske umuligt at skønne omfanget heraf; men vi må tro, at en ganske betragtelig del af indbyggerne boede til leje i disse boderækker.

I yderområderne var der også masser af ubebyggede grunde, mens der til en del gårde var abildgårde og kálhaver. I den nuværende bispehave indgår der eksempelvis en abildgård, som hørte til kantorresidensen, men var adskilt herfra af den nu nedlagte del af Sct. Nicolaj Gade.¹

Offentlige bygninger

I lighed med de andre større danske byer fik Viborg et rådhus i senmiddelalderen. Huset nævnes første gang i 1467, men den præcise placering kendes dog først fra 1584, hvor vi har en henvisning til det lille torv ved domkirken og rådhuset.²

Tagdryp mellem Sct. Mogens Gade 7 og 9. Begge bygninger var gavlhuse, hvorfor langsiderne ikke kunne bygges sammen. Lig-nende tagdryp findes endnu et par steder i byen. Foto: Lars Guldager.

Dette rådhus er afbildet på Resens byprospekt som en stor bygning, måske i to etager, med blændingsprydede og kam-takkede gavle. Da huset var brændt i 1726, måtte bygmesteren Claus Stallknecht ved genopførelsen forpligte sig til så vidt muligt at udnytte kælderen og fundamenterne fra den udbrændte ruin. Der indgår meget middelalderligt murværk i den nuværende kælder, og sandsynligvis har det barokke rådhus samme grundflade – ca. 12 x 22 m – som det middelalderlige.³ Måske var der som i mange tyske rådhusene en »Ratskeller« med udskænkning af øl og vin.

Landstinget blev under det meste af middelalderen holdt under åben himmel, så alle kunne følge med. På Resens kort er der en plads uden for Sankt Hans port, der siges at være stedet, hvor det gamle landsting havde stået, og hvorfra det skulle være flyttet ind til Gammel Torv. Hvor meget der er herom, er svært at sige. En domsafgørelse fra 1522 nævner, at retten var sat på Viborg landstings rådhus.⁴ Om landstinget har haft egen bygning eller lånt byens rådhus er lidt usikkert, idet Christian III begrundede overdragelsen af johanniternes klosterkirke til domhus i 1552 med, at man herved kunne hindre dokumenterne i at blive ødelagt af regn, sne eller andet dårligt vejrlig.⁵ Det tyder på, at man i hvert fald på dette tidspunkt manglede et hus til landstinget.

Viborg har også som de fleste andre byer i middelalderen haft en offentlig badstue. Den kendes dog kun indirekte i form af en notits om noget jord, kaldet Alle Helgens Boder, som grænsede op til Badstue Jord.⁶ Hvor den lå, ved vi ikke.

Gadenettet i senmiddelalderen

Formentlig skete der ikke store forandringer i byens gadenet efter midten af 1300-tallet. Det er dog først omkring 1500, at forholdene kan belyses nøjere. På det tidspunkt var den nord-sydgående akse i byen fortsat den vigtigste. Østre Adelgade, dvs. Sct. Ibs Gade-Riddergade, er omtalt, men den centrale gade var dog Sct. Mogens Gade.⁷ Sct. Mathias Gade var byens anden store hovedgade. Spor efter middelalderhuse viser, at en betydelig del af det eksisterende gadenet i det mindste går tilbage til denne periode. På grund af kirkegårdene har der været en del blindgyder i den centrale del af byen. Gyderne var anlagt for at give folk adgang til kirker og kirkegårde, men gav også adgang til gårdspladser.

Karreen mellem Gammel Torv og Gråbrødre Kirkestræde var så tæt bebygget mod Sct. Mogens Gade og Gammel Torv,

Det senmiddelalderlige gadenet. Gaderne omkring det nuværende kryds mellem Riddergade, St. og Ll. Sct. Mikkels Gade fik først deres kendte forløb, efter at Sankt Stefans kirkegård blev nedlagt. På grund af kirkegårdene og befæstningslinien er der en del blindgyder i byen.

at adgangen til gårdpladserne foregik ad en bagindkørsel fra Gråbrødre Kirkestræde. I 1510 blev det stadfæstet, at vejen skulle være otte alen bred, og at der skulle være vendeplads til vogne for enden af den.⁸ Indkørslen eksisterede endnu i 1726.

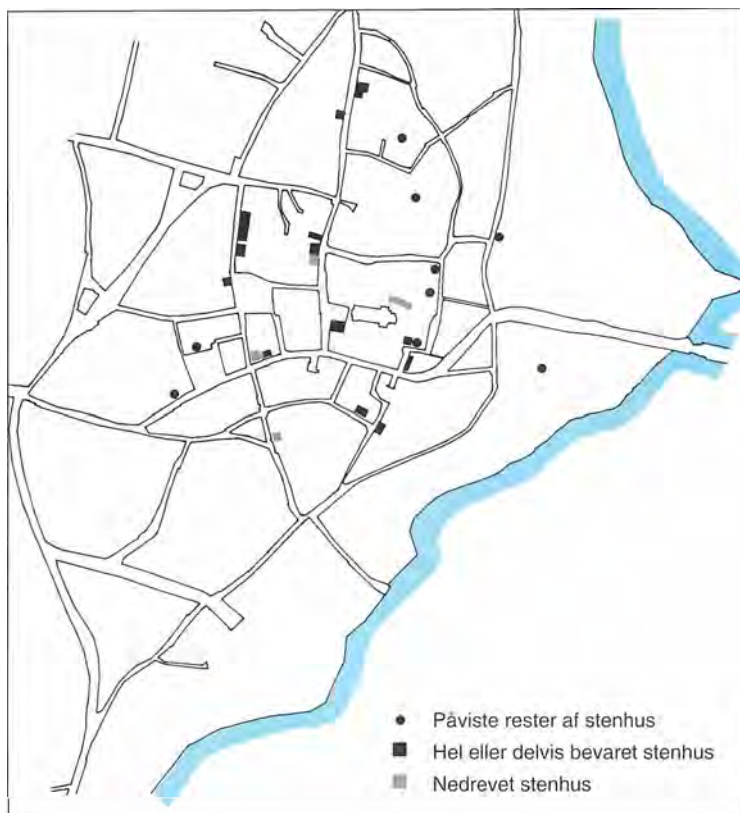
I 14-1500-årene dukker de første rigtige gadenavne op. Sct. Mogens Gade optræder under dette navn i 1475 og Sct. Mathias Gade og Sortebrødre Kirkestræde er ifølge Chr. Erichsøn anvendt i 1537. Gammel Torv og Nytorv er begreber, som dukker op efter at Nytorv opstår som hyldningsplads på den ryddede Sct. Hans kirkegård i 1584. De øvrige gadenavne hører vi først om i 1600-årene.⁹

Senmiddelalderlige huse

I senmiddelalderen byggede kannikker, adelige og borgere en hel del grundmurede huse i Viborg – i samtiden kaldet stenhuse. Endnu den dag i dag er der bevaret murværk fra

Rådhuset (nr. 47) i 1675. Udsnit af kortet over Viborg stukket i kobber til Resens Atlas Danicus.

Middelalderlige stenhuse i Viborg. Som det ses, har vi kendskab til et betydeligt antal huse, hvortil kommer nogle stykker, som er omtalt i skriftlige kilder, men ikke påvist. Kortet viser i øvrigt også, at en række gadeforløb har været uændret siden middelalderen. Efter Kristensen 1987b.

middelalderen i 14 verdslige bygninger. En række forsvundne huse er der også bevaret oplysninger om, så vi alt i alt kender til mellem 25 og 30 stenhuse fra perioden.¹⁰

I Viborg var der en lang række adelsgårde, som ejerne brugte bl.a. i forbindelse med Snapsting og landstingssamlinger. Specielt efter reformationen var der mange, men fænomenet var også kendt før. En sådan gård med stenhus, abildgård og gårdsrum blev i 1512 mageskiftet fra brødrene Knud og Axel Pedersen til Niels Skeel.¹¹ Det drejede sig om den nuværende domprovstegård.

Det rimeligt velbevarede hus består af to stokværk over en kælder. Nederste stokværk har en række fladbuede vinduer i spidsbuet spejl, som tyder på at her har vi den fornemste etage. Ifølge Chr. Gullev var der kun ét stort rum i hvert stokværk – begge forsynet med kaminer. Nu kan lette skille-

De middelalderlige huse Sct. Mogens Gade 7 og 9 i 1917. Huset nr. 7 blev ødelagt ved branden i 1726 og er fortsat præget af udformningen ved genopførelsen. Eksempelvis forsvandt nordfløjens gavl mod gaden. Også nr. 9 manglede i en lang periode i forrige århundrede gavltrekanen mod gaden. Den nuværende er fra 1884. Foto: Hugo Matthiessen.

vægge være overset, sådan at der har været en mere komfortabel indretning, men ud over stenhuse har gården også omfattet forskellige bindingsværkshuse eller træhuse indrettet til boliger, lader og hestestald m.v.¹²

Landsdommer Niels Clementsen ejede mindst to stenhuse i byen. Det ene havde han vist selv ladet opføre, mens det andet blev opkøbt af tre omgange. Huset havde tidligere tilhørt Erik Ibssen, der var borgmester ca. 1470-1493. I 1508 solgte hans søn Kjeld halvdelen af stenhuset til Niels Clementsen. To år senere afstod Erik Ibssens enke, Anne Nielsdatter så både den tredjedel af gården, hun oprindeligt havde arvet efter manden samt en tredjedel arvet efter sønnen Laurids. I samme forbindelse skødede også datteren Kirstine Eriksdatter en søsterdel til Clementsen. Hermed skulle man egentlig tro, at landsdommeren så rigeligt havde fået fat i hele gården, men året efter måtte han dog afkøbe Anders Kjeldssens hans lod og rettighed i huset. Historien er meget karakteristisk for besiddelsesforholdene i middelalderen.¹³

Det såkaldte Budolfi Kloster, som desværre af hensyn til den voksende biltrafik gennem Sct. Mathias Gade blev nedrevet i 1906-1907. Bygningen var et verdsligt beboelseshus fra tiden omkring 1500. Trods senere forandringer var huset ved nedrivningen et af de prægtigste middelalderminder i Viborg. Foto: Aage Munksgaard.

Købmændene boede anderledes, bl.a. tæt sammenpresset som det i dag kan ses i Sct. Mogens Gade, hvor en række huse er bevaret. I den sydlige ende ligger de to fine eksempler, nr. 7 og 9, mens et stort stenhus på grunden sydfor kun kendes fra udgravninger. Sct. Mogens Gade 9 er et dybt gavlhus, nr. 7 et vinkelformet anlæg, og nr. 5 har ligget med langsiden til gaden. Alle huse havde høje kældre med flere store døre og vinduer, der vendte ud mod gaden, de var derfor – må vi formode – indrettet som butiksboder. Både nr. 7 og 9 har herover haft to stokværk, og begge prangede med en gavl mod gaden. I disse købmandsgårde var det nederste stokværk beregnet til den daglige bolig. I øverste stokværk kunne der være en sal eller evt. et kammer mod gaden, mens der ellers var lagerrum. Sandsynligvis var der luger i gadegavlen, så varerne kunne hejSES op på loftet, hvor der var god plads under det høje tag.

Blandt Viborgs forsvundne huse skal nævnes det såkaldte »Budolfi kloster«. Huset har aldrig været en del af et kloster, men navnet fik det på grund af den smukke udformning med blændinger omkring vinduer og døre og i gavlen. Bygningen lå på nordøsthjørnet ved krydset mellem St. Sct. Mikkels Gade og Sct. Mathias Gade, rejst i to stokværk over en kælder og med en pragtgavl mod Sct. Mathias Gade og en sidefløj langs denne gade.¹⁴

I 1406 købte dronning Margrethe en gård »næst vesten« Sankt Hans kirke. Heri var en af bygningerne et stenhus.¹⁵ Ved købet fulgte nogle ældre skøder på huset med, og takket være deres indlemmelse i det kongelige arkiv, kan vi følge ejendommen lidt længere tilbage i tid.

Gården var omkring midten af 1300-tallet beboet af borge- ren Henze Meyer. Hans enke Hille måtte sætte pant i gården for et lån på 24 mark sølv, som hun aldrig magtede at betale tilbage, hvorfor en del af gården blev overtaget af långiveren

Sct. Mogens Gade 38. Mod gaden er huset præget af en senklassicistisk ombygning fra 1876, som skjuler en vinkelformet gård fra senmiddelalderen. Det grundmurede gavlhus findes bag de tre vinduer i venstre side og dets langside mod nord afslører et ganske velbevaret hus. Gavlhuset i én etage over kælder, hvor der nok var butik ud mod gaden, blev omkring 1520 tilbygget en sidefløj langs gaden.

Anders Skytte, borger i Viborg.¹⁶ I 1365 solgte Henze Meyers svigersøn, Mads Kampharth, hvad han via arv havde af andel i gården.¹⁷ Hvad der videre er sket, kan ikke følges, før borger Peder Jensen i 1381 udkøber sin bror Jakob af boet efter deres mor og overtager gården.¹⁸

Under det gamle Svaneapotek på vestsiden af Nytorv – Sankt Hans kirkegård – findes en hvælvet kælder, som må være en rest af det omtalte stenhus. Hvornår det blev opført vides ikke, men Peder Jensen boede i 1406 ikke længere i Viborg, og huset er næppe opført umiddelbart før salget til dronningen. Stenhuset har været forholdsvis beskedent i grundplan, ca. 7 x 10 m. Til gengæld har det sikkert haft to etager oven over kælderen. Kun den sydlige halvdel af den nuværende kælder har hørt til dette hus. Den er overspændt med et halvcirkulært tøndehvælv muret af munkesten. Mod øst har der nok været fem smigede vinduer med en ganske smal lysning i ydersiden. I den sydlige del af vestvæggen findes en flad niche med stikkappe, hvor den oprindelige dør har været.

Stenhusene var, som vi har set, af ret forskellig størrelse. Faktisk er der også bevaret rester af ganske beskedne rækkehuse. I St. Sct. Hans Gade lå der to ret smalle længer i én etage uden kælder. I hvert fald den ene længe var i 1682 opdelt i en række boder. Det var nok også tilfældet i middelalderen, og typen kendes da også fra eksempelvis Mogens Tuesens boder i Næstved og Steens boder i Køge.

Selv om Viborg i middelalderen havde mange grundmurede huse, var hovedparten naturligvis opført i et andet materiale. Der har muligvis været bulbygninger, men i senmiddelalderen har husene nok været opført i bindingsværk. Den formentlig ældste omtale af et sådant bindingsværkshus er i forbindelse med anskaffelsen af en grund til den nye katedralskole i 1508. Udgangspunktet for grundens udmåling er »-then westerst stolpe i førnævnte boder-«. ¹⁹ De mange træbyggede huse var tilmed tækket med strå. Det var et billigt og på flere måder et praktisk materiale, men uhyre brandfarligt i en tæt bebygget købstad, som Viborg så smerteligt erfarede.²⁰

En af samtidens digtere, Morten Børup var da heller ikke imponeret over byens udseende. I et stærkt satirisk digt på latin om de danske stiftsbyer taler han således om det bondske Viborg med de brandfarlige stråtage.²¹

Byens styre og byens næring

af Bjørn Poulsen

Byloven og borgerne

Den 9. april 1440 blev Christoffer af Bayern kronet i Viborg. På landstinget afgav han den højtidelige kongeed om at værne og beskytte landets indbyggere.¹

Et regulært statskup havde banet vejen for ham. Christoffer var hentet til landet fra sit sydtyske hertugdømme, efter at kong Erik af Pommern havde trukket det korteste strå i striden med rigets stormænd og havde søgt tilflugt på Gotland. I en situation, hvor udenlandske fjender truede, og indre oprør flammede op, var det klart majestæten, der behøvede støtte fra byen – ikke omvendt. Hans høje stilling kunne endnu knapt anses for sikret, og han må have ønsket at skabe loyale og tilfredse undersåtter. Viborgs bisp, nordmanden Thorlav Olufsen, var Erik af Pommerns håndplukkede mand og måtte også vindes for Christoffer. Derfor stod viborgenserne i en fordelagtig situation, da de begyndte forhandlingerne om en ny bylov med landets ny hersker.

Indtil Christoffer, »af Guds nåde konge af Danmark«, den 11. april 1440 udstedte Viborg bylov, havde man klaret sig med en ældre, der måske baserede sig på Slesvigs gamle ret.² Allerede 1243 hører man om denne viborgensernes lov.³ Den var imidlertid løbende udbygget med privilegier, og der var brug for ordening og fornyelse. Det betød ikke en fuldstændig reform. Adskilligt gammelt og overleveret fra 12-1300-årene blev taget med i kong Christoffers lov, som det også fremgik af dokumentets indledende ord om, at det stadfæstede alle rettigheder og friheder, tidligere konger havde skænket. At loven blev udstedt på latin var måske en følge af, at den gamle ret også var på dette sprog, men kunne selvfølgelig også hænge sammen med, at kongen næppe endnu har mestret dansk. Interessant er så spørgsmålet, hvor mange borgere der har kunnet læse deres latinske byret. Formentlig har man tidligt oversat loven til dansk. 1524 sendte viborgenserne en dansk oversættelse til Sæby, og på reformationstiden blev byloven nyoversat af sognepresten ved Sortebrødre kirke Jens Grydestøber.⁴ Da loven i 1668 skulle

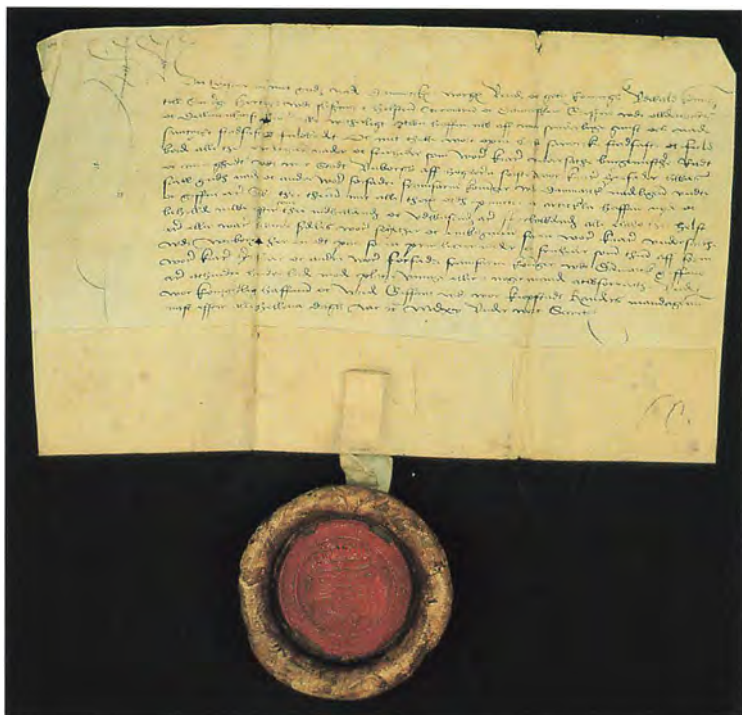
Kong Christoffer af Bayern, som udstedte Viborgs bylov i 1440. Foto: Gyldendals Billedarkiv.

bruges ved Holstebro byting, var man igen nødt til at lave en oversættelse, for som bymændene her skrev, »efterdi den er på *latine*, kan den ei læses«. ⁵ Latinkundskaberne har åbenbart været begrænsede blandt tidens borgere.

De regler, der gik tilbage til ældre tid, vedrørte forholdet til kongen og borgernes handel, økonomi og landbrug samt bytinget. Bytinget, hvor byens indbyggere mødtes på mandage, havde sammen med kongens foged udgjort byens forvaltning i dens tidlige fase. Tinget havde, hvis bestemmelserne ikke var forældede, i 1440 stadig til opgave at opkræve de gamle afgifter »ledingsskat« og »arvekøb« – køb af arvet – men de fleste administrative opgaver blev tydeligvis nu varetaget af byrådet. Tilbage for tinget var da i første række funktionen som ret. I byen og på dens marker herskede byfred. Denne fred blev vogtet af tinget, forestået af den kongelige foged og de særlige retskyndige, sandemændene.

Sandemændene afgav i alvorligere sager en udtalelse, som tinget lagde til grund for dommen. Af byloven kan man se, at sandemændene havde at gøre med vold, manddrab, sår og afhuggede lemmer. Desuden kunne de afgøre strid om markskel og andre sager. Normalt sad sandemændene for livstid, men viborgenserne fik ved en kongelig bestemmelse fra 1503 lov til at lade sandemandshvervet gå på omgang blandt borgerne hvert år. ⁶ Det var besværligt at være sandemand og kostede dyrt, hvis ens kendelse blev underkendt ved en højere instans. Byloven har en bestemmelse om, at hvis det skete, skulle man betale seks mark i bøde. Om bytingets virke vidner en række overleverede domsbreve, som blev udstedt her, det ældste fra 1365. Dommene var iøvrigt gerne bødestraffe. En kongelig bestemmelse fra 1505 fastsatte karakteristisk nok, at viborgensernes tjenestefolk som hidtil højest skulle bøde tre mark, hvis de blev kendt skyldige i slagsmål og vold. ⁷

Byloven fra 1440 angiver nogle af den kongelige fogeds mange funktioner. Han skulle sørge for, at kongen fik ejendom efter den mand, som døde uden at have betalt afgiften »arvekøb«, og tage vare på afdøde handelsgæsters ejendele. Han foretog arrestationer og opkrævede bøder. Kongens lokale repræsentant i byen havde i 1000-1300-årene været en særdeles mægtig mand. Gradvist var hans status imidlertid dalet. Vi kan i byloven se et konkret eksempel på fogedens smuldrede magt. Det blev nemlig bestemt, at han ikke skulle kunne stævne borgerne på tinge og her påbyde dem at bygge forsvarsværker, grave voldgrave og rengøre byens

Pergamentsbrev udstedt i Randers 5. November 1515, hvor kong Christian II stadfæster de privilegier, som tidligere konger havde givet Viborg. Privilegierne skulle bekræftes af hver ny konge. Foto: Rigsarkivet.

gader. Det måtte kun råd og borgmestre pålægge borgerne. En anden paragraf fastlægger, at hvis fremmede, der opholdt sig i byen, afgik ved døden, så var det ikke mere fogeden, der skulle tage sig af hans gods, men borgmestrene. Hvor fogeden oprindelig havde været herremand, blev han fra midten af 1400-årene rekrutteret i borgernes egne rækker, og han fremstod mere og mere som byens foged i stedet for kongens. 1469 benævnes han karakteristisk nok for første gang ikke foged, men byfoged.⁸ Blandt byens øvrige embedsmænd møder man i 1491 for første gang bødlen.⁹ Et af hans arbejdssteder var Galgehøj, som lå ude på bymarken syd for byen.¹⁰

Bytinget blev ledet af byfogeden, der sad som »tingholder«. Men hyppigt var hele rådet til stede på tinge, og der er ikke tvivl om, at byens virkelige magthavere i 1440 var rådmænd og borgmestre. I 12- og 1300-tallet havde borgerskabets kommunale styre vundet terræn.¹¹ I Viborgs segl, som vi kender fra 1355, men som stilmæssigt dateres til tiden omkring 1250, ser man to mænd på en bænk drøfte byens sager.

Våben var vigtige i et samfund præget af vold. Der var altid efterspørgsel efter våbensmedens produkter. Sværd fra slutningen af 1400-tallet. Sværdet blev fundet ved pløjning af Viborg Mark i 1856. Foto: Nationalmuseet.

Viborgs segl fra 1200-tallet. Af seglets billede med to »senatorer« eller oldermænd, må man kunne slutte, at byen da har været styret af et råd på mindst to personer. Måske har man haft et firemands-råd, ligesom vi kender det fra samtidens Slesvig. Oldermændene har i mange tilfælde været medlem af byens betydningsfulde købmandssammenslutning, Knudsgildet. Foto: Rigsarkivet. Venligst udlånt af Landsarkivet for Nørrejylland.

De skal uden tvivl opfattes som repræsentanter for en form for bystyre, for den latinske omskrift fortæller os, at det er »*Sigillum senatorum Wibergiensis civitatis*« – »Viborg bys oldermænds segl«. Hvordan disse mænd nærmere udøvede deres embede, ved vi desværre ikke.

Ud af det tidlige borgerstyre groede efter tysk forbillede en egentlig rådsforfatning. Et råd i Viborg optræder første gang i de skriftlige kilder i 1340.¹² Borgmestre, som blev valgt i rådmændenes midte, er tidligst nævnt i 1381, men har nok eksisteret før. Fra 1400-tallets første år træder et velorganiseret bystyre frem i kilderne, bestående af to borgmestre ad gangen sammen med otte rådmænd. Gennemgående var man rådmand for livstid. I 1400-årene havde otte af dem embedet i over 10 år, seks i over 20 år og en i hele 40 år. Da også borgmestrene sad fast på deres pladser, når de fra råd-

mændenes skare var avanceret så vidt, er der ingen tvivl om, at man havde at gøre med et meget konservativt organ. De har med fast hånd styret byens sager, kontrolleret handel og håndværk og sørget for egne interesser.

De kunne på anden side ikke regere uden dialog med byens øvrige befolkning. Fra 1491 og 1527 er der bevaret breve fra såkaldte »almuestævner«.¹³ De blev begge afholdt på rådhuset. I 1491 var det en så vigtig sag som ølhandelen i byen, der blev diskuteret her, så udover borgmestre og rådmænd var selve bispen tilstede, da man forhandlede med »mestedelen af menigheden her i byen« – altså de fleste af byens borgere. Vi må opfatte almuestævnerne som en slags høringer, der skulle skabe enighed om nye bestemmelser, der angik alle. De konservative borgmestre og rådmænd vidste også nok, hvad der var godt for borgernes fælles handel. Med held fik de indsat en række bestemmelser i byloven af 1440, som fint modsvarede tidens almindelige monopolisering af handelen til borgerskabet. I loven blev det understreget, at ingen fremmed kræmmer i mere end tre dage om året måtte udbyde sine varer. Skomagere, skræddere, købmænd og andre måtte kun handle på byens torve, hvis de betalte byskat. De såkaldte »gæster«, fremmede købmænd, som boede hos en købmand i Viborg, måtte ikke handle med andre gæster, og de måtte ikke drive detailhandel.

I loven markerede man sig også stærkt i forhold til rigets øvrige stænder. Det blev borgerne forbudt at give sig ind under herremænd og riddere på landet. Værn og beskyttelse skulle søges i byens fællesskab, ikke andetsteds. Folk, som havde bygninger på kannikkernes eller andre gejstliges jord, skulle ikke slippe for at betale skat til byen. Man var herre i egen by. Ikke underligt anså andre byer Viborgs lov som forbilledlig og lånte herfra. En række købstæder overtog bestemmelser fra den, og loven i sin helhed eksporteredes også. Allerede 1442 kom den med få ændringer til Varde, 1443 til Ringkøbing; senere i 1452 til Kolding, 1505 til Hjørring, 1524 til Thisted, 1525 til Sæby og endelig 1552 til Holstebro.¹⁴

Omfattet af loven var alle borgere. Borgerskab erhvervede man enten ved fødsel eller ved at løse borgerskab mod en afgift. Uden for loven stod derimod bispen og hans mænd, kannikkerne, klostre og andre gejstlige stiftelser samt adelnen. Rådet var optaget af, at byens store grupper af ikke-borgere ikke formindskede indtægterne. Byen og kongen skulle ikke have deres skattegrundlag undergravet. Derfor var der

i stadsretten en bestemmelse om, at fremmede købmænd, der opholdt sig som gæster i byen vinteren over, skulle betale skat som borgerne. Og derfor fandt man en paragraf om, at der skulle betales skat af bygninger på gejstlig grund. Den blev fulgt op af en kongelig forordning fra 1444, som forbød alle gejstlige og adelige at købe jorde, huse og gårde i Viborg, med mindre de ville betale de obligatoriske skatter til byen og kronen. I forordningen anfører kongen, at den er nødvendig, så byen ikke skal blive øde og borgerne forarmes. Til yderligere styrkelse af byens økonomi kom der det følgende år et kongebrev, der bestemte, at den, som købte borgerhuse i Viborg, kun måtte lade dem bebo af folk, der betalte skat.¹⁵

I hvert fald i anden halvdel af 1400-årene blev den økonomiske side af byadministrationen varetaget af en såkaldt kærner, bykassens vogter, udpeget blandt rådmændene. De skatter og afgifter, som man så ivrigt stræbte efter, blev da indkrævet af byfogeden med hjælp af byskriveren. I 1400-årene var den gamle ledingsskat fra 1200-årene, afløsningen for militærtjeneste, blevet uden betydning. Det samme gjaldt sikkert »arvekøbet«, der sikrede fremmede mod at få deres gods konfiskeret ved dødsfald. Byens vigtigste skat i 1440 havde form af en skat, pålignet »hver efter sin formue«. ¹⁶ Kongen krævede af byen en fast sum, som så blev fordelt på de enkelte borgere ud fra en grov ansættelse af deres ejendoms værdi. Denne skat var formentlig blevet gængs i 1300-årene, og fra 1400-årene er der overleveret flere kvitteringer for dens indbetaling til kongen. 1447 betalte lensmanden på Aalborghus eksempelvis på Kalundborg slot 60 mark til kongen af Viborgs årlige skat.¹⁷ Lidt senere i århundredet kan man se, at den årlige byskat til kongen androg 200 mark, og dette beløb holdt sig konstant til godt op i 1500-årene.¹⁸ Snart bevirkede kongernes behov for penge imidlertid, at der kom nye ekstraordinære skatter til, såkaldte beder eller overskatter. 1464 afleverede borgmestre og råd således en særlig »guldskat« på 60 rhinske gylden, og 1514 samt 1524 blev byskatten dobbelt op med ekstra 200 mark. Det sidste år var der yderligere udgifter på 200 mark til en militær afløsningsskat.¹⁹ 1531 måtte byen af med et stort »lån« til kongen på 1.500 mark.

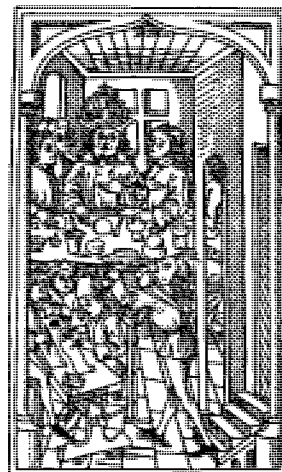
Det er meget sandsynligt, at Viborg ved middelalderens slutning havde over 3.000 indbyggere. Det ved vi imidlertid intet sikkert om, men de betalte skattebeløb kunne afspejle byens finansielle evne i forhold til andre. Størrelsen af den

fikserede gamle byskat – 200 mark – må nærmest anses for fastlagt omkring år 1400, og gengiver vel derfor tilstanden på dronning Margrethes tid. Mere end 200 mark i byskat betalte kun de østdanske byer Malmø, København, Næstved, Nakskov, på Fyn kun Odense, i Jylland kun Ribe. I skatteklasse med Viborg fandt man af jyske stæder Århus, Horsens, Randers og Aalborg. Ved år 1400 har Viborg da sandsynligvis befundet sig i de danske byers solide anden division. En liste over det antal mænd, som Viborg skulle stille til Christian II's krigstog mod Sverige i 1519, angiver tilsyneladende, at byen på dette tidspunkt var dalet i byernes hierarki og sendt et niveau ned.²⁰ Det fremgår her, at Ribe stillede hele 40 mand, Aalborg 30, Århus og Randers 24, mens Viborg med en udskrivning på 20 mand befandt sig i gruppe med Horsens, Kolding og Varde. Betydningen af listen skal dog nok ikke overvurderes. Derimod må man tro, at kancelliet i København virkelig seriøst har søgt at vurdere de danske byers størrelse, da man i 1531 pålagde nogle vældige lån.²¹ Dens 1.500 marks lån placerer Viborg blandt kongens solideste byer. København og Ribe udlånte ham dobbelt så meget, mens Malmø og Odense stod for 2.000 mark. I samme klasse som Viborg fandt man Næstved og Århus. Det må betyde, at viborgenserne uforandret boede i en af de byer, som man anså for at høre til landets rigeste.

Kongen og den jyske adel

Ikke sjældent var konger gæster i Viborg. De kongelige befandt sig i ældre tid næsten konstant undervejs fra slot til slot, og Viborg udgjorde en hyppig station på vejen fra Østjylland til Aalborg. Ofte var Viborg endda hovedmålet for kongen, der kunne tage fugleflugtslinjen fra Nyborg over Fyn til sin besiddelse Harritslev, nær Bogense, her tage færgen til det jyske krongods Gyllingnæs for at ride videre op til Viborg og møde sine mænd.

Virkelig fornemt gik det til ved kroninger og hyldninger. Da den lille Erik af Pommern i januar 1396 blev hyldet på landstinget, og der blev udstedt en ny lov for hele riget, var alle landets stormænd til stede.²² Nogle af rigets fornemste opholdt sig også i byen, da byloven 1440 blev givet i forbindelse med Christoffer af Bayerns kroning. Det samme var tilfældet, da efterfølgeren på tronen, oldenborgeren Christian I, mødte på tinget den 28. september 1448 og fik sit valg bekræftet. Det kongelige regnskab giver os et indblik i

Kongen kom også til lands- og retterting i Viborg. I den forbindelse blev lokale administrations-sager også ordnet. Træsnit med fyrste ved måltidet, forneden skriverne i arbejde. Fra tysk udgave af bogen Mandevilles rejse, 1481.

situationen, da kong Hans i 1487 fik bekræftet valget af sin søn, den senere Christian II.²³ Det kongelige følge ankom via Randers den 17. august fra Kalø slot.²⁴ I Viborg var en stor skare jyske lensmænd, adelige og gejstlige mødt op, og nogle af dem overlod kongen heste, vel til et festligt optog i byen. Der blev afholdt landsting i disse dage, så der var sikkert flere grunde for mange til at være tilstede.²⁵ Allerede på ankomstdagen havde kongen travlt, bl.a. solgte han Ribebispen et skib og pantsatte nogle len. Næste dag gik man igang med at iscenesætte hyldningen. For 13 mark blev der købt et rødt klæde til »omhænget på landstinget i Viborg«, og for fire mark blev der købt søm. Formålet var at lave en ståtelig tribune, som den unge prins kunne træde frem på og modtage folkets glade hyldning. Langt mere problemfyldt var situationen straks i 1523, hvor hertug Frederik efter et rask felttog op gennem Jylland ad ruten Kolding, Vejle, Århus nåede Viborg den 26. marts og her modtog stændernes hyldning som Danmarks nye konge.²⁶

Kongen og hans forretninger trak andre folk med. Den kongelige overdomstol, rettertinget, hvor rigets mægtigste adelsmænd havde sæde, afholdt ikke sjældent retsmøde i Viborg, og til tider præsiderede kongen selv. Det var tilfældet i 1494, hvor kong Hans holdt retterting på bispegården i Viborg i nærværelse af bispen.²⁷ Da samme konge i 1506 opholdt sig otte dage i byen og igen lod afholde retterting, kan man se, hvordan hans underhold blev skaffet til veje bl.a. af provsten i Vestervig, af bønder fra nær og fjern samt fra byerne Holstebro og Ringkøbing.²⁸ Lensmænd fik simpelt hen en mødeordre, når der var sager at forhandle. I 1476 fik Mourids Nielsen Gyldenstjerne på Ågård i Hanherred således besked på at komme til Viborg, og det samme skete 1478, hvor ordren lød, at han skulle møde op for sammen med gejstlige, ridderskab og almue at rådslå om rigets sager.²⁹

Mourids Nielsen af slægten Gyldenstjerne havde i det hele taget god kontakt med Viborg. Allerede 1454 var han tilstede på landstinget, og da han i 1463 overdrog Ribe domkirke noget gods underskrev han sig ligefrem »væbner i Viborg« og fik to af byens rådmænd til at besejle skødet.³⁰ Fra 1493 er Mourids Nielsens rejseregnskab bevaret.³¹ Det viser, at han den 31. august kørte fra Karup til Viborg med tre lejede vogne. Da han samme dag ankom til Viborg, indlogerede han sig i et af byens klostre, hvor han havde udgifter på en skilling til det dyre hvedebrød. I klosteret ofrede Mourids en skilling, og han gav også to skilling til klosterets kælder-

svend, der bragte maden til ham. Yderligere faldt nogle skilling af til stegeren og en kone, som arbejdede i stegerset – køkkenet. Man kan undre sig over, hvorfor byens bøddel også blev betænkt med to skilling, men måske har han ydet adelsmanden en praktisk tjeneste inden for sit fag. En medrejsende boede om natten hos en af byens storkøbmænd, Christian Lybert, der fik en guldgylden for aftensmaden og en anden gylden for tre kander rhinskvin, så der er ikke tvivl om, at de rejsende sammen har drukket i købmandens logi.

Viborg udgjorde en magnet for adelige. Ikke kun kongemøder og landsting trak. I byen eksisterede der i den senere

Rigsråd Mourids Nielsen Gyldenstjerne af Ågårds segl, brugt i 1470'erne og 1480'erne. Mourids Nielsen opholdt sig tit i Viborg og boede her formentlig en stor del af sin ungdom. Efter Danske Adelige Sigiller 2.

Familien Kaas var som mange adelslægter knyttet til Viborg. Thomas Jensen Kaas havde hus i byen i 1400-tallets sidste halvdel, han optrådte på bytinget og skiftede sjælemesser i domkirken. I domkirken lå denne gravsten fra 1578 over senere medlem af slægten, Erik Kaas og hustruen Kirsten Pedersdatter. Indskriften omtaler deres 10 børn. Stenen kendes kun fra den viste tegning fra 1860'erne af muremester Christian Gullev.

middelalder en række gilder, hvor omegnens adelige fandt det respektabelt at være repræsenteret. Væbneren Jens Olufsen af Bustrup og hustru var eksempelvis ved år 1500 begge medlemmer af byens præstekalente, et udpræget gejstligt selskab, som de betænkte i deres testamente.³² Bispestolen var også attraktiv. En del af tidens bisper var af nordjysk adelsfamilie, og de knyttede naturligt slægt og venner til sig i gode stillinger. Adskillige kannikker i domkirken blev tilsvarende rekrutteret fra den lokale adel. Selve domkirken bygning tjente som arkiv og »bankboks« for mange adelige. 1473 mente man eksempelvis, at landsdommer Niels Kaas havde sin brevkiste stående i koret ved højalteret.³³ Bispesædet stod som et centrum for stiftets adel, der også gerne stiftede sjælemesser, altre og lod sig begrave i domkirken eller andre af byens gejstlige institutioner. Pontoppidan nævner i sit værk *Den danske Atlas* fra 1768 den mængde af »*skionne Epithaphier og Ligstene*«, som før storbranden 1726 fandtes i

Adelsslægter som Gyldenstjerne, Jul, Skadeland, Hvas og Skeel havde hus i 14-1500-årenes Viborg. Blandt Viborgs adelsgårde står endnu Domprovstegården fra sidst i 1400-tallet, hvor Niels Skeel boede med sin kusine i 1512. Foto ca. 1910, før restaureringen.

Viborg domkirke og bemærker bl.a. de førreformatoriske sten over Jens Munk død 1528 og Anne Kruse død 1534.³⁴

Faderen til Mourids Nielsen Gyldenstjerne hed Niels Pedersen, og han ejede som sin søn bl.a. herregården Ågård. At han – og et slægtled allerede før ham – havde tætte forbindelser til Viborg, fremgår af det testamente, adelsmanden lod skrive i januar 1456, kort før sin død. Heri betænkte han for det første Viborgs Sortebrødre kloster, »sam myne farælræ liggæ« – hvor mine forældre ligger – med en lødig mark sølv. Selve domkirken fik samme beløb, mens Gråbrødre klosteret og Sankt Hans kloster måtte nøjes med et mindre beløb på to skilling grot. Skolen i Viborg kunne få en tønne øl, tænkte han, mens byens fattige skulle have hele 200 tønner øl!³⁵ Et andet medlem af slægten Gyldenstjerne, ridderen Erik Nielsen til Timgård ved Ringkøbing, havde nogle år tidligere, i 1449, givet Sortebrødre klosteret en gård for sin sjæls frelse.³⁶ De adelige opholdt sig tit lang tid eller ligefrem permanent i Viborg. Mænd af den lavere adel kunne indgå i bispens eller mægtigere adelsmænds hushold og bo hos dem³⁷, men ikke så få var husejere.³⁸ Ved 1400-årenes begyndelse møder man f.eks. væbneren Jens Jul blandt Viborgs solide bymænd.³⁹ Jyllands rigeste adelige, magnaterne, havde som en selvfølge eget stenhus i byen. En gren af familien Gyldenstjerne, nemlig Knud Pedersen Gyldenstjerne til Timgård og broderen Axel arvede 1492 den nuværende domprovstegård. Da de i 1512 overlod den prægtige gård til en adelsmand af gejstlig stand, Niels Skeel, nævnes det blandt andet, at der hørte en abildgård, en have, til.⁴⁰ Niels Skeel, som havde studeret i Rostock, rykkede ind sammen med sin kusine Abel Jepsdatter, men vidste at hans tid var begrænset. Straks efter overdragelsen bestemte han nemlig, at en anden gård i Trinitatis sogn efter deres død skulle overdrages til præsten ved de titusinde ridders alter i domkirken. Til gengæld skulle præsten her, »vikaren«, til evig tid holde to messer om året for deres fædres, mødres og alle deres forfædres sjæle.⁴¹ Niels' far, Albert Skeel, en godsejer fra Salling, besad iøvrigt allerede i 1481 en gård i Sankt Peders sogn. Man må tro, at adelsmænd har ejet en ganske pæn del af de store huse i Viborg.

Niels Clementsen

Niels Clementsen er den mest markante skikkelse blandt de adelsmænd, der i senmiddelalderen havde tilknytning til Viborg. Som tidens stormænd kan han ikke siges at have hjem-

Spuns til ølhane fra 14-1500-årene fra udgravning af kannikebolig ved domkirken. Tappen er udformet som en hane. Foto: Lars Guldager.

me et bestemt sted, men Viborg blev dog der, hvor han slog stærkest rødder.⁴²

Omend Niels Clementsens ejendomsforhold i Viborg er ganske komplicerede, er kilderne gode nok til at dokumentere hans solide greb om byens husmarked.⁴³ I 1508-1510 ved vi, at han besad mindst to store murede huse i byen, hvoraf han selv boede i det ene. 1511 opnåede han ved særlig kongelig nåde, at hans gård, have og marker i byjorden blev skattefri. Samtidig gav han nogle andre »stenhuse« og boder til aflønning af en præst ved et Sankt Nikolai alter, som han personligt oprettede i et kapel i Viborg domkirke. Praktisk foregik det på den måde, at husenes beboere betalte husleje til præsten i stedet for til Niels Clementsen, der så til gengæld opnåede at få præstens forbøn ved alteret. Det fremgår af en kilde fra 1518, at et af de huse, som alteret fik, blev bygget af Niels Clementsen selv, og at det lå ved landstinget og i årlig leje til alteret gav otte mark. Kort før Clementsens død fik han iøvrigt også udvirket, at indtægter fra Skive kirke gik til alterstiftelsen.

Niels Clementsen havde god grund til at have huse nær landstinget: han opnåede nemlig selv landsdommerhvervet ved siden af mange andre embeder. Men det blev ikke sunget ved hans vugge, at han skulle nå så langt. For at komme frem i den danske stats og konges tjeneste skulle man i tiden være adelig, og det var ikke for godt med Niels Clementsens adelsskab. Historikere har gættet på, at Clementsens far måske kunne være den højadelige Otte Nielsen Rosenkrantz og hans mor en adelskvinde, men i hvert fald blev han aldrig anerkendt som ægte søn af nogen adelsmand. På trods af dette hævdede han altid sin adelige væbnertitel, og ved dygtighed steg han i kongens gunst. Første gang vi træffer ham er 1490 i Viborg, hvor kong Hans samtidig med landstinget holdt retterting i bispegårdens borgestue.⁴⁴ Kongen må have bemærket den ihærdige unge mand. 1491 fungerede han nemlig som majestætens skriver, og i 1498 udnævnte kongen »vor tjener« Niels Clementsen til sammen med Viborgbispen og to højadelige herrer at fælde dom imellem Viborg bys borgere og kannikkerne i en verserende sag om bymarken.⁴⁵

Tjenesten blev rigeligt belønnet. Fra omkring 1500 havde Niels Clementsen de tre vestjyske herreder, Hing, Vandfuld og Ulfborg herred, under sig som kongelig lensmand, og i al fald fra 1504 føjedes Blæsbjerg len, der bestod af Hjerm herred, til de vestjyske lensområder. Stillingen som lensmand

gjorde indehaveren til den betydeligste lokale øvrigheds-person inden for lenets grænser, der på kongens vegne styrede gods og ret. 1505 blev Clementsens gennembrudsår. Dette år optog kongen ham i rigsrådet og udnævnte ham til landsdommer, forstander i Ring kloster samt tolder i Aalborg. Næste år kom så den meget betydningsfulde stilling som lensmand på Kalø slot med dets fem herreder. Dronning Christine gav ham samtidig et par herreder at bestyre. Hele tiden købte Clementsen gods til sig selv, og et rigtigt land-gods fik han, da han erhvervede hovedgården Avnsbjerg. Ikke underligt, at hansebyen Hamburg, da den i 1511 skrev et brev til kongen, titulerede Clementsen »statholder af Jyl-land«. ⁴⁶

Clementsen var værd at belønne. Han var utrættelig i kong Hans' tjeneste, hvor han opsporede gods og len, som var gledet fra kronen, opkrævede skatter, skaffede vragods til veje og sørgede for proviant under kongens rejser i Jyl-land. Som landsdommer og i særdomstole udøvede han ret-ten. Ikke alle var imidlertid glade for denne nidkærhed. Særlig højadelen følte sig gået for nær af den energiske op-komling og hans mange initiativer. Da hans patron kong Hans i 1513 faldt af hesten ved Skjern å og kort efter døde af faldet, indledtes en adelig offensiv mod Clementsen. Et kla-geskrift blev opstillet, hvori det blev anført, at Niels Cle-mentsen for kronens penge »med urette« havde købt gods af adelige. I håndfæstningen fik de højadelige den nye konge, Christian II, til at love »om nogen vanbyrding,..., have nu i Danmark eller Norge enten slot, len eller landsting, da skal de med det første afsættes.« Mere direkte kunne det ikke si-ges, at man ønskede Niels Clementsen fjernet fra sine em-beder. Skønt Christian II var fuldstændig lige så tilfreds med ham som sin fader, var han nødt til at gøre indrømmelser, og Clementsen afgav 1514 Kalø len og trådte efter et par år også tilbage fra landsdommerembedet, ligesom han holdt op med at møde op i rigsrådet. Kong Christians virkelige hold-ning til ham kom imidlertid til udtryk, da han ikke alene straks overlod ham mindre privilegier, men også i 1516 gav ham det store Aalborg len. Kun en mand, man har tillid til, overgiver man et af landets vigtigste embeder!

De adelige kritikere havde ubetinget ret i, at Clementsen var en yderst driftig godskøber. Med sandt finanstantalant for-valtede han sine penge og fik til gengæld fast jordegods. De største erhvervelse blev gården Avnsbjerg, som han opnåede ejendomsretten til efter i mange år at have lånt penge til ejer-

*Landsdommer og rigsråd
Niels Clementsens segl med
afbildning af en halv ørn og
to bjælker. Seglet er sat på
dokumenter i tiden 1507-
1515. Efter Danske Adelige
Sigiller 2.*

ne af slægten Løvenbalk. Slægtens endelige ruin gav Niels mulighed for at drage ind som herre på Avnsbjerg. Hans udlån var mange. Det kan beregnes, at han fra 1490'erne til sin død i 1518 fik pantegods for over 12.000 mark og 1.300 guldgylden. Niels Clementsen lånte penge ud til rige adelige og til domprovsten i Århus, abbeden i Øm kloster, prioren i Sankt Hans kloster i Horsens, men også til småadel og almindelige borgere i Viborg og Horsens og til en bonde som Jep Lassen i Ejstrup.

Holder vi os til Viborg, ser vi, at byens gejstlige ikke var ualmindelige som låntagere. I februar 1508 mødte prior Mikkel Nielsen fra Sankt Hans kloster op hos Clementsen og lånte seks gylden, og i januar 1512 var det en af byens kannerikere, der lånte 10 mark »til min store behov«. Også egnens adelige havde deres regelmæssige gang i Clementsens hus

Udlån af penge. Træsnit fra det tyske værk »Der Seele Trost«, Augsburg 1478.

Bevis fra den 23. juni 1504 på, at den adelige enke Birgitte Knudsdatter har lånt 60 mark af Niels Clementsen. Det bliver fastsat, at hvis ikke enken inden jul har betalt de 60 mark, skal hun overlade Clementsen en af sine fæstegårde. Brevet er udstedt i Viborg og her besejlet af prior i Sankt Hans kloster, en kantor og en kannik ved domkirken samt to borgmestre og en rådmænd. Foto: Rigsarkivet.

for at låne penge. Blandt dem var naturligvis Løvenbalkerne fra Avnsbjerg. I 1506 var Gert Eriksen af denne slægt i Viborg for at få sin hustru begravet og sendte, da han manglede penge, en dreng hen til Clementsen for at låne 6 mark. Nogle af lånerne var adelsdamer, blandt dem fandt man den gamle landsdommer Christiern Christiernsens enke Birgitte Knudsdatter, men de fleste var dog mænd. Jep Juel, der i en periode sad på bispegården Hindsels i Refs herred lånte f.eks. større beløb flere gange, og fra Østjylland sendte adelsmanden Otte Munk til Gesinggård – nu Løvenholm – gentagne gange sin svend for at hente penge. Han fik også et stykke sort klæde fra Naarden i Nederlandene med i købet.

Den først dokumenterede låner hos Clementsen overhovedet var en borger fra Viborg, nemlig Per Sørensen, der 1495 lånte 21 mark og to rhinske gylden. Senere kom der flere borgere til med små og store lån. Blandt de mindre lånerne var håndværkeren Jep Muremester, der i 1507 fik fire mark. Udlånene til såvel adelige som borgere blev ofte besejlet af byens borgmestre og rådmænd, som Clementsen da også samarbejdede med i sin handelsaktivitet. Hans regnskabs-

bøger bærer tydelige vidnesbyrd om en udstrakt handel med salg og køb af klæde fra Nederlandene, vin, møllesten, korn, heste, okser, tjære, tørv og både. Vi kan også se, at Clementsen havde skibe, der sejlede på England og Holland.

Særlig tre-fire Viborg købmænd skiller sig ud som betydningsfulde. Borgmester Christiern Lybert havde i årene 1506-1512 konstant forretninger kørende med Clementsen.⁴⁷

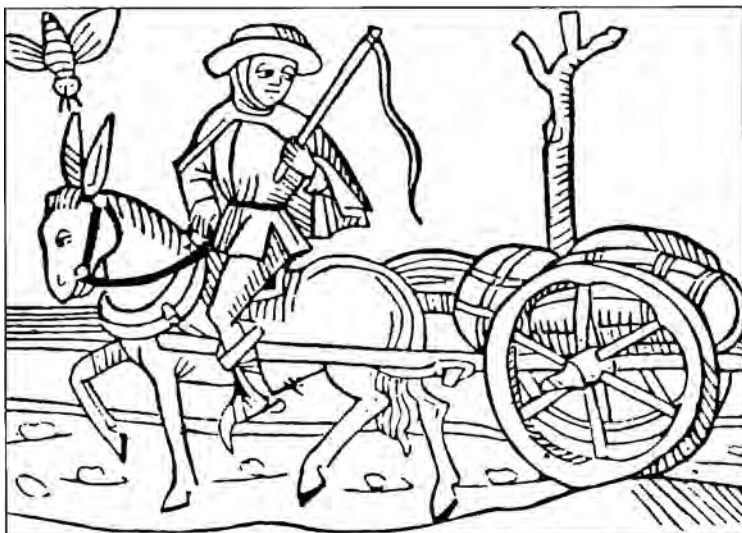
I 1506 var de to mænd sammen på Sankt Hans hestemarkedet i Holstebro, hvor Lybert fik et lån på 60 mark. En kilde fra 1512 afslører, at der nede ved Flensborg var blevet konfiskeret en drift okser under opsyn af Christiern Lybert og en anden Viborgborgmester Jep Lyng. Deres angivelser tyder på, at okserne var medfinansieret af Niels Clementsen. Tilsvarende transaktioner foregik med rådmanden Anders Lassen, som Clementsen i 1506 gjorde et større regnskab op med på Blæsbjerg.⁴⁸ Resultatet blev, at Anders Lassen skyldte 40 mark samt otte stykker nederlandsk klæde. Lidt af pengene fik Lassen igen ved at sørge for, at en hest til seks mark blev solgt videre til en bekendt af Clementsen, og han forsynede også en bonde fra Nørre Lyng herred med seks alen klæde til gengæld for to okser, han solgte til Clementsen. At okserne skulle videresælges er nok sandsynligt. En tredje handelspartner var rådmand, senere borgmester Per Stub, der ved flere lejligheder optrådte som vidne og garant, når Clementsen udlånte penge eller afsluttede regnskaber.⁴⁹ I 1518 var Per Stub således til stede i Aalborg, da Niels Clementsen købte for 1.000 mark humle af en hansekøbmand, hvis skib lå i havnen. Formentlig var Clementsen dybt involveret i viborgensernes langdistancehandel fra 1490'erne og til sin død i 1518. Vi må også tro, at han var medlem af flere af byens gilder sammen med borgerne. Han har forhåbentlig opført sig bedre her, end sønnen Rasmus Clementsen gjorde. I 1522 blev der klaget over, at denne voldsomme adelsmand havde spildt store mængder vin i et gilde i Viborg.⁵⁰

Bønder i by

Adelen var tæt knyttet til Viborg. Det samme gjaldt bondebefolkningen. Byens borgere var i mange tilfælde indvandret fra landsbyer i omegnen, og forbindelserne mellem bonde og borger forgrenede sig vidt. På byrådets møder i 1480'erne fandt man flere bønder, bl.a. Villads fra Lunds-gård, Per Jensen fra Loldrup, Mikkelt Tamsen fra Ingstrup, Per Skøt fra Vormstrup og Jes Lassen fra Rødding. Nogle af

disse bønder var sikkert medlem af gilder i Viborg, og visse af dem havde ligefrem hus i byen. Peder Hardbo i Agerskov gav omkring år 1400 en gård i Sankt Mogens sogn til Gråbrødre kloster, og i 1503 havde bonden Mads Mogensen fra Astrup bygget flere boder på en grund i Viborg.⁵¹ Han overlod da jorden, hvor boderne stod, til domkirken, som kunne bygge skole på den, men før da har han vel selv benyttet boderne og måske lejet dem ud til andre bønder.

Landsdommer Niels Clementsens regnskabsbøger fra 1506-1515 viser os flere brudstykker af det net, som spandt land og by sammen. Rådmand i Viborg Jens Pors kom åbenbart fra Vokslev ved Nibe, for det var ham, der stod for retsforfølgelsen, da et medlem af familien blev slået ihjel i denne landsby. Han fik hjælp i sagen af Niels Clementsen, der sørgede for at det lokale herredsting retsforfulgte drabsmanden. Til gengæld betalte Pors så et stykke klæde til Clementsen. Clementsens regnskaber giver flere konkrete eksempler på bønders færden i Viborg. Nogle bønder optrådte som kunder hos ham. Købedygtige landboere boede eksempelvis i Romlund, lige vest for Viborg. Herfra kom bonden Nis Andersen til den handlende adelsmands klædebod og fik tre alen leidisk klæde med sig hjem, og sammesteds fra var også Per Kønesen, der dels solgte to unge okser til landsdommeren, dels købte seks alen klæde fra Haag af ham. Kønesen fik lov at beholde sine okser til at pløje med indtil pinse. Til Las Hyllerup fra samme by solgte Clementsen for 12 mark to he-

Tohjulet kærre på vej til marked. Træsnit fra *Æsops fabler*, Ulm ca. 1475.

ste. Andre landboer fik kortvarige lån. Det gjaldt eksempelvis Sivert fra Vindum en snes km sydøst for Viborg, der i 1506 lånte fire mark, som han lovede at betale tilbage på Mauritius dag, den store markedsdag den 22. september. Så var høsten i hus, og bonden kunne kalkulere med at have solgt noget af avlen og at kunne tilbagebetale lånet.

En bonde fra Hørup i Lysgård herred betalte et beløb til Clementsen for at lade ham udfærdige et ejendomsbrev, men de fleste indførsler i landsdommerens regnskabsbøger handler om udestående bøder, som folk skyldte. Vi kan af disse notater se, at det af og til udviklede sig til kiv og strid, når bønderne kom til byen. Fra sin landsby Kjellerup drog Nis Lassøn op til Viborg, hvor han blev involveret i et drabeligt slagsmål. Han blev idømt en større bøde på 30 mark, som skulle betales i to rater. En meget mindre bøde på kun to mark skulle erlægges af Mikkjel Jensen fra Fly, der øvede vold mod viborgensereren Per Munk. En række bønder fra Viborgs omegn blev idømt bøder på seks mark, måske, som det var tilfældet for Per Mikkelsen fra Rind, for at genkøbe deres fred, altså for at slippe for fredløshed. Alt, hvad Per Mikkelsen havde gjort, er ikke angivet, men Clementsen noterer, at han havde stjålet to hjul i Viborg. Som garant for, at de skyldige seks mark blev betalt, optrådte smeden fra Rind. Tyveri var en meget alvorlig forbrydelse i tiden; men alvorligt var det også at snyde i handel. Det gjorde en bonde fra en gård i Nørre Nissum sogn, der førte en kvart tønde »falsk« smør – vel en for lille tønde – til Viborgs torv og solgte den her. Derfor blev han idømt en større bøde på 20 mark, for hvis betaling flere af hans familiemedlemmer garanterede.

Da der var forskellig ret og lov på land og i by, måtte bøndernes retslige stilling i Viborg blive problematisk, og Niels Clementsens regnskabsbøger viser, at landstinget hurtigt kunne blive involveret i sager, hvor bønder havde overtrådt loven under deres ophold i byen. Byloven fra 1440 har også mange bestemmelser, der søger at regulere forholdet til bønderne. Det blev tilladt bønder at møde op på bytinget og føre deres sag her. Hvis en bonde slog, sårede eller slog nogen ihjel i Viborg, så skulle han ikke tages til fange, hvis han kunne få borgere til at garantere for sig. Andre paragraffer havde at gøre med økonomi. Hvis en bonde blev holdt tilbage af fogeden, fordi han skyldte penge og ikke straks klarede sagen, men drog trodsig væk, så skulle han idømmes en bøde på tre mark. En bestemmelse i byloven tager hensyn til både bønder og andre tilrejsende. Det hedder i den, at hvis

nogen kommer »kørende eller ridende«, og bliver anklaget for mindre sager, så kan de nøjes med at sværge sig fri ved personlig ed, og behøver ikke at stille et helt nævn af folk til at vidne for sig.

Den lejlighed, der først og fremmest drog bønderne til staden, var utvivlsomt den ugentlige torvedag. Dagen udgjorde et knudepunkt i bøndernes økonomi, da de her fik de rede penge, de behøvede, ved at sælge korn, kvæg, smør og fisk. Omvendt var torvedagen central for borgernes forsyning med nødvendige fødevarer. Byloven fra 1440 nævner, at »de, der kommer kørende til byen med varer« skal betale en afgift kaldet »torveørtug« en gang om året. Her tænkes på alle handlende, der kom til torvs, men af dem må bønder have udgjort flertallet. Et kongeligt privilegium fra 1461 udtaler, at det er gammel sædvane, at torvedagen finder sted om lørdagen.⁵² I privilegiet forudses det, at borgerne i Viborg på denne dag skulle stå på torvet med deres købmandsvarer og håndværksprodukter, så bønderne kunne få, hvad de behøvede og til gengæld kunne sælge deres gods. Årsagen til brevets udstedelse i 1461 var imidlertid, at

Den middelalderlige kælder under Sct. Mogens Gade 3. Skønt fotograferet i 1917 giver billedet med sække, kurve og det store kar et godt indtryk af, hvordan der så ud i en købmands varelager i middelalderen. Foto: Hugo Matthiessen.

systemet ikke fungerede optimalt, da visse personer købte op ude på landet. Det var ulovlig »forprang« – bønder skulle handle i nærmeste købstad, og borgmestre fik derfor lov til at stævne alle som handlede i landdistrikterne omkring byen for landstinget. Et nyt kongeligt privilegium fra 1505, udstedt af Niels Clementsen, viser, at sagen om landhandelen ikke var afklaret.⁵³ Det blev her påbudt, at ingen købmand måtte købe op i landsbyerne i en fire-mils radius – ca. 30 km – omkring Viborg. Ingen adelsmand, præst eller bonde måtte drive den slags landhandel. Læbæltet på fire mil var ikke en undtagelse i tiden, men faktisk et led i et større kongeligt projekt, der fra 1400-tallets midte søgte at definere et handelsopland omkring alle jyske byer. En nær inspirationskilde var Aalborg, som siden 1462 kæmpede for at gennemføre sit firemiles læbælte, men som dog heller ikke umiddelbart havde større succes med forehavendet.⁵⁴

1524 mødte en borgmester og en rådmand fra Viborg op hos kong Frederik I i København og klagede på byens vegne over den nu meget udbredte handel på landet.⁵⁵ De var vrede over, at provster, præster, ridefogeder og bønder tog rundt på landet for at købe okser samt korn til ølbrygning. Okser blev angiveligt opkøbt i større antal, end de selv kunne føde af egen avl. Kongen bestemte, at de nævnte landhandlende ikke måtte drive ølbrygning med henblik på videresalg og at de skulle sælge alle deres okser videre til borgerne, så de kunne stå for eksporten. Desuden bekymrede viborgenserne sig for handelen med honning samt brænde og trækul. Honningen blev også handlet uden om byen i »forprang«, og brændet var alt for dyrt. Den kongelige beslutning lød, at ingen måtte købe mere honning end, der var behov for til eget hushold og, at bønderne skulle sætte brændepriisen ned til den pris, den havde, før Christian II ud-

På de vidtstrakte hederealer omkring Viborg havde bønderne bistader, hvorfra de fik honning, der kunne sælges på torvet. Honning blev bl.a. anvendt til syltning og mjødbrygning, mens bivoks brugtes til lys og segl under breve. Træsnit i vejledning i biavl, Zwolle 1488.

sendte sin dårlige mønt. Til gengæld skulle borgerne så også sælge deres varer til rimelige priser. Man kan bestemt tvivle om effekten af dette, men det er tydeligt, at der i tiden foregik en intens kamp for at tvinge handelen ind til byens torv.

Torvehandelen fandt fra 1200-årene sted på en meget begrænset plads på Gammeltorv i skyggen af domkirkens to tårne. Dette torv har sikkert allerede i senmiddelalderen været for lille, og handelen må være tvunget op ad Sct. Mogens Gade og ud til små pladser og gader i byen. Det var derfor en stor gevinst for omsætningen, at kongen i 1584 tillod borgerne at oprette det større Nytorv, hvor alle bønder skulle sælge deres varer.⁵⁶ Køb på torvet var nok den vigtigste kilde til byens forsyning, men som Niels Clementsens regnskabsbøger viser, var handelen mellem land og by ikke begrænset til denne omsætningsform. Det klæde, som han solgte, blev givetvis forhandlet i hans hus, og vi må tro, at vareudveksling mellem bønder og købmænd på lignende vis ofte har fundet sted i købmændenes gårde og boder. Bylovens bestemmelser om gæld mellem bønder og borgere giver vel også bedst mening i en sådan sammenhæng, da der næppe blev givet kredit på torvet. Nogle bønder har endda, som nævnt, haft egen bod eller hus i byen og har kunnet drive deres handel herfra.

Til marked

På trods af åbenhed i forhold til landet var skellene markante. Byloven definerede byen som et særligt retsområde, og byens fysiske grænse dannede tilsvarende en handelsgrænse over for landet. Ved byportene opkrævede kongens repræsentant told af alle udenbys handlende.⁵⁷

Men det var fordelagtigt at handle uden for porten og på denne måde slippe for told og torveørtug og andre ubehagelige krav. Derfor måtte kong Hans i 1505 hjælpe Viborg ved at indskærpe, at ingen, hvem han end var, måtte købe varer, inden de var ført inden for byens porte.⁵⁸ Ingen borger, bonde eller adelsmand måtte omgå påbudet! Det gjorde de nu alligevel, som det fremgår af en ordre, dronning Christine udstedte i 1520. Dronningen var blevet gjort opmærksom på, at nogle handlende på Sankt Mauritius dag, den 22. september, opslog deres kramboder uden for byens porte og her solgte kramvarer, kedler og gryder.⁵⁹ Måske bidrager det til karakteristikken af forholdene i dette ingenmandsland, at der i 1527 ligefrem skete et drab ved toldboden uden for

Sankt Mogens port. Det er uklart, om det havde noget med toldopkrævning at gøre, men et slagsmål mellem Thomas Smed fra Viborg og Oluf Svenske på den ene side og Bertel Sørensen på den anden førte i al fald til den sidstes død.⁶⁰ Oluf stak med sin kniv, mens Thomas førte det dræbende slag med en stålstang. Som det var skik i tiden blev sagen afklaret med en større bøde fra Thomas' side og et brev fra de efterladte om, at de ikke ville føre fejde mod drabsmanden.

Hvor provokerende byens told ved portene, særlig på travle markedsdage, kunne være for landbefolkningen, fremgår af en række akter fra reformationstiden.⁶¹ I 1531 fik den tunge told ved Viborgs porte blodet til at koge i årerne på store skarer af bønder, som var kommet ind til Sankt Mauritii marked. Adelsmanden Mogens Munk havde nemlig siden 1523 varetaget toldopkrævningen, og da en af hans svende under markedet dette år anholdt en bonde, som må have nægtet at betale tolden, kom det til oprørslignende tilstande. Vi har ingen tal på, hvor store toldindtægterne virkelig var dette år, men kan se, at på Sankt Mauritii markedet i 1545 indkasserede tolderen det betydelige beløb af næsten 51 mark.⁶²

Viborgs handel delte sig altså i den jævne torvehandel og markedshandlen. Mens torvet blev holdt hver lørdag, var markederne en årlig foreteelse. Det ældste af dem var Sankt Kjeldsmarkedet, der er omtalt i byretten 1440. Her hedder det, at ingen udenbys gæst må handle med klæde med andre gæster eller drive anden handel i byen, undtagen på det årlige marked Sankt Kjelds dag. Fremmedes handel var fri specielt på denne dag, men ellers så strengt forbudt, at overtrædelse af forbudet straffedes med en enorm bøde på 40 mark til kongen og lige så meget til byen. Knyttet til denne bestemmelse var en anden paragraf i byloven, som forbød fremmede kræmmere at udbyde deres varer mere end tre dage om året, hvad der må svare til årsmarkedets varighed. Over for kræmmerne var straffen for overtrædelse dog mindre, kun tre mark til kongen og tre mark til byen.

I løbet af 1400-årene blev Sankt Kjelds marked fortrængt af Sankt Mauritii markedet fra 22. til 24. september.⁶³ Ringning med klokken, »som sædvane er«, var startskuddet til de livlige handelsdage.⁶⁴ Indenfor disse markedsdage strømmede i al fald først i 1500-årene store skarer af bønder til byen. Her mødtes de med kræmmere og handlende, som faldbød al slags gods fra deres boder. I august 1527 udstedte et almuestævne på rådhuset en bestemmelse om, at udenlandske købmænd, som satte deres boder på byens torve el-

ler gader, skulle betale stadepenge til by og konge.⁶⁵ Der er næppe tvivl om, at denne bestemmelse sigtede på årsmarkeder, for kun her måtte fremmede handle frit.⁶⁶ Hvad der trak både bønder og adelige til byen var, ud over markedet, at der blev afholdt landsting på den nærmestliggende lørdag. I den politisk ophidsede situation i 1531 nævnes det, at der var over tusind bønder på tinge, de fleste fra Rinds, Slet, Års, Hellum, Middelsom, Sønderlyng, Nørlyng og Lysgård herreder, men iøvrigt fra syv andre jyske herreder.⁶⁷ Kombinationen af marked og landsting førte også mange adelige til byen. Ved Sankt Mauritii markedet i 1512 lånte enken Kirstine Jonsdatter Viffert til Filshave i Nørre Salling herred 100 mark af Niels Clementsen, og faktisk kan vi se, at Kirstine Jonsdatters mand i 1479 også var på landstinget i Viborg på Mauritii dag for at få tinget til at udstede brev om, at en mølle var hans retmæssige ejendom.⁶⁸

Snapsting og pengemarked

Den anden store markeds- og landstingsdag i 1400-tallet og det tidlige 1500-tal finder man i snapstinget.⁶⁹ Navnet har

Det er et vidnesbyrd om velstand, men samtidig om uro i byen, at en borger omkring 1390 gravede sin formue ned i Nytorvgyde. Skatten, der blev genfundet i 1954, indeholder 76 sølvmønter, heraf en fransk turnos, de øvrige var nordtyske witten og dreilinge. Foto: Lars Guldager.

nok forbindelse med årets eller kalenderstavens begyndelse og var for så vidt ikke noget særligt for Viborg. Adelskvinden Eline Gøyes jordebog fra 1552 indeholder en for godsejere nyttig liste over tingdage ved alle landets lands- og herredsting. Den indleder med Viborg landsting og bemærker, at det begynder hvert år lørdag efter »*alle snapsting*« i alle nørrejske herreder er afholdt, og så holdes det hver lørdag året igennem indtil jul igen.⁷⁰

Viborgs snapsting havde imidlertid særlige funktioner ud over de juridiske. Disse funktioner blev antagelig fremmet ved den flytning af tinget fra Sankt Knuds dag, 12 dage efter jul dvs. 6. januar, hvor snapstingene normalt lå rundt om i Jylland, og hvor landstinget endnu 1442 synes at have fundet sted, til en uge senere. Vi kan se, at landstinget »lørdag efter Helligtrekonger« fra 1460'erne tiltrak høj- og lavadel, der her fik domme i vigtige sager. Kongen og hans mænd opholdt sig ofte i byen på denne dag, og det var også på snapstinget, at fire jyske bisper og fem verdslige rigsråder den 20. januar 1523 afsatte en konge, nemlig kong Christian II. En af de adelige personer, der kom ridende til dette snapsting i 1523 var Niels Clementsens søn Rasmus Clementsen. Han blev straks taget til fange af byens borgere og ført op på rådhuset, hvor han blev sat i jern og under trussel af dødsstraf blev tvunget til at erklære sig for oprøret mod landets konge.⁷¹

Adel, bønder og borgere kom altså til snapstinget for at forhandle politiske spørgsmål og afgøre retstvister, men det er sandsynligt, at tingdagene allerede i 1400-tallet var ved at udvikle sig til den store kredittermin, hvor lån blev indgået og betalt. Man kan se en parallel til det kreditmarked, der etableredes i Kiel fra 1460'erne, det såkaldte »*Kieler Umschlag*«. ⁷² Kieleromslag fandt først sted i november måned, men rykkedes i 1470'erne til den 7.-13. januar, og Viborgtingets placering i ugen umiddelbart herefter har nok en sammenhæng med markedet i Holsten. Første gang vi hører om et snapsting i Viborg, holdt lørdagen efter Hellig tre Konger, er i året 1462, hvorefter det udviklede sig til fast praksis. Det må have været praktisk for kredittagere og -givere at kunne udnytte både det nørrejske og det slesvig-holstenske pengemarked. At renteniveauet netop på denne tid bevægede sig fra de 10 %, det havde ligget på igennem århundreder, til omkring 6 % har sikkert yderligere sat gang i udviklingen. I landsdommer Niels Clementsens regnskabsbøger kan man se, at han under snapstinget 1498 gav lån på

40 mark til en borger fra Viborg, mens han under tinget 1512 lånte en Viborgkannik 10 mark.⁷³ Handelen på dette ting i middelalderen ved vi intet om, men det er rimeligt at tro, at det senere så kendte snapstingsmarked var igang allerede da. De mange folk må have fremmet salget.

På årsmarkederne i Viborg kom handlende fra nordtyske byer, fra jyske nabobyer og fra landdistrikterne. Viborgenserne rejste imidlertid også selv ud til årsmarkeder andre steder. I Århus privilegium fra 1483 hedder det, at denne bys indbyggere fik lov at købe og sælge på alle jyske årsmarkeder »ligesom borgerne i Viborg og andre byer«. ⁷⁴ Når man i 1478 møder en Iver Kræmmer i Viborg kan han have været en mand, der dels drev kramhandel i Viborg, men også tog ud til andre markeder.⁷⁵

Årsmarkeder fandt sted i byer, men også på landet ved klostre, kirker og hellige kilder, således ved Vestervig kloster i Thy.⁷⁶ Et helt system af markeder fordelt over hele året og landet var faktisk under udvikling, så kræmmerne kunne

Gadescene, hvor en kvinde fra sit vindue tømmer natpotten ned over musikanter på gaden. Ofte gik latinskolens elever, peblingene, rundt og sang ved dørene for at tjene til deres underhold. Træsnit fra ca. 1500 af Meister DS.

Vestervig kloster, hvor viborgenserne drog til marked. Prospekt fra Resens atlas, ca. 1680.

rejse fra sted til sted med deres varer. Et vidne fra Viborg byting fra 1489 belyser nærmere byens handlendes besøg på Vestervig marked.⁷⁷ Det fremgår af vidnet, at Viborgs borgere i mere end 80 år – altså gennem hele 1400-tallet – havde haft »fred« til at bygge boder og handle på det årlige marked her. Stedet for deres boder var nøje fastlagt: de havde ret til at stå fra klosterkirkens nordre hjørne og vestover til vejen. Mod nord strakte deres markedsgrund sig til et vejkryds, hvor de fra Aalborg havde deres boder. Viborgenserne plejede, ifølge vidnebrevet, at have deres vogne og de heste, som de købte, ud mod kirkegårdsmuren. Man får et billede af et system af grundstykker, svarende til de fra Skånemarkedet kendte »fed«, hvor hver by havde sit afgrænsede markeds- og retsområde. Interessant er også oplysningen om, at der blev opkøbt heste på markedet i Vestervig. Ligesom på Viborgs egne årsmarkeder har man til gengæld solgt kramgods af al slags til de lokale købere, hvoraf nogle vel var kommet med fartøjer, som lå i den nærliggende ladeplads ved Krik havn.

Land- og søhandel

Ind til Viborg strømmede der bønder på torvedagene og fremmede kræmmere til årsmarkederne. I byloven fra 1440 møder vi yderligere en gruppe af fremmede under betegnelsen af »gæster«, som opholder sig mere permanent i byen. En gæst var en mand, der boede hos en borger, hans »vært«, og drev handel i fællesskab med denne borger. Gæsten kunne eventuelt blive vinteren over for at handle; gjorde han det, skulle han betale skat til byen. Gæster skulle også ordne deres gæld til borgerne, før de drog fra byen. De må have været velhavende købmænd, da de solgte klæde og lærred og opkøbte landbrugsvarer i stor målestok. Undtagen på årsmarkedet måtte gæster kun handle en gros og skulle overlade anden handel til borgerne. Der blev i byloven fastsat mindstepartier på de landbrugsvarer, de købte, nemlig en halv »dege« (dvs. et bundt på fem styk) kohuder, en halv tønde smør, en halv tønde fedt, en halv skippund flæsk, og 50-60 skind. De fremmede købmænd var ofte tyskere, som solgte klæde fra Nederlandene og købte fødevarer op til deres hjembyer.

Hvor almindelige »gæster« har været i Viborg ved vi ikke, formentlig var der kun få i 1400-tallet.⁷⁸ En af dem var måske Mikkel Hollænder, der i 1519 boede i Sankt Mogens Sogn.⁷⁹ Rester af en struktur under afvikling møder vi, når byloven omtaler Skånemarkedet, hvor der skulle betales told. Denne bestemmelse har sit modstykke i et kongeligt brev fra den 11. juni 1442, hvor det bestemmes, at borgerne i Viborg skulle være toldfri overalt i Danmark, undtagen på Skånemarkedet. I 1400-tallet var dette marked ved at udspille sin funktion som handelssted for luksusvarer og klæde. Kun silden spillede en rolle i dets sidste levetid.⁸⁰

Til den ældre handelsstruktur hørte også det Sankt Knudsgilde, der nævnes i byloven 1440. Det blev fastlagt, at man i stedet for at lade sine slægtninge sværge i en retssag – den såkaldte kønsed – kunne benytte Sankt Knuds brødre.⁸¹ Vi har en refleks af meget gamle forhold, hvor byens betydeligste købmænd var samlet i et gilde, der formentlig har haft afgørende indflydelse på bystyret og som har dannet rammen om deres handel. I 1400-årene var gildets funktion langt mindre og fuldstændigt præget af religiøse og sociale funktioner.

Søhandel kunne aldrig blive nogen stor sag for Viborg. I byloven 1440 udtrykkes det ligefrem, at byen nød skattefrihed på alle markeder i Danmark »fordi der ikke sejler skibe til byen«. Samme begrundelse lykkedes det i 1546 viborgen-

serne at komme igennem med over for kong Christian III. Borgerne klagede over, at andre byer ved havet forhindrede dem i frit at handle med udenlandske købmænd, og kongen gav dem ret i, at fordi »vor købstad Viborg ligger langt fra søsiden«, skulle de have lov til denne fri handel.⁸²

Overdrevet var det dog uden videre at sige, at Viborg ingen søhandel havde. Et privilegium fra 1449 gav omtrent Aalborg eneret på at fungere som havn i Limfjorden, men bestemte dog, at gæster og udenlandske købmænd også måtte sejle til Nykøbing Mors, Lemvigs og Viborgs lovlige havne.⁸³ Undtaget fra disse monopolagtige tilstande var ifølge privilegiet kun skuder med salt, brændeved, kul og tømmer samt de adeliges handel til egen gårds behov. Med Viborgs lovlige havn kan kun menes Hjarbæk ved Limfjorden, en halv snes kilometer nord for Viborg.

I 1600-årene og senere ind- og udførte Viborgs købmænd korn, kvæg og kød via Hjarbæk.⁸⁴ Af landsdommer Niels Clementsens regnskabsbøger fremgår det, at byen også i middelalderen brugte udhavnen på samme måde. I 1506 havde Niels Clementsen nemlig sit skib liggende i Hjarbæk, lastet med korn, som han solgte ud af. Regnskabsbogen nævner to købere, der selv hentede deres gods i Hjarbæk. En guldsmed i Viborg ved navn Hans Brun købte en halv læst byg for 15 mark, og købmanden Oluf Skrædder erhvervede nøjagtig det samme. Oluf Skrædder blev iøvrigt senere borgmester og endte med at blive henrettet i 1535 for sin deltagelse i Grevefejden.⁸⁵ Når vi hører, at Viborgbispens i tiden 1454-1462 fik frataget et skib med varer til en værdi af 400 mark ombord af danzigske kaprere, må vi også tro, at det var afsejlet fra Hjarbæk med kurs mod de østligste egne af Østersøen.⁸⁶ Viborgbispens skib nævnes iøvrigt igen i 1532, da kong Frederik I udstedte ordre om, at det straks skulle sejle til København.⁸⁷ Helt sikkert var det, at Viborgkannikkerne benyttede Hjarbæk, når de skulle hente afgifter fra deres undergivne på Læsø. Da Viborgkannikken Jens Bagge i 1481 blev kapitlets foged på Læsø afgav han et løfte om, at kapitlets skib normalt skulle sejle tre gange om året fra Læsø til Hjarbæk.⁸⁸ Fogeden på Læsø skulle hver gang ved siden af landgildesmør medsende en afgift på 18 læster salt (à 12 tønder). Man kan konkludere, at kannikkernes fartøj har lastet omkring en snes læster, hvilket også var ret almindeligt for lidt større fartøjer i tidens danske søfart.

Kannikkerne i Viborg havde regelmæssige forbindelser til Læsø, hvis saltproduktion var af betydning for hele Nordjyl-

Rekonstruktion af saltsydning på Læsø. Foto: Hans Langballe 1998.

lands og Hallands forsyning.⁸⁹ At sydningen blev drevet med så stor intensitet, at der fra midten af 1400-tallet blev korn- og træmangel på øen, satte kun yderligere gang i handelen til og fra Læsø.⁹⁰ Lige fra den tidlige middelalder gravede læsøboerne brønde, hvori der vældede saltvand med høj saltkoncentration. Sydningen af dette vand i kedler blev forestået af øens bønder, men ejerforholdet til kedlerne kunne være delt op i anparter, der også ejedes af borgere og gejstlige uden for øen. 1477 døde en Viborgkannik, der skyldte penge for korn og klæde til to bønder på Læsø.⁹¹ Han må have deltaget i den lokale handel. Om de verdslige viborgenseres tilstedeværelse på øen vidner et tingsvidne udstedt på Læsø i august 1507.⁹² En bonde fra øen havde levet sammen med sit »søskendebarn«. Det var ifølge kanonisk ret »kætteri«, og den stakkels pige var blevet brændt. Sagen handlede nu om mandens bøde for forbrydelsen, og vi ser, at der på tinge i den anledning blev samlet et nævn af syv købstadsborgere, nemlig en fra Nykøbing Mors, to fra Thisted og endelig to fra Viborg – Erik Skade og Roer Peder-

sen. Kun forretninger, og mest sandsynligt saltopkøb, kan have lokket denne samling borgere til øen ude i Kattegat.

Hjarbæk var dog en lille havn, som kun blev besejlet af få udenlandske skibe, og viborgenserne var i stor udstrækning henvist til at handle via Aalborg. I 1507 lånte landsdommeren Niels Clementsen 10 mark til Christiern Danck i Viborg, så han kunne købe øl i Aalborg.⁹³ Denne by oplevede et vældigt opsving fra omkring år 1400, da Limfjordssilden slog mere og mere an på det hanseatiske marked. Hvert år kom der nu tyske kogger til Aalborg og lastede sild. Til gengæld importerede man salt til sildesaltning, humle til ølbrygning samt øl, jern og andet gods. Ser man bort fra Skåne markerne, fremstod Aalborg klart som Lübecks betydeligste handelspartner i 1490'erne.⁹⁴ Fra omkring 1500 udviklede byen sig også til en vigtig udførselshavn for korn og slagtevarer til de nordtyske byer. I 1518 udskibedes der på ti store tyske fartøjer i Aalborgs havn bl.a. 211 læster sild, 25.461 oksehuder og 21.430 kohuder samt ål, kød, talg og korn.⁹⁵ De ni af skibene skulle til Lübeck, en af dem til Rostock. Det ved vi, fordi der er bevaret et lens- og toldregnskab fra Aalborg.⁹⁶ 1518-regnskabet fortæller også noget om viborgensernes

Hjarbæk fjord, 10 km nordvest for Viborg, fungerede gennem middelalderen som havn for Viborg. Herfra kunne man via Limfjorden sejle til bl.a. Læsø.

Kunstværker hentet i storbyerne mod syd præsenterede danskerne for pragtfulde klæder og nye moder. Her udsnit af altertavlen i Søndre sogns kirke. Altertavlen er fremstillet i Antwerpen o. 1520.

handel i den driftige Limfjordsstad. Dette år var den tidligere landsdommer Niels Clementsen blevet lensmand på Aalborghus, og hans gamle handelspartnere fra landstingsbyen omgikkes ham stadig. Da Clementsen købte 250 »dromt« humle af den lybske købmand Herman Scheping optrådte Viborgkøbmanden Per Stub som vidne og tilsvarende fandt man viborgenseren Peder Prib tilstede, da Clementsen også til Scheping afsatte et større parti huder mod at få humle. Vistnok af landevejen kom en række folk fra Viborg, som hentede mel, humle og sild i Aalborg i 1518. Seks handlende viborgensere udførte i alt 33 tønner mel og fire tønner humle, mens Per Kanne fra Viborg betalte told for et stort parti vårsild. Endelig finder man i regnskabet en enkelt oksehändler Villum Jensen, der drev 19 okser sydover og betalte en told på ni en halv mark til gengæld.

Oksehändlereren repræsenterer den handel, som navnlig tegnede Viborgs handel i senmiddelalderen. Søhandel kunne ikke være en hovedsag for en indlandsby. Til gengæld koncentrerede købmændene sig om handel med heste og okser.

Fra heste- til oksehandel

Hestehandel var et gammelt erhverv, der gik tilbage til 1100-årenes slutning, og blandt andet havde sine forudsætninger i den europæiske ridderstands behov for stridshingste. I 1200-årene blev store flokke af heste udskibet i Ribe til aftagere i flanderske og franske markeder. Senere fandt danskerne gode købere i de nordtyske byer.

Nordjylland og ikke mindst de frodige enge ned til Limfjorden var tidligt med i denne eksport – navnlig hestene fra Salling, Mors og Thy var efterspurgt. Et af de nordlige markeder for hestehandelen lå i Vestervig, hvor viborgenserne købte heste op og i al fald fra først i 1400-årene havde faste stadepladser, som det er omtalt ovenfor. Et endnu ældre be-

Oksehandel. Tysk træsnit omkring 1500.

læg for markedet her stammer fra et holstensk klageskrift, der anfører, at Niels Koke fra Itzehoe før 1401 var blevet overfaldet af Aalborgs lensmand på markedet i Vestervig og frataget fire heste og 12 okser til en værdi af 200 mark.⁹⁷ Senere i 1400-årene dukker Holstebro hestemarked op som et vigtigt handelssted. Det fandt sted midt på sommeren, omkring Sankt Hans dag, og det er givetvis ikke tilfældigt, at man i Holstebro på denne dag i 1506 foruden Niels Clementsen finder to handlende fra Viborg, borgmester Christiern Lybert og rådmænd Anders Lassen. Christiern Lybert lånte 60 mark, vel til at købe heste for, mens Anders Lassen solgte nederlandsk klæde.⁹⁸ 1484-1485 kan man få en ide om de mængder, der blev sendt til aftagerne nede mod syd, da man har bevaret et toldregnskab fra Gottorp ved Slesvig by. Regnskabet registrerer henvend 4.500 heste, der dette år blev drevet sydover fra Danmark. Efterfølgende regnskaber afslører, at denne meget betydelige hesteeksport fortsatte frem til 1510, hvor omtrent lige så mange dyr passerede toldstedet. Herefter indtraf der en voldsom nedgang i hestenes antal, og 1547 blev der kun registreret 1.286 heste i Gottorp.⁹⁹

Fremtiden tilhørte oksehandelen. De nævnte klageskrifter fra før 1401 viser, at viborgenserne allerede da har mødt opkøbere af både heste og okser fra nordtyske byer på de nordjyske markeder. Fra omkring 1450 indtraf imidlertid en radikal nyudvikling af oksehandelen.¹⁰⁰ Hvor de europæiske storbyer før overvejende havde klaret sig med tilførsler fra oplandet og skibslaster af kød, greb man nu videre ud for at få forsyninger til de voksende befolkninger. Hermed fik Danmark sammen med Ungarn og senere Polen mulighed for at optræde som kvægeksportører i stor stil. I løbet af de næste hundrede år voksede den danske eksport gradvis og kom til at dominere markederne i de sydlige Nederlande, Westphalen, Hessen, Braunschweig, Thüringen og Sachsen. Fra 1400-årenes midte etableredes årlige oksemarkeder, hvor sælgere fra Jylland mødtes med tyske og hollandske opkøbere i nogle hektiske dage. De mest kendte var Ribe efterårsmarked, som fandt sted på Vor Frue fødselsdag den 8. september og Ribe forårsmarked, Vor Frue bebudelsesdag den 25. marts samt Koldings efterårsmarked på Sankt Francisci dag den 4. oktober.

De første tal på den danske kvægeksport får man i toldregnskaberne fra Gottorp, som viser, at der i 1485 blev betalt told af 13.200 okser på vej sydover. Da henvend 10.000 af disse dyr kom forbi om efteråret, er det klart, at der var tale om

kvæg, der havde tilbragt sommeren på græs og nu var på vej til slagting i Nordtyskland. I løbet af de næste halvtreds år ændredes dette mønster fuldstændigt. I 1485 var der kun få okser, der passerede Gottorp om foråret. Men drifterne af staldfedede dyr til opfedning i marskegnene og salg længere væk voksede enormt i de kommende år. I 1545 udgjorde de 40 %, i 1556 90 %. Aftagere blev i stigende grad nederlandske købmænd. Hermed var der fastlagt et mønster, der skulle vare i de næste århundreder. Det blev fulgt af en markant stigning i antallet af eksporterede dyr, der i 1500-årene kom til at overstige 40.000.

Vejen sydover var først og fremmest hærvejen eller oksevejen ned gennem Jylland, men hestene og okserne kunne dog følge andre spor. En vestlig vej førte fra markedet i Holstebro over Varde til Ribe og videre ned vestkysten til Nordtyskland. De bevarede toldregnskaber fra Gottorp, Ribe og Kolding giver os derfor ikke det fulde billede af handelen, men de tillader os dog at følge hovedudviklingen. Det ældste regnskab fra Gottorp, dateret 1484-1485, demonstrerer, at Viborg endnu satsede på hestehandel. Det var man ikke alene om, men fulgte et nørrejysk mønster. Februar og marts var åbenbart den store drivningstid for jyderne. Borgere fra Randers, Holstebro, Viborg, Thisted, Lemvig, Nykøbing Mors og Aalborg drog da forbi toldstedet ved Gottorp med hestedrifter, normalt i grupper på to-seks mand med hver et koppel heste med tre-ni dyr. Blandt dem var viborgenserne de mest aktive hestehandlere, selv om også Holstebro var godt med. I regnskabet 1484-1485 kan man finde 31 handlende fra Viborg, som sikkert kan siges at komme fra Viborg og syv, der formentlig også gør det. De sikre personers eksport udgør 510 heste, de lidt mere usikres 30 styk. I alt ca. 38 personer fra Viborg kom altså med ca. 540 heste forbi Gottorp i 1484-1485. Det var trods alt henved 12 % af den samlede hestetrafik forbi toldstedet. Interessant nok var fortoldningen imidlertid ikke præget af store handlende. Hestenes antal fordeler sig på antal handlere, som det fremgår af tabellen på næste side.

Mange handelsfolk fra Viborg drev kun mellem en og 10 heste sydover. Det antyder, at handelen i byen ikke har været voldsomt koncentreret hos nogle få købmænd, men mere jævnt fordelt. Men unægteligt ved vi ikke, om de folk, der betalte tolden altid ejede de heste, der blev betalt for. De største hestehandlere med 97 og 70 heste hed henholdsvis Søren Jensen og Mogens Vildbjerg og ser ikke ud til at høre

Antal heste, som handlende fra Viborg drev forbi Gottorp i 1484-1485. Øverste række er antal heste, nederste antal handlende.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	-	-	24	25	-	32	-	36	-	70	-	97
5	4	2	2	2	5		3	1	1	2	1		1			1					2	1		2		1		1		1

til byens rådmænd og borgmestre. Rådmænd var dog nogle af de øvrige handlende som Anders Nielsen med 32 heste, Christiern Lauridsen med 13, Knud Skrædder, der fortolde tre heste, samt Eskel Brok og Christiern Lybert, som hver betalte for en. Måske har prangere fra landdistrikterne opereret fra Viborg og handlet for både egen og andres regning. Mon ikke Mogens Vildbjerg stammede fra den lille vestjyske kirkeby i Hammerum herred, som han havde navn efter, og her havde lært at omgås heste? En anden af de lidt større handlere, Christiern »Ocker« med 24 heste, kom måske også vestfra, nemlig fra Åkær i Fly herred.

Hestene udgjorde den helt dominerende handelsartikel forbi Gottorp i 1484-1485, og kun sjældent havde man noget særligt med hjem. Den 10. december 1484 drev rådmanden Anders Nielsen otte heste sydover og vendte derefter tilbage den 27. december med en vogn lastet med en pakke. Antagelig havde han tilbragt julen i Lübeck eller en anden nordtysk by og her købt klæde, som skulle sælges hjemme i Viborg. En anden viborgenser kom forbi med en tom vogn. Okseeksport finder man slet ikke endnu. Den eneste form for kvægeeksport, der forekom, var da rådmanden Christiern Lybert kørte ned ad hærvejen med en stor kurv på henved et tusind skind på vognen.

Et toldregnskab fra Gottorp fra 1490-1491 viser samme struktur. Skriveren har ikke været helt så flittig med at notere de handlendes hjemsteder som i det tidligere regnskab, men 33 viborgensere med henved 175 heste kan dog udskilles med en god sikkerhed. Fortsat var det også kun heste, som viborgenserne handlede med. Man ser i øvrigt, at selveste Viborgbispen Niels Glob var aktiv i handelen. Den 26. december 1490 passerede »en svend, som sagde han hørte til biskop Glob« med to heste. Højt rangerede stadig prangeren Mogens Vildbjerg, som betalte told af 60 heste, og generel var stadig handelens tilsyneladende demokratiske karakter med mange handlende med få heste. Regnskaberne fra 1490 og følgende år kan jævnføres med andre fra toldstedet Plön på vejen mod Lübeck. De viser, at flere viborgensere tog denne vej og altså nok sigtede mod det lybske marked. En

jævnføring af regnskaberne viser imidlertid også, at Plön-regnskabet nogle gange slår poster, som i Gottorptoldregnskabet er fortoldet under flere personer, sammen under en mand. Det kan antyde, at vi har at gøre med hestehandlerkompagnier, hvor ejerskabet måske var mere kompliceret, end man uden videre skulle tro. Nogle var måske ansat som drivere for andre.¹⁰¹

Allerede i 1480'erne og 1490'erne var borgere fra Ribe, Odense og Assens dybt involveret i oksehandelen, men først omkring 1500 begyndte viborgenserne at blande sig. I 1498 drev en viborgenser 165 okser forbi Gottorp, og i november 1501 solgte Anders Skade fra Viborg 53 okser til hertug Frederik på Gottorp slot for den pæne sum af 100 rhinske guldgylden.¹⁰² På efterårsmarkedet i Kolding i 1504 fortoldede Oluf Christensen »*aff Wiburgh*« og Per Andersen sammedsfra henholdsvis 80 og 30 okser.¹⁰³ Omkring 1510 var byens borgmestre Jep Lyng og Christiern Lybert så uheldige at få konfiskeret en drift okser nede ved Flensborg.¹⁰⁴ I Gottorptoldregnskabet fra 1519 kan man se, hvordan balancen i Viborgs fjernhandel helt er tippet fra heste til okser. Beskeden hestekobler som Jesper Frises med syv heste blev ganske overtruffet af oksedrifterne. Rådmand Peter Trane fortoldede 100 okser, og Peter Lassen betalte for 88 dyr. Samme Peter Lassen, der måske er identisk med Niels Clementsens svigersøn, slog alle rekorder, da han 1521 fortoldede 209 okser i Ribe, og allerede året før stod viborgenserne for vældige handler ved Ribemarkedet, hvor det kan optælles, at de betalte told af 546 okser.¹⁰⁵ Jesper Fris, der snart skulle få en rådmanspost, forekommer eksempelvis dette år med en drift på 91 okser. Markant er det, at oksedrifterne er store og personerne tilsvarende få. Der er påfaldende mange rådmænd og borgmestre blandt oksehandlerne, og det er nærliggende at formode, at handelskapitalen i byen blev koncentreret på færre hænder. Der var mange penge i okser, men det var også dyrt at involvere sig i den store skala, som åbenbart var nødvendig. Skiftet fra hestehandel til oksehandel har haft grundlæggende betydning for byens handelsstand.

De mange okser blev skaffet ved opkøb vidt omkring. Ovenfor er det omtalt, at en Villum Jensen fra Viborg i 1518 købte 19 okser i Aalborg. Bønderne i Nørrejylland har givetvis hurtigt justeret deres produktion til de nye behov. Hvor langt uden for byen indkøbene rakte på dette tidspunkt afsløres af en rettertingsdom fra 1537, der sikrede en bonde i

Hovtved over for Mariager betaling for to okser, han havde solgt til Per Stub. Den viborgensiske borgmester Stub havde støttet Christian II's sag og var flygtet ud af landet først i 1520'erne, efterladende bonden uden betaling. Handelen var sikkert et led i løbende kreditforbindelser mellem de to, for bondens tilgodehavende var ikke rede penge, men et skippund bly og en hat.¹⁰⁶ Men også andre var ude efter okserne. En klage fra Viborg til kong Frederik I i 1524 viser klart, at borgerne ikke beherskede markedet alene, men at også gejstlige og bønder søgte at få del i oksehandelen ude på landet. Naturligvis søgte viborgenserne dog at hævde deres givtige monopol.¹⁰⁷

Håndværk og husbyggeri

Viborgs købmænd, kræmmere og prangere kom langt omkring i deres handel, og de skaffede varer til byen. Selve produktionen i staden var derimod stor set begrænset til borgernes eget forbrug, og som de fleste danske middelalderbyer var Viborg ikke præget af nogen særlig forarbejdning til et større marked.

En vis afsætning af byens produkter var der selvfølgelig til landdistrikterne. I 1506 formidlede kantor i Viborg Kjeld Ovesen til en af omegnens adelige et salg af teglsten, som nok var brændt i Viborg.¹⁰⁸ Klokker er en af de få genstande, som vi mere konkret kan spore på deres vej ud til oplandskunderne. Morgen og aften, ved begravelser og bryllupper og ved mange andre lejligheder skulle klokkerne ringe i by- og landkirker, og der var derfor et stabilt marked for nye klokker. En mand ved navn Niels støbte i perioden 1340 til 1410 klokker til en lang række kirker omkring Viborg.¹⁰⁹ Den geografiske fordeling tyder afgjort på at værkstedet har ligget i Viborg. Om Niels har været knyttet til en gejstlig institution eller har arbejdet som selvstændig håndværker, er derimod ikke til at sige. Det er iøvrigt sandsynligt, at Niels også ligesom andre klokkestøbere har støbt gryder og kander, der måske også er blevet solgt ud af byen. Bortset fra Niels' klokker er man henvist til et ikke særlig fremragende skriftligt kildemateriale, hvis man ønsker at studere håndværket i Viborg i den senere middelalder. Der må have været andre støbere end Niels, men man skal helt frem til 1548 før et salgsbrev nævner, at en Niels Grydestøber nogle år i forvejen havde skilt sig af med et hus med gård, gårdsrum og kålgård.¹¹⁰

Klokke støbt af Viborgstøberen Niels til Rødding kirke omkring 1400. Øverst mod tekstbåndet ser man hans særlige støbemærke, et omvendt anker. Foto: Lars Guldager.

Almindelige håndværkere solgte nogle af deres varer på torvet, andre leverede direkte til kunderne. Byloven af 1440 nævner, at skomagere, skræddere og andre håndværkere solgte på torvet, og det fremgår i øvrigt, at det kunne komme på tale, at bagere og bryggere forbrød sig i små sager, øjensynligt ved at forurene byens gader. Oplysninger om håndværkernes organisering i lav, gilder og broderskaber er få. Vi har ikke bevaret vedtægter, »skråer«, fra nogen håndværkersammenslutning af den type, vi ellers kender fra mange andre danske byer. Faktisk udgør en kvittering, udstedt i Nyborg i 1514, det eneste bevis på vedtægternes eksistens. Kongens skriver kvitterer her for, at Viborgs skomagere har indbetalt 20 mark for fortsat at beholde deres gildeskrå og privilegier, som de, siges det, havde fået af afdøde kong Hans. Sikkert ikke tilfældigt, blev beløbet betalt af en af byens borgmestre Jep Lyng. Borgmestre og råd søgte gerne at kontrollere byens håndværkssammenslutninger.¹¹¹ At håndværkerne i 1400-årenes Viborg imidlertid havde adskillige af sådanne sammenslutninger med deres praktiske og

Kort over kirker med klokker af støberen Niels. I dag er der bevaret 11 af Niels' klokker, og man har kendskab til syv omstøbte. De er daterede 1340-1410, og nogle har en kort formel, der på latin forklarer, at »Niels støbte mig i Herrens navn, Amen«. Som fordelingen viser, må de være fra et Viborgværksted.

religiøse sigte, er der dog ikke tvivl om. I lavenes forsvundne vedtægter er blandt andet køb og salg blevet reguleret.

I dokumenterne finder vi tilfældige henvisninger til enkelte håndværkere, idet en del personer bærer et tilnavn, som angiver, at de eller deres forfader havde udøvet håndværk. I et brev, udstedt af Viborgs byting i 1487, optræder som vidner eksempelvis Mikkel Digsmed, Nis Madsen Suder, Knud Skrædder, Hans Værkmester, Nis Smed i Spedalsk-hedsgården, Mads Overskærer og Jes Tømmemager.¹¹² En samling af alle belæg fra tiden 1438-1538 giver 20 betegnelser på håndværk. Flest personer er der, sikkert i overensstemmelse med virkeligheden, med tilnavnet suder, skomager, skrædder og smed. Suder er det gamle ord for skomager, og det er benyttet i kilder fra tiden 1454-1507, mens skomagere først forekommer i 1514. At tiden virkelig havde et stort forbrug af sko, vidner det arkæologiske materiale fra danske middelalderbyer om. Smed og skrædder har de fleste også skullet bruge. Bartskeereren, som kun nævnes en gang, har derimod sikkert kun klippet og raget finere kunder.

Blandt de indicerede Viborghåndværk er kun ét, der beskæftigede sig med fødevarefremstilling, nemlig bageren, som jo også nævntes i byloven. Klæde i ruller kunne skæres til af overskæreren og sys af en skrædder. Læder forarbejdes til sko af sudere/skomagere, og med læder arbejdede også skinderen, remmesnideren, som skar læderremme ud, og tømmemageren. Det fineste metal blev smedet af guldsmede, som der i øvrigt i 1503 var to af i byen. Af de almindelige smede er allerede nævnt en, nemlig ham der omkring 1527 kom for skade at slå en mand ihjel med en stålstang. Andre smede var specialiserede som klejnsmed, kedelsmed, dig-smed og vejlsmed. En virkelig specialist var værkmeisteren, der, som netop nævnt, træffes i et bytingsvidne fra 1487. Han stod for tidens almindelige skydevåben, armbrøsten. Også inden for våbenbranchen var sværdfejer den, der forfærdigede sværd og knive. Af bygningshåndværkere nævnes kun en murermester og en glarmester, skønt der selvfølgelig har været flere. En tømrer og en snedker har ikke kunnet undværes. Brænderen stod formentlig for at brænde teglsten.

Der er ikke bevaret nogen form for bygningsregnskaber fra perioden, men da Niels Clementsen i 1507 lånte penge til en Jep Murermester, har denne måske arbejdet for ham.¹¹³ Viborgs endnu stående verdslige og gejstlige bygninger vidner om, at der har været arbejde nok for bygningshåndværkere. Bygningsmaterialer kom tildels fra omegnen: kalk kunne man vel allerede hente ved Daugbjerg og Mønsted, træ kom fra skovene omkring byen, og tagrør skar borgerne blandt andet i en dam på bymarken ved Loldrup, som det omtales i et dokument fra 1488.¹¹⁴ Murstenene fremstillede både borgere og gejstlige på egne teglværker.¹¹⁵ Gråbrødre kloster inde i byen rummede på reformationstiden såvel en kedelsmedje som et »lille« teglværk, men ellers lå teglgårdene ude på bymarken.¹¹⁶ 1498 nævnes en teglgård ved enden af Søndersø, som nok har været byens egen. I 1523 blev den overladt til Sortebrødre klosteret som »brugelig hævde« mod, at munkene forpligtede sig til at nedbryde deres eget teglværk og på favorable betingelser sælge mursten til borgerne. Indbyggere i Viborg skulle dels have en skilling rabat ved køb af 100 sten, dels skulle der ved køb af 100 sten leveres 120.¹¹⁷ Denne omlægning med dens tilsyneladende rigtig gode ordning for borgerne var vist nok fremkaldt af overkapacitet på markedet. Johannitterne i Sankt Hans kloster havde nemlig også først i 1500-årene meldt sig som brændere og

havde opført et teglværk, måske nord for Nørresø i nærheden af Nørre Teglværk. Det blev borgerne særdeles utilfredse med, men Christian II og dronning Christine mæglede i sagen, og man opnåede et forlig i 1518-1519.¹¹⁸

Den egentlige grund til overproduktionen inden for teglværksindustrien skal nok søges i det faktum, at en brand i 1501 i byen startede en stor efterspørgsel efter tegl. Dette må have sat alle i gang med at opfylde et behov, der så imidlertid blev dækket i de kommende år.

Det daglige liv

Inden for Viborgs volde lå købmændenes og de adeliges fornemme stenhuse side om side med de mange gejstlige institutioner og huse samt håndværkernes mere beskedne boliger. Fællesskab betød meget, man var tæt på hinanden, og der var institutioner som eksempelvis byens badstue, hvor høj og lav mødtes.¹¹⁹ Man anså omtrent det at gå i dampbad som lige så vigtigt som mad og drikke, og enhver by med respekt for sig selv havde mindst et offentligt bad. Kilderne viser klart, at her svedte mand og kvinde, købmand, håndværker og fattig sammen.

På den anden side eksisterede der markante forskelle inden for byen. Gik man op og ned ad gaderne og kiggede ind i de enkelte bygninger, opdagede man hushold af meget varierende størrelse og sammensætning. I nogle huse levede enker eller enkemænd, men de fleste indbyggere boede sammen som par. Kannikkerne, som jo var underkastet cølibat, havde ofte hjælp af en husbestyrerske. En kilde fra 1505 omtaler »borgernes svende og tjenestefolk«. ¹²⁰ Tyendet, svende, karle og piger, boede i de huse, hvor de tjente og var underkastet husbonds myndighed. Dronning Christine besøgte i 1505 byens største hushold, nemlig bispens, hvor hun spenderede en mark i »stegerhuset«. ¹²¹ Bispegården rummede altså en særlig køkkenafdeling med personale, og det samme gjaldt sikkert nogle af de højadeliges huse. De rige købmænd havde på samme vis mange tjenestefolk i deres brød, mens håndværkerne fik hjælp af et antal svende og lærlinge. Gennemgående var der dog nok, som vi ved det andre steder fra, tale om husholdsenheder af overskuelig størrelse med en mand, en kvinde, deres børn og et par tjenestefolk.

Det er altid mændene vi ved mest om. Af og til træffer vi en aktiv kvinde i gavebrevene til gejstlige institutioner. ¹²² I 1409 overdrog enken Katrine Hedvigsdatter en saltkedel på

Barnestøvle af læder fra 1300-tallet fundet i en brønd. Foto: Lars Guldager.

Læsø til Viborg domkirke, mens Anna Nis Laurissen i 1493 gav en et-års kvie til Sankt Hans kloster.¹²³ Det fortæller os imidlertid kun, at kvinder som mænd søgte deres sjæls frelse ved fromme gaver. Et brev fra 1475 viser mere konkret lidt af den materielle side af kvinders dagligdag. Maren Mortensdatter, der var enke efter Nis Furbo, lejede dette år af domkirken den jord, som hørte til en øde gård nede ved Viborg sø. Til gengæld skulle hun årligt give to skilling i leje til

Del af middelalderlig ovnplade af norsk klæbersten fundet i Viborg ved udgravning i det gamle Svaneapoteks kælder. Motivet er Eva der spinder uld. Foto: Lars Guldager.

Der var badstuer i alle danske byer i middelalderen. Først i 1537 har vi dog en henvisning til én i Viborg. Her ser man kvinder i badstue, og en mandlig »kikker«. Tysk træsnit fra 1545.

domkirken. Undtaget var kun en kålgård, en have, der blev dyrket af kantoren mester Kjeld.¹²⁴ At kvinder var aktive i havedrift nær ved søen fremgår også af et andet ti år yngre brev. Af brevet fremgår det, at Else Yttis, Ytti Jessens enke, sammen med sønnen Jes låner otte mark penge af en præst i Viborg. Til gengæld pantsætter de et stykke kålgård, som sammen med andre kålgårde lå i Sankt Mortens sogn, ned mod søen.¹²⁵ For enker efter småfolk og håndværkere har det været af stor betydning selv at kunne avle lidt til eget forbrug og måske oven i købet kunne sælge lidt på torvet. På den anden side bevidner kilden jo også præstens interesse i haven. Alle i Viborg, adelige, købmænd og småkårsfolk, skaffede sig kålgårde, hvis de fik mulighed for det.

De rige borgere kan man følge som handelsmænd i toldregnskaberne, og man kan se, at de opnåede positioner som rådmænd og borgmestre og optrådte på landstinget. Nogle af dem flyttede fra by til by for at sikre sig bedre forhold. I 1406 hører man om borgeren Peder Jensen, der da boede i Randers, men som var flyttet fra et dyrt stenhus i Viborg vest for Sankt Hans kirke.¹²⁶ Visse personer forstod kunsten at kravle op ad i samfundet fra stilling til stilling. Et godt eksempel på det er Niels Skriver, der fra 1472 fungerede som skriver ved landstinget. I 1479 var han blevet så kendt i byen, at han blev udnævnt til byfoged og som »tingholder« afholdt bytinget. I 1483 avancerede han på landstinget og blev »hører«, dvs. kom til at indtage en funktion som leder af landstinget i landsdommerens fravær. De højadelige landsdommere var bosiddende langt borte fra Viborg på deres herregårde, så det var praktisk med mænd i byen, der kunne overtage hvervet i deres fravær og holde styr på papirerne. Til og med 1496 havde Niels Skriver både byfogedens og landstingshørerens stilling, og i 1498 var han nået endnu et trin op i byens hierarki og smykkede sig med borgmestertitel. Ved sin død kort efter år 1500 fremstod han rimeligvis som en af byens rigeste mænd. Da enken Mette i 1504 afhændede hans arv, ser man, at han blandt andet havde besiddet en fæstegård i Vrove i Fjends herred. Niels Skriver var fra en beskeden position nået til en næsten adelig levevis med eget landgods.¹²⁷

Landstinget blev i 1400-årene ganske domineret af viborgenserne, og adskillige borgere gjorde som Niels Skriver og sikrede sig posten som landstingshører. Thomas Vilde var landstingshører fra 1422 til 1438, og han forekommer 1441 som rådsherre og blev 1445 borgmester. 1442 nævnes han som væbner. Landstingshørere var også først i 1400-tallet rådmænd Niels Krag og senere borgmester Anders Nielsen. Hvervet som landstingshører har formentlig indbragt en god fortjeneste, da indehaveren måtte tage penge for at ekspedere sager for klagere på tinge. De største penge kunne man dog lave ved handel. Poul Abildgaard, der var borgmester i en lang periode fra 1470 til 1495, er utvivlsomt, på trods af det adelsvåben han førte, netop et eksempel på en mand, der havde tjent sin formue på handel. Når Abildgaard valgte at tage sig en kone fra Ribe, er det i al fald nærliggende at formode en sammenhæng med kommercielle forbindelser til denne by. Efter Abildgaards død afhændede enken i 1496 et »stenhus« i Stenbogade i Ribe, som hun hav-

de arvet efter sine forældre, til en stedlig købmand og dennes hustru. Købssummen var 200 mark og en såkaldt »høvisk foræring«, som købmandskonen i Ribe skulle udrede. Foræringen bestod i en kjortel, en kåbe, en sølvstob, en guldring og en sølvske.¹²⁸

Under laget af rige købmænd befandt den øvrige befolkning sig. Håndværkerne var en broget skare. Guldsmedene kunne konkurrere med købmændene i rigdom, og det var sikkert ikke tilfældigt, at en af de to opkøbere af korn fra det skib, som Niels Clementsen havde liggende i Hjarbæk i 1506, var guldsmeden Hans Brun. Andre kan ikke have haft meget til dagen og vejen, men de var dog trods alt respekterede medlemmer af samfundet. Det var straks mere kompliceret for de fattige, der hele middelalderen igennem forekommer hyppigt i kilderne. De måtte tjene deres dagløn ved de forskellige arbejder. I april 1505 fik dronning Christine en hund som gave i Viborg, måske af bispen, som hun besøgte. I den forbindelse nævnes det, at en »fattig mand« fik seks skilling for at føre hunden fra Viborg til dronningens næste opholdssted Randers. Den viborgensiske hund kom i øvrigt med hjem til dronningens slot Næsbyhoved ved Odense, hvor stald drengen en uge efter fik udbetalt et beløb for en lænke til den.¹²⁹

Tiggeri var udbredt, og det var en kristenpligt at hjælpe de fattige med gaver. Niels Pedersen Gyldenstjernes testamente fra 1456 nævner ganske karakteristisk, at han gav de fattige i Viborg 200 tønder øl.¹³⁰ De ringest stillede i byen havde dog elendige kår i første del af 1400-årene. Der var ingen institutioner, der kunne hjælpe dem. I Aalborg oprettede man 1431 et helligåndshus, for, hedder det, at hjælpe fattige og vansføre, da der ikke fandtes noget sted for dem i hele Viborgs bispedømme. I anden del af 1400-årene og i 1500-årene blev der, som omtalt ovenfor, oprettet institutioner i Viborg, der skulle sørge for klæde, føde og senge til de fattige.

Mange af byens beboere skaffede sig tilskud til husholdet fra deres kålgårde, haver og lodder i bymarken. En del brændsel fik man eksempelvis fra bymarken i form af tørv. I 1498 var der en sag for bytinget, fordi bispens foged var utilfreds med borgernes tørvegravning ved Asmild.¹³¹ De adelige, de gejstlige og nogle borgere ejede fæstegårde på landet, hvis bønder hvert år leverede afgifter i korn og andre fødevarer til deres herrer, men alle indbyggere i Viborg var dog henvist til at købe noget af de handlende. Et indtryk af en velsitueret borgers indkøb giver en liste over varer, som

Fremstilling fra 1450-1475 af Sankt Morten, der deler sin kappe med en fattig mand. Viborg havde fattige som andre middelalderbyer. I 1527 siges det, at gaderne i Viborg var fulde af fattige, der lå her dag og nat. Det skyldtes angiveligt bybrande og byens centrale placering midt i landet. Kalkmaleri i Tuse kirke på Sjælland. Foto: Axel Bolvig.

Viborgkøbmanden Poul Abildgaards enke Katrine Madsdatter fik leveret fra en Ribekøbmand i 1496.¹³² Af stoffer modtog hun et stykke uldklæde, vævet i Naarden i Nederlandene, til 11 mark, et stykke af det grove klæde »sardug« til fire en halv mark samt en bylt lærred til to mark. En tønde sild kostede tre en halv mark og en dromt (dvs. over 200 liter) humle to mark fire skilling. Til fastetiden, hvor man jo ikke spiste kød, modtog hun yderligere tre tønder sild og to kander olie. Olien skulle erstatte det vanlige smør, som heller ikke blev brugt under fasten.

Hvor meget, man kunne købe, var naturligvis forskelligt for rig og fattig. Nogle brugte sølvske som Viborgkannikken Niels Andersen, andre klarede sig med træskeer.¹³³ Da den hovedrige Mourids Nielsen Gyldenstjerne i 1493 kom til Viborg spiste han hvedebrød og drak tre kander rhinskvin.¹³⁴

Begge dele var sager, som kun velhavere nød. Lidt senere på året sendte samme adelsmand sin skriver helt oppe fra Ågård i Han herred til Viborg for at købe krydderier for en guldgylde. De eksotiske krydderier, importeret fra Østen og Afrika, var udprægede overklassevarer.

Nogle varer havde et mere demokratisk tilsnit. Det nederlandske uldklæde, som blev købt af Katrine Madsdatter, var ganske dyrt, men meget tyder faktisk på, at udenlandske tekstiler i 1400-1500-årene blev almindeligt brugt i den danske befolkning. Landsdommer Niels Clementsen solgte i 1500-årenes første årti mange slags klæde i Viborg og andre steder i Nørrejylland, bl.a. *medelbusk* fra Middelburg, *leysk* fra Leiden, *nerst* fra Naarden og *hornsk* fra Hoorn, og omkring 1530 kunne byens borgmester Per Trane notere i sin regnskabsbog, at han havde solgt 18 alen *engelsk* klæde til adelsmanden Ejler Lykke.¹³⁵ At de fremmede klædetyper har været handlet i Viborg fremgår af en række fund af såkaldte klædeplomber, kvalitetsmærker, som klæderullerne blev forsynet med på deres fabrikationssteder. I Viborg sindssygehospitals have er der f.eks. fundet en plombe fra Leiden. Andre plomber fra Viborg stammer fra Ypern, Göttingen og Hamburg. Viborgenserne har sat pris på god udenlandsk kvalitet.

Almindelige forbrugsvarer var korn, kød, smør, fisk, salt, øl og brænde samt køkkentøj. Handlen med disse varer angik alle, så det var en sag, som byrådet søgte at regulere. I 1488 slog rådet f.eks. fast, at salttønderne på Viborgs torv hidtil havde været »meget for små« og for fremtiden skulle rumme otte skæpper.¹³⁶ 1524 var der problemer med tilførslen af honning, brændeved og kul, og byrådet greb igen ind.¹³⁷

Et grundlæggende ernæringsmiddel for hele befolkningen var øllet. Øl drak man til alle måltider. Det blev drukket hjemme, på kroer, på rejse, i gilder og lav og ved uformelle sammenkomster. Fra 1200-årene havde man efter tysk forbillede taget humleøllets nye teknik til sig. Humle og bygmalt gav en krydret smagende øl, som var billigere og lettere at transportere end det gamle porseøl. Det meste humle blev importeret til Danmark fra Mecklenburg, og det var også tilfældet med de fem »sten« (over 25 kg) humle til fem mark, som Jens Petersen fra Viborg i julen 1537 købte af den flensborgske købmand Namen Jansen. Pengene skulle betales på det kommende forårsmarked i Ribe, hvor Jens Petersen sikkert havde tænkt at indfinde sig med en drift okser.¹³⁸ Andre

Fire klædeplomber fra 14-1500-årene fundet i Viborg. Øverst plomber fra Ypern og Göttingen, nederst fra Hamburg og Leiden Foto: Lars Guldager.

Støbte gryder og pander begyndte allerede i 1200-årene at vinde indpas i køkkenet. Malmgryden og -panden kunne være støbt i Viborg. Foto: Lars Guldager.

borgere købte den nødvendige humle fra tyske købmænd i havnen i Aalborg, som det fremgår af Aalborgs toldregnskab fra 1518.¹³⁹ Adskillige borgere og gejstlige institutioner i Viborg havde dog også egen avl af humle i »humlegårde«.¹⁴⁰

Skønt bryggere omtales særligt i byloven af 1440 kan ølbrygning ikke kaldes et håndværk, men udgjorde snarere et led i husholdet. I bryggerserne brugte man forskellige kar og en bryggerkedel, hvori vandet blev varmet og urterne kogt. Man bryggede til eget forbrug, men nogle solgte også. I 1491 indgik borgmestre, rådmænd og alle byens indbyggere en overenskomst om at forbyde indførsel af øl fra andre steder i Danmark.¹⁴¹ Straffen for at overtræde dette hjemmemonopol var øllets konfiskation og en bøde på tre mark til både byen og kongen. 1524 vendte byens råd sig mod, at »provster, kannikker, præster, ridefogeder og bønder« købte korn op på landet for at brygge øl til salg i tønder, og med kongens hjælp blev der udstedt forbud, så de kun måtte købe til eget forbrug.¹⁴²

Nærmere om bryggeraktiviteten i Viborg fortæller en bevaret liste over »cise«.¹⁴³ Cise eller accise er en skat på øl, som blev indført sidst i 1400-årene og øget under Christian II i 1516 og 1519. Viborglisten stammer muligvis netop fra

1519, men kan dog også være fra et af Frederik I's første regeringsår, omkring 1524. Den rummer navnene på 45 personer i Viborg, der erlægger afgift af malt importeret til ølbrygning. De fleste af bryggerne boede i Sankt Hans og Sankt Mogens sogne, og det er ganske klart, at der i mange tilfælde var tale om folk med andre indtægtskilder. Man kan blandt dem identificere købmænd og håndværkere. Nogle, særlig storkøbmændene, bryggede hver måned. Andre, som f.eks. Anders Skrædder og Mikkel Skrædder, kun en eller to gange om året.

I alt betalte bryggerne for 759 byskæpper og fem skæpper malt (en byskæppe = seks skæpper). Da det i de fleste tilfælde fremgår af regnskabet, hvor mange tønder øl, der blev brygget af malten, kan man se, at der gennemgående gik en byskæppe malt på halvanden tønde øl. Det vil sige, at der i Viborg i regnskabsperioden blev fremstillet ca. 1.100 tønder øl. En tønde øl rummede henved 120 liter. 132.000 liter øl var altså viborgensernes forbrug. Regnskabet ser ud til at løbe over to år, så hvis borgerne har betalt skat af al ølfremstilling, og hvis de har overholdt forordningen om ikke at importere øl fra andre steder i landet, har deres årsforbrug været henved 66.000 liter.

Ciseregnskabet oplyser i de fleste tilfælde både den beskattede mængde malt og det kvantum øl, der blev brygget. Heraf fremgår det, at det dels var ensartet øl, man bryggede, dels at det var kvalitetsøl, der blev fremstillet i Viborg. Man brugte nemlig forholdsvis meget malt til øllet. Måske fordi øllet var godt, fortegner listen kun i et tilfælde import af udenlandsk øl, som der ellers også var afgift på. Det var ok-

To stave fra middelalderlig sildetønne fundet ved udgravning i St. Sct. Peder Stræde. På den ene side ser man et indskåret kvalitetsmærke efter hanseatisk standard. Foto: Lars Guldager.

Ølbrygning. Træsnit fra Olaus Magnus, 1555.

sehandleren Per (Peter) Lassen i Sankt Mogens sogn, Niels Clementsens svigersøn, der en kold februar dag betalte en mark for et fad mumme. Et fad svarer til en-to tønder, mumme var en stærk og krydret øl fra Braunschweig. I Viborg har man stort set holdt sig til det gode hjemmefremstillede øl.

Fisk måtte borgerne endelig også have. Det var en hovedspise og i fastetiden omtrent enerådende på bordet. De fleste købte en god del sild fra Skåne eller Limfjorden, men ikke tilfældigt sikrede staden sig i byloven fra 1440, at kongen anerkendte dens rettigheder til fiskevande. Man fangede fisk i Viborg sø og i nærliggende søer og vandløb. På by- og lands-ting fik borgerne i 1400-tallets anden halvdel bevis på deres ret til »*frii fiskwatn i all Viborg siø*«. ¹⁴⁴ Kun måtte man ikke overfiske, og 1596 blev det forbudt at fiske med pulsvåder i søen. ¹⁴⁵

Ferskvandsfiskeri drev man også oppe ved Limfjorden. Efter lukningen af Limfjorden i 1100-årene og frem til 1825, da Vesterhavet brød igennem Aggertangen, var den vestlige del af fjorden fersk. Der var derfor god fangst af ål, brasen, helt og aborre her, og man hører løbende om fiskeriet, fordi der stadig blussede kampe op mellem de forskellige interesser. 1488 brød der fiskekrig ud mellem Viborgs borgere og byens kannikker. I Viborg var der da to brødre ved navn Jens og Søren Thersen, som satte deres garn ude i Hjarbæk fjord. Kapitlet henholdt sig til sine rettigheder i Hjarbæk fjord, og hævdede, at brødrenes fiskeri var til skade for deres og de stedlige adelsmænds fiskegårde. Derfor indklagede de dem for det stedlige birketing. ¹⁴⁶ Kannikkerne fik imidlertid modstand af Viborg by, og sagen kom for kongen, der dels opnåede kompromis, dels henskød den til senere behandling. Der er næppe tvivl om, at Jens og Søren og vel også andre viborgensere fortsat sørgede for frisk fisk til byens torv fra fjorden. Den ene af de to fiskere, nemlig Søren, møder vi igen et kvart århundrede senere, i 1513, da han på kongens vegne fik lov at sætte en ruse i Virksund mod en afgift på halvdelen af fangsten. ¹⁴⁷ Byen og dens borgere fik forsyninger ad mange kanaler. Visse varer som det nederlandske klæde eller den mecklenburgske humle kom langvejs fra. De basale varer som kød og fisk stammede imidlertid fra byens nærområder. Og en egenproduktion af fortrinligt øl sikrede, at man ikke behøvede at købe denne nødvendige vare udefra. På samme måde var Viborgs egne marker af stor betydning for byens trivsel.

Bymarken

af Hans Krongaard Kristensen

Viborgs markjorder var usædvanligt store – 5.665 ha – og det er større end ved nogen anden dansk købstad. Arealet er udregnet med de grænser, som fandtes før kommunesammenlægningen i 1970. De stemmer ret nøje overens med en senmiddelalderlig skeldragning, hvorimod det er usikkert, om de kan føres tilbage til den tidlige middelalder.

Ved middelalderens slutning boede der næsten ingen mennesker på den store mark, men der optræder nogle stednavne, som tyder på at der tidligere må have eksisteret selvstændige bebyggelser. Vintmølle sø hed tidligere Gliptrup sø og er altså opkaldt efter et »torp«, Gliptrup. Torpnavnene, som med tiden er blevet til endelserne: -rup, -drup og -strup, er udflytterlandsbyer oprettet i tiden 800-1300. Bebyggelsen Gliptrup forsvandt inden senmiddelalderen, men i 1400-tallets kildemateriale nævnes også Gliptrup mark, der formentlig har ligget mellem Vintmølle sø og Vedsø. Helt mod sydøst lå Skaber eller Skabert, hvor der sandsynligvis også var en bebyggelse, der har givet navn til Skaber mølle og til den lille skov Skaberris eller -krat, som strakte sig mellem Søndermølle og Vedsø på begge sider af skellet mellem Viborg og Asmild. En eng mellem Skabert og Rindsholm er omtalt i 1530,¹ og alt tyder derfor på at lokaliteten Skabert har ligget lidt nord for Rindsholm tæt ved grænsen mellem Viborg mark og Asmild sogn.

Den sorte Død i midten af 1300-tallet og de efterfølgende pestepidemier kan være årsagen til, at bebyggelser er gået tabt på Viborgegnen. Lige nord for Viborgs mark lå kirke-landsbyen Navntoft. Her hærgede pesten så alvorligt, at kirken blev nedlagt.² Da skellet omkring Viborg blev draget i 1499, blev linien lagt kun 700 m syd for kirketomten, så her kan man vanskeligt forestille sig andet, end at den skar gennem det oprindelige ejerlav ved landsbyen i Navntoft.

I følge Chr. Erichsøn skulle der have været en kirke ved navn Sankt Mogens på Viborg mark ved Bjerringholm.³ Der er aldrig fundet spor heraf, så eksistensen er nok ret tvivlsom; men til gengæld optræder stednavnet Fristrup i forbindelse med den underlige enklave, som findes her mod nord-

øst. Her findes Fristrup høj, man krydsede bækken mod nord ved Fristrup vad og på den anden side i Rødding sogn fandtes Fristrup øde.

Vi skal nok forestille os, at der i tidlig- og højmiddelalder var en række små landsbyer på egnen, og at de bukkede under for krisen i 1300-årene. Da levevilkårene blev bedre i 1400-årene vendte man imidlertid ikke tilbage til tiden forud, hvilket snart skulle give anledning til konflikter.

I senmiddelalderen var bymarken stort set tømt for bebyggelse på nær måske et par teglgårde og én eller to vandmøller. Helt mod syd mellem Vintmølle sø og Vedsø lå der sandsynligvis også en større ejendom kaldet »St. Michaelis eller Spedals Jord og Mark«, der omkring 1500 tilhørte domkapitlet. Jorden blev drevet fra en gård i området, Sankt Mikkels hospitals gård.⁴ Det store agerland rundt om byen blev derimod dyrket af folk bosat i Viborg. Med ca. 2,5 km fra byvolden til de yderste agre har avlsbrugere, som bylandmændene kaldtes, brugt meget tid til transport.

Den store strid

I slutningen af 1400-tallet verserede der gennem lang tid stridigheder omkring bymarken, ja i virkeligheden var der tale om to konflikter, som byen havde med henholdsvis bispen og domkapitlet. Striden drejede sig i høj grad om markens yderområder og havde nok sin oprindelse i usikkerhed om ejerforholdene efter krisen i 1300-tallet. Dog ved vi, at allerede i 1216 var der en konflikt mellem byen og kapitlet om bymarken.⁵

Den kendte strid mellem byens borgere og domkirkens præster var muligvis i gang i 1479 og drejede sig om Viborg bymark, særjord, toft, ager, eng, fiskevand og markjord.⁶ Et nyt spørgsmål blev inddraget i 1487, da borgerne hævdede, at der aldrig tidligere havde været byggested ved Søndersø ende, hvor bispen og nonnerne i Asmild havde ladet bygge.⁷ Året efter udstedte Viborg byting en erklæring, et såkaldt lovhævd, på bymarken. Erklæringen angav skellet til at gå fra Søndermølle og gennem Skaberris til Vedsø, mens det i nordøst gik østpå til Lusehøj – formentlig Lusehøj i Rødding sogn. Desuden påstod lovhævdedet, at byen havde frit fiskevand i hele søen.⁸

Angivelsen var dog lidt for upræcis, så i 1491-92 blev forskellige grænser omkring Nørremølle angivet i diverse tingsvidner foranlediget af henholdsvis byen og domkapitlet.⁹

Striden blev tilspidset i 1498, efter at nogle borgere havde gravet tørv syd og øst for teglgården ved Søndersø ende, i hvad de opfattede som Viborgs rette mark i modsætning til bispens foged på Asmild, der lyste vold over dem på birke-tinget i Asmild.¹⁰ Herefter blandede domkapitlet sig også i diskussionen om Søndermarken og stillede krav både på jorden mellem Gliptrup sø (Vintmølle sø) og Skaber mølle (Rindsholm mølle) samt på fiskerettighederne i Vedsø og Gliptrup sø.¹¹

Gang på gang i den følgende tid fik parterne nu forskellige instanser til at vidne for deres standpunkt, og sagen fik først en afslutning da Viborgs borgere i slutningen af 1498 appellerede til kong Hans, som sammen med rigsrådet nedsatte en kommission til at få skabt ro.¹² Den 11. maj 1499 foretog man så en meget grundig skeldragning, der udførtes

Algestenen. Stenen er rejst i trepunktsskellet mellem Viborg mark og sognene Fiskbæk og Vorde. Den er omtalt første gang som skelsten i 1488 under navnet Halgadsten. Foto: Lars Guldager.

af syv sandemænd fra fire forskellige herreder omkring Viborg.¹³ Der blev gjort et omhyggeligt arbejde med at rejse skelsten – stenet og stablet – så skellinien kunne fastholdes, hvorefter skellet blev angivet meget detaljeret i et landstingsvidne. Denne grænse stemmer, så vidt man kan følge forløbet, ganske godt med det fra nutiden kendte skel.

Skellet

Bymarkens skel fik et forløb, som det ses på kortet side 12. Skelbeskrivelsen starter ved Søndersøende, hvor man følger en bæk op gennem et kær og en mose. Herfra går skellet op over Arnbjerg, der nok er det nuværende bakkeparti med Melhøj på toppen, og følger derpå nogle veje til Vedsø Flasker, vel hvor jernbanen tangerer søen. Skellet går gennem Vedsø midtstrøms og op ad bækken til Vintmølle Sø og videre langs Kolbæk. Gennem en mose når det frem til og uden om Bymændsris, det nuværende Viborg Krat. Herfra går skellet nordpå gennem det nu opdyrkede Møgelkær og videre til en bæk, Jegstrup Bæk, der følges til Kirkebæk. Skellet går videre til Halgadstenen, i dag Algesten, hvorfra det går stik øst til Løvelvej, nuværende hovedvej A 13, derefter sydpå med vejen til »lulvad« og med Mikkelsbæk næsten til Nørresø. Ved Nørremølle drejer skellet op langs Nørremølle Å til Loldrup Sø, hvor det følger en ny bæk østpå til Fristrup Vad. Herfra går det sydpå til den gamle Randersvej, hvorefter det følger et dige vestpå til Nørresø. Vestsiden af søen til midtstrøms var byens.

Ved fastlæggelsen af skellet gik man uden om det omstridte område mellem Søndermølle og Søndersø ende, som derved kom under bispen og nonnerne i Asmild. Ved Vedsø og Gliptrup fik borgerne medhold, og ved Nørremølle kom i hvert fald nogle af de omstridte lokaliteter til at ligge inden for bymarken. Alle problemer var dog ikke løst med skeldragningen, idet der stadig var forskellige opfattelser af ejendomsretten til de enkelte dele af bymarken. Dette blev afklaret ved et forlig i 1503 foranlediget af kong Hans.¹⁴ Forliget indebar, at der skulle udlægges 14 agre både til ærkediakonatet og kantoratet samt syv agre til hvert af de 12 almindelige kannikkepræbender. Disse agre skulle indgå i fællesdriften i modsætning til »St. Lauritz Lykke og St. Michaelis eller Spedals Jord og Mark«, der også tilhørte kapitlet, men lå uden for fællesskabet. Desuden fik domkirkens bygningsfond 18 agre ved Kat-

mose. Det var den dyrkede jord. Hvad byen og domkirken havde haft i fællesskab af udmark, øde byggesteder, skov, krat eller fiskevand og enge, skulle de fortsat være fælles om.

Markens brug

Den sidste bemærkning om de fælles arealer i forliget fra 1503 fortæller ganske godt, at marken bestod af meget andet end agerjord. Den dyrkede del lå koncentreret omkring byen i hvad der fra midten af 1500-tallet kaldtes Nørremarken og Søndermarken. Antagelig har det dyrkede område i senmiddelalderen svaret til det, vi kender fra 1800-tallet begyndelse – et bælte uden om byen med en bredde på 2-2,5 km. Jorden var opdelt i de traditionelle smalle, men langstrakte agre, der var samlet i større enheder, hvoraf nogle havde navne som Hommeldal, Rosenagre og Gallehøj toft.

Uden om agerjorden lå det ganske store udyrkede område med eng og skov, fiskevand og fægang og mulighed for tørvegravning og lyngslæt, som det omtales i samtidens kilder. Skoven var dog på retur i senmiddelalderen, og kun Bymændsris og Skaberkrat er nævnt. Skaberkrat blev ved skeldragningen i 1499 delt mellem Viborg og Asmild, og delingen blev bekræftet igen i 1550. Trods forsøg på at frede de to skove i 1570'erne lykkedes det kun for Bymændsris, det nuværende Viborg krat.¹⁵ På nordsiden af Vedsø omtales lidt skov i 1498, og vest for byen var der også lidt krat i Margrethelund.¹⁶

Langs markens skel lå der store fugtige arealer, enge, kær og moser. Ved Søndersøs ende tales der både om kær og mose; langs skellet til Finderup og Ravnstrup sogne lå det store Møgelkær. Længere nordpå var der et kær langs med Jegstrup bæk, i 1570 omtalt som Rådmandsenge, og ved Nørremølle lå der enge, som også var et stridsemne mellem byen og domkapitlet.

Hedearealerne er kun angivet specifikt i forbindelse med skeldragningen. Området fra Kirkebæk nordpå forbi Halgadstenen og videre østpå lå hen som hede; øst for Loldrup sø og på grænsen til Rødding sogn var der ligeledes hede.

Loldrup og Asmild

Ved skeldragningen i 1499 lavede sandemændene et voldsomt indhug i den nordlige afgrænsning, så den gik uden om Loldrup, idet landsbyen hørte under domkapitlet. Bebo-

erne sognede ved middelalderens slutning til Sankt Nicolaj kirke i Viborg.¹⁷ Efter reformationen kom de under Gråbrødre sogn, og ejerlavet fik med tiden navnet Viborg Gråbrødre landdistrikt.

Det oprindelige tilhørsforhold for den lille enklave kender vi ikke. Den specielle situation er måske opstået, fordi torpet her som det eneste sted ikke gik under i 1300-tallets krise.

Asmild udgjorde et eget sogn, hvor klosterkirken også fungerede som sognekirke. Asmild markjorder var langt mindre end Viborgs, men var i senmiddelalderen opdelt på flere landsbyer og enkeltgårde, som det kendes fra de andre sogne på Viborgegnen. Til gengæld var hele sognet ejet af Asmild kloster og Viborgbispen.

Besiddelser i bymarken

Som det fremgår af forliget i 1503, var domkapitlet en betydelig grundejer dels med særjord ved Sankt Mikkels hospitals gård i syd og Sct. Laurentii løkke nord for byen, dels med agre rundt om på den øvrige bymark. Bispen havde også et særskilt område senere kaldet Biskopstoft, der lå uden for byvolden på nordsiden af Ll. Sct. Hans Gade. I senmiddelalderen talte man om ladegårdsmarken, idet jorden hørte under Mariaklostrets ladegård, indtil biskoppen i midten af 1400-tallet overtog den.

Johanniterklostret var også en betydelig godsbesidder i bymarken.¹⁸ Dets ladegård lå inde i byen ved Sct. Ibs Gade, og her i nordbyen lå faktisk de nærmeste markjorder. Hovedparten af godsmængden i Viborg var vistnok overgået til klosteret i små bidder – nogle få agre ad gangen spredt over hele marken. Det ser dog ud til, at johanniterne ved mageskifter forsøgte at få jordene koncentreret i Nørremarken. Også andre gejstlige institutioner som Sankt Mogens og Sankt Hans kirker, der indgik et mageskifte i 1448, ejede jord på bymarken.¹⁹

Desværre kender vi stort set ikke noget til borgernes besiddelser, eller hvem der egentlig dyrkede de forskellige agre. Eksempelvis skal man næppe tro, at de enkelte kanniker selv har stået for driften af deres syv agre. Måske blev jorden forpagtet ud til de egentlige avlsbrugere, som tilfældet var i 1600-tallet. Landsdommer Niels Clementsen skaffede sig også jord i Viborg mark, hvoraf kongen endog fritog ham for skat og afgift til byen. Så efter hans død skyndte borgmestre og råd sig naturligvis at inddrage jorden.²⁰

På vej mod reformationen

af Per Ingesman

I religiøs henseende er det særlige ved senmiddelalderen det, som man har kaldt »demokratiseringen« af det religiøse liv, og som utvivlsomt bl.a. hænger sammen med Den sorte Døds virkninger. Denne demokratisering betyder, at almindelige mennesker, og her ikke mindst købstædernes borgere, begynder at gøre sig stærkere gældende inden for det religiøse område, hvor gejstligheden og adelen før havde været dominerende.

Også kirken som institution havde en anden position i senmiddelalderen, end den havde haft tidligere. Hvor kirken i vikingetid og højmiddelalder endnu var under etablering og opbygning, var den i senmiddelalderen en færdigudbygget institution, der var dybt indfældet i det danske samfund. Den var blevet en rig og mægtig samfundsinstitution, så rig og mægtig, at det vakte misnøje, ikke mindst i en situation, hvor lægfolkets religiøse behov, og dermed dets krav til kirken, var stigende. På den måde kom udviklingen i senmiddelalderen til at lede frem mod reformationen.

Domkapitlet i senmiddelalderen

Domkapitlet i Viborg var fra begyndelsen af 1100-årene et regulært kapitel, der fulgte augustinerkorherrernes regel. Det adskilte sig derved fra de såkaldte sekulære kapitler i

Relieffer med scener fra Kristi lidelseshistorie. Træskærerarbejdet stammer sikkert fra domkirkens kor, hvor kannikerne havde deres stole. Foto: Poul Pedersen.

Slesvig, Ribe, Århus, Roskilde og Lund. Her levede kannik-kerne ikke længere i et klosterlignende fællesskab, den fælles ejendomsbesiddelse var delvis ophævet, og den enkelte kannik havde fået sin særlige formueandel, sit præbende, som han skulle leve af. Det gjorde et kannikkeembede økonomisk attraktivt, og interessen for at opløse klosterfællesskabet ved de sidste domkapitler voksede, især i Viborg og Odense, mens Børglum øjensynligt blev betragtet som mindre tillokkende på grund af den afsides beliggenhed og de mindre jordbesiddelser.

Fællesskabet ved Viborg domkapitel blev som omtalt side 73 ophævet i 1440. Med sekulariseringen kom kapitlet til at bestå af tre ledende embeder, prælaturer, nemlig provstiet, ærke diakonatet og kantoratet, samt 12 kanonikater. Hvert af de 15 embeder fik tillagt sin egen indtægt af kirkeligt jordegods, og opgaverne for det nye kapitels ledere blev fastlagt i statutter. Provstens embedsopgave blev, at han skulle være kapitlets »mund og gensvar«, dvs. den, der repræsenterede kapitlet udadtil og talte på dets vegne. Ærke degnens særlige opgave var at tage sig af retslige anliggender. Og endelig fik kantoren ansvaret for gudstjenesterne i domkirken. Statutterne fastsatte, at kapitlet frit skulle have lov at vælge disse tre prælater.¹

Domkapitlets ledere og medlemmer

Sekulariseringen af Viborg domkapitel skabte en række eftertragtede værdige embeder, hvor især provstiet og ærke diakonatet blev springbrædt for ambitiøse gejstlige med adelig baggrund. På posten som provst møder vi f.eks. Hartvig Juel, der endte som biskop i Ribe, Ove Bille, der endte som biskop i Århus, Jørgen Friis, der blev biskop i Viborg, og Knud Gyldenstjerne, der blev biskop i Odense. Blandt indehaverne af ærke diakonatet kan nævnes Erik Nielsen (Rosenkrantz), der senere blev dekan i København og en af de første professorer ved det nyoprettede universitet her.²

Adskillige af de viborgske provster kunne takke kongen for, at de var kommet i besiddelse af deres høje kirkelige embede. Under sit besøg i Rom i 1474 havde Christian I erhvervet det privilegium af paven, at den danske konge skulle have præsentationsretten til de to højeste prælaturer i en række af Nordens domkapitler.³ Viborg nævnes ikke her, men det hænger øjensynligt sammen med, at kongen allerede var kommet i besiddelse af præsentationsretten til prov-

stiet, uden at vi kan sige præcis hvornår.⁴ Det gav ham mulighed for at bruge dette embede som belønning til trofaste embedsmænd, især sekretærer i sit kancelli. Af samme grund var det ikke altid, at indehaveren af provstiet faktisk residerede i Viborg, og f.eks. 1526 ser vi kongen henvende sig til domkapitlet for at sikre, at provsten Knud Henriksen Gyldenstjerne alligevel får sine indtægter.⁵

Det pavelige privilegium til Christian I betød naturligvis en indskrænkning af den ret til frit prælatvalg, som domkapitlerne ellers havde kæmpet ihærdigt for. Men udviklingen i senmiddelalderen gik i retning af, at konge og pave – undertiden i konkurrence, men oftest i samarbejde – i stadig højere grad satte sig på besættelsen af de eftertragtede kapitelsembeder.⁶

I senmiddelalderen var der et mere udbygget administrativt system til hjælp for biskoppen i stiftsstyret, end der havde været før. Udviklingen blev begunstiget af domkapitlets sekularisering, der frembragte en gruppe personer, som var meget bedre egnede til at varetage administrative opgaver, end de gamle regelbundne kannikker havde været. I kilderne møder vi nu kannikker som biskoppelige kanslere, officialer, hospitalsforstandere osv. De personer, der dukkede op i Viborg domkapitel efter 1440, var i det hele taget folk, der var langt mere udadvendte og havde langt større berøringsflade med samfundet end de gamle kannikker. I hvert fald indehaverne af de ledende embeder var mænd, som ofte havde en adelig baggrund, som var i besiddelse af universitetsuddannelse, og som ikke sjældent havde kontakter til de højeste kredse i samfundet. De var standspersoner med egen ejendomsbesiddelse og med egen residens, og derved kom de til at markere sig meget stærkt i Viborgs sociale og intellektuelle liv.

Biskopperne

Omkring år 1400 havde de fleste danske biskopper en forholdsvist beskednen baggrund, men i løbet af århundredet steg det sociale niveau blandt bisperne, hvilket også var tydeligt i Viborg.

Ved år 1400 hed biskoppen Lave Glob (1396-1429). Han tilhørte en adelig slægt, men var ikke særlig fremtrædende. Han er kendt som deltager i mødet i Kalmar i 1397, hvor man indgik den nordiske union, og som deltager i det provinskoncil, der afholdtes i København i 1425. De tre følgen-

Segl tilhørende biskop Lave Glob, der viser de tre vigtigste helgener i Viborg: Maria, Augustin og Kjeld. Men tillige indholder det, forneden i seglet, en fremstilling af biskoppen selv. Efter Diplomatarium Vibergense Tab. I.

Biskop Niels Globs gravsten. Stenen viser biskoppen i fuldt skrud, med bispestav og bispehue og med højre hånd hævet til velsignelse. I stenens hjørner ses symbolerne for de fire evangelister. Efter Diplomatarium Vibergense Tab. II.

de biskopper var givetvis af ikke-adelig herkomst, og vi ved i realiteten intet om deres sociale baggrund. Herman Rynkeby (1429-1437) havde virket som sendebud til Rom for dronning Margrethe og Erik af Pommern og var provst i Odense, da han i 1429 blev valgt til biskop i Viborg. Herman efterfulgtes af en nordmand, Thorlav Olufsen (1438-1451), som Erik af Pommern først havde forsøgt at gøre til ærkebiskop i

Uppsala, men som var blevet fordrevet ved det svenske oprør i 1430'erne. I stedet blev han biskop i Viborg. Som sådan var han ansvarlig for sekulariseringen af domkapitlet i 1440. Thorlav havde en høj stjerne hos Christian I, der i 1451 sørgede for, at han kunne ombytte bispestolen i Viborg med en i sit eget land, Bergen.⁷

Thorlav efterfulgtes af Knud Mikkelsen (1451-1478), der skal omtales nærmere nedenfor. Efter ham er de sidste middelalderlige biskopper i Viborg alle af adelig herkomst. Bemærkelsesværdigt er også, at de alle stammede fra jyske adelsslægter: Niels Glob (1478-1498) var søn af Peder Mogensens til Galtrup,⁸ Niels Friis (1498-1508) var søn af Peder Friis til Irup,⁹ Erik Kaas (1508-1520) var søn af den jyske landsdommer hr. Niels Kaas til Tårupgård og Kås,¹⁰ og Jørgen Friis (1520-1536) var søn af Anders Friis til Haraldskær.¹¹

Bisp Knud Mikkelsen

Knud Mikkelsen var doktor i retsvidenskab fra universitetet i Erfurt og skrev som biskop i Viborg en kommentar til Jydsk Lov, der er berømt som det eneste danske bidrag, vi kender til middelalderens juridiske videnskab. Knud Mikkelsen er således et fremragende eksempel på det videnskabelige niveau, man kunne finde inden for den danske kirke i senmiddelalderen, men også på hvor frugtbar den universitære lærdom hentet i udlandet i heldigste fald kunne udfolde sig på lokal mark.

Knud Mikkelsen¹² stammede fra Århus stift, og vi møder ham første gang i 1421, da han lod sig indskrive ved universitetet i Rostock. Han tog magistergraden ved universitetet i Erfurt i 1425, virkede derefter som universitetslærer på dette sted, og nåede endda så vidt, at han i 1434 blev valgt til rektor for universitetet. I Erfurt tog Knud Mikkelsen doktorgraden i både verdslig og gejstlig ret, således at han kunne vende hjem til sit fædreland udstyret med den fornemme titel *doctor juris utriusque*. Vel hjemme gjorde han lynkarriere i kirkens og kongemagtens tjeneste. I 1440 nævnes han som dekan i København, i 1443 er han på den første af en lang række diplomatiske missioner for Christian I, og i 1445 forekommer han som kongens kammermester. Ganske ekstraordinært fik han, allerede inden han i 1451 blev biskop i Viborg, sæde i rigsrådet.

Denne opregning af Knud Mikkelsens grader og hverv viser, at han må have været en mand med helt usædvanlige

evner. Det fremgår også af hans forfatterskab. Han er måske ophavsmand til et lille skrift om pesten, som var meget udbredt i datiden, men det var dog først og fremmest på det juridiske område, at han gjorde sin vigtigste indsats. Hans hovedværk er de såkaldte »Biskop Knuds Glosser« til Jydske Lov, der indeholder en kommentar til hvert kapitel i den latinske oversættelse af Jydske Lov. Det var faktisk Knud Mikkelsens glosser, der gjorde det muligt for en moderne retshistoriker at afsløre den stærke indflydelse fra kanonisk ret på Jydske Lovs fortale, som man formoder, at Knud Mikkelsens forgænger, bisp Gunner fra 1200-tallet, står bag.¹³ Knud Mikkelsens kommentar synes at have været ret kendt i datiden og toges med, da man kort efter 1500 fik de første trykte udgaver af Jydske Lov.

Bispesædets og domkapitlets besiddelser

Den middelalderlige kirke var i store træk opbygget på den måde, at der til hvert embede lå en bestemt mængde gods og indtægter. Herudover kunne der, f.eks. i et domkapitel, være en bestemt mængde fællesgods, hvis indtægter fordeltes til kapitlets medlemmer efter ganske bestemte regler. At kirken således bestod af mange enkeltdele, der hver havde sit eget gods, gør de kirkelige ejendomsforhold ganske indviklede.

Viborg domkapitel var allerede i den tidlige middelalder blevet en stor og mægtig institution med betydeligt jordegods og udstrakte privilegier, givet kapitlet dels af de danske konger, dels af biskopperne i Viborg. En af de vigtigste besiddelser var Læsø, som kom til kapitlet allerede i 1100-tallet. Endvidere var kapitlet i kraft af biskoppelige gavebreve kommet i besiddelse af en række sognekirker på Fur, i Salling og Himmerland foruden Sankt Margrethes kirke i Asmild. Ved donationer fra adelige havde det erhvervet hovedgårde som f.eks. Fur, Gudingholm, Storvorde og Tjeleris. Hertil kom talrigt bøndergods, som fik ekstra værdi ved de privilegier, som kongen havde givet, f.eks. på at kapitlet måtte oppebære alle kongelige rettigheder – bl.a. alle bødeindtægter – af sine undergivne.¹⁴

I statutterne fra 1440 opregnes meget af det gods og de indtægter, som tilhørte kapitlet. Her var tale om flere mindre herregårde foruden bøndergårde og møller, samt de betydelige indtægter af saltet fra Læsø.¹⁵ Kapitlets samlede gods en halv snes år før reformationen kan anslås til lige knap 400 bøndergårde, hvortil kom Læsø.¹⁶

Vorde kirke hørte til et af kannikepræbenderne i Viborg. Det nuværende alter fra ca. 1615 i kirken stammer fra Gråbrødre kirke i Viborg, hvorfra det i 1813 købtes på en auktion. Foto: Jørn Timm.

Bispesædets gods var endnu mere omfattende end kapitlets. Viborg bispestol ejede umiddelbart før reformationen ca. 600 gårde og møller¹⁷ foruden mange, som tilhørte sognekirkerne, men af bispem blev betragtet på linie med bispesædets eget gods.

Hovedhjørnestenene i den biskoppelige godsbesiddelse og dermed også i stiftets administration var de vigtige slotte og hovedgårde, Hald, Spøttrup, Lynderupgård, Næs, Halkjær, Ovegård og hvad de nu hed. I første halvdel af 1400-tallet sad der lavadelige fogeder og lensmænd på de fleste af bispesædets besiddelser,¹⁸ men henimod år 1500 var der en tendens til at lade de vigtigste hovedgårde bestyre af gejstlige embedsmænd, der var umiddelbart undergivet biskoppen, og kun lade det mere spredte gods og de mindre gårde bortforlene til lokale adelsmænd. Bispesædets omfattende gods blev i store træk administreret af en generalofficer, der residerede på bispegården i Viborg, og en række lokale embedsmænd, kaldet officialer eller provster, der sad rundt omkring på de mindre hovedgårde, normalt med et herred under sig.¹⁹

Vi kan tage det vigtige slot Spøttrup som eksempel. Her nævnes i 1400-tallet lavadelsmænd som fogeder, i biskop Niels Glob's tid (1478-1498) f.eks. en broder til bispen ved navn Oluf Pedersen (Glob).²⁰ På reformationstiden var det imidlertid gejstlige, der administrerede slottet med det underliggende gods. Senere præst i Rødding hr. Anders vidner således i 1549, at »han var først skriver og siden provst på Spøttrup udi lang tid, i to biskoppers tid og tre provsters tid«. Også præsten hr. Laurids i Vejby fortalte, at han havde været skriver på Spøttrup, idet han samtidig havde passet nogle af de sognekirker, der lå til slottet.²¹ Således rationaliserede bispen sin administration ved at lade sine sognepræster tage sig af den.

For både domkapitlets og bispesædets gods gælder, at hovedparten af jordegodset på landet udgjordes af fæstegårde, hvis besiddere betalte korn og andre afgifter i landgilde. Bønderne mødte selv op og indbetalte deres landgilde og andre afgifter enten i Viborg eller på den nærmeste hovedgård. Det skete til bestemte terminer om efteråret, især Mikelsdag den 29. september og Mortensdag den 11. november, hvor byen må have været et sandt virvar af bønder, vogne og husdyr.²² En betydelig del af de naturalier, der kom ind, har biskoppen og domkapitlets medlemmer naturligvis selv konsumeret. Enkelte gejstlige ser også ud til at have forsøgt at konkurrere med borgerne, ved at købe ekstra korn for at kunne handle med øl og ved at opfodre staldøksne. I 1524 forbød kongen efter en klage fra Viborg by, at provster, kannikker og andre køber korn og lader brygge øl, som de sælger ud af.²³

På store bispeslotte som Hald og Spøttrup, hvor der var mange tjenere foruden små garnisoner af tropper, kan det meste af indtægterne fra det underliggende gods nemt være blevet spist op på selve slottet. I hvert fald for biskoppens vedkommende må en del af naturalierne dog være solgt videre. 1462 hører vi således, at biskop Knud Mikkelsen har mistet varer for 400 mark i forbindelse med krigsbegivenheder i Østersøen.²⁴

Enkelte af bispesædets og domkapitlets besiddelser var særligt værdifulde. Det gælder således fiskeriet i Skals å. I et dokument fra 1454 hedder det, at fra fem favne oven for Vosgård og til en skelsten i fjorden har åen »af Arilds dage« været Viborgkapitels fri fiskevand, hvor ingen mand måtte fiske uden med kapitlets tilladelse.²⁵ Alligevel opstod der strid om dette fiskeri. I 1472 hører vi om mænd fra Himmer-

De stærkt befæstede slotte Spøttrup og Hald var Viborg bispestols vigtigste besiddelser i senmiddelalderen. Spøttrup blev skudt i brand under Grevens Fejde, men kunne ikke indtages. Foto: Spøttrup Borgmuseum.

syssel, der har opbrudt kapitlets fiskegård Vosgård, og i 1488 om mænd, der har sat deres ruser således, at fisken hindredes i at gå op til Vosgård. En landstingsdom fra 1489, der bekræftede kapitlets ret til fiskeriet og dets besiddelse af fiskegården Vosgård, kunne øjensynligt ikke stoppe stridighederne, der fortsatte op i 1500-tallet.²⁶

Læsø

Kapitlets vigtigste besiddelse var dog Læsø.²⁷ At denne ø var så betydningsfuld for kapitlet, skyldes først og fremmest den omfattende saltproduktion på øen, der formodentlig gav kapitlet dets største indtægter. Saltproduktionen foregik ved sydning af havvand i store saltkedler, hvortil brændslet fremskaffedes fra de skove, som i middelalderen var udbredte på øen.²⁸ Men også mange andre indtægter kom fra øen. Der blev f.eks. fanget sæler, hvoraf kapitlet fik »flæsk«.²⁹ Og det hændte også, at fremmede handelsskibe strandede og gav indtægter af vraggods.³⁰

Læsø med dens tre kirker, dens birketing og dens fogedgård administreredes af en foged, der enten kunne være et af domkapitlets egne medlemmer eller en udenforstående; i 1489 var det f.eks. en borger i Aalborg.³¹ Det var ganske omfattende opgaver, denne kapitelsfoged havde. Da kannikken Jens Bagge i 1481 overtog hvervet, måtte han bl.a. love at

holde opsyn med saltproduktionen og tilsende kapitlet dets »saltskyld«, at skikke kapitlet det smør, det burde have i »landskyld«, at forvare vraggoods, så kapitlet fik den del, som tilkom det, uden at der dog skete købmændene nogen uret, at notere bøder, som tilfaldt kapitlet, at tage vare på kapitlets skib, mens det var på øen, og at sørge for indkvartering og underhold af medlemmer af kapitlet eller deres bud, som kom til øen.³² Inde på fastlandet brugte kannikkerne havnen i Hjarbæk til at losse deres salt.

De kirkelige institutioner i byen

Domkapitlets og biskoppens ejendomsbesiddelser omfattede ikke blot hovedgårde og bondegårde på landet, men også ejendomme i stiftets købstæder, først og fremmest naturligvis i selve Viborg.

En kilde til stadig strid i den forbindelse var spørgsmålet om skattebetaling. Kirken var traditionelt fritaget for at betale

Kong Hans og hans søn Christian II fra Claus Bergs altertavle i Sankt Knuds kirke i Odense. Portrætterne er udført efter at kong Hans, der ses til højre, var død i 1513. Foto: Weiss & Wichmann.

skat af sit gods, men gjaldt det også i købstæderne? Allerede i 1444 bestemte Christoffer af Bayern efter en klage fra borgerne i Viborg, at gejstlige ikke måtte erhverve ejendomme i Viborg by uden at ville yde de samme ydelser til byen, som andre borgere gør af deres ejendomme. Var der sket køb imod dette, skulle handlerne gå tilbage.³³ Alligevel fortsatte problemerne. I et brev udstedt af kong Hans i 1488 gør kongen vitterligt, at landstingshørerer i Nørrejylland har klaget over, at kannikker og præster køber og tilpanter sig borgernes gårde og øde jorde i Viborg, hvorved kronen mister den skat og de andre afgifter, den skulle have haft af ejendommene. Kongen og hans råder bestemmer derfor, at hvis en kannik eller præst køber eller tilpanter sig gårde eller jorde i nogen købstad, så skal han svare de samme afgifter til konge og by, som den gjorde, der afhændede ejendommene.³⁴

Men også på andre punkter kunne der opstå strid, f.eks. om de retslige forhold. Kirken havde sine egne domstole, som ofte konkurrerede med de verdslige, øjensynligt fordi de i visse henseender var noget mere effektive. En kreditor kunne f.eks. stævne en skyldner for en kirkelig domstol med henvisning til, at skyldneren ved ikke at betale en sum penge, han havde lovet at betale, havde gjort sig skyldig i mened, som var en gejstlig forbrydelse. Den kirkelige domstol ville så stævne skyldneren, og nægtede han at betale, ja, så havde kirken i bandlysningen et effektivt middel til at tvinge den genstridige.³⁵ I 1494 klagede borgmestre, råd og menighed i Viborg til kong Hans over »den store trængsel, som de har af stævning for kirkens dom for de sager, der ej bør at være«. Kongen overvejede sagen og bestemte, at borgere og almue i Viborg ikke måtte stævnes eller tiltales, og heller ikke måtte stævne eller tiltale hinanden, for kirkelige domstole i sager, som rettelig hørte under de verdslige domstole, byting, herredsting eller landsting.³⁶

Sognekirker og klostre, hospitaler og skoler samt kapeller og altre hørte også med til det kirkelige landskab i Viborg. Derfor var biskoppen og medlemmerne af domkapitlet blot en lille elite i toppen af en stor gejstlig gruppe, der til sammen må have udgjort en ganske pæn del af byens befolkning.

Nærmest knyttet til biskop og domkapitel var de mange vikarer, der gjorde tjeneste dels som stedfortrædere for kannikkerne ved gudstjenesterne i domkirkens kor, dels som messepræster ved de mange altre og kapeller i domkirken.

Præsterne ved Viborgs 12 sognekirker må have spillet en vigtig rolle i byens kirkelige liv, men de optræder sjældent i

kilderne. Det er en ren undtagelse, at et enkelt brev fra 1499 nævner hele to sognepræster, både sognepræsten hr. Lage ved Sankt Peders kirke og sognepræsten hr. Jens Nielsen ved Sankt Mortens kirke, og om den sidstnævnte endda kan oplyse hans alder, 70 år.³⁷

De vigtigste klostre i Viborg var som sagt Dominikaner- eller Sortebrødreklostret, Franciskaner- eller Gråbrødreklostret og Johanniter- eller Korsbrødreklostret. Også brødrene i disse klostre har utvivlsomt spillet en meget synlig rolle i byens religiøse og sociale liv. I kilderne er det dog først og fremmest lederne af institutionerne, der optræder. Sortebrødreklostret lededes af en prior og Gråbrødreklostret af en gardian, mens lederen af Johanniterklostret kaldtes enten prior eller forstander.

En enkelt menig korsbroder, hr. Christian Eskildsen, optræder undtagelsesvis i kilderne. Han tilhørte en lokal lavadelsslægt, Basse fra Tjele, og i 25 år, 1453-1478, optræder han så hyppigt i dokumenter fra Viborg by og Viborg lands-ting, at han må have været næsten en institution i byen.³⁸ Han var sikkert død i 1480, da hans halvbroder Laurens Mo-

Kalkmaleri fra Nørre Tranders kirke, malet mellem 1450 og 1475. Sårene viser, at det er en spedalsk person, der forkrøblet af sin sygdom må tigge til livets opretholdelse. Den syge holder en krykke i den ene hånd og en tiggerskål i den anden. Foto: Axel Bolvig.

gensen (Løvenbalk) af Tjele udstedte en stadfæstelse på det gods, som Christian Eskildsen i sin tid havde givet ved sin indtræden i Sankt Hans kloster i Viborg: »i hans velmagt, den tid han først tog ordensklæder på«. ³⁹

At tiggerbrødrene var populære i senmiddelalderen, er der ingen tvivl om. Fra kongeslægten og nedefter i samfundet begunstigede man de to tiggerordner, og netop fordi de var så populære, kom de til at konkurrere med sognepræsterne om lægfolkets gunst. Mange søgte hellere til sortebrødre og gråbrødre end til deres sognepræst, når de skulle høre messe, aflægge skrifte eller vælge deres begravelsessted. På reformationstiden hører vi f.eks. om en fornem adelsdame, Anne Mouridsdatter Gyldenstjerne, der havde sin egen stol i sortebrødrenes kirke i Viborg. ⁴⁰ Især var det dog populært at blive begravet i en af tiggerbrødrenes kirker, ⁴¹ hvilket sognepræsterne var stærkt utilfredse med, fordi de så gik glip af en indtægt fra dem, der ønskede at blive begravet. Egentlige konflikter mellem sognepræster og tiggerordner i Viborg har vi ikke vidnesbyrd om, men sognepræsternes utilfredshed kan ligge bag den villighed, hvormed de siden sluttede sig til reformationen, og hvormed tiggerbrødrene blev uddrevet af deres klostre.

Klostrene opfyldte også funktioner inden for fattigforsorg og sygepleje. Især gjaldt det vist Johanniterklostret, der også kaldtes Sankt Hans hospital. Men derudover fandtes der også et egentligt hospital, Sankt Mikkels hospital, som nævnes allerede kort efter midten af 1100-årene, da Sankt Mikkels kirke blev lagt til det. ⁴² Det er formodentlig dette hospital, som kaldes »de spedalskes hus« i et testamente fra 1263. ⁴³ I 1400-tallets Viborg nævnes foruden Sankt Mikkels hospital også Sankt Jørgensgården, Helligåndshuset og Spedalskeshospitalet, men tilsyneladende dækker nogle af de forskellige betegnelser over samme institution. Hospitalerne havde normalt en gejstlig forstander, der enten kunne være en sognepræst i byen eller et af domkapitlets medlemmer. ⁴⁴ Bystyret var imidlertid allerede i senmiddelalderen stærkt involveret i byens sygepleje og fattigforsorg. Det ses, da kanikken Laurens Skadeland i 1465 gav en gård i Viborg til brug for »fattige syge menneskers ophold«, idet det var borgmester og råd, ikke de kirkelige myndigheder, der fik til opgave at sørge for, at donationen anvendtes efter sin intention. ⁴⁵ Tilsyneladende gik hospitalerne i forfald i løbet af senmiddelalderen, eller også blev de beskadigede under en af de to store brande, der hærgede byen i begyndelsen af 1500-tallet.

Gråbrødregardianen Jens Knudsens gravsten. Her er ingen værdighedssymboler eller våbenskjolde, forstanderen hviler klædt i franciskanernes simple grå dragt. Efter *Diplomatarium Viborgense* Tab. III.

Det religiøse liv

Religionen havde kolossal betydning i middelalderen. Heri adskiller senmiddelalderen sig ikke fra den forudgående periode. Forskellen fra tidligere ligger først og fremmest i, at vi fra senmiddelalderen har så rige kilder, at vi kan danne os et mere detaljeret billede af religiøsitet og dens former, og at vi også kan få et indtryk af, hvad religionen betød for almindelige mennesker.

Af afgørende betydning i den senmiddelalderlige religiøsitet var helgenerne og helgendyrkelsen. Særlig vigtig var naturligvis jomfru Maria, men hun var ikke den eneste. Der var utallige helgener, og de tjente alle som beskyttere og forbedere med en central stilling i hele det religiøse liv, ikke kun det som fandtes inden for kirkens rammer. Helgenernes rolle i almindelige menneskers daglige liv ses f.eks. i bønner til helgener og i opkald af børn efter helgener.

Et andet vigtigt træk er den stærkere frygt for fortabelse og ønsket om frelse, som vel kan være blevet forstærket af Den sorte Døds rædsler. Disse følelser giver sig udslag i en aktiv indsats for at gøre noget for sin egen frelse. Derfor ser man talrige fromhedsmanifestationer, som alle havde til formål at sikre frelsen: donationer til kirkerne, stiftelse af sjælmesse og årtider, deltagelse i processioner osv. Tæt forbundet hermed er den rolle, som tanken om skærsilden og den dermed forbundne erhvervelse af aflad kommer til at betyde.

Lægfolket og kirken

Det er undertiden blevet hævdet, at der var stor forskel på kirkens og folkets religion – at der var et skel mellem elitens mere avancerede religion, som teologerne og gejstligheden stod for, på den ene side og på den anden side folkets langt mere primitive religion, præget af overtroiske, ja, til dels halvt hedenske forestillinger. Dette er utvivlsomt stærkt overdrevet. Nyere udenlandske undersøgelser synes at vise, at det faktisk var lykkedes kirken at bibringe lægfolket en grundlæggende viden om det kristne trosindhold, og at lægfolkets religion i høj grad holdt sig inden for de rammer, som kirken stillede op for menigheden.⁴⁶ Alt andet ville også være mærkeligt, for man skal huske på, at den danske befolkning ved middelalderens slutning havde været udsat for 500 års bevidst kristen påvirkning for at ændre adfærd og tænkemåde.

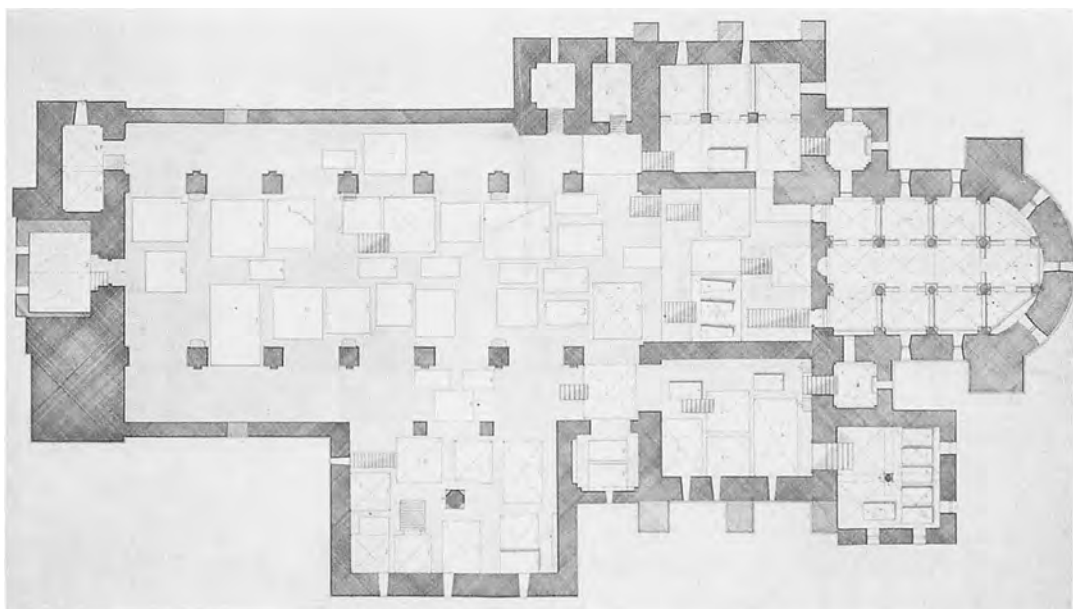

Madonnafigur fra Karup kirke. Dyrkelsen af Maria gik tilbage til oldkirken, men i senmiddelalderen nåede hendes popularitet et højdepunkt. Maria var mennesket, der havde født Guds søn, og derfor den bedste forbeder for mennesker hos Gud. Foto: Lars Guldager.

Lægfolket i middelalderen var ikke blot passive tilskuere til de hellige handlinger, som kirken stod for, men aktive deltagere, f.eks. i gudstjenester og processionser. I hvert fald for de velstående fandtes der mulighed for at skabe et personligt religiøst udtryk inden for kirkens rammer. Det gælder især ved stiftelsen af kapeller og altre og ved oprettelsen af sjælemesser.

Den slags fandtes i alle Viborgs kirker, både domkirken, de 12 sognekirker og dominikanernes, franciskanernes og johanniternes kirker. Byens egne borgere har nok fortrinsvis valgt sognekirkerne og klosterkirkerne til deres stiftelser, mens det i domkirken – ved siden af kirkens egen gejstlighed – først og fremmest var standspersoner, konger og adelige, der stiftede altre og sjælemesser. Mindst seks kapeller og over 20 altre var der i Viborg domkirke,⁴⁷ og antallet af sjælemesser må være løbet op i flere hundrede.⁴⁸

Den fornemste stiftelse i Viborg domkirke gjort af en læg person var utvivlsomt den alterstiftelse, som selveste dronning Margrethe indstiftede i 1393. Til formålet skænkede hun Hald hovedgård til Viborg bispestol, mod at biskoppen til gengæld skulle lade opføre et alter indviet til Vor Frue i domkirken. For dette alter skulle der hver dag til evig tid holdes en sungen messe »af Vor Frue«, dvs. en særlig messe, hvor teksterne handlede om jomfru Maria. Mens messen synges, skal der brændes et lys. Dette skal gøres til gavn for dronningens, hendes faders og forfædres samt hendes venners sjæle. Hvert år på andendagen efter Vor Frue Assumptionis dag, det bliver den 17. august, skal man for alteret gøre dronningens, hendes faders og hendes forfædres *årtid* – en særlig årlig mindegudstjeneste med forbønner for de afdøde sjæle. Og på den dag skal biskoppen servere mad og øl for provsten og kannikkerne, og peblingene – latinskolens elever – skal have en tønde øl og et hundrede brød og mad dertil. Til gengæld skal de om aftenen synge for alteret den sang til Vor Frues pris, som hedder *Ave regina caelorum*, »Hil dig, Himlenes dronning«. ⁴⁹ Der er ingen tvivl om, at det var en dag, som domkirkens gejstlighed nok skulle sørge for at huske.

Viborg domkirke blev i middelalderen den jyske adels foretrukne gravkirke. Talrige murede begravelser fyldte kirkens gulv. I 1864, da domkirkens gulv var frilagt i forbindelse med en planlagt restaurering, udarbejdede muremester Chr. Gulleb en plan over gravene. Næsten alle de gravsten, der har ligget over begravelserne, er gået til i tidens løb.

Relikviegemme fra alteret i gråbrødrernes klosterkirke nu på Nationalmuseet. Det blev fundet, da man i 1813 nedbrød kirken. Hvilke helgener relikvierne stammer fra, vides ikke. Foto: Nationalmuseet.

Viborg domkirke var den jyske adels kirke, hvor man f.eks. havde sine brevkister stående.⁵⁰ Det var også her, den jyske adel gerne stiftede sine årtider og sjælemesser. Vi har bevaret en fortegnelse over sjælemesser i Viborg domkirke, som var indskrevet i en særlig, nu forlængst tabt »messebog«. Den opfører mange danske konger, fra Knud den Hellige til kong Hans, andre personer af kongeslægten samt en lang række adelige. Blandt dem møder man mægtige jyske højadelsmænd som Erik Ottesen Rosenkrantz og Mourids Nielsen Gyldenstjerne, men også lokale lavadelsmænd af den mest beskedne art som f.eks. væbneren Laurids Skadeland til Kastrup.⁵¹

Meget af det gods, som i tidens løb var kommet i domkirkens, domkapitlets og bispestolens besiddelse, var skænket af adelige til gengæld for afholdelsen af gudstjenester. Foruden Hald gjaldt det f.eks. Tjeleris, der skænkedes af et adeligt ægtepar 1392,⁵² Lundegård på Fur, der skænkedes af en ridders enke 1410,⁵³ og Gudumlund, der blev givet af ridderen Lyder Kabels hustru Ida for en evig messe i Viborg domkirke 1425.⁵⁴ Donationer af den art fortsatte næsten frem til reformationen.

Viborg domkirke var et religiøst centrum, hvortil man søgte fra hele stiftet. De mange messelæsninger har tiltrukket folk, det samme har den aflad, man kunne få ved at besøge kirken, og endelig havde kirken et trækplaster i sine talrige relikvier, med den hellighed, der var knyttet til dem.

På domkirkens relikviedage, som var i de sidste dage af juni, blev relikvierne taget ud af domkirkens skatkammer og båret i procession, så alle kunne se dem. Og så er folk utvivlsomt strømmet til fra nær og fjern i stiftet, for at få aflad og for at se klenodier som f.eks. »noget af Vor Frues hår«, »et stykke af de fem brød, som Kristus lagde for de 5.000 mand«, »et rygben af Sankt Peder«, »noget af Sankt Olavs skjorte, som var blodig«, »noget af Sankt Kjelds tænder og ben«, »et tørklæde med noget af Kristi blod på«, »noget af Sankt Villads' bukser« og »noget af Vor Frues mælk«. ⁵⁵

Gildernes religiøse betydning

Det var naturligtvis kun de mest velbeslåede, der kunne stifte egne altre og sjælemesser. Andre behøvede imidlertid ikke at fortvivle. De kunne under mere beskedne former få de samme behov opfyldt som medlem af et af de mange gilder, som florerede i senmiddelalderen, og som ofte havde egne altre, ved hvilke en præst sørgede for at læse messer for afdøde medlemmer.

De senmiddelalderlige gilder og lav havde nemlig ikke kun sociale og økonomiske, men også religiøse formål. De spillede en vigtig rolle ved begravelser af afdøde gildebrødre og -søstre, som takket være gildet sikredes en anstændig begravelse med et stort følge og de nødvendige sjælemesser og årtider. Til gildets alter gik man i procession på bestemte højtider og helgendage, og når der holdtes fester i gildet, indgik f.eks. gildesdrik til jomfru Marias ære.

Desværre har vi ikke bevaret statutter, såkaldte skråer, for nogle af det middelalderlige Viborgs gilder, men vi ved, at der i hvert fald var et Sankt Anna gilde, et Sankt Kjelds gilde, et Sankt Knuds gilde, et Sankt Ursula gilde – det kaldtes også De 11.000 Jomfruers gilde – samt et Skomagergilde. ⁵⁶ Sankt Anna gildet var vistnok et præstegilde, der samlede byens talrige gejstlighed. ⁵⁷ Men i øvrigt er det karakteristisk for senmiddelalderens gilder, at de rummede både gejstlighed og lægfolk. De blev dermed et forum for gejstlighedens påvirkning af lægfolket, og gildestatutter fra andre danske gilder viser tydeligt, at gilderne også havde en funktion som moralske og religiøse opdragelsesinstrumenter.

At det måske ikke altid lykkedes, er så en anden sag. Om Niels Clementsens søn Rasmus Clementsen fortælles 1522, at han opførte sig højest upassende i et gilde i Viborg og bl.a. spildte meget vin. ⁵⁸ I øvrigt var det for nogle af datidens

Maria sætter Jesusbarnet i skole. Riset og ferlen i hænderne på læreren viser, at der toges håndfaste metoder i brug, når det drejede sig om at banke lærdom ind i små skoledrenge. Ingolf Simonsens Samling, Nationalmuseet.

sammenslutninger måske netop det festlige, der spillede hovedrollen. Om et såkaldt »julelav«, der i 1528 var ophørt med at eksistere, og hvis formue befaledes lagt til byens hospital, kan man således formode, at et væsentligt formål har været at holde julefest for lavets medlemmer.⁵⁹

Undervisning

I princippet var undervisning en kirkelig opgave. De ældste skoler fandtes i tilknytning til klostre og domkirker og havde rent kirkelige behov, nemlig uddannelsen af munke og præster, for øje. Af de til domkirkerne knyttede skoler udviklede sig efterhånden de egentlige katedralskoler eller latinskoler, som man siden kaldte dem. Først i senmiddelalderen fik man i købstæderne almindelige skoler, kommunale stadsskoler, der også havde til opgave at lære børnene at skrive og regne.

Viborg har sikkert haft en til domkirken knyttet skole helt tilbage fra bispesædets oprettelse omkring 1060. De efterret-

ninger, vi har om dens middelalderlige historie, er imidlertid meget sparsomme.⁶⁰ Den hellige Kjeld skal, inden han blev provst i kapitlet, have været leder af denne katedralskole; det må have været omkring 1130. Hundrede år senere hører vi om bisp Gunner, at det morede ham at prøve disciplene i byens skole i, hvad de havde lært af sang og andre fag. Indtil sekulariseringen af Viborg domkapitel har denne skole tilsyneladende været en integreret del af kapitlet, men ved sekulariseringen udskiltes den som en selvstændig institution med sit eget indtægtsgrundlag, nemlig Sankt Hans kirke i Viborg og en læst salt af Læsø. Ifølge statutterne fra 1440 skulle skolemesteren indsættes af biskop og kapitel. Han blev pålagt at sørge ikke blot for skoledrengenes oplæring i lærdom, men også i sæder, altså god opførsel. Koret i domkirken skulle han såvel på hverdage som på festdage holde forsynet med skoledrengene, der forstod at synge »versikler og graduale«. På festdagene skulle han selv være til stede med drengene i koret.⁶¹

Om en stadsskole i Viborg har vi desværre ingen oplysninger. Da sådanne skoler fandtes i byer som f.eks. Randers og Aalborg, skulle det dog være mærkeligt, om der ikke også har været en i Viborg. Formodentlig har stadsskolerne dels haft en funktion som elementære latinskoler, der forberedte til katedralskolerne, dels fungeret som mere selvstændige regne- og skriveskoler. Af Christian II's udkast til en forordning vedrørende skoleforhold fra omkring 1522 fremgår, at bønderbørn fra landet ikke sjældent blev sendt i skole i købstæderne. Samme konge forsøgte i øvrigt at forbyde lærerne at bruge ferler og tugte eleverne så groft, som de hidtil havde gjort.⁶² Også stadsskolerne hørte til kirkens domæne.

Individuel og kommunal godgørelse

De gode gerninger havde kolossal betydning i den middelalderlige religiøsitet. En stor del af middelalderens fattigforsorg og sygepleje byggede på almissegivning – hvad vi ville kalde »individuel godgørelse«. Den kom f.eks. til udtryk, når man i sit testamente bestemte, at der skulle uddeles penge til de fattige ved afholdelsen af ens årtid, eller når man på gaden stak en mønt eller lidt mad til en franciskaner eller en anden tiggerbroder.

Nok så betydningsfuld var imidlertid den mere organiserede fattigforsorg og sygepleje, som fandtes inden for klosters og hospitalers mure. De første hospitaler i middelalderen blev oprettet for at isolere og behandle ofrene for den

Sankt Rochus var middelalderens lægehelgen, der især anræbtes mod den frygtede pest. Her ses han praktiserende nogle af sine lægekunster, som f.eks. – ved patienten til højre – at årlade. Scenen med de syge i deres senge på række er hentet lige ud af tidens sygestuer i klostre og hospitaler. Italiensk tryk fra 1548.

frygtede spedalskhed. Da spedalskheden i senmiddelalderen begyndte at forsvinde, ændrede hospitalerne deres virke efter andre sygdomme, f.eks. de to nye sygdomme, som dukkede op i kølvandet på opdagelsen af Amerika i 1492: syfilis og kopper.

Netop fordi de byggede på den kristne næstekærlighed, betragtedes hospitalerne, ligesom klostrene, som gejstlige institutioner, underlagt de kirkelige myndigheders tilsyn. Det blev der efterhånden utilfredshed med i senmiddelalderens købstæder. Den kommunale selvfølelse var stigende, og bystyret var interesseret i at få også den kirkelige sfære under sin kontrol. Det gik i mindre grad ud over biskop og domkapitel, som var for mægtige, men rettede sig så meget desto mere mod de udpræget lokale kirkelige institutioner: sognekirker og klostre, hospitaler og skoler. For sognekirkernes vedkommende var det især indflydelse på, hvem der skulle være præst, og overopsynet med kirkernes gods, der var på bystyrets ønskeseddel. For klostres, hospitalers og skolers vedkommende var bystyret simpelthen interesseret i, at disse institutioner kom under bystyrets i stedet for under den kirkelige øvrigheds kontrol.

Reformationen

Som retligt, politisk og religiøst centrum i Jylland indtog Viborg en vigtig plads i den danske reformations historie. Afgørende begivenheder udspillede sig her, og nogle af de mest betydningsfulde skikkelser – først og fremmest reformatoren Hans Tausen – var knyttet til byen. Vi kan også gætte på, at reformationsrøret har hentet næring i interne spændinger i Viborg, spændinger både inden for gejstligheden og mellem de kirkelige myndigheder og byen. Et vidnesbyrd om det sidste er, at bystyret allerede i anden halvdel af 1520'erne gik i gang med at tilvejebringe bedre uddannelse, en mere fornuftig anvendelse af de kirkelige midler, bedre fattigforsorg og sygepleje.

Biskop Jørgen Friis

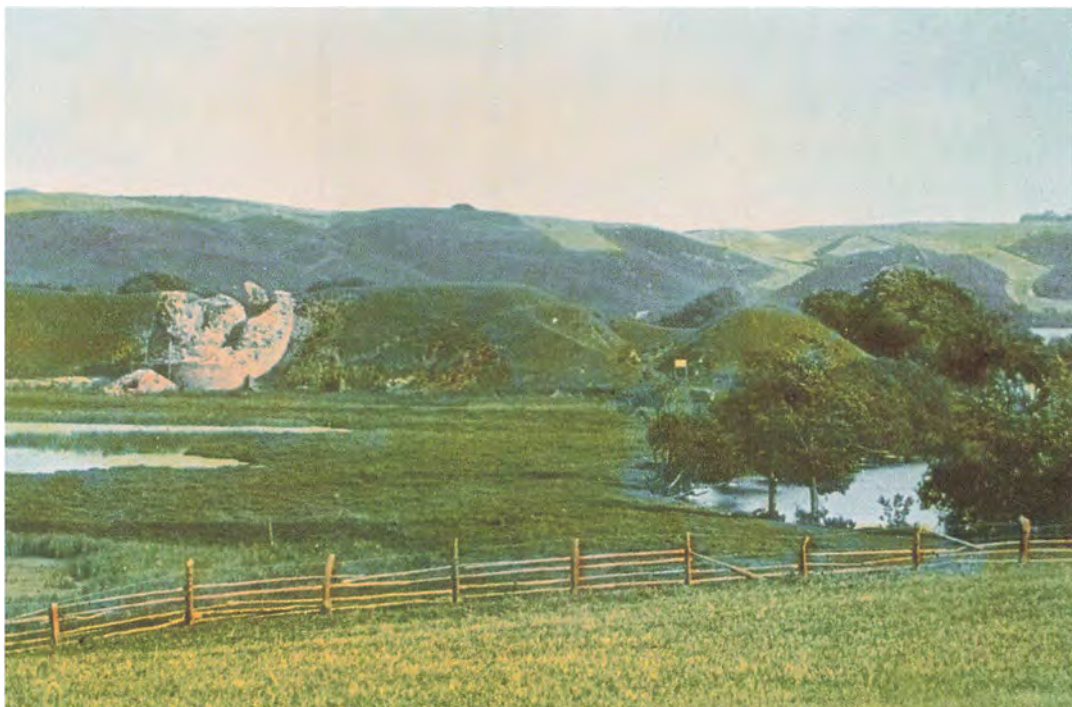
Det giver god mening at lade en skildring af Viborgs reformationshistorie begynde med Jørgen Friis' overtagelse af bispestolen i 1520. Der er ingen tvivl om, at Jørgen Friis' personlighed og den måde, hvorpå han håndterede reformationsbevægelsen, også må med som del af forklaringen på, hvorfor reformationen blev så stærk i netop Viborg.

Jørgen Friis var en af de adelsklerke, der var så typiske for senmiddelalderen.⁶³ Han tilhørte en jysk adelsslægt, Friis af Haraldskær, hvis hjemsted var en hovedgård lige uden for Vejle. I 1516 blev han immatrikuleret ved universitetet i Köln, og her har han antagelig erhvervet den magistergrad, han siden optræder med. Straks efter sin hjemkomst blev han ansat som sekretær i Christian II's kancelli, allerede i 1518 møder vi ham på en rejse til Stockholm i kongens ærinde. I foråret 1520 sørgede kongen for, at han fik domprovstiet i Viborg. Da biskop Erik Kaas døde lidt senere samme år, var kongen optaget af erobringen af Sverige, men hans dronning skyndte sig straks at skrive til domkapitlet i Viborg for at bede det unde mester Jørgen Friis stiftet.⁶⁴ Kapitlet vovede ikke andet end følge kongemagtens ønsker og valgte Jørgen Friis til ny biskop i Viborg. Det var et valg, der ikke skulle blive til lykke for stiftet.

Allerede i sit første år som biskop stillede Jørgen Friis den stridbarhed og godsgriskhed til skue, som siden skulle vise sig at være dominerende træk i hans karakter. Mod sognepræsterne og klostrene i sit stift fór han hårdt frem. Han førte mange retstrætter med sine adelige standsfæller. Ja, selv

med sin egen broder Niels Friis, der var kantor i Viborg, kom han i strid.

Også i forholdet til kongemagten gik der hurtigt skår. Christian II, som havde hjulpet Jørgen Friis til bispeembedet, svigtede han ved at deltage i den sammensværgelse, der i slutningen af 1522 opfordrede kongens farbroder, hertug Frederik til at overtage den danske kongekrone. Til den nye konge kølnedes forholdet imidlertid også meget hurtigt. Frederik I viste sig imødekommende over for reformationsbevægelsen, og da kongen i 1533 var død, skal Jørgen Friis have udtalt, at han ønskede at være en djævel, der kunne plage hans sjæl i helvede!⁶⁵ På herredagen i København i 1533 stemte han for at udsætte kongevalget, men allerede det følgende år måtte han dog – sikkert meget mod sin vilje – gå med til at vælge den lutherske hertug Christian til ny konge. Da den nye konge i efteråret 1536 indførte reformationen, blev Jørgen Friis arresteret, og som en af de mest hårdnakkede tilhængere af det gamle bispevælde blev han holdt fængslet i næsten to år.

I 1528 lod Viborgbispen Jørgen Friis opføre det tredje Hald på en krumodde i Hald sø. Bispeborgen var i brug indtil begyndelsen af 1700-tallet, da den afløstes af det fjerde Hald og derefter fik lov at forfalde. Håndkoloreret glasdiase, ca. 1880.

I forhold til Viborg borgere kom Jørgen Friis i forbindelse med reformationsrøret i en åben konflikt. Den bevirkede, at han simpelthen opgav sin stiftsby og i stedet slog sig ned på sine befæstede slotte, først Spøttrup, fra 1529 Hald. På Hald lod han opføre et imponerende anlæg beliggende på et næs i søen, »det tredje Hald«, som er et af de tidligste eksempler på anvendelse af kraftige jordværker til beskyttelse mod kanoner. Det skulle komme til at yde ham god beskyttelse, da de oprørske bønder under Clementsfejden i 1534 gik på jagt efter adel og bisper.

I 1520 stod kong Christian II på højen af sin magt. Han var Nordeuropas mægtigste fyrste, konge over tre riger og svoger til selveste kejseren. På godt to år faldt det hele sammen som et korthus. Viborg spillede en vigtig rolle i kongens fald, idet det var her to af hovedpersonerne i oprøret mod ham, landsdommer Mogens Munk og biskop Jørgen Friis, holdt til. Billedet har, sammen med flere andre kongeportrætter, hængt på Viborg rådhus. Findes i dag på Hald Hovedgaard. Foto: Lars Guldager.

Fordrivelsen af Christian II og det jyske oprør

Også på landsplan kan reformationshistorien siges at begynde omkring 1520. I dette år erobrede Christian II Sverige og lod gennemføre det frygtelige blodbad i Stockholm. Det var en begivenhed, der rystede også den danske adel og de danske biskopper. Blodbadet førte til, at svenskerne gjorde oprør, valgte en indfødt konge, Gustav Vasa, og løsrev sig fra den union af de tre nordiske riger, som Sverige i hvert fald på papiret havde tilhørt siden Kalmarmødet i 1397. Dermed mistede Christian II gevinsten af den erobring, der havde kostet en formue, og som han havde pålagt den danske befolkning fra høj til lav kolossale byrder for at betale.⁶⁶ Utilfredsheden med kongen blev ikke mindre af, at Christian i to store lovgivningsarbejder fra 1521-1522 søgte at ændre på rigets grundlæggende retstilstand, herunder inddrage områder, der hidtil havde været betragtet som kirkens domæne, under sin egen lovgivningsmyndighed. At Christian begyndte at vise interesse for de nye tanker, som den tyske teologiprofessor Martin Luther i Wittenberg havde fremsat, og endda indkaldte en teolog fra Wittenberg til at prædike for sig i København, gjorde ikke uroen mindre i bispernes kredse.

I løbet af efteråret 1522 var utilfredsheden blandt jyske bisper og adelige blevet så stor, at man skred til handling. Hovedmanden var den jyske landsdommer Mogens Munk, men også Viborgbispens stod centralt. Den 21. december 1522 samledes i Jørgen Friis' bispegård i Viborg en lille kreds af bisper og rigsråder. De forfattede et voldsomt klageskrift mod kongen, der opregnede hele hans synderegister – herunder begunstigelsen af lutherske kætterier – og sluttede med at bemyndige Mogens Munk til at indlede forhandlinger med kongens farbroder, hertug Frederik af Slesvig og Holsten, om at overtage den danske trone.⁶⁷ Hertugen, hvis forhold til Christian II allerede i forvejen var meget anstrengt, havde forberedt sig herpå igennem efteråret 1522 og sagde ja.

Den 20. januar 1523 proklameredes oprøret på Viborg landsting. En af kongens håndgangne mænd, Niels Clementsens søn Rasmus Clementsen, kom tilfældigvis til byen og blev grebet af ophidsede borgere, der tvang ham til at slutte sig til oprøret. Efter hans eget udsagn i et brev til sin broder skrevet to dage senere havde borgerne sagt, at »hvis jeg ikke ville følge dem og leve og dø med dem, så ville de lønne mig af, som de lønnede Hans Tolder« – Christian II's

Træsnit af Christian II fra den danske oversættelse af Det nye Testamente, som kongen lod udsende i 1524. Christian II's Ny Testamente og de andre skrifter, kongen lod udgå fra sit eksil, er de første eksempler i en dansk sammenhæng på systematisk brug af bogtrykkerkunsten til propagandaformål.

lensmand i Aalborg, der var blevet dræbt af ophidsede borgere året før.⁶⁸

Efter den officielle proklamation af oprøret opsagde de danske bisper og adelsmænd én efter én Christian II huldskab og troskab og gik over til Frederik. Samtidig begyndte de at ruste sig til krig. Den 8. februar 1523 giver en af Christian II's tjenere kongen underretning om bispernes styrker og fortæller bl.a., at bispem af Viborg er ankommet til Horsens med 100 heste.⁶⁹ Den 26. marts 1523 hyldedes Frederik på Viborg landsting som Danmarks konge. Han udstedte en foreløbig håndfæstning, hvori han bl.a. lovede ikke at tillade »nogen kætter, Luthers discipel eller andre« at prædike imod paven eller kirkens lære, men at straffe dem på liv og gods, hvis de gjorde det.⁷⁰ Samtidig blev Christian II's love kastet på bålet og erklæret for døde og magtesløse.

Kong Christian vaklede længe mellem at tage kampen op mod oprørerne eller flygte. Omsider valgte han dog det sidste, og i begyndelsen af april 1523 forlod han sammen med sin familie og sine mest betroede rådgivere København for at sejle til Nederlandene. Her håbede han at få hjælp til at bekæmpe sine oprørske undersåtter og sin forræderiske farbroder fra sin svoger, som var ingen ringere end kejser Karl V, en af de mægtigste fyrster, Europa havde set.

Frederik I's kirkepolitik og Hans Tausen

Med fordrivelsen af Christian II og afbrændingen af hans love troede Jørgen Friis og de andre rigsråder formodentlig at have sat en stopper for alle ændringer i de bestående verdslige og religiøse forhold. De skulle imidlertid snart blive skuffede.

I 1524 gik Christian II, hans dronning Elisabeth og de fleste af hans ledsagere i udlændigheden over til Luthers anskuelse. Siden udgik der fra kongens eksilhof i Nederlandene en række skrifter, der propaganderede både for den afsatte konges tilbagevenden og for en overgang til den nye tro. Vigtigst var en oversættelse til dansk af Det nye Testamente, som to af Christians betroede medarbejdere, Christiern Pedersen og Hans Mikkelsen, havde ladet udarbejde.⁷¹

Det nye Testamente og de andre skrifter fra den fordrevne konge gjorde deres virkning. I 1524 gjorde de skånske bønder oprør, og de fik hjælp fra Christian II's admiral Søren Norby, som med base på Gotland gjorde Østersøen usikker. I marts 1525 gjorde Søren Norby selv landgang i Skåne for at

støtte bøndernes oprør, og i april rettede Christian fra Nederlandene en manende appel til alle danske bønder om at rejse sig for den kristne frihed og den fordrevne konge imod adel og gejstlighed. Det lykkedes dog Frederik I's geniale feltherre Johan Rantzau at knuse bøndernes hær, mens hanseaterne senere ødelagde Christian II's kaperflåde.

Også i Viborg gjorde Christian II's propaganda sin virkning. Selveste borgmester Peder Stub rømte senest 1526 af riget for at slutte sig til den fordrevne konge, hvorefter hans omfattende gods i Viborg blev tildømt kronen. Frederik var dog så nådig først at lade borgmesterens hustru Dorethe fortsat blive boende i Viborg og siden at tilbagegive hans datter, jomfru Gertrud Pedersdatter, en øde jord i Sankt Mogens Gade, som hendes fader havde ejet og boet på, således at hun havde bedre chancer for at blive gift.⁷²

Nederlaget for det skånske bondeoprør i 1525 satte dog hverken en stopper for Christian II's undergravende virksomhed i Danmark eller for den nye tros indtrængen i riget. Det ser ud til, at hertugdømmerne blev en indfaldsvej for de evangeliske tanker, hvilket er forklaringen på, at det var Jylland, der først blev grebet af reformationen. Af afgørende vigtighed var, at Frederik I og hans søn, den unge hertug Christian, selv begyndte at vise tegn på at være påvirkede af Luther. Hertug Christian havde overværet Luthers berømte optræden på rigsdagen i Worms i 1521 og var uden tvivl allerede på dette tidspunkt reformatorisk indstillet.

»Lutheriets gift sneg sig gennem Jylland«, hedder det under året 1526 i Poul Helgesens beretning om disse års begivenheder, den såkaldte Skibbykrønike.⁷³ I realiteten er det dog næsten udelukkende fra Viborg, at vi har nærmere oplysninger om evangelisk virksomhed, oplysninger, som er koncentreret om én ganske bestemt person, Hans Tausen.

Hans Tausen blev født i Birkende på Fyn i 1494.⁷⁴ At hans fader skulle have været en ganske almindelig bonde, som det traditionelt hævdes, er ikke ganske givet. Sikkert er, at Hans Tausen blev munk i det rige og fornemme johanniterkloster i Antvorskov, der normalt rekrutterede sine munke fra lavadelen.

Klostret sendte i 1516 Hans Tausen til Rostock for at studere ved universitetet, og her tog han i 1519 magistergraden på det filosofiske fakultet. Han fortsatte med teologiske studier i det næste par år, men vendte så i oktober 1521 tilbage til Danmark for at studere teologi ved Københavns Universitet. Her stiftede han bekendtskab med den største teologi-

Hans Tausen afbildes ofte som ældre biskop i Ribe, men dette portræt fra Asmild kirke ligger nok nærmere på, hvorledes han har set ud i anden halvdel af 1520'erne, da han indførte de reformatoriske tanker i Viborg. Foto: Arne Vindum.

ske begavelse i Danmark på dette tidspunkt, karmelitermunken Poul Helgesen, med hvem Hans Tausen senere oplyser at have »fortæret så meget brød tilsammen«. ⁷⁵ Helt i tidens nye humanistiske ånd begyndte han tillige at lære sig græsk, således at han kunne studere Det nye Testamente på originalsproget. Ad denne vej fortsatte han, da han i september 1522 lod sig indskrive ved et af den humanistiske dannelses vigtigste universiteter i Nordeuropa, universitetet i Louvain, hvor bibelstudier på grundsprogene blomstrede. Opholdet blev dog kun kortvarigt, idet han allerede i maj 1523 immatrikuleredes i Wittenberg, hvor han antagelig blev til eftersommeren 1524.

Der kan næppe være tvivl om, at Hans Tausen allerede i sine studieår i Rostock fra 1516 til 1521 må have hørt om Martin Luther og hans opgør med pavekirken. Ja, det skulle være mærkeligt, hvis han ikke også har læst nogle af de skrifter af Luther, der siden opslaget af tesoerne mod afladen i 1517 var blevet spredt over hele det tyske rige i kolossale mængder. ⁷⁶ Men i hvert fald studerede han nu ved Luthers eget universitet, blev personligt bekendt med den store reformator og overbevistes om rigtigheden af hans anskuelser.

Hjemme i Antvorskov brugtes Hans Tausen både til at undervise og prædike. Historikeren Arild Huitfeldt vil vide, at han i april 1525 holdt en skærtorsdagsprædiken med et afgjort luthersk præg, der gjorde prioren så betænkelig ved at have ham i sit kloster, at han forflyttede ham til Johanniterklostret i Viborg.⁷⁷ Om det skulle være baggrunden for overflytningen af Hans Tausen til Viborg i sommeren eller efteråret 1525, kan man dog have sin tvivl, siden prioren i Viborg, magister Peter Jensen, tilsyneladende uden betænkeligheder satte Hans Tausen til at undervise og prædike offentligt ved aftensangen. Det var disse offentlige prædikener for borgerne i Viborg af den nyankomne johannitermunk Hans Tausen, der i foråret 1526 antog et mere og mere udtalt luthersk præg.

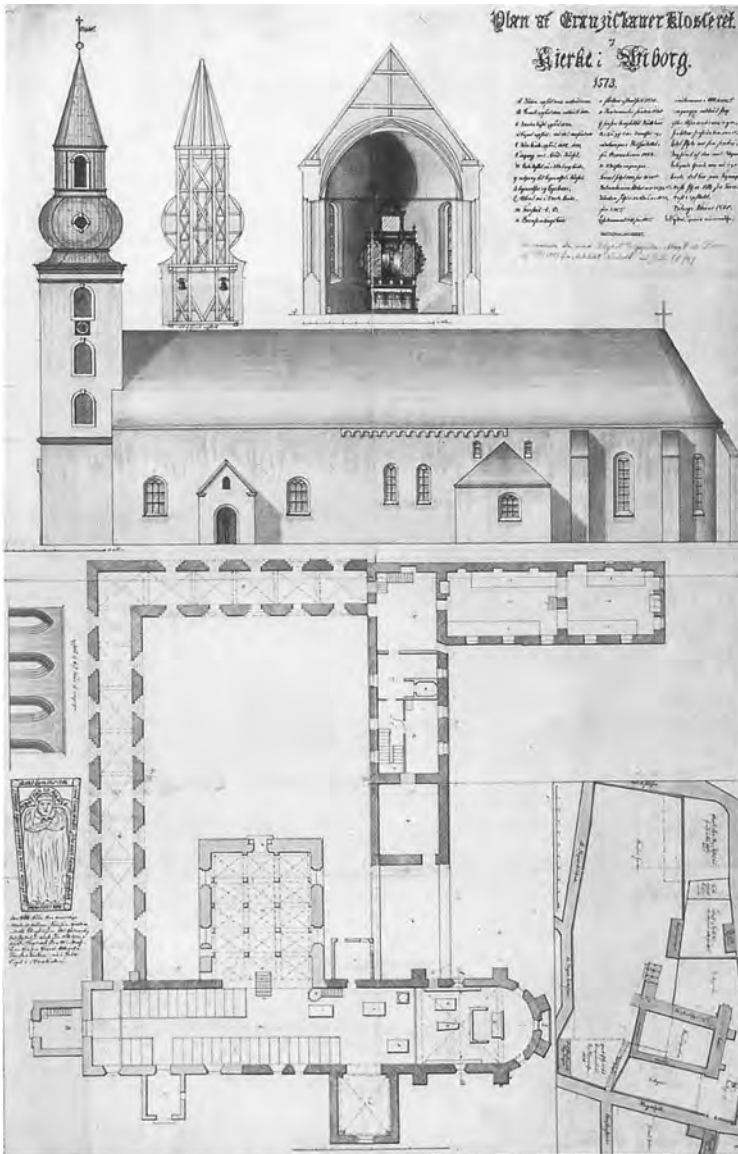
Senere historieskrivning og beretninger leverer så mange, mere eller mindre legendariske og til dels modstridende oplysninger om Hans Tausen, at det er svært at nå frem til de egentlige facts om denne den første af de danske lutherske reformatorer. På dette maleri af J.P. Raadsig fra 1841 ses en af de legendariske beretningers mest yndede scener i Hans Tausens Viborgtid, den situation, hvor reformatoren prædiker for Viborgs borgere i fri luft, stående på en hvid gravsten på gråbrødrenes kirkegård. Foto: Den antikvariske Samling i Ribe.

Reformationen sejrer i Viborg

I foråret 1526 begyndte Hans Tausen at prædike luthersk i Viborg. Byens borgere strømmede til for at høre hans forkyndelse. Johanniterklostrets prior søgte ved »trusler, vold og lokkemidler« at få ham til at høre op med sine angreb på kirken og dens lære, men forgæves. Hans Tausen var urokkelig, og til sidst besluttede man sig for at udstøde ham af ordenen. Dermed mistede han samtidig et sted at prædike. Det rådedes der imidlertid bod på, da katedralskolens leder, kannikken Jakob Skjønning stillede Sankt Hans sognekirke til rådighed for hans aftensangsprædikener. Lige så vigtigt var, at Viborgs magistrat den 23. oktober 1526 fik kong Frederik I til at udstede et såkaldt værnebrev til Hans Tausen, der forpligtede byens øvrighed til at beskytte ham.⁷⁸ Dermed var Hans Tausens fortsatte virke i Viborg sikret, og det var forgæves, at biskop Jørgen Friis forbød ham at »befatte sig« med stiftets kirker. Borgerne og bystyret stod bag Hans Tausen, og med kongen i ryggen behøvede de ikke at lade sig skræmme af biskoppen.

I løbet af 1527 blev tilstrømningen af tilhørere til Hans Tausens prædikener så stor, at de ikke længere kunne rummes i Sankt Hans kirke. Borgerne forlangte da adgang til gråbrødrenes store og rummelige klosterkirke. Tiggerbrødrene protesterede naturligvis, men borgerne sprængte døren ind til kirken, så Hans Tausen kunne komme til at prædike. Da biskoppen sendte en af sine slotshovedsmænd, Poul Stigsen (Hvide), ud for at arrestere Hans Tausen under en af dennes første prædikener i den nyerobrede kirke, blev han omringet af nogle borgere, mens andre løb ud i byen for at få fat på våben, og atter andre fik bragt våben hjemmefra af deres hustruer. Med udsigten til en veritabel kamp tog biskoppens mand flugten med sine folk.⁷⁹ I over et år synes man at have delt kirken, således at gråbrødrene holdt deres katolske gudstjenester, Hans Tausen sin lutherske »aftensang«. Inden udgangen af 1528 var forholdene imidlertid vendt om, således at hovedgudstjenesten i kirken var en luthersk gudstjeneste på dansk, mens gråbrødrene med deres katolske messe var blevet forvist til et kapel i klosteromgangen. Ifølge krøniken om gråbrødrenes fordrivelse fra deres klostre i Danmark lykkedes det til sidst at fordrive gråbrødrene også fra klostret, idet byen indkvarterede soldater her, som brødrene så skulle skaffe det nødvendige underhold. Af soldaterne måtte klosterbrødrene tåle mange fornærmelser og ubehageligheder, ja, endda slag med sværd og ølkrus. Da

1527-1528 overtog Hans Tausen og de reformatorisk indstillede borgere i Viborg gråbrødrenes kirke. Kort efter gav kongen tilladelse til, at kirken måtte omdannes til sognekirke. Tegningen er udarbejdet af Chr. Gullev i 1860.

antallet af indkvarterede til sidst var vokset til 15, som »fortærede så overdådigt al mad og drikke, at der aldeles intet blev tilbage i klostret hverken af mad eller drikke«, blev det gardianen for meget. Han opsøgte kongen og klagede sin nød, men opnåede intet, og da han kom tilbage, blev mun-

kene endeligt fordrevet fra deres kloster. Det var ved nytårstid 1530.⁸⁰

Reformationen bestod i betydeligt mere end blot ændrede gudstjenester. Allerede den 1. december 1526 fik Hans Tausen en medhjælper i magister Jørgen Jensen Sadolin, som af

**Edt kort andswor till bispēts sendhæ-
brefff aff Wthense huilcketh hand til-
skreeff the borgheræ i Wiborg och Alborg/
raadhendhess the unū ath bliffwæ wbeuordhæ
mz thenne Euangelische lerdom/ som gudh haff-
wer nu aff syn besøndherligh naadhæ seend oss/
aff Hans Lawssen predickeræ i Wiborg.**

**Christus Matth. xxiij
We ether i schriftkloghæ och phariseer/ i øghō
næschalckæ/ som lycke h̄merugssriighe for/mē-
neskenæ/ sielf wille icke ther ind/ och ey ladhe
i indgoo thm̄ som ghiernæ wi'dhe.**

Odensebispens Jens Andersen Beldenak følte sig kaldet til at advare borgerne i Viborg og Aalborg mod de reformatoriske tanker. Hans Tausen gav ham i begyndelsen af 1529 svar på tiltale i skriftet »Et kort svar til bispens sendebrev af Odense«. Skriftet er et af de første tryk, bogtrykkeren Hans Vingaard udsendte i Viborg.

kongen fik et værnebrev med udtrykkelig tilladelse til at bo og give skoleundervisning i Viborg.⁸¹ Jørgen Jensen Sadolin stammede selv fra Viborg, Poul Helgesen vil vide, at han som så mange andre af de første evangeliske prædikanter var uægte søn af en gejstlig, i dette tilfælde en vikar ved domkirken. Det er i øvrigt også Poul Helgesen, der fortæller, at Hans Tausen – da han som den første af de evangeliske prædikanter giftede sig – ægtede Jørgen Jensens søster.⁸²

I december det følgende år, 1527, fik byen kongens godkendelse af oprettelsen af et hospital på grundlag af det gods og den formue, der havde tilhørt nogle gilder i byen.⁸³ Og i 1528 fik man også oprettet et trykkeri i Viborg, da en tysk bogtrykker fra Stuttgart, Hans Vingaard, slog sig ned i byen.⁸⁴

Der er ingen tvivl om, at formålet med at hidkalde Hans Vingaard var at få et bogtrykkeri til brug i den litterære kamp mod katolikkerne. Vi har kendskab til 19 skrifter, der er udgået fra Hans Vingaards trykkeri i den periode på godt to år, hvor det befandt sig i Viborg, 1528-1531. Af dem er dog kun seks bevaret til i dag, og de er næsten alle forestået udgivet af Hans Tausen eller Jørgen Jensen Sadolin. To af dem er oversatte Lutherskrifter, to er oversættelser af andre tyske reformatoriske skrifter, et er det gensvar, som de evangeliske prædikanter gav på prælaternes anklager mod dem på herredagen i København i 1530, og det sidste er Hans Tausens svar på Odensebispen Jens Andersen Beldenaks brev til borgerne i Viborg og Aalborg.⁸⁵

Det sidstnævnte skrift skal omtales lidt mere udførligt.⁸⁶ Skrivelsen fra Odensebispen, som må være tilstillet borgerne i Viborg omkring årsskiftet 1527-1528, kan rekonstrueres ud fra Hans Tausens svar. Odensebispen advarer borgerne mod den kætterske Luthers lære, som i Tyskland har ført til den store bondekrig (1524-1526). I Viborg har der været en ildebrand, som også har været Guds straf. Derfor skal borgerne vogte sig, når nogle forløbne munke nu prædiker det lutherske kætteri i byen. De skal hellere holde sig til den hellige moder kirken, det er mere sikkert end Luthers nye forklaringer. I Hans Tausens svar, som er dateret 1. advents søndag 1528, afvises helt talen om Luther som ansvarlig for bondeoprøret. Og når bispen vil hævde, at ildebranden i Viborg er Guds straf over det nye kætteri, så indrømmer Hans Tausen vel, at der er brændt nogle huse for et år siden, men det er jo, hvad der kan ske: Da byen for 27 år siden – ved den store brand i 1501 – brændte »med kirker og klostre, bispegård og præstegårde«, da vidste man ikke noget af Luther!

Hvad Viborgs almue angår, så kan bispen være helt rolig, den tænker ikke på at efterligne de oprørske tyske bønder. Hans Tausen slutter med at tilbyde bispen at sende et lejdebrev til ham, så skal han nok komme til Odense og forklare sig nærmere.

Under striden med gråbrødrene anmodede bystyret kongen om tilladelse til at nedrive byens overflødige sognekirker og kapeller og i stedet tage de to store klosterkirker, gråbrødrenes og sortebrødrenes, i anvendelse som sognekirker. I februar 1529 var Hans Tausen selv til stede hos kongen på Gottorp slot og modtog her tilladelsen til at foretage den ønskede nedrivning. Samtidig blev Hans Tausen beskikket til sognepræst ved gråbrødrenes kirke, mens Jørgen Jensen Sadolin blev præst ved sortebrødrenes kirke.⁸⁷ Nedbrydelsen af sognekirkerne skete vist omtrent med det samme. I et brev af biskop Jørgen Friis fra den 17. marts 1529 hedder det, at borgerne »nu i disse dage« har nedbrudt alle kirkerne.⁸⁸

I domkirken fortsatte de katolske gudstjenester. Snart blev stemningen imidlertid så ophidset, at de evangeliske borgere og prædikanter ikke længere ville tolerere, hvad de opfattede som »ugudelige messer«, der forhånede den evangeliske lærdom og beskæmmede »fattige enfoldige kristne«. Derfor bandsatte prædikanterne simpelthen de præster, der læste messerne ved domkirken, noget som det katolske parti klagede særligt over på herredagen i København i 1530.⁸⁹ Bandsættelsen synes at være blevet fulgt op på ret så håndfast vis, med blokade af domkirken og anvendelse af fysisk magt over for de præster, der fortsat læste messer i kirken.

Imidlertid viste stadig flere af domkapitlets medlemmer sympati for den nye lære, og borgerne indgik en aftale med kapitlets evangeliske flertal om, at der ikke længere måtte holdes katolske messer i domkirken. Ordlyden af denne aftale, domkirkereformen, som den gerne kaldes, kender vi, fordi borgerne den 2. september 1530 sendte den til kongen og bad ham om at stadfæste den. Domkirkereformen skitserer det evangeliske gudstjenesteprogram, der fremover skulle holdes i domkirken, og det var ganske omfattende. På hverdage skal der begyndes kl. 4 om morgenen medottesang for de gejstlige, kl. 5 skal der ringes til kristelig prædiken for den menige almue, mellem kl. 7 og 8 skal der synges tidebønner for de gejstlige, og omkring kl. 8 skal der så ringes til almindelig messe for dem, der har behov for at modtage nadverens sakramente. Dagen slutter med aftensang kl. 3 om sommeren, kl. 2 om vinteren, hvor der både skal synges på latin for de

gejstlige og på dansk for den kristelige almue, som måtte være til stede, ligesom der skal gøres »en kort og gudelig formaning af Den hellige Skrift«. Om søndagen skal programmet med morgen- og aftensang være det samme som om hverdagene, mens messe og prædiken først skal begyndes, når søndagens højmesse er færdig i de to sognekirker.⁹⁰

På herredagen i København efter Frederik I's død i 1533, hvor bisperne forsøgte at gennemføre en katolsk reaktion, hed det i recessen af 3. juli, at »Viborg domkirke skal restitueres«. ⁹¹ Jørgen Friis forsøgte at gennemtvinge dette, bl.a. igennem en bandlysning af sin egen broder, den for gudstjenesten ansvarlige kantor Niels Friis og en anden kannik, hr. Søren.⁹² Det lykkedes dog ikke, og derfor ser vi f.eks. den ærkekatolske ærkedegn, mester Anders Skovgaard, omhyggeligt sørge for, at messer, som han plejede at lade holde for Sankt Mortens alter i domkirken, i stedet blev holdt i Dueholm kloster på Mors, fordi han »ved oprør, vold og overfald« var blevet hindret i at holde dem i Viborg.⁹³

I 1529 flyttede kongen Hans Tausen til København. Dermed var hans indsats for reformationen i Viborg slut. Den havde været af stor vigtighed, men man skal ikke glemme den afgørende rolle, som bystyret spillede i hele forløbet. Det var bystyret, som udvirkede det kongelige værnebrev til Hans Tausen. Det var bystyret, som ansøgte kongen om tilladelse til at nedrive sognekirker og kapeller. Det var bystyret, der indgik aftale med domkapitlet om at stoppe de katolske gudstjenester i domkirken. Og det var bystyret, som ansøgte kongen om godkendelse af oprettelsen af et hospital i byen.

Brevet herom, af 29. december 1527, viser klart bystyrets interesse i at have kontrol med den nye institution.⁹⁴ Som begrundelse for ønsket om oprettelse af et hospital har man fra Viborgs side oplyst, at byen inden for kort tid er brændt to gange, hvorfor borgerne ikke kan give herberg til de mange fattige mennesker, som søger til byen, og som derfor må »ligge der på gaden om nætter og dage«. Borgerne kan altså ikke behandle deres stakkels medkristne, som de burde efter Kristi bud, og de har derfor »udi en god kristelig mening, samme deres elendige, fattige, syge medkristne til hjælp«, med domkapitlets samtykke nedlagt nogle af de gamle gilder og stiftet et hospital. Til dette har de lagt de penge, sølv, klenodier, jordegods og rente, som tilhørte gilderne. Denne hospitalsstiftelse bekræfter kongen, idet han tillader, at borgerne »til at holde syge mennesker udi« straks må overtage et hus, som ligger uden for Sankt Hans kloster i Viborg, nord

for kirkegården og kirken. To præster og to borgere skal ind-sættes til at administrere hospitalet og dets gods. Disse fire skal to gange om året, til påske og til Mikkelsdag, over for Viborgs borgmestre og rådmænd gøre regnskab for deres indtægter og udgifter. På den måde overtog bystyret kontrollen med et område, der tidligere havde været de kirkelige myndigheders domæne. Noget tilsvarende skete på de andre felter, vi har nævnt, sognekirker, skolevæsen og fattig-forsorg.

Viborg under Grevens Fejde

Da Hans Tausen i sommeren 1529 forlod Viborg, var refor-mationen stort set gennemført her. På landsplan manglede imidlertid meget endnu. Ganske vist var forbindelsen til pa-vestolen blevet afbrudt i 1526, og kongen og rigsrådet havde lovet frihed for evangelisk forkyndelse i 1527, men den ka-tolske bispefløj stod fortsat stærk.

I begyndelsen af april 1533 døde Frederik I, og nu øjnede biskopperne en chance for at gennemføre en katolsk reakti-on. I sommeren 1533 samledes rigsrådet i København. De skulle egentlig gennemføre valget af ny konge, men da bisperne på ingen måde ville gå med til at vælge kongens ældste søn, den lutherske hertug Christian, måtte man ud-sætte kongevalget. Man bekræftede, at den danske kirke skulle være uafhængig af pavestolen, men forsøgte at bringe de evangeliske prædikanter og menigheder ind under bispernes kontrol igen.

Mod bispernes offensiv efter herredagen i København i 1533 protesterede de evangeliske prædikanter og deres støt-ter rundt omkring i købstæderne voldsomt. I sommeren 1534 gjorde de store toneangivende købstæder Malmø og København, der nu begge var helt vundet for reformationen, oprør og krævede Christian II på tronen igen. De gik i allian-ce med Lübeck og fik en fjern slægtning af det danske kongehus, grev Christoffer af Oldenburg, til at sætte sig i spid-sen for en hær. I løbet af knap to måneder var hele det østli-ge Danmark, Skåne, Sjælland og Fyn, under grevens kontrol. Bisper og højadel i Jylland havde nu ikke andet at gøre end at bøje sig og gå med til at vælge hertug Christian til ny kon-ge. Det skete på et møde i Ry kirke i begyndelsen af juli 1534.

Christian gik derefter i gang med at forberede en militær erobring af sit rige. Men heller ikke greven sad med hænder-ne i skødet. I begyndelsen af september sendte han en af

Christian II's populære søofficerer, skipper Clement, til Aalborg for at rejse de jyske bønder til oprør. Det kom omgående. Først gik det ud over Børglumbispens Stygge Krumpen og adelen i Vendsyssel, siden bredte det sig syd for Limfjorden. Overalt brændte de oprørske bønder og skipper Clements lejetropper adelens og kirkens gårde.

Det gjaldt også i Viborg by og Viborg stift. At bønderne på egnen var ophidsede, havde man set allerede ved et opløb i forbindelse med det årlige Sankt Mauritius marked i Viborg den 22. september 1531. Oprøret rettede sig mod landsdommer Mogens Munk, som bønderne beskyldte for at beskatte dem uretmæssigt – idet Mogens Munk også var ansvarlig for toldopkrævningen. En bonde var blevet fængslet, og det blev anledning til opløbet på markedet. Ophidsede bønder drog hen til Mogens Munks hustru, jøg et spyd i jorden for hendes fødder og sagde, at hvis ikke den anholdte bonde blev givet fri, ville de spidde hende på 20 spyd og bære hende rundt i byen. Flere bønder kom til, og kun med nød og næppe undslap Mogens Munk mængden. Da bønderne bebudede at ville møde op på næste landsting, måtte Mogens Munk midlertidigt overlade landsdommersædet til en an-

Lynderupgård. Den pragtfulde bindingsværksfløj er opført 1556 af Christoffer Rosenkrantz, efter at skipper Clement havde afbrændt gården i 1534. Foto: Lars Guldager.

den. På landstinget sammensvor talrige bønder sig, og kun ved indgriben fra Østjyllands ukronede konge, den kloge og indflydelsesrige Mogens Gøye lykkedes det at få bønderne talt fra at gøre oprør og i stedet tilsige kongen troskab. I deres indberetninger til kongens kancelli om sagen peger både Mogens Munk og Mogens Gøye på, at bønderne er blevet hidset op af udsendte agenter for Christian II.⁹⁵

I 1534 lykkedes det også Mogens Gøye at dæmme op for bondeoprøret, men kun i hans eget område i Østjylland. Snart var Jylland ned til en linie fra Varde i vest til Randers i øst i oprørernes hænder. Og den forhadte Viborgbispens slotte var naturligvis et særlig kærkomment mål for skipper Clement og de oprørske bønder. Spøttrup blev skudt i brand, men kunne ikke indtages. Hald, hvor bispen selv opholdt sig, var tilsyneladende så stærk og utilgængelig en fæstning, at man slet ikke forsøgte noget angreb.⁹⁶

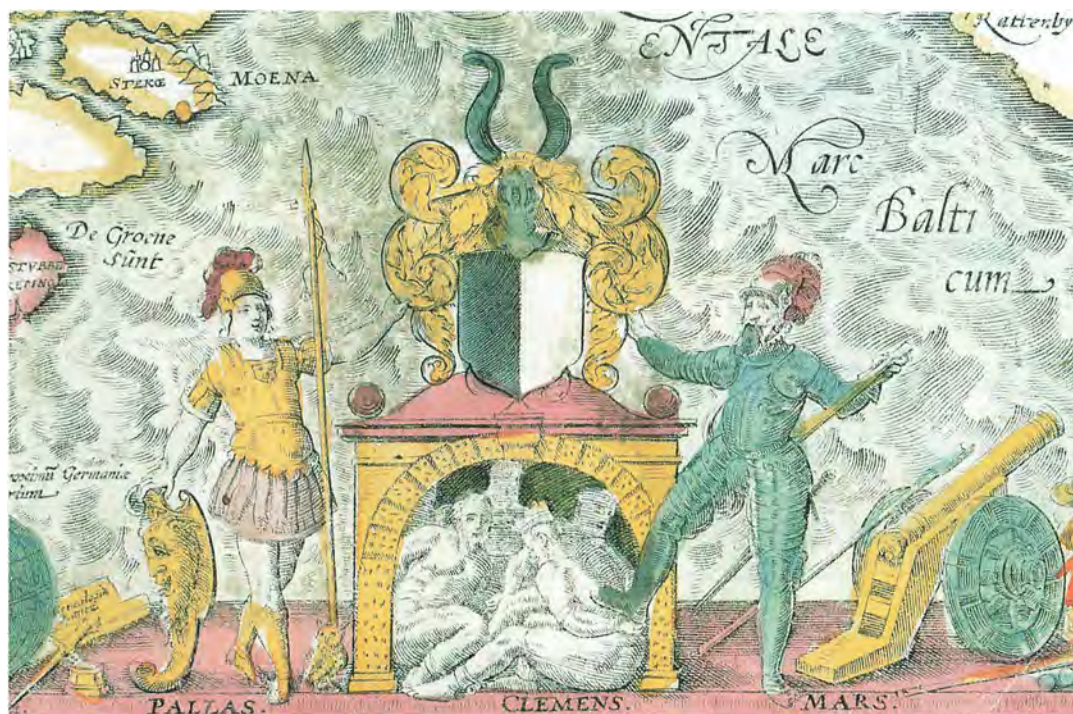
Først i december 1534 var Christian klar til at gå til modangreb. Leder af hæren var igen den trænede Johan Rantzau. Han gik op langs vestkysten og generobrede by efter by. Ofte flygtede oprørerne uden kamp for hans veltrænede lejetropper. Ringkøbing var således helt forladt, og Johan Rantzaus landsknægte overnattede i den øde by. Under den videre fremrykning forlød det, at en bondehær var forsamlet i Holstebro, men da man nåede frem hertil, var den væk. I Skive fik Johan Rantzau efterretning om, at skipper Clement og »mange tusinde bønder« befandt sig i Viborg, men endnu før hæren var nået frem, kunne spejdere berette, at skipper Clement havde trukket sig tilbage til Aalborg. Den 18. december stod Johan Rantzau så overraskende ved Aalborg, hvor han overrumplede de oprørske bønder og stormede byen. Et frygteligt blodbad fulgte, og hurtigt gav bønderne op og udleverede deres anførere til henrettelse. Ved juletid var Christian herre i hele Jylland. Da det rygtedes i Skåne, faldt adelens støtte til greven bort, og i januar 1535 hyldede også Skåne Christian som konge.

Vinteren satte en stopper for Johan Rantzaus videre fremmarch, og hans tropper blev indkvarteret rundt omkring i de jyske købstæder. I øvrigt gjaldt det om at skaffe penge til den fortsatte krigsførsel. Den 8. marts 1535 lod Christian sig hylde på Viborg landsting af repræsentanter for alle stænder. Den tilstedeværende del af rigsrådet bevilgede ham en stor skat, der skulle bruges til krigen. Selv ikke sognepræster og degne gik fri, men måtte af med en halv årsløn, ligesom kirkerne måtte aflevere alt sølv på nær en kalk og en disk.

Dermed var man klar til at fortsætte felttoget på de danske øer, og i midten af marts gik Johan Rantzau over til Fyn. I løbet af foråret og forsommeren 1535 erobrede han hele øen fra grevens tropper. Derefter kom turen i midten af juli til Sjælland, som hurtigt svigtede greven. Til sidst var der kun Malmø og København tilbage, og af dem indledtes en langvarig belejring. Malmø overgav sig den 6. april 1536, men København holdt ud til den bitre ende og overgav sig først den 29. juli 1536, efter næsten et års belejring og de mest forfærdelige lidelser for befolkningen.

Christian III's sejr og reformationens indførelse 1536

Den 6. august 1536 holdt Christian III sit indtog i København. Efter to års borgerkrig var han rigets ubestridte hersker, og han og hans rådgivere besluttede at smede, mens

Johan Rantzaus sejr over de oprørske jyske bønder og hans tilfangetagelse af skipper Clement var en triumf, som huskedes i slægten længe efter. Da Johan Rantzaus søn Henrik i 1585 bekostede Marcus Jordans kort over Danmark, indsattes nederst i midten af kortet en lille tegning af skipper Clement i fængsel med blykrone på hovedet. Johan Rantzau som krigsguden Mars sætter triumferende foden på fangens ryg, mens visdommens gudinde ser til. Foto: Det Kgl. Bibliotek.

Henrettelsen af skipper Clement på Viborg landsting den 9. september 1536 var en offentlig forestilling, der skulle tjene til demonstration af det nye styres magt. Til spot var Clement iført en blykrone, men han blev dog som soldat henrettet ved halshugning. De oprørske bønders anførere er utvivlsomt blevet hængt.

jernet var varmt. Den 12. august om morgenen arresterede man de biskopper, der opholdt sig i København, og de følgende dage blev også de resterende bisper fængslet.

Jørgen Friis blev taget på Hald og sat i sit eget fangetårn. To jyske adelsmænd, Erik Banner og Peder Ebbesen Galt, stod for aktionen, men havde fået Johan Rantzau og borgere fra Viborg med. For Viborgborgerne har det utvivlsomt været en stor tilfredsstillelse at kunne være med til at fængsle den forhadte biskop.

Efter borgerkrigens afslutning og Christian III's sejr kom opgøret med de tabende. De jyske bønder, der havde gjort oprør på trods af at have svoret Christian lydighed, havde allerede måttet betale store mængder gods og ejendom i »halsløsning«. Lederne af oprøret var blevet henrettet. Blandt dem var øjensynligt også to borgere fra Viborg, den ene var tidligere borgmester Oluf Skrædder. I foråret 1535 fik de to borgeres enker af kongen skænket deres henrettede husbonders konfiskerede gods.⁹⁷ Skipper Clement, der i første omgang var undsluppet fra slaget ved Aalborg den 18. december 1534, men derefter var blevet fanget og udleveret til Johan Rantzau af en bonde i Storvorde, mødte nu

sin skæbne. Efter at have siddet fængslet i nærved to år – »som en modfalden ulv, fanget i en grav«, fortæller en hanseatisk gesandt, der så ham i det underjordiske fængsel på Flensborg slot – blev han den 9. september 1536 henrettet på Viborg landsting. Efter at bøddelen havde halshugget ham, blev hans hoved sat på en stage med en blykrone på, og hans parterede krop blev lagt på stejler.⁹⁸

Så kom turen til biskopperne, der – ikke helt i overensstemmelse med de faktiske forhold, men politisk mest oportunt for det nye styre – blev gjort til de hovedansvarlige for, at riget var blevet kastet ud i borgerkrig og oprør. I et skrift, som blev oplæst på Gammeltorv i København den 30. oktober 1536, efter at kongen havde besejlet sin håndfæstning, opregnes først alle deres forbrydelser i almindelighed og deres holdning i de foregående års begivenheder i særdeleshed, derefter gennemgås hver enkelt biskops synderegister udførligt.⁹⁹ Flest og hårdest er anklagerne mod Roskildebispen Joachim Rønnow og Børglumbispen Stygge Krumpen, men alle måtte holde for, også Viborgbispen. De helt alvorlige anklager er det nu ikke, der rettes mod Jørgen Friis. Mod ham anføres først, at han var med til at forhindre, at der blev valgt en ny konge efter Frederik I's død i 1533. Derefter kritiseres han for den famøse udtalelse om, at han gerne ville være en djævel, der kunne plage den afdøde konges sjæl i helvede. Og endelig refereres til en episode, hvor kongen havde fældet en dom i en strid mellem bispen og en sognepræst, uden at bispen havde rettet sig efter den.¹⁰⁰

Efter oplæsningen af dette skrift forelagdes den store reformationsreces, der var vedtaget på en rigsdag samme dag.¹⁰¹ I den afsættes de gamle biskopper, og det erklæres, at de ingensinde skal komme til deres embede eller gods igen. Deres gods skal tilfalde kronen, og de skal erstattes af nye biskopper, som kan lære, undervise og prædike evangeliet ret. Recessen fulgtes siden op af andre lovgivningsarbejder, vigtigst den store Kirkeordinans af 1537/39, der foretog en gennemgribende regulering af den danske kirkes forhold, herunder undervisningssystemet og fattigvæsenet.

Kirkelig nyordning i Viborg

Den kirkelige nyordning i 1536 og de følgende år kom for Viborgs vedkommende først og fremmest til at betyde en konsolidering af den omdannelse, som var sket i byen allerede inden 1530.

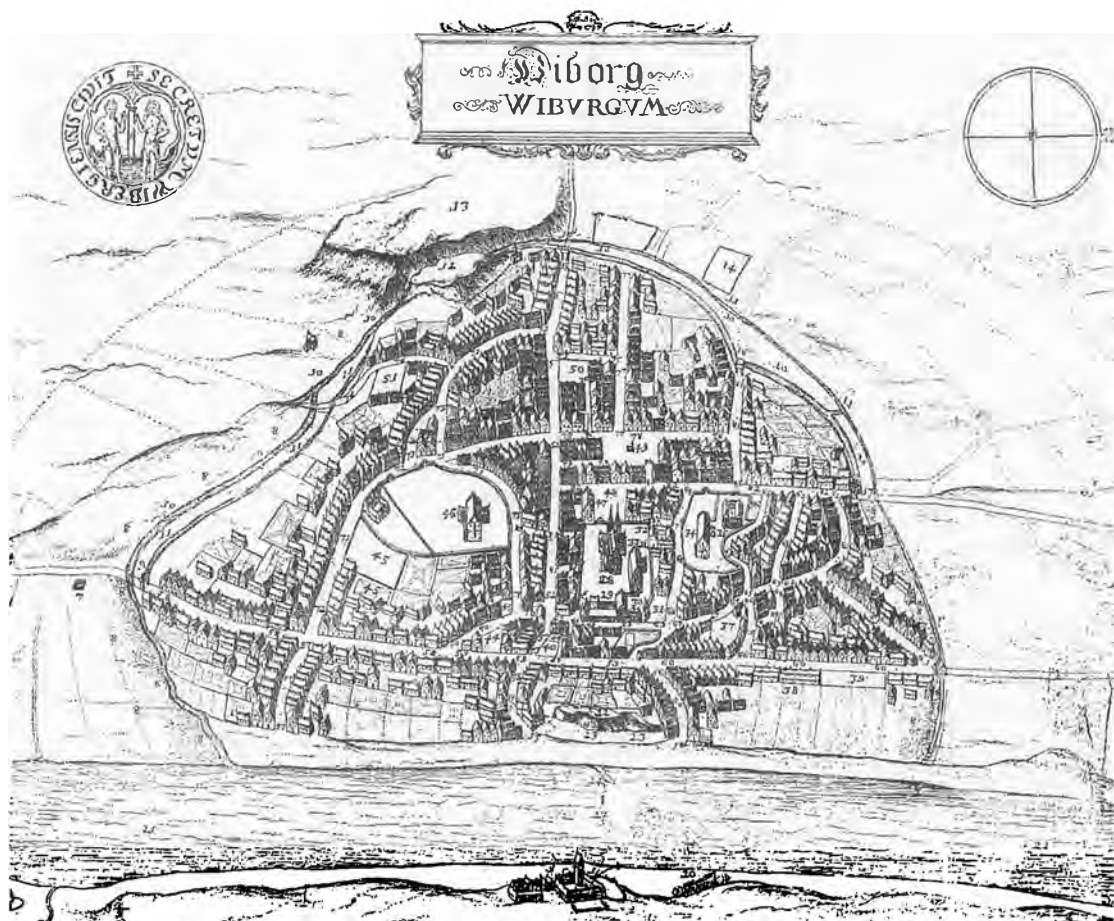
Sognekirkers, klostres og hospitalers skæbne var allerede afgjort. Anderledes forholdt det sig med domkirken og domkapitlet.¹⁰² Selv om nogle af de danske domkapitler fortsat var arnesteder for standhaftige katolikker, var der tilsyneladende ingen, der tænkte på at ophæve institutionen som sådan. Kapitlerne betragtedes øjensynligt som nyttige institutioner, der godt kunne forenes med den nye lutherske ordning af den danske kirke. De besad en lærdom og nogle funktioner, inden for undervisning og i forhold til stiftets præster, som man fortsat havde brug for.

Viborg domkapitel var som omtalt allerede blevet luthersk domineret adskillige år før den officielle indførelse af reformationen. Der fandtes ganske vist stadig katolske elementer i det, som f.eks. ærkedegnen Anders Skovgaard, men det var trods alt et lille mindretal. Så heller ikke af den grund var der nogen anledning til at skride ind over for kapitlet. Den nye evangeliske biskop, der skulle afløse den fængslede Jørgen Friis, hentedes da også blandt domkapitlets kannikker. Viborgs første evangeliske biskop blev nemlig ingen anden end den Jakob Skjønning, der i 1526 havde hjulpet Hans Tausen ved at stille sin kirke, Sankt Hans kirke, til rådighed for ham.

Med reformationen fik kirken en helt ny stilling i samfundet. Den var ikke så mægtig, som den havde været før. Der fandtes ikke længere biskopper, der havde borge og jordegods og sæde i rigsrådet. Det at være biskop var nu en mindre eftertragtelsesværdig post, der krævede et stort arbejde til en knap så stor løn, og derfor var embederne ikke længere attraktive for adelen. Gejstligheden rykkede ned i anden række, det var nu adelen, der var rigets ubetingede første stand. Samtidig kom kirken i langt højere grad under verdslig kontrol. Kirken var nu en gren af den kongelige administration, bisperne var kongelige embedsmænd på fast løn, i købstæderne overtog magistraterne kontrollen med præsterne og de kirkelige forhold, og på landet var det ofte den adelige herremand, der blev præstens overordnede.

Set fra bystyrets side var reformationen da en begivenhed, som styrkede dets magt væsentligt, ved at eliminere den mægtige katolske biskop som bystyrets konkurrent til herredømmet over byen og ved at bringe hele det kirkelige felt, inklusiv skolevæsen, hospitaler og fattigforsorg, ind under byens verdslige styre.

*Højkonjunktur, krig og
nedgangstider 1536 – 1726*

Viborg 1675. Kobberstik beregnet til P. H. Resens Atlas Danicus, der aldrig udkom – kun stikkene blev trykt. Det store kort over Viborg med 87 forklarede numre er meget detaljeret og giver umiddelbart indtryk af at give et tilforladeligt billede af byen. Udnyttelsen af kortets informationer er dog behæftet med mange problemer. Resen har modsat grundtaksten ingen bebyggelse uden for fæstninglinjen, som til gengæld er lidt usikkert angivet med tre numre: 8) Dumpen til søen, 10) Gravene og 11) Gamle fortifikationer med grave og volde omkring byen. Inde i byen er der til gengæld en meget tæt bebyggelse, og mod nord i et område, hvor der i nyere tid var ret åbent, findes to gader, Skive Marked og Fuglesang, som eller ikke kendes. Grundtaksten har på dette sted to stykker kornjord. Så Fuglesang er nok en markvej. Resens kort har også en langt række markeringer af middelalderlige kirketomter, hvoraf flere i virkeligheden var bebygget på dette tidspunkt. Der er således ingen tvivl om, at kortet i langt højere grad har skullet skildre byens storhedstid ved reformationen end den lidt mistrøstige tilstand i 1600-tallets slutning.

Byens fysiske udvikling fra reformationen til byens brand 1726

af Hans Krongaard Kristensen

Viborg var frem til reformationen lukket inde bag voldene, omend pladsen efterhånden blev trang. I 1520 byggede folk i forbindelse med Sct. Maurittii marked »deres boder og kramboder« uden for byens porte. Dronning Christine forbød imidlertid denne praksis, fordi det ville skade kronens indtægter.¹

Men i det lange løb kunne myndighederne ikke hindre bebyggelse uden for volden. I 1578 berettes om en permanent beboelse med »en hel hob folk udi nogle huse og boder«.² Dette sammenrend af fattige, lediggængere og mere eller mindre lyssky personer betalte ikke skat, og ledigheden »førte til stor utugt og løsagtighed«. Frederik II indså nu, at forbud ikke hjalp, og derfor lovliggjorde han bebyggelsen mod at beboerne skulle aflægge borgerlig ed for borgmestrene og rådmændene og derefter være underlagt samme pligter som byens øvrige borgere. Dermed var det slut med »skattely« uden for bygrænsen, men til gengæld kunne »forstadsboerne« nu regne sig som fuldgyldige viborgensere.

I brevet fra 1578 tales der kun om huse og boder uden for Sankt Mogens port – det må være bebyggelsen rundt om det nuværende Sankt Mogens Torv – men formentlig er der på samme tid også dannet små forstæder uden for portene – Sankt Hans, Sankt Mathias og Sankt Mikkel.³

Viborgs toldgrænse og portene, hvor de handlende skulle betale told eller accise, fulgte den gamle befæstningslinie, også selv om der lå mange huse udenfor. Bebyggelsen uden for portene har dog afgjort givet problemer i forbindelse med fortoldningen af varer. Løsningen på problemet var at flytte portene, og det skete tilsyneladende i 1680'erne. Grundtaksten af 1682 inddeler ganske vist nogle af gaderne i områder inden og uden for portene, og mod syd omtales både uden for Sct. Mikkels port og uden for Sct. Mikkels bom, men Sct. Mogens port – en muret port med rund bue og hvælving over – blev nedrevet af borgmester Jacob

Urnernes gård på hjørnet af St. og Ll. Sct. Hans Gade, tæt på Sct. Hans byport. Den grundmurede gård tilhørte i 1682 fru Helle Urne. Længen til venstre langs Ll. Sct. Hans Gade, der formentlig er opført i begyndelsen af 1600-tallet, hviler på en høj sokkel af genanvendte kirkekvadre. Før branden i 1726 var huset formentlig i to etager. Til gengæld blev den fjerneste ende (mod øst) først tilføjet i 1807. Foto: Hans Krongaard Kristensen.

Bøgvad til fordel for en nybygning i hans gård. Gården var under bygning i 1682. Sognepræsten ved Søndre sogns kirke Chr. Erichsøn beskriver i 1709, hvor portene – Sankt Mogens, Sankt Hans, Sankt Mathias og Sankt Mikkel – tidligere lå, og han antyder at det er en del år siden, de blev flyttet.⁴ Antagelig hører nedrivningen af Sankt Mogens port sammen med udflytningen.

Viborgs grundtakst fra 1682 giver et præcist overblik over forstadsbebyggelsen.⁵ Boder og småhuse fandtes foran de gamle porte Sankt Mogens, Sankt Hans, Sankt Mathias og Sankt Mikkel. Strækningen langs Gravene er omtrent helt udbygget, og den senere Reberbanen havde spredt bebyggelse. Den er nok dannet i senmiddelalderen, som forbindelsesvej til Marieklostrets ladegård på Ladegårdsmarken, det senere Biskopstoft.⁶ Boderne er i overvægt i forstæderne, men på vestsiden af Gravene havde velstående købmænd deres avlsgårde liggende, og mellem dem fandtes mange udlejningsboder. Taksationen i 1682 beretter imidlertid om

en del øde og forfaldne ejendomme, og Chr. Erichsøn er i 1709 også inde på, at forstæderne tidligere havde været mere udbyggede. Byens nedgang i 1600-tallet var altså gået hårdt ud over forstæderne. Specielt var tilbagegangen stor på Sparretoften uden for Sankt Mathias port og i området uden for Sankt Mikkels port, hvor alle beboere i den lille gyde mod søen – Gåsegyde – var søgt væk.

Forandringer som konsekvens af reformationen

På reformationstiden var Viborg en driftig by, og den kirkelige forandring synes på ingen måde at have skadet byen økonomisk. Derimod skete der en række afgørende ændringer i byens topografi.

Som nævnt blev de 12 sognekirker revet ned i begyndelsen af 1529, hvorefter kongen og byens borgere delte byggematerialerne mellem sig.⁷ Kirkegårdene blev i nogle tilfælde overtaget og bebygget af private. To kirkegårde – Sankt Hans og Sankt Mathias – blev udlagt til torve, Nytorv og Hjultorvet.

Gadenettet efter reformationen.

Nytorv opstod i 1584, da Frederik II ønskede sig en stor plads, hvor sønnen prins Christian kunne hyldes af jyderne.⁸ Opbrydningen betød at tårnet – som den sidste rest af Sct. Hans kirke – blev fjernet. Også forskellige private borgerhuse blev ryddet.⁹ Efter hyldningen blev den brolagte plads overladt byen med befaling om at bruge den som akseltorv.¹⁰

Sct. Mathias kirkegård havde Christian III skænket til byen, men det var nærmest gået i glemmebogen. Frederik II måtte dog, da dette blev klarlagt i 1579, tilbagekalde et ejendomsbrev til Jørgen Madsen på noget øde jord på kirkegården.¹¹ Andre kirkegårde blev udnyttet til at forbedre bytrafikken. Således ligger vejkrydset ved St. og Ll. Sct. Mikkels Gade oven på en nedlagt kirkegård. Lidt længere mod nord synes Riddergade også at krydse en kirkegård – Drottens – og gennem et par hundrede år var der en vejføring kaldet Skolebakken fra østenden af Sct. Mathias Gade ned til Riddergade ved Brænderigården som krydsede Sct. Mortens kirkegård.¹²

Karnapgårdens nordside. Mange steder i Viborg finder man rester af genanvendte granitkvadre fra byens mange nedlagte middelalderkirker. Intet steds optræder de dog i så stor mængde som her i Karnapgården, hvor der er kvadre nok til en hel kirke. Foto: Lars Guldager.

Klostrene

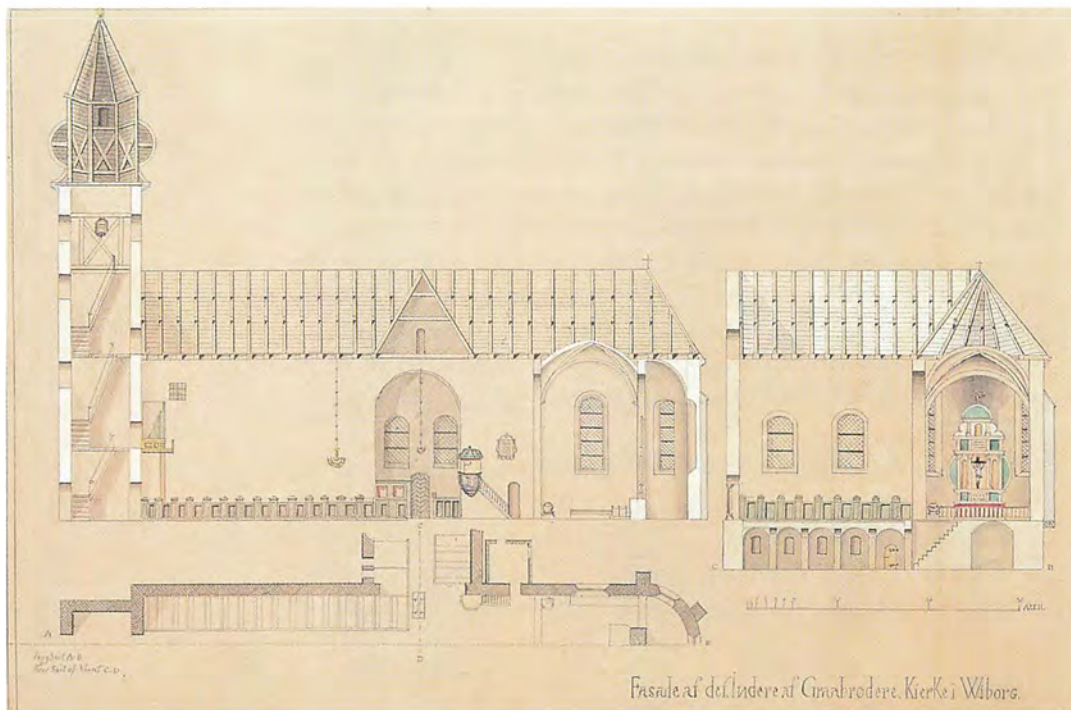
Sortebrødrenes og gråbrødrenes kirker, der i 1529 blev taget i brug som sognekirker, gennemgik flere udvidelser i de følgende århundreder. Ved Sortebrødre kirke blev korsgangen inddraget som et søndre sideskib, hvilket formentlig skete kort efter reformationen, inden klosterbygningerne helt blev nedbrudt. Et par senmiddelalderlige kapeller på nordsiden fik muligvis i 1576-77 større åbninger til hovedskibet, så de fik karakter af et sideskib. Mere indgribende var opførelsen af et tårn mod vest i tiden 1698-1701. Initiativtager var kirkeens sognepræst Chr. Erichsøn, som personligt kom til at hænge på en stor del af udgiften til byggeriet og det blyklædte spir.¹³

Gråbrødre kirke fik i 1657 en stor udbygning mod nord kaldet »Korskirken«. Herunder var der i hele bygningens udstrækning indbygget en overhvælvet gravkrypt.

De tilhørende klosterbygninger var der derimod ikke umiddelbart brug for. Landsdommer Jens Hvas blev pålagt

Sortebrødre Kirke set fra syd. Klosterbygninger forsvandt hurtigt efter reformationen. Den eneste bevarede rest er den nordre korsgang, som blev inddraget i kirken som et søndre sideskib. Korsgangen havde i middelalderen i nederste stokværk store spidsbuede åbninger ud mod fratergården, mens der var små fladbuede vinduer foroven. Foto: Aage Munksgaard.

Snit gennem Gråbrødre Kirke tegnet af Chr. Gullev i 1889 længe efter kirkens nedrivning. Tegningen viser den i 1657 tilbyggede »Korskirke«, med underliggende gravkrypt og et kig mod alteret. Det blev solgt til Vorde kirke på auktion i 1813.

at tage vare på Sortebrødre kloster og brugte det i en periode. Anne Gyldenstjerne fik af kongen et hus i klostret, som hendes far havde bekostet. Senere havde superintendenten Jacob Skjønning (+ 1549) en bolig her, men formentlig er bygningen hurtigt gået i forfald og revet ned.¹⁴

I følge Chr. Erichsøn boede Christian III i gråbrødreklostret i 1540, hvor han få år tidligere havde indrettet gemakker og en dansesal.¹⁵ Kongeboligen i Gråbrødre kloster bestod af en fløj med en stue og et kammer på hver sin side af en forstuegang med hemmelighed, og herover en sal i hele fløjens længde. Som kongebolig har den været ret beskeden og er tildels dannet ved genbrug af en ældre bygning. Mon ikke der er tale om en bolig opført til en bestemt lejlighed. Christian III blev hyldet i Viborg i 1536 og gjorde ophold i byen i 1536 og 1537.

I 1539 var kongen ikke længere interesseret i klostret, og han nedsatte en kommission, der skulle undersøge, om det var bedst egnet til et hospital eller et rådhus.¹⁶ Resultatet blev, at man satsede på hospitalet, hvilket kongen stadfæste-

de i 1541.¹⁷ Nu var det dog kun den midterste del af klostret, som blev givet til hospitalet. Den sydligste del, som grænse-
de op til kirken, tilfaldt byens borgere, mens den nordligste
del allerede tidligere var givet til borgmester Jasper Simon-
sen. Hospitalets del svarer næsten til det nuværende kom-
pleks, dog var der yderligere en fløj mod syd, hvor muren
mod Hans Tausens Minde står. Denne fløj brændte i 1726.

Johanniterklostret nede i Sct. Ibs Gade blev efter reformati-
onen forlenet til Johan Brockenhus og senere til Otto
Kruppen.¹⁸ Sidstnævnte adelsmand havde imidlertid også
Asmild kloster som kongeligt len, og havde derfor ikke brug
for bygningerne, hvoraf nogle blev givet til private personer.
Klosterkirken havde kongen skænket til domhus for lands-
tinget i 1552, men denne funktion varede dog kun kort, idet
Frederik II i 1576 i stedet tilbød adelen den gamle bispegård
til »domhus og andet brug«. ¹⁹ Dermed var klosterkirkens
skæbne beseglet. I 1578 forelå tilladelsen til kirkens nedbryd-
ning.²⁰ Halvdelen af byggematerialet skulle bruges på dom-
kirken, den anden halvdel gik til domhuset. I øvrigt havde
Jørgen Skram til Tjele allerede i 1573 fået lov til at bryde tår-
net, og de to kapeller på kirkens nordside ned, og bruge
materialerne til reparation af Tjele kirke.²¹

Domkirken og bispegården

I domkirken skete der ikke mange ændringer umiddelbart
efter reformationen, kun sidealtrene blev nedlagt og nordre
korsarm indrettet til lektorium eller læsekammer til lekto-
rens teologiske forelæsninger.

Branden i 1567 ødelagde til gengæld de høje spir og kir-
kens tagværk, mens hvælvene holdt. Tårnene fik høje spir
igen – samme højde som tårnenes grundmurede del, i alt 55
meter – og selvfølgelig nyt tagværk, men reparationen tog
lang tid. Kongen skænkede tømmer fra Silkeborg skove og
befalede, at den største klokke fra Testrup kirke, og de to
største fra Vestervig kloster skulle afgives til domkirken.²²
Viborg domkirke blev i denne periode den jyske adels fore-
trukne gravkirke, og med årene blev kirken fyldt med grav-
mæler, epitafier og ligsten i et ganske uoverskueligt omfang.
Hovedparten forsvandt ved branden i 1726.

Frederik II skænkede som nævnt i 1576 den gamle bispe-
gård til den jyske adel. Adelsmændene måtte dog gribe dybt
i pengeposen for at genrejse komplekset, og hvor den mid-
delalderlige bispegårds hovedbygning havde været et vin-

*Over tårndøren i domkirken
hænger et epitafium over
Malte Sehested († 1661) og
Frederik Sehested († 1726)
og deres hustruer. Foto: Lars
Guldager.*

kelformet anlæg, istandsatte de nu kun den ene længe langs med domkirken. Huset var i to etager, og foroven blev der indrettet en over 100 fod lang sal prydet med panelværk og malede våbenskjolde.²³

Dele af det store kompleks blev i øvrigt afstået til anden side, bl.a. fik Jørgen Rosenkrantz i 1585 en bolig, som Palle Juel havde ladet opføre tillige med et porthus og to gamle tårne i nordvesthjørnet. Frem til en sammenlægning i 1672 synes der således at have ligget to landsdommergårde på sydsiden af Gråbrødre Kirkestræde.²⁴

Med konfiskationen af den katolske bispegård manglede der til gengæld en bolig til den nye tids biskop eller superintendent. I den første tid boede han i lidt interimistiske boliger i Sortebrødre og Gråbrødre kloster, men i 1558 kunne Kjeld Juel flytte ind i kantorresidensen øst for domkirken, der uafbrudt siden har tjent som sæde for bisperne over Viborg stift.²⁵ De overhåvedede kældre fra kantortiden findes endnu under hovedbygningen, men ellers har gården været udsat for mange forandringer. Den brændte i 1567, og lensmanden på Hald skaffede nyt tømmer, men enten var reparationen for lemfældig eller også manglede der vedligeholdelse, idet der ustandseligt var problemer med bygningen.²⁶ I 1634 bekostede kongen, Christian IV en radikal ombygning, hvor tre af de fire fløje, herunder hovedhuset mod nord skulle nedbrydes til grunden og genopføres.²⁷ Det omfattende arbejde varede til 1639.

De store brande

Den 15. maj 1567 brændte hele den østlige del af Viborg. Domkirken, Kongens gård, bisperesidensen og en mængde huse øst herfor, herunder omkring 100 adelige bygårde, blev flammernes bytte.²⁸ Omend tallet måske er rundet lidt op, var der tale om en alvorlig ulykke, og de østlige gader – Sct. Nicolai Gade og Sct. Ibs Gade – blev næppe genopbygget i samme omfang som tidligere, selv om de brandlidte fik skattefrihed i fem år.²⁹ Alle vidste, at brandens store omfang skyldtes de mange stråtage, og i 1569 indskærpede kongen, at al stråtag snarest skulle erstattes af stentag.³⁰

Påbuddet og senere tilhold om tegltag tog viborgenserne sig imidlertid let. Derfor gik det også grueligt galt i 1615, hvor en bøsse-mager på Nytorv afprøvede et gevær, hvis skud tændte ild i et stråtag. En stærk nordenstorm sendte ilden ned over Sortebrødre sogn og kvartererne omkring Vestergade,

Sydgavlen på bispegårdens vestfløj. I bunden indgår murværk fra det lille senmiddelalderlige stenhus, som udgjorde herberget i kantorresidensen. Herover ses en reparation i renæssancen formentlig efter branden i 1567, mens murværkets øverste halvdel stammer fra Claus Stallknechts genopbygning efter branden i 1726. Foto: Hans Krongaard Kristensen.

Sct. Mathias Gade, St. og Ll. Sct. Mikkel's Gade. I alt 123 gårde – heraf fire kannikkegårde – og over 100 boder blev fortæret af ilden. Blandt de brandlidte nævnes ca. 36 adelige personer, og det er flere end tallet på adelsgårde i hele byen i 1682. Kongen gav tre års skattefrihed til personer, som forpligtede sig til at genopføre deres ejendomme. Begunstigelsen blev vist i øvrigt kun tilkendt borgerne og ikke adelige.³¹

Trods de omfattende skader ved branden i 1615 synes den egentlig ikke at have fået langvarige følger for byen. Arkæologiske undersøgelser i St. Sct. Peder Stræde tyder dog på, at afbøjningen mod syd ved St. Sct. Mikkel's Gade kan være etableret efter branden.³² I anden halvdel af 1600-tallet var gaderne tæt bebyggede igen.

En mindre brand omkring Nytorvgade i 1667 trak derimod langvarige spor i byen.³³ Branden startede på Nytorvgades søndre side i hjørnehuset ved Sct. Mogens Gade. Her var Anders Jensen Bygums tjenestepige ved at fyre under bryggerskedlen. Mens hun var ude et øjeblik, fik ilden fat i

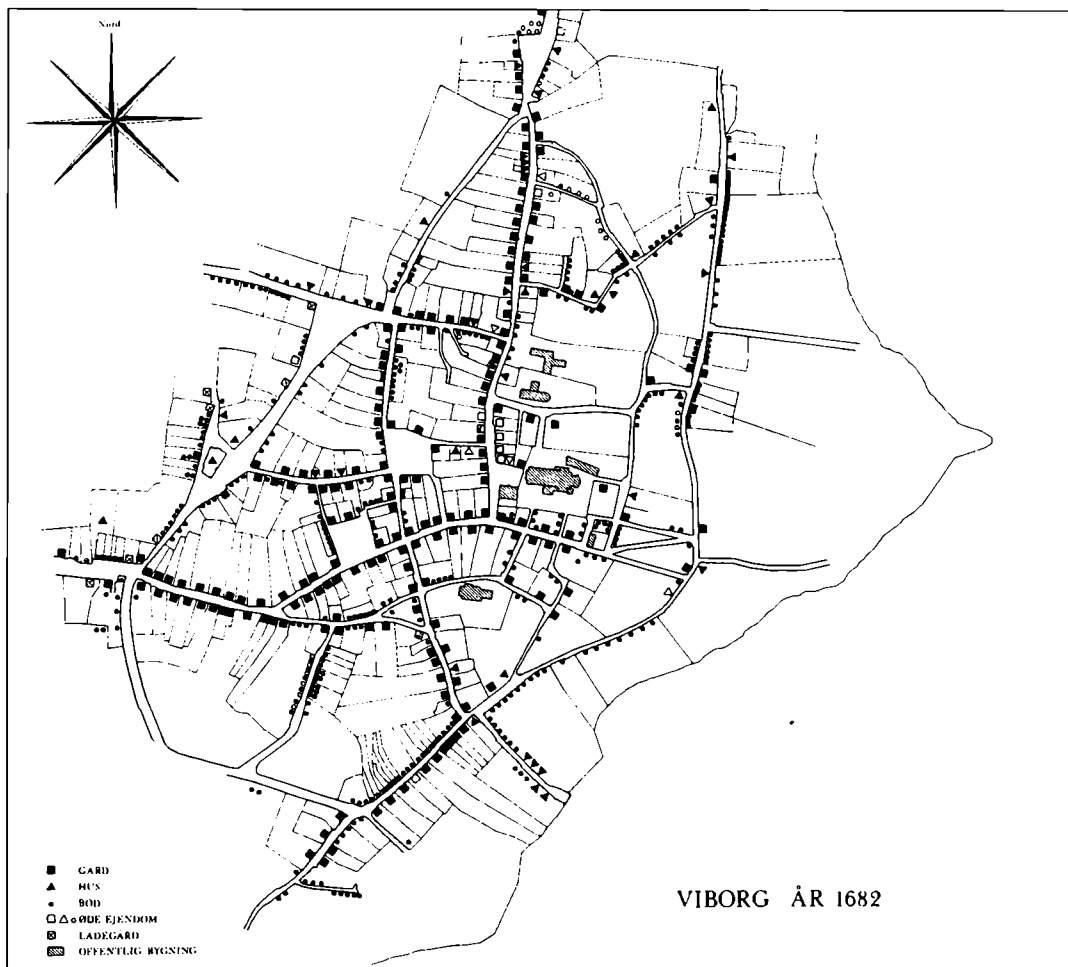
et læs lyng, som lå i bryggerset. Røg og flammer ødelagde husene på begge sider af Nytorvgyde, ilden fortsatte lidt nordpå ad Sct. Mogens Gade, hvor den på vestsiden stoppede inden det gamle stenhus nr. 7. På gadens østside derimod udbrændte hele karréen mellem Gammeltorv og Gråbrødre Kirkestræde. Denne karré var meget tæt bebygget med ikke mindre end fem købmandsgårde ud mod Sct. Mogens Gade. Endnu i 1682 lå de fleste ejendomme i området stadig øde hen som brandtomter, og hverken vest- eller østsiden af Sct. Mogens Gade fik siden samme bebyggelsestæthed som før branden.

Viborgs huse og gårde 1682

I slutningen af året 1682 foretog myndighederne en systematisk vurdering af alle ejendomme i Viborg for at få skabt et retfærdigt skattegrundlag.³⁴ Grundtaksten viser, at en meget stor del af byens gader var fyldt med småboder. I byens centrale del lå de lidt spredt – ofte i tilknytning til en gård – hvilket nok betyder, at håndværkere og andre har boet i udlejningslejligheder i side- og baghuse. I sidegaderne og yderområderne lå boderne derimod i lange rækker, og her må vi forestille os lange, én-etagers bindingsværkslænger, som var opdelt i små boliger. Andre områder af byen, som visse dele af Sct. Mathias Gade og Sct. Mogens Gade bestod næsten kun af gårde, hvor ejeren selv udnyttede udenomspladsen. En del ejendomme var som nævnt i 1682 øde som følge af branden 15 år tidligere.

Grundtakstens mange oplysninger om øde grunde og forfaldne ejendomme viser, at nu var byens gyldne tid slut.³⁵ Brande, krige og økonomisk tilbagegang havde efterladt dybe ar. Forstæderne, den vestlige fjerdedel af Sct. Mathias Gade og den nordlige halvdel af Sct. Mogens Gade, og brandtomterne ved Nytorvgyde og Gammel Torv har udgjort et mistrøstigt syn. Ud fra ejendomsvurderingen kan vi se, at byens tyngdepunkt i slutningen af 1600-tallet lå omkring Hjultorvet og Nytorv og langs Sct. Mathias Gade. Huse i den sydlige del af Sct. Mogens Gade var også højt vurderet, bortset fra brandtomterne, mens den sydligste del af byen generelt var lavt vurderet. I forhold til situationen i senmiddelalderen synes det økonomiske center således at være skiftet fra Sct. Mogens Gade og Gammel Torv til Sct. Mathias Gade og de nye torve.

Adelsgårdene lå lidt spredt, men næsten ingen øst for domkirken, hvor så mange skulle være brændt i 1567, og

Viborg i 1682. Kortet er baseret på grundtakstens oplysninger. Yderområderne uden for portene Sct. Mathias og Sct. Mikkel forfaldt senere helt og det er derfor svært at rekonstruere den gamle topografi, men her var i 1682 nok lidt flere boder end vist. Efter Kristensen 1985.

heller ingen syd for Sortebrødre kirke. Før branden i 1615 må der næsten også have været adelsgårde her, og billedet tyder på, at mange adesslægter undlod at opføre deres gårde efter branden. I 1682 lå de fleste i den østlige del af Sct. Mathias Gade og lidt spredt i Sct. Mogens Gade.

Tidens byggeskik

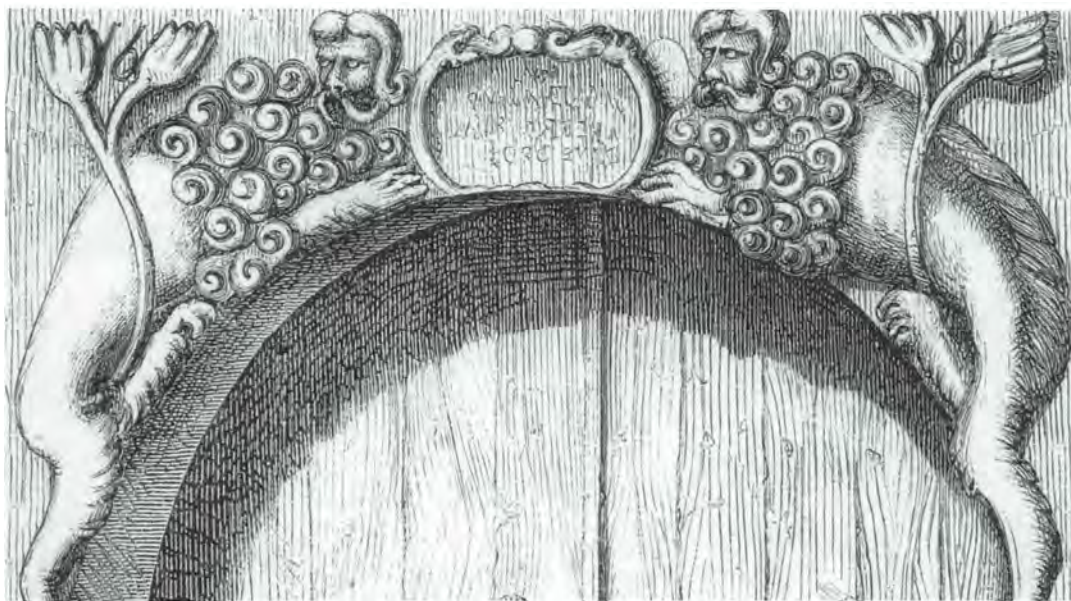
Perioden fra reformationen til 1726 har ikke efterladt os mange huse. Dette skyldes væsentligst, at det gedigne bindingsværk med mulighed for mange vinduer vandt frem på

bekostning af det grundmurede byggeri, og de mange brande fortærede naturligvis især træ- og bindingsværkshusene. To grundmurede huse fra perioden er til gengæld bevaret, nemlig Urnernes gård på hjørnet af St. og Ll. Sct. Hans Gade og Karnapgården i Sct. Mogens Gade (se side 224).

Ingen af de bindingsværksgårde, som prægede byen, har overlevet i en blot rimelig skikkelse. En lille gruppe huse midt i Sct. Mogens Gade – 25-27 & 29 samt 28-30 – undgik

Karnapgården (matr.nr. 43) set fra Sct. Mogens Gade. Det store grundmurede hus, i to stokværk, blev rejst i 1640'erne på en middelalderlig kælder for byens læge dr.med. Christen Skytte. Huset blev omfattende restaureret i 1885. Huset i forgrunden (nr. 29) blev opført omkring 1600 som et bindingsværkshus i to etager med knægtbåret stokværksfremspring. Den øvre etage blev nedtaget i 1835. Foto: Hans Krongaard Kristensen.

Portoverligger fra Sct. Mogens Gade 27, dateret til 1661. Da den lidt naivistiske tegning blev lavet, indgik porten endnu i det gamle bindingsværkshus. Portoverliggeren findes i dag bevaret i portrummet på det hvide hus. Tegning af E. Schiøtte.

branden i 1726, men alle blev med tiden nedskåret til én etage.³⁶ Husene var opført af solidt egetømmer over en høj sokkel. De havde alle en fremspringende overetage båret af knægte. Det bevarede tømmer fra Sct. Mogens Gade nr. 25 viser, at det var smykket med udskårne dekorationer. Også to bevarede portoverliggerer med udskårne løver – i Sct. Mathias Gade nr. 27 og på Viborg Stiftsmuseum – vidner om prægtige udskæringer. I følge Gullev var det tidligere almindeligt med udskårne englehoveder på bindingsværket.³⁷

Efter branden i 1615 opførte sognepræst ved Sortebrødre kirke, Peder Pedersen en stor gård på det vestlige hjørne af Sct. Mathias Gade og Mageløs. Bindingsværksgården var i to etager, og ifølge beskrivelsen overstrøgen med spanskgrønt. Gården var opført med mageløs pragt, hvilket gav navn både til huset og sidegaden. Under kejserkrigen valgte general Camillo Strozzi da også i 1627-28 at bruge Mageløs som hovedkvarter.³⁸ Gården brændte som så mange andre i 1726.

Sædvanligvis var bindingsværksgårdene opført i to stokværk, men der findes dog efterretning om, at mindst to gårde – på sydsiden af Nytorv og i Sct. Mathias Gade syd for Hjultorvet – havde hele tre stokværk. Enkelte bindingsværksgårde var opført på hvælvede kældre. Eksempelvis

Detalje af dekoration fra Sct. Mogens Gade 25. Træskaarerarbejdet på bindingsværkshusene var normalt koncentreret til enkelte led – specielt ved stokværksudkragningen og på port og dørøverliggerer. Kun i få tilfælde bredte ornamentikken sig også som her til de bærende stolper. Foto: Hans Krongaard Kristensen.

Mogens Gade 25-27. Huset var ved nedrivningen i 1915 den sidste repræsentant for det overådige bindingsværk fra 1500-tallets slutning. Oprindeligt var det en toetagers gård med overbygget port. I nyere tid blev bygningen skåret ned til én etage og senere delt i to huse. Bindingsværket fra den sydlige del (4 1/2 fag) er genopstillet på Viborg Stiftsmuseum. Opmåling med senere supplering af C. M. Smidt 1914.

findes der i dag sådanne på hver side af Nytorvgyde. Begge stammer fra huse, som brændte i 1667. I kælderen på nord-siden, som tilhørte Salomon Gerber, ulmede ilden fra branden videre i hele 14 dage.³⁹ En anden hvælvet kælder findes i tilknytning til den gamle stenhuskælder under det tidligere Svaneapotek.

Bymarken

Bymarken var som tidligere nævnt opdelt på mange hænder. Ved udarbejdelsen af den store matrikel i 1688, hvor al agerjord blev opmålt, var der 1.173 agre på Nørremarken og 1.283 agre på Søndermarken. Jorden var fordelt på 139 ejere.⁴⁰ Da størrelsen på ejendommene varierede meget, fandtes der således mange ganske små besiddelser på nogle få agre. I modsætning til landsbyjord, hvor ejerskabet til bymarken i virkeligheden var en brugsret til en bestemt andel, var en ejendom på købstadens jord ganske konkret – en ager i et bestemt fald.

Agrene var af samme langstrakte type som ved landsbyerne; men hvor bønderne her havde det såkaldte dyrkningsfællesskab med fælles afgrøde, så- og høsttid, synes initiativet på købstadsjorden overladt til den enkelte agerbruger. Disse brugere var i øvrigt en blandet skare, som langt fra var identiske med ejerkredsen. Nogle var regulære avlsbrugere med landbruget som hovederhverv, mens andre kun havde lidt jordbrug som bierhverv. Endelig ejede flere af byens købmænd større ladegårde i vestbyen, som de drev ved hjælp af avlskarle.

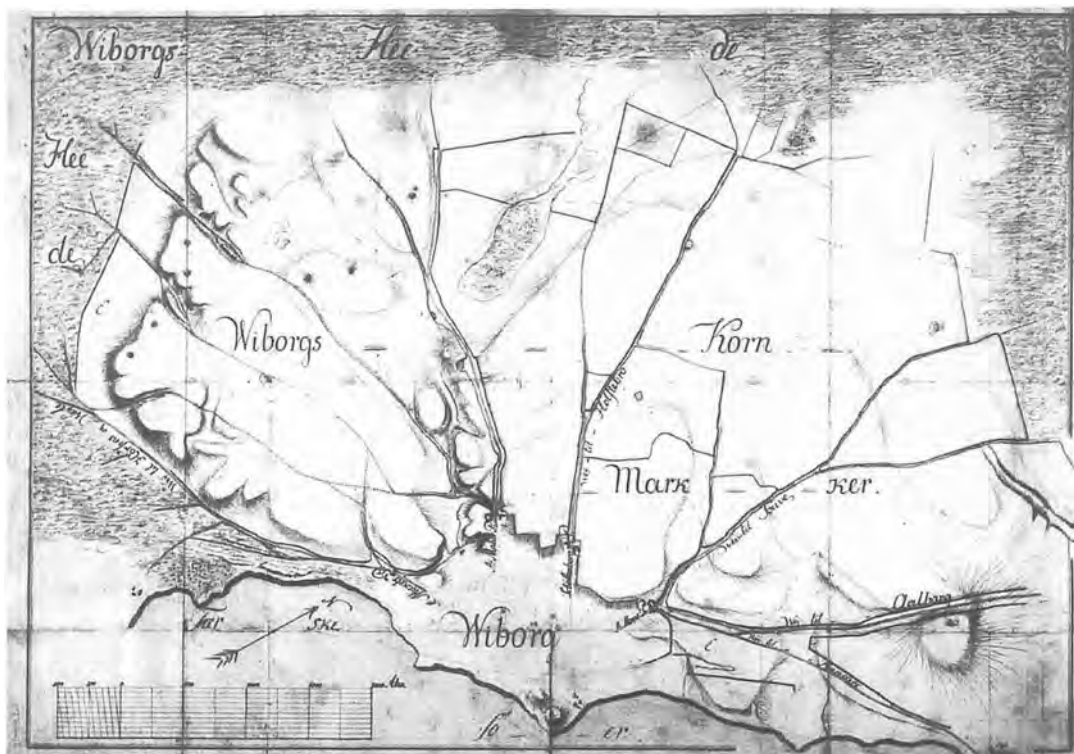
I middelalderen var specielt de kirkelige institutioner storbesiddere i bymarken, men ved reformationen blev bispe- og klostergodset inddraget under kronen. Johanitter-

klostret blev gjort til et len, der i 1606 overførtes til lenet Asmild kloster, mens bispegodset fra starten var lagt under Hald.⁴¹ Det drejede sig om det område kaldet Ladegårdsmarken senere – Biskoptofte – som lå umiddelbart vest for byen på Skottenborgs nordside. Toften blev i 1661 overtaget af borgmester Claus Christensen Skriver, for oparbejdet gæld.⁴² Mange besiddelser fra de mindre kirkelige institutioner blev efter reformationen lagt til hospitalet, hvis største godsmængde dog lå spredt uden for Viborgs bymark. Domkirken og domkapitlet ejede forskellige spredte agre, og i tidens løb blev andre skænket til de to sognekirker. Institutionernes jord blev forpagtet ud for en årrække, formentlig via en auktion, som det kendes fra hospitalet.⁴³

Senmiddelalderens store bymark forblev næsten ubebygget. I løbet af 1500 og 1600-årene grundlagdes der et lille antal gårde og møller på byens mark. I 1545 fik borgerne lov til at flytte den eksisterende Vint mølle hen foran Glittrup sø – i dag Vint mølle sø – og stemme søen op.⁴⁴ På dette tidspunkt tilhørte møllen rimeligvis byen, mens borgmester Claus Christensen Skriver ejede den i anden halvdel af 1600-årene. Muligvis blev møllen, lige som andet af byens ejendom, bortsolgt efter svenskekrigene. Ud over møllæværket, som i øvrigt ikke fungerede i 1688, var der også et helt pænt jordtilliggende.⁴⁵

Helt mod syd på en halvø i Vedsø lå Kvieholm. Gårdens oprindelse kendes ikke – måske er den en afløser for Sankt Mikkels hospitals gård, som må have ligget i området ved Vedsø. I 1688 tilhørte den konrektor ved latinskolen Jens Clausen og blev drevet af murermester Christian Eriksen. Syd for Søndersø lå Søndre og Østre Teglgård. Begge steder brændte teglbrænderen sten i ovnene hver sommer, men der blev også begge steder drevet almindeligt landbrug. For at lette lidt på byens tyngende gæld, valgte bystyret i 1678 og 1680 at sælge Søndre Teglgård. Køberen var borgmester Brun.⁴⁶

Nord for byen lå Nørremølle, som i middelalderen tilhørte domkapitlet, men senere kom til Viborg by. Efter svenskekrigene solgtes den til rådmand Kjeld Bøg. Nørre Teglgård, hvor der både blev brændt teglsten og dyrket landbrug, blev i anden halvdel af 1600-tallet også købt af borgmester Claus Christensen Skriver. Mod nordøst lå Bjerringholm, som vist tidligere hed Hengholm.⁴⁷ Gården var i midten af 1600-tallet ejet af borgmester Peder Bering († 1656). Bortset fra disse syv ejendomme var marken ubebygget, og uden for igen lå så de store udyrkede arealer – lyngkraven, som området kaldtes. Egentlig var det et fællesareal, men omkring midten af 1600-

Viborgs kornmarker i 1700-tallet. Næsten hele den opdyrkede agerjord, som svarer til middelalderens dyrkede bymark, er i dag bebygget med villaer og parcelhuse eller benyttet til industriarealer. I senmiddelalderen har agerjorden været næsten helt træløs. Kun på de stejle dalsider har der været lidt egepur. Også det ydre overdrev med hede, mose og enge var meget åbent og vindomsust. Formentlig var dette område i højere grad skovklædt i den tidlige middelalder.

tallet blev et græsningsområde helt mod vest overladt rådmændene som embedsjord – heraf navnet Rådmandskær.

Der var intet dyrkningsfællesskab på agerjorden, så den enkelte avlsbruger kunne udnytte sine agre efter forgodtbe- findende; men hvis udyrkede marker brugtes til græsning skulle kreaturerne naturligvis være tøjrede. Først når al kornet var kørt ind, måtte kvæget græsse frit. Kreaturholdet var i øvrigt i modsætning til agerbruget stærkt reguleret, og omfattede også det store hedeareal. Kun agerbrugere havde ret til at sætte dyr på græs, og antallet var fastlagt efter det areal, den enkelte dyrkede. Hver morgen i sommertiden drog en masse hyrde- renge og – piger afsted med kvæg fra mange forskellige stalde rundt i byen – og tilbage igen om aftenen.⁴⁸

Lyngslæt og tørvegravning på den fælles hede havde der- imod alle byens indbyggere ret til, men kun til eget brug, ikke til salg.

Den politiske og økonomiske udvikling 1536-1726

af Paul G. Ørberg

Efter reformationsrøret og Grevens Fejde var det afgørende for Christian III at sikre fred og orden i det danske samfund. Kongen valgte at bygge sin magt på en alliance med højadelen, men ud over at kongemagt og adel i fællesskab kontrollerede bondebefolkningen, sikrede regeringen sig også større indflydelse på styrelsen af landets købstæder.

En langvarig international højkonjunktur medvirkede også til at stabilisere det danske samfund. I det lange tidsrum fra borgerkrigens afslutning til Danmarks uheldige indblanding i Trediveårskrigen i 1625 var landet i den gunstige situation at kunne sælge landbrugsvarer til gennemgående gode priser. Danmark blev sammen med de øvrige lande omkring Østersøen spisekammer for de ekspanderende vesteuropæiske byer, idet den hollandske handelsflåde skabte billige og stabile transportforbindelser mellem Øster-

»Kongens Kammer« er navnet på det enkle og stilrene rum, som kong Christian III indrettede i Gråbrødreklosteret og som blev restaureret så sent som i 1970'erne. I vindueskarme og på loftsbjælker findes spor af blomstermalerier. Den smukke kamin er stadig anvendelig. Foto: Lars Guldager.

sølandene og Vesteuropa. Med Amsterdam som det førende handelscentrum formåede Nederlandene også i disse år at opbygge et effektivt finansmarked og en skibsværftsindustri, der gjorde dem til de førende inden for skibsfart, handel og kreditgivning.

De store eksportvarer fra Danmark var korn og stude, og det var først og fremmest kronen og de større adelige godser, der høstede gevinsten. Godserne havde overskud af korn til salg og herremændene modtog afgifter fra fæstebønderne i korn.

Velstanden på de danske godser stillede de fornemme adelsslægter gerne til skue i form af nybyggeri, og vi fik i disse år rundt i landet en række imponerende renæssanceslotte. Men eksportindtægterne skabte også store prisstigninger på herregårdsjorden. Mange af landets største godsejere, der tillige ofte havde indtægterne som kongelige lensmænd, opkøbte andre godser og nedlagde fæstegårde for at få den mest rationelle produktion. Men efterhånden som jordpriserne nåede nye højder, fik godshandelen i Danmark karakter af jordspekulation. Derfor gjorde det ondt for mangen en godsejer, da overproduktion og midlertidige kri-

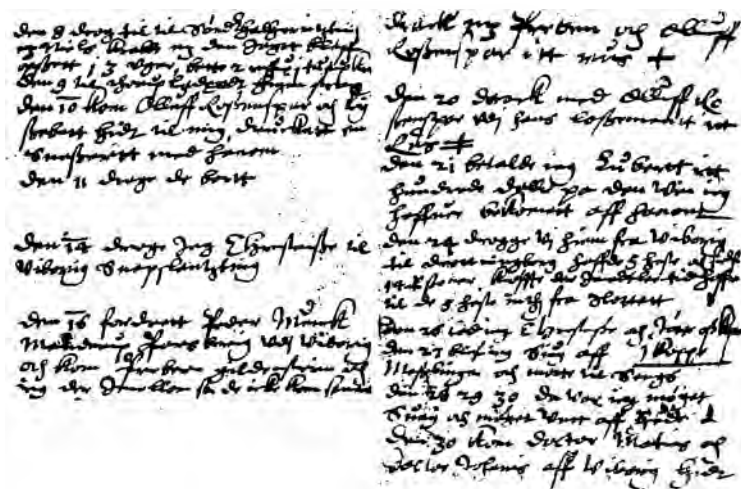

Tårupgård ved Hjarbæk fjords vestside er vistnok opført af kansler Niels Kaas o. 1580. Den solide hovedfløj er af munkesten på granitkvadre og kan stå som et eksempel på adelens nye byggeaktivitet i 1500-årene.

ser i Nederlandene førte til voldsomme prisfald på landbrugsprodukter. Mange adelsfamilier kom i gæld til rige købmænd, ja, en del af de imponante godser måtte pantsættes eller afsættes til højstbydende kreditor.

Adelens Viborg

Viborg havde altid været et yndet mødested for den jyske adel. Derfor oplevede byen også en ny glansperiode under adelens storhedstid. Der var mange anledninger for gods-ejerne til at komme til staden og de blev ikke færre af, at det i 1622 blev bestemt, at alle skøder og gave- og pantebreve til adelen skulle læses ved landstinget. Der var desuden pengeforretninger på snapstinget, retssager ved landsting og somme tider herredag, foruden afgørelse af skifter, regnskabsaf-læggelser, mønstringer, kongehyldninger eller begravelser. Også overdådige bryllupsfester blev fejret i domkirken og i adelens dansesale. De førende jyske adelsslægter havde også pligt til at møde op til standsmøde i Viborg en eller to gange om året. Mangen adelsmand indrettede sig derfor af praktiske grunde med sin egen prægtige gård i Viborg.¹

En dagbog ført af lensmanden på Dronningborg slot i Randers, rigsråd Eske Brok (1560-1625) giver et godt indtryk af den jyske adels livlige forbindelse med Viborg. I året 1609 kom Eske Brok 10 gange til Viborg på kortere eller længere ophold, dels som embedsmand, dels som privatmand, bl.a. til begravelser og bryllupper. På venstre side i dagbogen drager han til Viborg Snapslandsting, på højre side, tredje linie: »Den 20. drak med Oluf Rosenparre udi hans losement en rus«, mærket med to krydser, øverst en mindre rus mærket med et kryds. Foto: Rigsarkivet.

Maleriet af den statelige Eske Brok ca. 1615, lensmand på Dronningborg slot, hænger i dag på Gammel Estrup, som Eske Brok havde arvet efter sin far. Fra Dronningborg i Randers eller fra Gammel Estrup rejste Eske Brok mangfoldige gange til Viborg. Efter tidens mode har rigsråden pipekrave og guldkæder om halsen. Foto: Poul Pedersen.

Der var også råd til at feste. Den jyske adel indrettede som nævnt side 229 i 1576 en ny møde- og festsal i den gamle katolske bispegård. Her holdt adelen talrige store bryllupper, begravelser og andre forsamlinger.² Mere end 60 adelige par skal i tidens løb have fejret bryllupsfest i dansesalen. Én ting er det imidlertid vigtigt at slå fast: at selv om adelsfolk spil-

lede en nok så stor rolle i Viborgs økonomiske og sociale liv, så fik de aldrig foden indenfor i byens styrende organer. Borgerne styrede selv deres bys anliggender – under et vist opsyn af den kongelige lensmand på Hald.

De penge, der blev omsat til stor festivitas i Viborg, stammede ikke mindst fra gode fedestude på de brede jyske enge. I et latinsk digt fra 1573 beskriver digteren Rasmus Glad, der var født på Djursland, denne side af den danske landbrugseksport: »Mange tusinde stude nærer landet, som det årligt sender frejdigt til dine folk, hurtige Rhinstrøm, og til de nærmeste købstæder, hvorfra de kommer til de hollandske riger...«³, og de danske stude havde ry for en særlig god kvalitet.⁴ Frem til 1622 havde adelen eneret på øksneeksporten, men det betød selvfølgelig ikke, at ikke også borgerlige købmænd og kommissionærer kunne få deres del af fortjenesten. De ualmindelig gode tider for godsejerne har smittet godt af på i hvert fald nogle af borgerne i Viborg. For studeeksporten betød savnet af en havn ikke noget; drifterne af stude gik jo sønderud ad oksevejen til toldstederne ved Ribe og Kolding eller Haderslev og Gottorp. I 1500-årene møder vi blandt kvæghandlerne kendte navne som Trane og Hegelund, i det følgende århundrede Gerber, Sidenborg og Bomand. Men studehandelen var sårbar, så f.eks. politisk uro i Holland omkring 1580 betød svigtende afsætning. Studeeksporten nåede sit højdepunkt 1610-1619.

De bevarede toldregnskaber kan give et vist begreb om omfanget af eksporten. I 1592 kom der 356 stude fra Viborg til Gottorp, hvad der bragte Viborg ind på en sjetteplads blandt de jyske byer, 1642-1643 (fra 1.5. til 30.4.) indkom der til toldstedet i Kolding 1.103 stude fra Viborg, det rakte til en femteplads. I foråret 1650 fik tre købmænd fra Viborg, Claus Svendborg, Salomon Gerber og Bertel Jensen fortoldet henholdsvis 359, 473 og 696 okser i Haderslev. Også den søværts studeeksport over Ribe var Viborg-købmænd engageret i.⁵

Markedet

Også i udførselen af andre landbrugsvare, særlig heste og korn, har Viborg-købmænd taget del. Der var trods alt udskibningsmuligheder i Hjarbæk, hvor man endda omkring 1620 havde planer om at bygge et kornmagasin.⁶ Selvfølgelig kunne der også indføres varer over Hjarbæk, og det var i øvrigt de samme købmænd, der stod for både indkøb og udførsel af varer. Et godt eksempel giver den store renovering

Den dag i dag kan man se den såkaldte »Erik Glip-pings rustning« i domkirken. Så gammel er den dog ikke. Rustningen stammer fra 1600-årene og blev benyttet under optogene ved datidens store adelige begravelser. Foto: Poul Pedersen.

af bispegården i 1630'erne. Byens købmænd, bl.a. borgmester Peder Bering og rådmand Jens Ibsen, havde her gode leverancer af alle slags bygningsartikler, og de større mængder kom med skib til Hjarbæk. Det drejede sig om tømmer fra Norge, om gulvfliser fra Holland og om tagsten. I Hjarbæk måtte varerne omlades i mindre både og fragtes i land. Et stort parti brædder fra Norge kom dog til Randers Bro, hvor det blev omladet i pramme og sejlet op ad Gudenåen til Bjerring Mølle for derfra at blive kørt på bøndervogne de fire mil til Viborg.⁷ Mange varer til Viborg-købmænd er netop kommet over østkysthavne som Randers, Hobro eller Århus, men man kunne også benytte vestkysthavne som Ringkøbing og Hjerting. Et par bevarede regnskabsbøger fra sidste halvdel af 1600-årene fra to Viborg-købmænd, Christen Kjærsgaard og Christen Ugelriis, røber, hvor omfattende en kundekreds, der var tale om. Man leverede alskens varer fortrinsvis til bønder i det store opland, men også til mange adelige og gejstlige og til borgere i en halv snes midtjyske købstæder. I flere tilfælde gik leverancerne til andre købmænd i Viborg eller nærliggende købstæder, så der var tale

V	
L. Bering's Eudispen v. Stues	138
A. Hillad's Eudispen v. Stues	80
A. Hillad's (Løsting) Stoves	83
A. Hillad's Eudispen v. Stues	84
A. Hillad's Eudispen v. Stues	85
Oberste Leutenant Løgstør	171
M. C. L. L. L. L. i Løgstør	154
M. C. L. L. L. i Mariager	177
A. Hillad's Eudispen v. Stues	220
A. Hillad's Eudispen v. Stues	169
A. Hillad's Eudispen v. Stues	158
A. Hillad's Eudispen v. Stues	51
A. Hillad's Eudispen v. Stues	291

Et brudstykke af registeret til Viborgkøbmændenes, Kjærsgaard og Ugelriis' regnskabsbog fra sidste halvdel af 1600-årene. Som det ses af de nederste linjer strækker kundekredsen sig til Løgstør, Mariager og Skive.

om både detail- og engrossalg. Mange varer skaffede man sig fra Lübeck, Hamburg eller Amsterdam.⁸

Den rige købmand, rådmand Hans Jørgen Majoner finder vi i 1653 »på Elben« for at afsætte stude, og i Hamburg opkøber han diverse klædeartikler, som skal sendes med skib fra Kiel til en østkysthavn.⁹ Navnet *Majoner* lyder fremmedartet, og er det sikkert også. Viborgs købmands- og håndværkerstand har fået et vist tilskud af udlændinge, nogle oprindelig som *gæster og liggere* – »overvintrende« købmænd – som ofte har kunnet tilføre byen et gavnligt tilskud af kapital og faglig dygtighed.¹⁰ Vi har en række navne, som vi enten med sikkerhed ved er af udenlandsk, fortrinsvis tysk herkomst eller som må antages at være det, navne som Mencken, von Haven, Wiff, Bodtz, Sutholtz, Barlag, von der Hude, Rodevalt. Desværre kan vi først sætte tal på for den allersidste del af perioden. Mellem 1713 og 1726 er der i justitsprotokollen indført 208 borgerskaber, 48 af dem er udlændinge, 18 tyskere, 16 svenskere, tre nordmænd og en ester.¹¹ Men langt den overvejende indvandring til byen er givetvis foregået fra oplandet.¹² Et godt eksempel er slægten *Bering*, som er indvandret fra landsbyen Bjerring i 1500-årene og som igennem mere end hundrede år kom til at spille en meget betydelig rolle i Viborgs næringsliv og styrelse med en række borgmesterposter, rådmandsstillinger osv.¹³

Handelsfolk og håndværksfolk fra Viborg kom også vidt omkring til de store markeder i Jylland og Slesvig for at afsætte deres produkter. Og i deres geskæftighed har de ikke altid været lige velkomne. I marts 1700 blev Viborgs hatte- og skomagere ligefrem jaget på porten, da de var ved at rejse deres boder på markedet i Århus.¹⁴ Men det, der har talt allermest, var naturligvis de meget store markeder i hjembyen, *snapstingsmarkedet*, som holdtes i ugen efter helligtrekonger, men fra 1672 i marts måned, og *tofte- eller Sankt Mauritii marked*, som begyndte på helgendagen den 22. september. Folk fra nær og fjern, også mange tyske købmænd strømmede til markederne, som strakte sig over 14 dage. Det er vel sagtens disse vældige markeder i forbindelse med de store adelige fester, der har fået cisen, øl- og vinafgiften så højt op, som der fortælles om side 257.

I en mængde kramboder, særlig på Gammeltorv, falbød de handlende alverdens varer. Gæsterne betalte stadepenge, og man tillod ikke, at der blev rejst boder uden for byen; det var for at forhindre det såkaldte forprang eller forkøb. Tofte-markedet var kendt for sit store hestemarked på Bispe-

gårdstoften nordvest for byen; et kongebrev fra 1624 forbød at der blev holdt marked med heste og kvæg på andre steder.¹⁵ Men navnkundigst var snapstingsmarkedet, fordi det var Jyllands centrale pengemarked. Den tids bank- og kreditforeningsvirksomhed afvikledes i virkeligheden på snapstinget. Betydningen blev ikke mindre efter den allerede omtalte bestemmelse fra 1622 om, at adelige skøder m.v. skulle læses ved landstinget. Indtil 1641 opretholdt adelen et forbud mod at ikke-adelige tog pant i eller kom til at eje adeligt gods, men derefter blev det tilladt på den betingelse, at man inden år og dag atter afhændede dette til adelsfolk. Efter 1660 bortfaldt denne klausul, og den borgerlige indmarch på de adelige godser tog fart. Et tydeligt vidnesbyrd om hvor velbesøgt snapstingsmarkedet har været, giver et register fra 1639 over adelige, som i markedstiden har ydet bidrag til Viborg bys fattige. Det opregner ikke færre end 50 personer af så godt som alle jyske adesslægter. Registeret nævner også tilrejsende præster, fogeder, skrivere og købmænd, men desværre ikke hvor mange, det drejer sig om.¹⁶

Det kongelige danske postvæsens rutenet i 1703. Efter Ilsøe 1963.

Et endnu vigtigere pengemarked var det store såkaldte Kieleromslag. Det var af stor betydning at holde sig ajour med de økonomiske bevægelser her, og det lod sig gøre, efter at Viborg i 1646 var blevet inddraget i det første net af postruter. Den første postmester i Viborg var købmand og studehandler Samuel Gerber i 1669, som ellers er bedst kendt for sin vinstue i Sct. Mogens Gade. I slutningen af århundredet moderniseredes postvæsenet, og i stedet for fodpost kom der postryttere, hvis gjaldende horn nu kunne blande sig med købstadens mangeartede lyde.¹⁷

Krigen

Det var i året 1602-1603, at den frygtede »hvide pest« nåede til Viborg. Vi ved ikke, hvor mange mennesker, der omkom »i den store død, som grasserede udi Viborg«, men den kastede lange slagskygger i byens liv, og endnu en menneskealder efter kunne man spore dens virkninger.¹⁸ Men epidemiske sygdomme, farsoter, har hørt med til borgernes tilværelse, f.eks. erfarer vi i 1631, at landstinget måtte flyttes til Holstebro på grund af en heftig blodsot.¹⁹

Til byens plager kom så den store ildebrand i 1615,²⁰ og 12 år efter – i 1627 – ramte krigens ulykker Viborg.

I 1625 havde Christian IV letsindigt blandet sig i Trediveårskrigen i Tyskland – vi kender den danske deltagelse under betegnelsen »Kejserkrigen« fra 1625 til 1629 – og efter at han havde lidt et fuldstændigt nederlag i slaget ved Lutter am Barenberg i august 1626, lå den jyske halvø åben for de fjendtlige lejetropper under den bekendte general Wallenstein.

Det har været et voldsomt chok for jyderne. Så langt tilbage nogen kunne huske, havde der været fred i landet, og de par krige, Danmark havde deltaget i siden reformationen, var kun noget man havde hørt om fra fjerne egne. Nu skiftede billedet helt, fjenden stod i ens egen by – og han kom igen og igen.

Jylland blev først løbet overende af den flygtende kongelige hær, og den 6. oktober 1627 blev Viborg besat af Wallensteins soldater. Da havde allerede mange af dem, der havde mulighed for det, bragt sig i sikkerhed på øerne, i Norge eller Halland, først og fremmest adelsfolk, men også latinskolens rektor og et par landsdommere, hvilket betød at domstolens virksomhed måtte indstilles. Om at opstille et forsvar var der overhovedet ikke tale. Byen havde ganske

vist en borgervæbning, og der er bevaret forskellige mønstringsruller over den, den ældste fra 1556, men i krigstid hører vi ikke noget til den, af gode grunde, for borgervæbningen var både med hensyn til bevæbning, uddannelse og førerskab helt ubrugelig.²¹

Vi ved ikke, hvor hårdt Viborg er blevet brandskattet, men byen blev hovedkvarter for oberst, grev Camillo Strozzi, der fandt behag i at indrette sig i sognepræst Peder Pedersens fornemme gård i Mageløs, og blot indkvartering og forplejning af de mange soldater har været en tung byrde. Det understreges også af oplysninger om omfattende militære transporter mellem Viborg og Holstebro.²² Savner vi mere detaljerede oplysninger om byens forhold, har vi til gengæld nogen viden om fjendens huseren i Viborgs opland, særlig gennem lensregnskaberne fra Hald, f.eks. om hvor grundigt Hald slot blev plyndret for alt, korn, landgildesmør, tiendelam og alt inventar lige til sengeklæderne, eller hvordan skriveren på vej med penge til lensmand Knud Gylden-

Sådan omtrent har de barske landsknægte set ud i 1620'erne. Tysk træsnit fra 1500-årene.

stjerne, der havde søgt tilflugt i København, blev udplyndret, så han kun havde en trøje og et par bukser tilbage.²³ På Vinkel kirkes alterkalk fortæller en indskrift, at den gamle kalk blev røvet i 1627.

Derimod har vi en enestående mulighed for at lodde stemningen i byens befolkning under krigen gennem en retssag, der efter krigen blev ført mod Hans Tinstøber for majestætsfornærmelse. Niels Skrædder kunne fortælle, at »Hans Tinstøber havde skældt på kongelig majestæt af Danmark og sagt, at han skulle være blevet i det okseøje Danmark, thi han regnedes ikke mere imod Tyskland end et okseøje mod hele oksen. I stedet for at drage ad Tyskland og ville gøre sig selv til kejser, da måtte han hellere være blevet i Danmark og slagen lus ihjel, dengang han ville slå kejserens soldater«. »Men hvad har kongen af Danmark da gjort ved dig, at du er ham så hadsk?« spurgte Niels Skrædder. Hans Tinstøber svarede: »Alle de soldater, som tjente kongen af Danmark, de var tyve og skælm alle sammen!«. Det skudsmål Christian IV's egne landsknægte her får, rammer sikkert plet; den flygtende kongelige hær forvoldte sandsynligvis større ulykker end Wallensteins mere disciplinerede tropper; men det er vel forståeligt, at landstinget på det givne grundlag dømte Hans i kongens nåde og unåde.²⁴

Takket være et heldigt storpolitisk spil kunne krigen sluttes i 1629 uden landafståelser og Jylland blev rømmet af de fjendtlige soldater.

Krigsbegivenhederne fik imidlertid et højst interessant efterspil, som bragte Viborg i centrum for det, der går under betegnelsen »Den jyske borgerbevægelse«. I august 1629 samledes repræsentanter for de jyske købstæder i Viborg, og initiativtageren her var borgmester Peder Sørensen (1619-31), som selv var blevet frataget sin formue af de kejserlige.²⁵ På mødet enedes man om et bønsskrift til kongen begrundet med »at vores kære fædreland Jylland ganske er blottet og udskattet, og landets formue den gemene mand, som ikke kunne salvere sin formue, frarøvet, så man nu i ruinerede huse med blotte hænder sidder elendig...«. Da det ikke i første omgang lykkedes at træffe kongen, blev Peder Sørensen sammen med Aalborgs borgmester sendt til Holsten, hvor kongen befandt sig. Her fik man foretræde for kongen og nøjedes ikke med at overrække ham bønsskriftet, men gik langt videre. Brodden mod adelen var ikke til at tage fejl af, når det i udtalelsen hed, at der var dem, som ikke forsvarede sine undergivne i den højeste nød, men salverede sig og lod

På foden af alterkalken fra Vinkel fortæller en indskrift, at den gamle blev røvet i 1627:

EFTER WO
ERIS FIENDER
Anno 1627

HAFVER BERØVET
VOERIS SOEGEN KIRK
WINCKEL OCH NV VOER
HERRE HAFVER GIFVET
OS FRED OG ROE
IGIEN DAA GIFVER IEG
PEDER OLLEFSEN MED
MIN KIERE HØSTRU MAREN
CHRISTENS DATTER DENNE
KALCK IGIEN TIL KIERKEN
GVD TIL EHRE OCH KIRKEN
TILL EN BEPRYDELSE

Foto: Lars Guldager.

Under udgravningen til naturgasledningen fik Viborg Stiftsmuseum en hilsen fra 30-årskrigen. I et hjulspor der har ført ned til Skindersbro lå skelettet af en 20-årig mand, 167 cm høj og med en blykugle i bækkenet. Forklaringen på denne begravelse finder vi i Christen Sørensen Testrups Rinds herreds Krønike fra begyndelsen af 1700-tallet: Ved Skinders Bro laa ligeledes et Parti af Bønderne og et Parti af de kejserlige, og da en Dag en af de kejserlige gik op paa Tinghøjen og viste sin bare Rumpe imod bønderne, som lå ved Højen på Skinderup Mark, bad nogle Bertel Skytte fra Lynderupgaard, som kaldtes for at have frit skud, at han ville se, om han ej kunne skyde ham: Jeg skal se, hvad jeg kan gøre«, og derpaa skød han den kejserlige, saa han faldt med det samme paa Højen«. Noget tyder på, han ramte plet.

dem i stikken. Christian IV havde i begyndelsen vist bevægelsen en vis velvilje, men den blev ikke omsat i handling. Tværtimod fik rigsrådsregeringen i 1636 udstedt en forordning, som med tydelig adresse til de formastelige borgere slog fast, at henvendelser til kongen normalt skulle passere gennem den adelige lensmand. Ikke mere personlig kontakt med kongen, Peder Sørensen!²⁶

Krigen fik på sin vis også et andet efterspil, sådan som krig plejer at få, nemlig skatter. Nok havde man kendt til ekstraskatter før krigen, men nu blev de permanente, skatetrykket voksede drastisk.

I januar 1644 red fjendtlige soldater igen ind i Viborgs gader, denne gang svenskere. Det var Danmarks og Sveriges kamp om Østersøherredømmet, der havde tilspidset sig så meget, at svenskerne uventet var gået til angreb sydfra under feltmarskal Lennart Torstensson («Torstenssonkrigen 1643-45»). Feltmarskallen, som vistnok selv nåede til Viborg, trak i august sin hovedstyrke sydpå, men efterlod stærke garnisoner i de vigtigste byer, bl.a. Viborg, under kommando af oberst Helmuth Wrangel.²⁷

Heller ikke om denne besættelse har vi ret mange efterretninger fra selve Viborg. De svenske tropper var mere disciplin

Ved opførelsen af alderdomshjemmet i Toldbodgade i 1922 stødte man på rester af et menneskeskelet og ved dets ene knæ fandt man en pengepung med udenlandske mønter. Pungen har på landsknægt-måner været båret ved knæet, og liget lå i retningen syd-nord. Viborgs datidige historicus, landsarkivar Saxild skriver om fundet: »..... staklen har været en soldat, der i Trediveårskrigen er kommet herop, ca. 1627... Han er blevet skudt og begravet på marken, hvor han døde, og man har ikke brudt sig om at lægge ham i vest og øst, som man plejede, men lod ham til stor risiko for hans evige salighed ligge i retningen syd til nord. Heldigvis er han nu kommen i kristen jord (for størstedelen da)...«. Foto: Lars Guldager.

plinerede end de tyske, men plyndring og brandskatning har Viborg ligesom andre byer vel nok været udsat for. Muligvis har byen dog i et vist omfang kunnet købe sig fri – imod dyre penge. Man har punget ud for at få en højtstående officer til at udstede et højtideligt beskyttelsesbrev, som garanterede en såkaldt sauvegarde eller salvegarde, dvs. nogle soldater med en officer i spidsen, som skulle sikre byen mod plyndring og ulovligheder. Den enkelte borger kunne også få tildelt sin personlige salvegarde, hvis han havde råd til det. Sognepræst Peder Pedersen ved Sortebrødre kirke havde fået nok af at se sin smukke gård omdannet til hovedkvarter som i forrige krig. Denne gang lykkedes det ham at købe en salvegarde i de kritiske dage fra den 17. til den 31. januar, men det var en kostbar affære. Hans opgørelse over omkostningerne er dateret den 18. februar og i øvrigt på tysk. Salvegarden havde fået tildelt betegnelsen »Michael«, velsagtens som et slags løsen, og stod under kommando af en ritmester Martin, som logerede hos præsten sammen med sin oppasser. Ritmesteren selv fik to heste til en værdi af 60 daler, kvartermesteren 40 daler i rede penge og to sølvseer. Til forplejning af mandskab og heste medgik bl.a. tre tønder øl og otte tønder havre.²⁸

De højere officerer fik kvarter i stadens fornemme huse, det øvrige mandskab gik hårdt til værks over for jævne borgere, »eftersom de fra hus og bolig med deres hustruer og børn er forjagede«.²⁹ Hvor brutalt det kunne gå til i byen, viser skrædder Jørgen Andersens skæbne. Han blev af soldaterne »spændt i bukken« – dvs. den såkaldte polske buk, et militært torturinstrument – og bagefter kastet i et mørkt fangehul for at han skulle åbenbare, hvor adelen havde gemt sine kostbarheder.³⁰ Der var også dem, der forstod at få noget ud af situationen som Dorete Rasmusdatter, en gift kone, der i en tolv ugers tid holdt til hos en svensk løjtnant, som var indkvarteret hos Chresten Hersom. Chresten var syg og sengeliggende, men hans kone blev jaget på porten, og Dorete var delagtig i »at forøde og fordærve Chresten Hersoms bo og boskab«, bl.a. stjal hun et parti hør, som Chresten nylig havde fået hjem fra Lübeck. Ovenikøbet viste hun den syge Chresten den foragt, da han bad om noget at drikke, at give ham en potte, hun havde ladet sit vand i! Da svenskerne rejste, holdt Dorete på en hest ved hjørnet af Peder Jensen Berings gård, og hun fulgte med svenskerne i en 18 ugers tid. Niels Smed kunne bevidne, at han havde truffet hende ved Oldesloe i Holsten.³¹

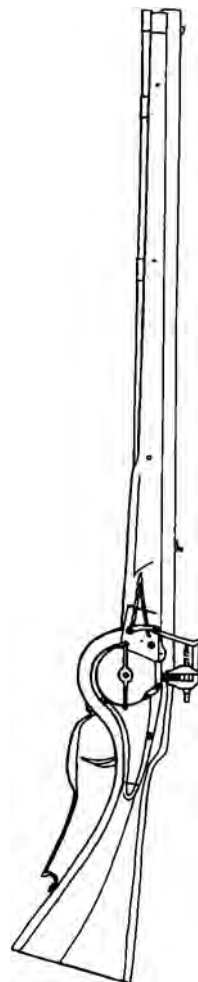
Fra oplandet hører vi om ridefoged Peder Nielsen i gården Nonbo ved Hald, som havde penge fra fæstebønderne i en læderpung, som han skjulte i et skrin i en tørvestak i haven på østsiden af sin gård, fordi han frygtede den svenske ritmester Morten, som lå i Viborg med sit mandskab og ville på march sønder ud. Den 14. dag i måneden kom ganske rigtigt nogle ryttere til Nonbo, som med stor vold og røven overfaldt og mishandlede Peder Nielsen og tog alt, hvad der var i huset lige indtil de klæder, han gik og stod i. De brækkede alting op og pinte og tvang Peder til at røbe, hvad der var gemt væk, også skrinet med bøndernes stedsmåls- og oldengældspenge, dvs. det, de have betalt ved indgåelse af fæstemål og for svin, som gik på olden i skoven.³²

Af en helt anden art, men på sin vis ganske sigende, er oplysningen om, at en nordjysk lensmands regnskabsbilag, som var anbragt i Viborg under forsegling alle »er forkommet, da den svenske armé indfaldt i Jylland«.³³

Det afgørende vendepunkt i krigen var et søslag ved Fehmern den 13. oktober 1644, hvor en dansk flåde blev fuldstændig knust, og hvor viceadmiral Corfitz Ulfeldt fra Skovsgård i Tapdrup sogn faldt; han blev gravsat i kirkens krypt.³⁴ I 1645 blev der sluttet en dyrekøbt fred, og Jylland blev rømmet. Men det var ikke let at få lægt krigens sår, for det blev også dårlige tider med faldende indtægter af den landbrugseksport, som både land og by skulle leve af. Til plagerne føjede sig nu også nogle år med misvækst.³⁵

Men allerede i august 1657 indfaldt den svenske armé igen i Jylland. For tredje gang i løbet af 30 år blev Viborg besat af en fjende. Det varede fra september 1657 til slutningen af 1658, og vilkårene var barske. Under 6. november 1658 noterer daværende rådmænd Claus Christensen: »Udlagde jeg for min kvota til den svenske oberstløjtnant Strithorst, da han truede byen med plyndring og brand, penge 7 rigsdaler«, dvs. omtrent værdien af et par okser. Byen indsendte ingen regnskaber for 1657-1660, »af den store armod, som desmidlertid er opvokset, er i årene 1659 og 1660 slet intet oppebåret«, noteres der, og lensmanden på Hald, Ulrik Christian Gyldenløve, lod i 1657 sin skriver bemærke: Formedelst svenskens indfald i landet føres Kgl. majestæt intet til indtægt.³⁶

Men med svenskernes afmarch var trængslerne langt fra forbi. Kurfyrst Frederik Vilhelm (den Store) af Brandenburg indgik forbund med Danmark, og svenskerne blev afløst af over 30.000 brandenburgske og polske tropper, som hærgede Jylland værre end svenskerne. Viborg har været besat af de

Det var med sådan en musket at lejesoldaten fra Skindersbro fik sit banesår.

Kurfyrsten af Brandenburg, Frederik Vilhelm den Store (1640-1688) af den berømte Hohenzollernslægt, var manden, der lagde grunden til den senere preussiske stormagt. I 1659 havde han som Danmarks forbundsfælle opslået sit koarter i Viborg. Miniaturemaleri på Rosenborg. Foto: Rosenborg.

fremmede landsknægte fra nytår 1659 og til hen på eftersommeren. Kurfyrsten selv havde en tid sit hovedkvarter i Viborg, hvor han logerede hos vinhandler Samuel Gerber, og den 25. februar lod han sin hofmarskal begrave i domkirken med pomp og pragt. Det er ikke utænkeligt, at netop det forhold, at Viborg gang på gang blev udset til hovedkvarter, har betydet, at byen ikke er blevet slet så ilde medtaget som mange andre byer. Men at byens finanser under alle omstændigheder var blevet bragt i en elendig forfatning, vender vi senere tilbage til.

Et enkelt lyspunkt fra krigsårene kan man notere sig: den pest, som hærgede så voldsomt i det sydlige Jylland, ser ikke ud til at være nået til Viborg.

Byens styre

Christian III har ofte haft ærinde i Viborg. I 1537 og 1546 holdt han endda herredag her, dvs. rigsråds- og rettertings- eller højesteretsmøde, og han var her flere gange i 1540'erne og 1550'erne; han er sikkert den danske konge, som flittigst har besøgt Viborg. Kongen har vel også haft en særlig interesse for byen som et af arnestederne for den reformation, han levede så meget med i.

Også efterfølgeren, Frederik II kastede glans over byen, da Viborg i sommeren 1584 oplevede en særlig storslået kongehyldningsfest. Kongens søn, den udvalgte syvårige prins Christian (IV) skulle hyldes, og det skete med maner. Sankt Hans kirkegård blev ryddet til lejligheden, og et højdepunkt under festlighederne var opførelsen af et skuespil forfattet af sognepræsten ved Gråbrødre kirke, Hieronymus Justesen Ranch (1539-1607). Det hed »Kong Salomons hyldning« og

På forsiden af en sølvmønt, som blev slået i 1541, findes dette myndige portræt af Christian III, kongen, der vandt borgerkrigen, gennemførte Reformationen og skabte fred, orden og fremgang i sit rige. Foto: Nationalmuseet.

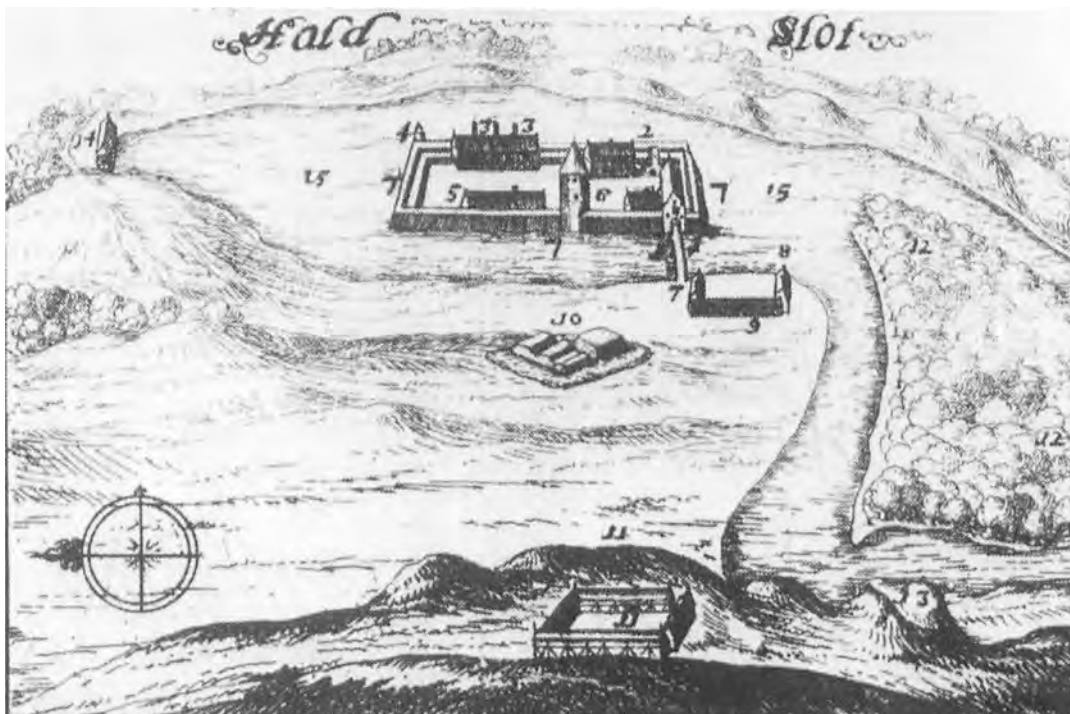

vakte stort bifald, ikke mindst takket være narren Krages indfald. Det nye firkantede torv, som endda blev prydet med en fornem stenlabyrinth i brolægningen, kom, naturligt nok, siden til at hedde Nytorv.³⁷

Kongerne fornyede regelmæssigt byens gamle privilegier fra 1440 (s. 123), som garanterede købstaden som et særømråde med hensyn til administration og næringsliv; det skete for Christian III's vedkommende netop i hundredåret, 1540.³⁸ Til gengæld udredte byen en særlig statsskat, byskatten, som dog var meget beskedent. Langt mere tyngende var de mange ekstraskatter, som blev pålagt, når statsfinanserne var i bekneb, ikke mindst i krigstid. Toldafgifter har ikke spillet den store rolle, fordi Viborg var en indlandsby, men byen havde dog en kgl. toldskriver og toldbod ved Sankt Mathias port, hvor toldbetjenten stod med sin hellebard og

Adelens store hyldningsbrev, som blev præsenteret for den syv-årige kongesøn Christian ved hyldningsfesten på det nye torv i Viborg den 16. juni 1584. Det består af seks store pergamentsider, som er syet sammen med ni seglsnøre hver med syv segl og med tilsvarende 63 egenhændige underskrifter på hver side. Foto: Rigsarkivet.

Resens tegning af Hald fra 1677 viser det såkaldte tredje Hald eller biskop Jørgen Friis' Hald, som var sæde for den kongelige lensmand frem til 1664, da kongen afhændede slottet for at få dækket krigsgæld.

opkrævede »Kongens told« af de kørende.³⁹ Derimod betalte byen store beløb i form af den såkaldte cise, dvs. en forbrugsafgift på øl, vin og malt, som havde været kendt fra gammel tid. I regnskabsåret 1625-1626 drejede det sig f.eks. om afgift af 2.198 tønder øl, og i 1652 lå Viborg langt over alle andre jyske byer mht. afgift på malt.⁴⁰ Den såkaldte borgeleje, dvs. militær indkvartering, kunne også være en tung byrde.

Efter 1536 gik regeringens politik ud på at skaffe sig øget indflydelse i købstæderne. Det kunne ske direkte, som når kongen under et ophold i Viborg 1545 godkendte et forbud mod at adelige og gejstlige opkøbte markjorder.⁴¹ Eller det kunne ske gennem lensmanden, som var kongemagtens stedlige repræsentant og den, som på kongens vegne skulle føre kontrol med byen. Nu residerede lensmanden ganske vist ude på Hald slot, så allerede afstanden har sat grænser for hans virksomhed, og der er god grund til at tro, at tilsynet i 1500-årene har været lemfældigt. Endnu var der tale om et vidtstrakt kommunalt selvstyre. Men det er som om grebet om byen strammes noget i begyndelsen af 1600-årene. I 1611

Herreds- eller bytinget, 1600-årenes underret, er her ikke sat under åben himmel, som det var det almindelige endnu i 1600-årene, men inden døre. Herredsfogeden eller byfogeden sidder ved bordet med tingskriveren ved sin side. På bænke ved de tre sider sidder tingmændene, inden for står sagens parter. Titelblad i juridisk håndbog fra 1641 (Ostersen Vejle).

var det på lensmandens foranledning, at der blev anlagt en jordebog, dvs. en fortegnelse over byens ejendomme og indtægten af dem.⁴² I en årrække derefter sad der en usædvanlig energisk lensmand på Hald ved navn Knud Gyldenstjerne (1612-1627 og 1629-1637). I 1618 ser vi ham rejse tiltale mod byskriveren i Viborg, fordi skriveren havde ladet en side i sin tingbog stå ubeskrevet, og i 1623 var han en af initiativtagerne til en henstilling til kongen om at gribe ind over for borgernes ekstravagance ved kirkelige begivenheder.⁴³

Det daglige tilsyn med byen varetoges på kongens eller rettere lensmandens vegne af byfogeden og byting. Hans vigtigste opgave var at lede bytinget. Det var jo et særkende for en købstad, at den udgjorde en egen jurisdiktion, en særlig retskreds. Bytinget blev afholdt hver mandag under åben himmel på Gammeltoiv. Her optrådte byfogeden som dommer, i visse alvorlige sager sammen med otte sandemænd, og her udfærdigede han med byskriverens assistance de såkaldte tingsvidner, dvs. skriftlige vidnesbyrd om, hvad der var foregået på tinge; det er fortrinsvis her igennem vi kender navne på byfogeder i 1500-årene, f.eks. af kendte slægter som Trane og Hegelund.

Byfogeden fungerede også som en slags politimester, han skulle opkræve bøder, foretage udpantninger osv., og i ældre tid fungerede han endda som arrestforvarer i sit eget hus. I 1578 klagede byfogeden over, at han skulle have tyve og misdædere i sit hus, og borgmestre og råd fik ordre til at

udlægge et fængsel til byen.⁴⁴ Det fik, i hvert fald senere, til huse i den underjordiske del af rådhuset.

At holde byting og rådstueret var enhver købstads privilegium. Men Viborg var som nævnt begunstiget med endnu en retsinstitution, nemlig Nørrejyllands landsting. I løbet af 1500-årene indarbejdedes i retsplejen en fast ordning med appel fra de lokale domstole til landstinget, og i 1600-årene blev landstinget obligatorisk tinglysningssted for alt adeligt gods. Det var mange mennesker, der havde ærinde på landstinget, og der har været gode penge at tjene for gæstgivere og handlende i Viborg.

Her lige uden for domhusdøren udspillede der sig i 1608 et blodigt drama. Det drejede sig om herremanden Albert Skeel på Jungetgård i Salling. Han var indviklet i en retssag ved landstinget, og hans modpart hed Niels Jensen. Ved retsmødet den 8. oktober blev sagen efter noget skænderi imidlertid udsat i seks uger, og umiddelbart efter gik Niels Jensen sammen med fogeden på Asmildkloster, Niels Christensen, ud af domhuset. »Da de kom uden for domhusdøren på kirkegården«, vidnede Niels Christensen, »da stod Albert Skeel på stien imellem den nordre kirkedør og domhuset, og da han så Niels Jensen, da løb han imod ham og sagde: »Det gjorde du som en skælm«; så drog Albert Skeel sit værge, og Niels Jensen rykkede sig tilbage, så stak Albert Skeel til ham. Så rykkede han sig igen tilbage til domhusdøren, og så stak Albert Skeel ham igen. Da sagde Niels Jensen til ham: »Det gjorde du som en skælm«. Så huggede Albert Skeel til ham og ramte ham i hans hoved og på hans værge, så blodet randt af hans hoved og på hans værge ...«. Niels Jensen kom til en bartsvær, men døde om natten. Året efter blev Albert Skeel dømt til døden og halshugget, fordi han havde »overfaldet og uden nødvendig årsag dræbt og ihjelslaget« Niels Jensen.⁴⁵

Rådstuen

Ansvaret for at alting i Viborg fungerede som det skulle, både i de urolige markedsdage og når dagligdagen igen meldte sig – bl.a. med den faste torvedag om lørdagen – havde borgmestre og råd, sekunderet af byfogeden. Det gjaldt både inden for byportene og uden for på bymarken; stillingen som borgmester og rådsmedlem var forbeholdt byens velhavende købmænd. Men den jævne borger, havde han da slet ingen mulighed for at komme til orde?

Vi har tidligere omtalt de såkaldte almuestævner (s. 126). I 15-1600-årene blev hele borgerskabet i visse tilfælde indkaldt til »rådstueforsamling«. Her kunne de talrige småhåndværkere møde op, men selvfølgelig ikke den store skare af daglejere og fattigfolk, som vel heller ikke har haft syndeligt overskud til at beskæftige sig med kommunale anliggender. Hvor ofte man har kaldt til rådstueforsamling, har vi ingen mulighed for at afgøre, men ved midten af 1500-årene dukker et andet organ op, som må have givet borgerne en vis indflydelse, nemlig de såkaldte »24 mænd«. Det var et borgerudvalg, hvor også mere fremtrædende håndværkere kunne få plads. Det nævnes i 1570, men har eksisteret før den tid. I 1570 var det et så ømfindtligt emne som aflønningen af borgmestre og rådmænd, man behandlede; det er vel også indlysende, at byens regnskaber har hørt til udvalgets vigtigste opgaver.⁴⁶

Ser vi på magistratens normale aflønning stammede den væsentligste indtægt fra den jord i bymarken, som var knyttet til dens embeder, nemlig de såkaldte Rådmandsenge (Rådmandskær). Borgmestrene fik desuden melskyld af Vint mølle, dvs. en afgift af det malede korn. Derudover fik man en andel af forskellige afgifter, bl.a. del i bøder, fritagelse for visse skatter, de 20 slettedaler, som forpagteren af vinkælderen under rådhuset betalte i årlig leje, gik sikkert også i magistratens lommer. Aflønningen har dog været beskednen, og alle magistratspersonerne havde også deres borgerlige erhverv ved siden af; utvivlsomt har magten og æren vejet tungere end indkomsten.

I Viborg ser det ud til, at de 24 mænd kun har fungeret i 1500-årene, men det betyder ikke, at det mere folkelige element i byens styrelse forsvinder, tværtimod dukker det op i nye, mere regelrette og formodentlig også mere effektive former. Det skyldtes et regeringsindgreb, en kongelig forordning, som selvfølgelig samtidig skulle udbygge kongemagtens eller regeringens indflydelse i købstæderne. Den betydningsfulde forordning – en egentlig købstadlov – er dateret den 7. april 1619, og sigtet i den er ikke til at tage fejl af, når det i indledningen siges, at man vil det misbrug til livs, at der i hver købstad er nogle enkelte øvrighedspersoner, som »almuen fast efter deres eget tykke regerer og under sig har«. ⁴⁷ Forordningens vigtigste bestemmelse er da også indførelsen af de såkaldte taksérborgere, som netop må ses som et modtræk mod det snævre magistratsstyre. Hvert år i januar skulle borgerne vælge to eller flere takserborgere,

som med støtte af kærneren skulle fastlægge skatteligningen, helt uafhængig af magistraten, men med direkte ansvar over for lensmanden. Kærneren derimod skulle vælges af rådet, mens årsregnskabet skulle revideres af lensmanden, to rådmænd og nogle borgere. Rådet skulle også sammen med lensmanden vælge to overformyndere, som skulle tage sig af de umyndiges midler. Rådet skulle i øvrigt fungere nogenlunde som hidtil, men medlemmerne skulle udnævnes af kongen eller i hans sted af lensmanden. Bestemmelserne er klare nok, men spørgsmålet er, hvor meget man har rettet sig efter dem i praksis.

Også Viborgs usædvanlig store bymark havde magistraten ansvaret for.⁴⁸ Landbruget har betydet virkelig meget for byen, f.eks. siges det ligefrem i 1650, at »byens og dens indbygges velstand består i deres avl«. ⁴⁹ Markjordene var delt i indmarken, som var under plov, og udmarken, som var overdrev med hede og krat. Efter pestens hærgen i 1603 sprang en del af indmarken i lyng, men i 1633 gav kongen tilladelse til, at det måtte genopdyrkes til kornmark.⁵⁰ Man undgik dog ikke stridigheder om ejendomsretten til den nyopdyrkede jord.⁵¹ Et fuldstændigt markfællesskab som i landsbyerne var der ikke tale om, da en stor del af jorden var udskiftet. Men for det fællesskab, der var, gav rådet ordensregler i et såkaldt vide- og vedtægtsbrev. Vi kender det først i en udgave fra 1688, men noget lignende har været gældende langt tilbage.⁵² Når marken var »lyst i hegn« den 12. april, dvs. tilsået, måtte ingen husdyr komme i marken, bortset fra dem man holdt under opsyn på privat jord. Svin måtte kun gå på byens fæled, dvs. overdrevet, og skulle være under opsyn. Dog måtte de gå i stubmarken efter høsten, når alt kornet var i hus, indtil rugen blev sået, forudsat at de var ringede. Hvis markmanden antraf svin i kornet, skulle ejeren dels erstatte den forvoldte skade, dels betale markmandens løn og en bøde til de fattige. Gentog det sig flere gange tilfaldt svinet hospitalet. Hvis markmændene havde optaget et ulovligt kreatur, og ejeren dristede sig til at afhente det med magt, var bøden en hel rigsdaler. Kunne man ikke betale, skulle man »lide på kroppen fire dage og nætter i rådhuskælderen«.

Borgmester og råd var den allervigtigste myndighed i byen. Rådet var selvsupplerende og valgte også borgmestrene, men med lensmandens/kongens samtykke, og de sad i modsætning til byfogeden på livstid. Hovedsagen var styrelsen af de mange kommunale anliggender: økonomi og

Vægtteren med sin morgenstjerne. Det kunne til tider nok knibe med at leve op til mottoet på bæltet: Ædru og tro. Instruktionshæfte for vægttere 1784.

skatter, næringsvæsen, skifte- og overformynderivæsen, almindelig orden på torv og gade, markvæsenet, borgervæbningen, fattigforsorgen osv. Det var også rådet, der holdt styr på, hvem der skulle have borgerskab.

Til hjælp havde man ansat by- og rådstueskriveren – han findes første gang nævnt i 1618, men har eksisteret længe før den tid – og i kæmnerregnskabet for 1685 finder vi byens øvrige funktionærer opført.⁵³ Der var fire vægttere, hver af dem med en årsløn på seks rdl. Byens to tjenere fik dobbelt så meget i løn og endda sko på byens regning. Skorstensfejeren fik fire rdl. plus hus med kålgård, natmanden en mark om ugen dvs. otte rdl. og fire mark og hus og have, hans arbejdsbyrde har åbenbart været stor.

Endelig var der, ikke at forglemme, mestermanden, byens skarpretter, som lønnedes efter de forefaldende forretninger. Han var ofte af tysk herkomst. I 1630 hed han Peiter Buchner og var kommet til byen som tysk lejesoldat i kejserkrigen, i øvrigt en højst ejendommelig person, som modtog åbenbaringer, blev dømt for gudsbespottelse og selv endte sine dage under bøddelsværdet.⁵⁴ Sidst i århundredet kunne man dog nøjes med at bruge skarpretteren fra Randers.⁵⁵ Desuden var der en række borgere, som fik tildelt en form for tillidshverv, blandt dem kæmneren, som valgtes for et år ad gangen og først og fremmest stod for skatteopkrævningen, fattigforstandere, kirkeværger og markmænd. Borgmestre og råd tog også del i hospitalets administration⁵⁶, og kirkeordinansen 1539 gav dem endnu et vigtigt hverv nemlig kaldsret til præstekaldene på betingelse af, at retten ikke blev misbrugt. Tilføjelsen kunne godt være påkrævet; i 1645 vakte det strid, da borgmester Peder Ostenfeld havde kaldet sin egen søn til præst i Sortebrødre sogn.⁵⁷

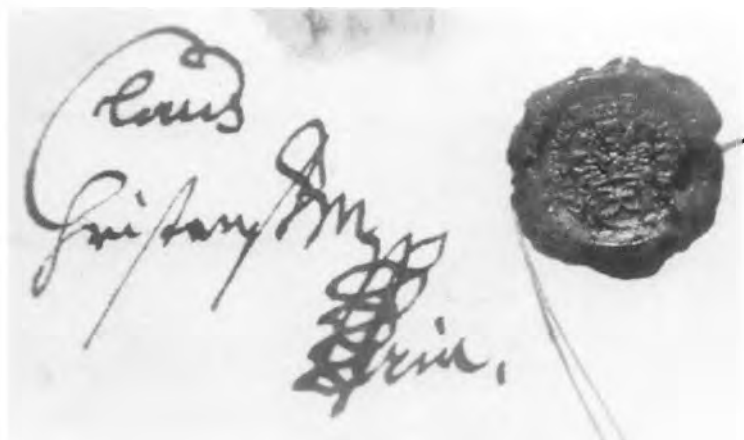
Magistraten holdt sine møder på rådhuset i rådstuen. I 1618 fik Peder Klejnsmed 10 mark for at beslå en »kiste som stander på rådhuset med byens breve«. ⁵⁸ Det drejer sig om byens arkiv, brevkisten, hvis fornemste dokument var det kongelige privilegiebrev. Naturligvis gemtes også byens segl her. Som nævnt var der fængsel i kælderen, men der var også plads tilovers til andet. I 1647 godkendte kongen en bevilling, som borgmestre og råd havde givet Peder Jensen Bering til at holde vinkælder under rådhuset. Hans fader, rådmand Jens Madsen Bering, havde haft bevillingen før ham, og den betaltes med 20 slettedaler årligt.⁵⁹

På rådhuset blev der også holdt retsmøder, den såkaldte rådstueret, hvor det var borgmestre og råd, der sad til doms.

Det var langt fra altid klart, hvornår en sag skulle bringes for rådstueretten eller for bytinget, men drejede det sig om større sager eller næringsforhold og lavs- og borgerskabssager blev de bragt for rådstueretten, og gjaldt det en dødsdom, var det rådets pligt at sidde til doms sammen med byfogeden. I året 1542 var Kongens Retterting, den tids højesteret, på rejse i Jylland og behandlede i maj-juni en lang række sager i Viborg. En af dem drejede sig om Thomas Smed, borger i Viborg, som havde kunnet appellere sin sag til rettertinget. Han var tidligere blevet dømt af rådmand Søren Jensen og otte sandemænd for under et slagsmål ved toldboden uden for Sankt Mogens port at have slået en Bertel Sørensen i hovedet med en stang, så han døde af det. Thomas Smed mødte op med et tingsvidne af Viborg byting, som gik ud på, at det var en Oluf Svenske, som var den skyldige, men rettertinget fastslog, at Oluf Svenske kun havde stukket Bertel Sørensen i hånden, og at det var Thomas Smeds stang, der havde forvoldt døden. Thomas slap derfor ikke for at udrede fuld mandebod til familien.⁶⁰

Skriverkarlene

Med ikke liden ret kunne man i 15-1600-årene sige, at en skriveruddannelse kunne føre til alt – i hvert fald til indbringende købmandsnæring og medfølgende ærefulde rådmands- og borgmesterposter. I Viborg finder vi en hel stribe mænd, der er avanceret ad den vej. Landstingskriverne Jens Kat og Gunde

Borgmester Claus Christensen (Skrivers) segl med det Reenbergske bømærke og hans faste underskrift. Afslutningen er en forkortelse for det latinske: *manu propria* dvs. med egen hånd.

Christensen Grøn, begge med tilnavnet Skriver, blev borgmestre (1542-1657 og 1571-1618). Ligeledes slotsskriverne Peder Ostenfeld og Henrik Jensen og Claus Christensen (1623-1626, 1657-1675 og 1659-1671) og rådmændene Niels Andersen Skriver, Jacob Lauridsen Skriver og Peder Jensen Skriver.⁶¹

Gunde Christensen Skriver var født på Korsøgaard i Rinds herred omkring 1537 og begyndte vistnok sin karriere som byskriver i Viborg. I 1557 avancerede han til landstingsskriver og -hører, og i 1571 fik han den ene af borgmesterposterne i byen; begge embeder bestred han til sin død ca. 1618. Han kom dermed netop til at fungere i den periode, som efter alt at dømme har været den økonomisk mest fremgangsrigtige tid i byens historie i nyere tid – på trods af pest og brand. Ved to kongehyldningsfester – i 1584 og 1610 – trådte han op som sin bys førstemand. Sit eget økonomiske fundament havde han skabt gennem handel og grundbesiddelse.

Han var gift to gange, anden gang med biskop Peder Thøgersens enke, og fik dermed også slægtsmæssigt indpas i byens aristokrati. Hans stedsøn var den præst ved Sortebrødrekirken, Peder Pedersen (1580-1645), i hvis fornemme gård den kejserlige general havde hovedkvarter i 1627 (s. 248).⁶²

Denne Peder Pedersens datter, Mette Pedersdatter, blev i 1639 gift med *Claus Christensen Skriver* (1610-71), en særlig typisk repræsentant for skriverkarlenes afart.⁶³ Han var søn af en herredsfoged i Hammerum herred og efter bl.a. at have tjent som skriverdreng og købmandssvend hos borgmesteren i Ringkøbing, kom han efter krigen i 1629 i tjeneste hos lensmanden på Hald, Knud Gyldenstjerne (s. 258), først som håndskriver, sekretær, og et par år efter som slotsskriver, lensnets betroede skriver og regnskabsfører. Han kom her i nær forbindelse med de førende købmænd og håndværkere i Viborg, som i stort omfang købte eller leverede varer eller tjenesteydelser til Hald len, således som det fremgår af lensregnskaberne. Det har været med til at give Claus Skriver lyst til selv at handle. I 1638 tog han borgerskab som købmand i Viborg, og han kom nu for sit eget vedkommende til at tjene gode penge på store leverancer til lensmanden på Hald.⁶⁴ Året efter var det han giftede sig, hvad der forøvrigt kostede ham en bøde på 100 daler, fordi hans ægtehustru var kommet for tidligt i barselseng.⁶⁵

Herefter gik det slag i slag. I 1641 fik han kgl. bevilling til at drive handel med rhinskvin og franskvin og i 1643 bevilling til at holde ordentligt herberg for adel og uadel.⁶⁶ I 1647 avancerede han til skriver ved landkommisarius for Jyl-

land, en fremtrædende embedsmand, som næsten på linje med rigsråderne repræsenterede adelen og de øvrige stænder i landsdelen. I 1649 blev han rådmand og ti år senere, i 1659, borgmester.

Gennem sit ægteskab var han blevet ejer af en gård i Almind, og jordbesiddelse blev efterhånden et hovedmål for hans bestræbelser. Det samme gjaldt i øvrigt mange andre af tidens rige købmænd. Inden for byens enemærker ejede han Vintmølle, Kvieholm og Nørre Teglgård. I 1650 erhvervede han ni agre i markjordene, som i sin tid var udlagt af den gamle Gunde Skriver for gæld til byen.⁶⁷ For Claus Skriver var situationen en anden, han stod efter krigsbegivenhederne 1657-1660 med et betydeligt løntilgodehavende som landkommissærskriver, og det lykkedes ham i 1661 at få gælden ombyttet med et skøde på Biskoptofte nordvest for byen; det drejede sig om jord takseret til 40 tønder hartkorn. Han har haft et godt kendskab til jorden, da den havde været drevet under Halds ladegård, men det vakte nu nogen fortrydelse, at borgmesteren på denne måde havde tilegnet sig den bedste del af byens markjord.⁶⁸ I selve byen blev han stor grundejer, men hans ambitioner gik langt videre. I 1667 erhvervede han Lynderupgaard og i 1671 yderligere hovedgården Møltrup i Timring sogn. Skriverdrengen var ikke blot blevet borgmester, men også herremand!

Der hvilede i de år et tungt ansvar på Claus Skrivers skuldre, først som rådmand og fra 1659 som borgmester. For at holde styr på begivenhederne – og også regnskab over, hvad han udlagde for byen – førte han en slags dagbog fra 1658 til 1661. Om afslutningen på krigen beretter han, at brandenburgerne ved afrejsen samlede borgernes kvæg på en mark for at føre det med sig, men Claus Skriver gav dem 30 speciedaler for at lade det stå. Ikke desto mindre tog de »to skønne hopper og en hest med dem af mine, som tilhobe havde kostet mig over 50 rigsdaler«.⁶⁹

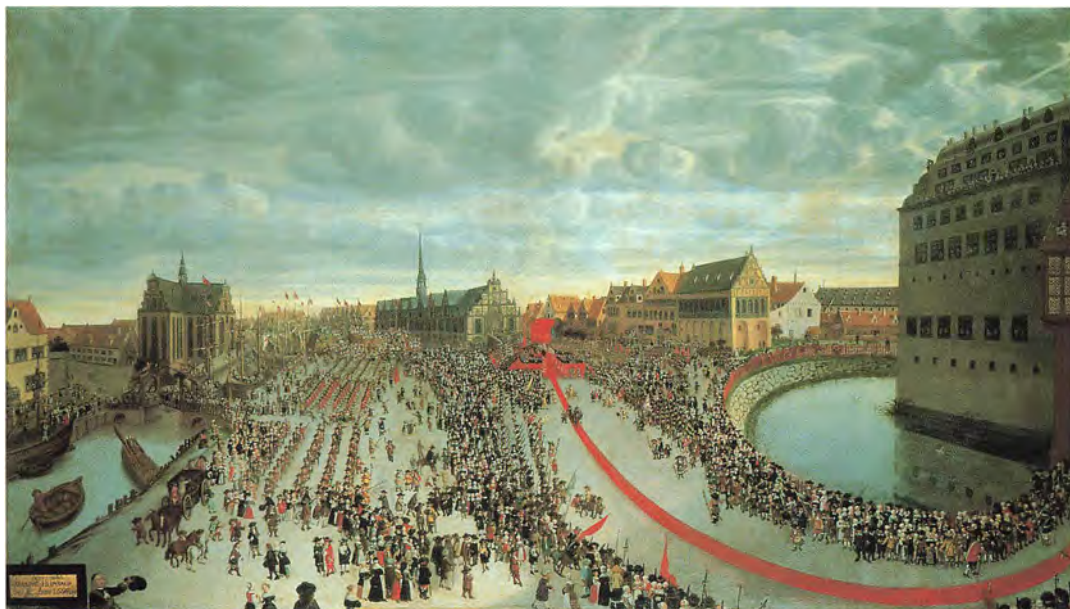
Freden i København den 27. maj 1660 bragte omsider en ende på krigen, men efterlod landet i krise og finansnød. For at bringe staten ud af den kritiske situation blev der i september sammenkaldt et stændermøde i København. Her udviklede begivenhederne sig i løbet af oktober måned, så borgerstand og gejstlighed i forståelse med kongemagten fik gennemført en overgang til arvekongedømme. Det kan ses som kulminationen på den misfornøjelse med adelen og dens privilegier, særlig skattefriheden, som havde ulmet i borgerstanden i mange år.

Reformerne

Den enevældige kongemagt fik gennemgribende betydning for en by som Viborg, og mest i negativ retning. I visse henseender blev Viborg endda hårdere ramt end andre byer. Det var slut med kongehyldningsfester, og hvad der blev tilbage, var pauvert; det var en ceremoni, som kunne rummes på rådstuen, hvor stænderne fra Viborg stift svor kongen troskab over for to kongelige råder.⁷⁰ Det var slut med de regelmæssige adelsmøder i byen, og af økonomiske årsager ebbede også adelens fester ud. Stændermøder, som Viborg også havde givet husly, bortfaldt selvfølgelig helt.⁷¹ Landkommissariatet ophævedes. Om det så var Viborgfolkenes

Tøger Reenberg (1656-1742) var søn af borgmester Claus Christensen og blev landsdommer i Viborg, men det er som digter han er kendt. I digtet »Min søde pibe« synger han tobakkens pris. Stik fra 1769.

Arvehyldningen, som gjorde Danmark til et arverige i Frederik III's slægt, fandt sted i København den 18. oktober 1660. Den røde løber fører fra Københavns Slot (senere Christiansborg) hen til en tribune ved Børsen, hvor kongeparret har indtaget deres pladser. Repræsentanter for de fire stænder, adel, gejstlighed, borger og bonde – imellem dem var også borgmester Claus Christensen og rådmand Peder Bering fra Viborg – knælede her ned og svor kongen troskab. På pladsen paraderer soldater og tilskuere flokkes. Maleri af W. Heimbach. Foto: Rosenberg.

gode forretningsforbindelser med Hald hørte de op i 1664, da Frederik III så sig nødsaget til at overdrage slot og len til de jødiske brødre de Lima. Det var et led i de store kron-godsudlæg, som skulle dække statens krigsgæld.⁷²

Også det ærværdige landsting svækkedes, bl.a. ved at flere købstæders rådstueretter opnåede landstingsret, dvs. at bytingets domme kunne appelleres til rådstueretten i stedet for til landsretten. For Viborg var det et plaster på såret, at byen i 1661, sammen med Aalborg og Århus, fik tildelt landstingsret.

Den menige borger mærkede i første omgang ikke meget til de nye tingenes tilstand. Irriterende var den nye konsumtionsafgift, som skulle betales af alle varer, der blev ført enten ind i eller ud af byen; den krævede et nyt korps af kontrollører, konsumtionsbetjentene, som ikke har været populære i bybilledet. Der blev også udskrevet en kopskat, en skat på hver person, og adskillige ekstraskatter – prinsessestyr hed de gerne nu. Enevoldskongens hof kostede dyrt, og da man fra 1670 begyndte en regulær oprustning og i 1675

igen gik i krig med Sverige – »Skånske krig« 1675-1679 – blev skattetrykket efterhånden næsten lammende. Påligningen af skatterne havde borgerne dog stadigvæk kontrol med gennem taksérborgerne, mens vi ikke mere hører noget til borgerudvalg eller rådstuemøder.

I 1682 indførtes der en grundskat på alle ejendomme i byen. Den kom kun til at gælde en kortere årrække, men den er interessant ved den måde, den blev udarbejdet på. En særlig kommission blev nemlig sat til at udarbejde en fuldstændig fortegnelse over alle byens ejendomme, deres ejere, deres beboere, husenes tilstand og deres anslåede værdi. Fortegnelsen kaldes byens grundtakst, og i den kan vi endnu en gang træffe vores gode bekendt, borgmester, Claus Skrivners navn, under Gråbrødre sogn: »Salig borgmester Claus Christensen Skrivners gård, som doktor Hans .....sen nu udi bor og berettes ham at tilhøre, iligemåde med enderne beliggende til begge torve, for 400 dlr.« De pågældende torve er Gammeltorv eller Domkirkepladsen og Nytorv.⁷³

Heller ikke for byens øvrighed bød de første par årtier på større forandringer. Man havde nok regnet med, at man som tak for sin støtte til kongen i 1660 havde fået lov til selv at vælge borgmestre og råd, men noget sådant kunne umuligt passe sammen med enevældig magt, og både magistrat og også byfoged og byskriver blev nu kongevalgte. Men regeringens politik gik egentlig ikke ud på at stække det kommunale selvstyre, og magistratens ret til at udnævne byens forskellige funktionærer blev også udtrykkeligt fastslået i 1670. Foreløbig havde den nye amtmand, som i 1662 havde afløst lensmanden, ikke noget at gøre med byen. Købstæderne sorterede nu direkte under kancelliet i København.

1680'erne blev til gengæld noget af en reformperiode. Den 28. januar 1682 udkom der en stor ny købstadforordning. I de fleste købstæder blev der nu kun én borgmester, men Viborg blev anset for værdig til at beholde sine to; til gengæld skulle der for fremtiden kun være tre rådmænd.⁷⁴ I en anden sammenhæng kom Viborg i en lavere rangklasse: en række byer blev gjort til stapelstæder, dvs., at de fik eneret på handel med udlandet, og dem var Viborg ikke imellem, men med byens beliggenhed har det ikke betydet meget. Stiftamtmanden – det var altid en adelig godsejer og på det tidspunkt den betydelige personlighed Christen Skeel til Sostrup – fik pålagt et tilsyn med købstaden, og det blev udvidet og præciseret i 1690, men det blev ikke altid helt virkningsfuldt, så længe han residerede på sin private herre-

Maleriet af den enevældige monark Christian V. Foto: Lars Guldager.

gård.⁷⁵ I 1681, var der kommet en ny forordning om købstædernes lav, som sikrede regeringen kontrollen med lavene.

I 1683 udkom Christian den Femtes Danske Lov, den første samlede lovebog for riget; byfoged og magistrat havde fra nu af en tiltrængt solid rettesnor, når de beklædte dommersædet; det blev lettere at dømme. De kirkelige forhold nyordnedes i kirkeritualet fra 1685, men allerede statsomvæltningen 1660-61 havde selvfølgelig afskaffet den lokale øvrigheds indflydelse på præstevalget; det var nu alene kongens sag. I 1688 blev man færdig med »Christian den Femtes Store Matrikel«, dvs. en fuldstændig opmåling, taksering og vurdering af al landbrugsjord – både af alle landsbyerne omkring Viborg, og af byens eget vældige jordtilliggende, det største nogen købstad kunne opvise.⁷⁶

Alt i alt skulle man tro, at den nye enevældige regering i hovedstaden havde fået lagt grunden til en frugtbar udvikling i de danske købstæder. Men det blev, da det kom til stykket, kun København, der fik fremgang. Mange byer fik i stedet nedgang for ikke at sige forfald, og blandt dem var Viborg.

Kirken under den rene lutherske lære

Den 2. september 1537 blev mester Jakob Skjønning i Frue kirke i København indviet til på evangelisk vis at fortsætte bispegerningen i Viborg stift. Skjønning forblev biskop eller superintendent, som de første lutherske biskper kaldtes, indtil sin død i 1549, og det var et stort reformarbejde, han som embedsmand skulle iværksætte.

Som stiftets administrator skulle han besøge, holde visitats i alle sogne og retlede alle præster i at holde rigtig evangelisk-luthersk gudstjeneste på folkesproget og med salmesang. Flere steder skulle præsten måske også giftes rigtigt,⁷⁷ så forholdene i præstegården ikke mere kunne give anledning til forargelse i sognet. De kirkelige myndigheder lagde også stor vægt på, at menighedens medlemmer gennem skriftemål blev overhørt og belært i den rette tro – den nye lære talte i langt højere grad til det enkelte menneske i menigheden, og hos præst og degn lå der en speciel forpligtelse til at oplære ungdommen i den kristne børnelærdom under brug af Luthers lille katekismus. For biskoppen var det imidlertid umuligt selv at varetage tilsynet med stiftets mange sogne, og derfor blev der i hvert herred valgt en provst, som biskoppen samarbejdede med i sognespørgsmål.

I Viborg by skete der også store organisatoriske ændringer. Byen blev ved reformationen inddelt i to sogne, og de to sognekirker – Sortebrødre kirke og Gråbrødre kirke – fik hver to sognepræster. Til Gråbrødre kirke var Asmild og Tapdrup sogne knyttet som annekser. Domkirken forblev kapitelskirke eller bispekirke uden noget sogn, og domkapitlet skulle være en institution for teologisk lærdom under ledelse af en lektor. Korsang og skriftlæsning blev i en periode en del af kapitlets dagligdag, men da kannikkekoret ved morgenensottesang fortsat kun sang latinske salmer, fik det aldrig appel til menigmand. I 1632 indførte biskoppen, at koret skulle synge nogle hymner på dansk, og kannikkerne blev efterhånden erstattet af tolv disciple fra latinskolen.⁷⁸

Ved domkirken foregik også en betydelig prædikantvirksomhed og kapitlets lektor var forpligtet til at holde fore-

læsninger over den hellige skrift. Tilhørerne var kannikker, skoledegne og forstandige borgere, og i årtierne lige efter reformationen fungerede kapitlet vel også som en art præsteskole. Endelig blev landets domkapitler i 1542 domstol – den såkaldte tamperret – i ægteskabssager og i flere gejstlige sager.

Valget af biskop var i det først halve århundrede efter reformationen overladt til et udvalg, der blev nedsat af stiftets købstadspræster og muligvis også med deltagelse af domkapitlet. I 1549 blev lektor ved domkirken Kjeld Juel valgt som ny biskop, og det var ham, der som den første indrettede sig i den nuværende bispegård øst for kirken. I sin 22-årige embedstid blev han kendt for at gøre meget for latinskolen.⁷⁹ Juel blev i 1571 efterfulgt af svogeren og præst ved domkirken, magister Peder Thøgersen, en mand med stor indflydelse, idet han havde et godt forhold til kongens kansler, adelsmanden Niels Kaas til Tårupgård. Forbindelsen medvirkede sikkert til, at Thøgersen skaffede en stor kongelig gave til Viborg domskole og domkapitel, en gave, der gjorde at institutionen årligt kunne underholde 30 degne eller peblinge med mad og øl.

Ved Peder Thøgersens død i 1595 blev slotsprædikant, magister Niels Lauridsen Arctander biskop, hvilket signalerede at det nu var slut med de lokale valg til embedet. Regeringsmagten tog over, og da Arctanders efterfølger skulle findes i 1617, udpegede kong Christian IV egenhændigt præsten ved Gråbrødre kloster i Odense, magister Hans Wandal til Viborgs nye biskop. Wandal, der sad i bispegården indtil 1641, var veluddannet, idet han som ung i to år havde studeret hos den vise Holger Rosenkrantz på Rosenholm, hvorefter han sammen med tre unge adelsmænd i flere år opholdt sig ved udenlandske universiteter.

Det var i Wandals embedsperiode, at kejserkrigen ramte Jylland, og han valgte skyndsomst at flygte og var helt borte fra stiftet i årene 1628-29. Krigens ulykker blev i samtiden tolket som Guds straf over folkets synd, og det havde tilfølgende, at myndighederne indførte ugentlige bededage og pålagde husfædrene at holde husandagt hver morgen. En omfattende kongelig forordning fra 1629 indskærpede også, hvordan kirketugten skulle håndhæves med skriftemål og bandlysning rundt i sognene.⁸⁰ Præsterne fik medhjælpere, to lægmænd i hvert sogn, der skulle bistå med at holde opsyn med menigheden. Også præsterne fik formaninger, de skulle være tilbageholdende med drik og ikke klæde sig efter moden, men gå i enkel borgerdragt. Den sorte kjole og

pibekraven måtte de beholde, skønt kraven netop i de år gik af mode hos andre, og derved blev præstekjolen næsten uforanderlig i sit snit indtil i dag.

Den utrættelige Christian IV fortsatte sine formaninger. I 1646 skrev han til biskopperne, at der skulle udpeges personer, som med lange kæppe skulle gå op og ned ad kirkegulvet og slå de folk i hovedet, der sad og sov i kirken. Samme forordning indskærpede sognepræsterne at føre regulære kirkebøger. I domkirken blev det Peter Hansen Bælgetræder, der fik tjansen at gå med kæppen mod et vederlag på 10 rigsdaler årligt. For de penge skulle den gode Peter Hansen til gengæld tit på arbejde, idet domkirken hver uge havde 13 ordinære prædikener, hvortil kom ekstraordinære med ligprædikener og andet. Når byen tillige havde de to sognekirker med mange gudstjenester, har viborgenserne ikke manglet muligheder for i vågen tilstand at høre Guds ord.

Henrik Gerner var biskop i Viborg fra 1693 til 1700. I 1659 havde han været underkastet tortur af svenskerne, men også hans sidste dage havde dramaet over sig. Under et måltid satte et stykke kød sig fast i halsen, og biskoppen måtte afvente sultedøden. Da han mærkede døden nærme sig, lagde han sig roligt op i sin kiste.

Magister Frans Rosenberg var stiftets biskop i de urolige år 1642-1658, hvorimod efterfølgeren, kongens hofprædikant Hans Bartskeer kun sad to år, 1659-1661, og i den periode opholdt han sig mest på rigsdagen i København, hvor forhandlingerne foregik om enevældens indførelse. Den næste biskop, magister Peder Villadsen, (1661-1673) var endnu tættere på de landspolitiske begivenheder, idet han tilhørte den lille kreds af kongens særlig indviede.⁸¹ Embedet i Viborg var vel belønning herfor, men større forargelse vakte nok udnævnelsen af efterfølgeren, Søren Glud. Denne var gift med en søster til Christian V's elskerinde, og ud over at blive biskop over Viborg stift i 1673, blev han gjort til dr. theol. i 1675. I 1679 ophøjede kongen ham til adelsstanden og i 1680-1682 fik han bispestolens indtægter forøget betydeligt. Det var Søren Glud, der var med til at afsløre sognepræsten ved Gråbrødre kirke, Jacob Worm, som anonym smædeskriver, bl.a. mod kongehuset. Worm blev dømt til døden for majestætsfornærmelse, men blev benådet og landsforvist til Trankebar.

Henrik Gerner, der var biskop fra 1693 til 1700, havde nøgternt set i højere grad fortjent embedet. Gerner var sognepræst i Birkerød under svenskernes besættelse af landet. Seks gange blev præstegården udplyndret, men faren blev først for alvor overhængende, da Henrik Gerner sammen med flere andre planlagde at befri Kronborg fra svenskerne. Sammensværgelsen blev røbet, og Gerner blev underkastet tortur og undgik med nød og næppe at blive henrettet. Efter fredsslutningen virkede han som en god sognepræst, landmand og forfatter, og som 64-årig kom han til Viborg, hvor han gjorde tjeneste i syv år.⁸²

Viborgs sognepræster optræder sjældent i kilderne, dog har sognepræsten ved Sortebrødre kirke, magister Christen Erichsøn gennem sin flid som historieskriver efterladt os værdifulde oplysninger. Magister Christen, som han kaldtes i samtiden, var søn af en af byens rige købmænd, Erik Nielsen Hollænder. Christen Erichsøn, der blev en velstående mand, var sognepræst fra 1670 til sin død i 1711, og mange af sine midler brugte han til gavn for kirken. Ved siden af præstegerningen indsamlede og afskrev han talrige dokumenter om Viborgs historie, men desværre gik det meste af materialet tabt ved den store brand i 1726.⁸³

De næste bispeudnævnelser fik præg af enevældens vilkårlighed. Bartholomæus Deichmann var blot 29 år, da han afløste Gerner i 1700. En glimrende begavelse var han, og

To eksempler på Christen Erichsøns navnetræk. Det øverste, hvor han underskriver sig Chr. Erichsøn fra et brev på Rigsarkivet, og den nederste hvor han har ladet sine (CES) og sin hustrus Anne Ostfeldts (AOF) initialer indhugge i en granit vinduesoverligger. Stenen blev indmuret i Søndre Sogns kirke for at vise, at det var ham og fruhen der bekostede bygningen af tårnet 1696-1701.

han havde tidligt forstået at gøre sig bemærket ved hoffet. Derfor forfremmede kongen ham allerede i 1712 til biskop i Kristiania. I stedet betænkte kong Frederik IV Viborg stift med nordmanden Caspar Wildhagen. Han havde siden 1709 været hofpræst og skriftefader for kongens elskerinde grevinde Schindel, men da hun faldt i unåde, ønskede majestæten at skille sig af med hofpræsten på en pæn måde. Det blev så bispeembedet i Viborg, hvori han blev til sin død i 1720. Den teologiske professor Søren Lintrup efterfulgte ham.⁸⁴

Enevælden greb også ind i domkapitlets virksomhed i et omfang, der betød dets nedlæggelse. Kronen undergravede kapitlets økonomiske fundament i løbet af 1660'erne, og snart efter ophævede kongen dets beføjelser i retssager og overlod til biskoppen og lektoren at dømme i tamperretten i ægteskabssager, bistået af latinskolens rektor, domprovsten og de to ældste sognepræster ved byens to sognekirker.

På skolebænk og bag kateder

»I hver købstad skal der være en latinskole og egnede forstandere, som kan vejlede dem, enten tre eller i det mindste to. Til dem skal ungdommen sendes, for at den ikke igen skal falde fra Kristus, hvem den én gang, i dåben, blev indviet til«. Sådan bestemmes der i det, man kan kalde Reformationens grundlov, *Kirkeordinansen* af 1539. For reformatiionskongen Christian III og hans rådgivere har løsenet været: uden skole, ingen kristendom. Og skolen har strakt sig fra degnes og præsters terping af den kristne børnelærdom til latinskolers og universiteters indlæring af de hellige skrifers grundsprag og lutherdommens dogmatik.

Det er især den lærde skole, interessen har samlet sig om, mens vi ikke véd ret meget om grundskolen eller almueskolen. Oplæring i den kristelige børnelærdom fik man gennem »degnelæsningen« i kirkerne, som i nogle tilfælde blev besørget af latinskolens disciple; de kunne også frem til 1683 fungere i omegnskirker som såkaldte løbedegne. Men med det livlige forretningsliv, der har trivedes i Viborg, har der for mange været et nødvendigt behov for at kunne læse, skrive og regne, og, som vi kender det fra andre byer, har der også i Viborg eksisteret, hvad man kaldte skriveskoler, læseskoler eller pogeskoler, også benævnt dansk skole, i visse tilfælde tysk skole. En sådan skole har været drevet af en pogelærer som privat betalingskole. I en række tilfælde finder vi betegnelsen dansk skolemester eller skoleholder, en

enkelt gang tysk og dansk skolemester, knyttet til personnavne i Viborg, men uden at vi ved noget nøjere om nogen skole.⁸⁵

Første gang begrebet dansk skole overhovedet er nævnt er i 1646, da borgmester Peder Bering anmoder kancelliet om, at et ledigt værelse på Hospitalet må bevilges til dansk skole og børnehus.⁸⁶ Et børnehus var en anstalt for forsømte eller forældreløse børn – Viborg havde allerede i 1638 fået besked på at sende 24 fattige drengebørn til Christian IV's børnehus i København.⁸⁷ Nu ønskede man åbenbart selv at tage sig af børnene, men børnehuset fik til huse i en bygning i Nedergade (Sct. Ibsgade) og ikke i Hospitalet.

Vi skal frem til 1685, før vi med sikkerhed kan sige, at ubemidlede børn har haft adgang til en vis undervisning på det offentliges regning. Kæmnerregnskabet for det år indeholder en udgiftspost på 10 rigsdaler til en af magistraten ansat skoleholder eller skolemester, som har forpligtet sig til at undervise fattige børn vederlagsfrit, mens andre børn betalte skolepenge. Skoleholderen skulle selv skaffe lokale og nødvendigt inventar, men havde til gengæld eneret på at holde skole. Fra 1704 ydede byen 20 rigsdaler til skolen og fra 1711 endda 40 rigsdaler, men så skulle skoleholderen også lønne en såkaldt hører eller andenlærer. Indtil 1721 administreredes almueskolen således som en privatejet virksomhed med kommunalt tilskud.

I 1721 kom det første egentlige nybrud for et folkeskolevæsen i Danmark med Frederik IV's oprettelse af rytterskolerne, og netop samme år kom der fast grund under Viborgs skolevæsen. Et udvalg bestående af byens præster og de to borgmestre fik i december 1720 udarbejdet en detaljeret skoleplan, som året efter blev konfirmeret af kongen selv.⁸⁸ I hvert af byens to sogne skulle der være en dansk skolemester; de skulle hver lønnes med 20 rigsdaler af byens ekstraskat, men da det ikke var nok til at leve af, fik de yderligere otte rdl. af kirkepengene til brændsel, lys og husleje. Dertil kom skolepenge af bemidlede forældre og fritagelse for byrder og skatter. Men man regnede også med frivillige bidrag.

Tolv børn af de fattigste forældre skulle udgøre grundstammen i skolen; de blev omhyggeligt udvalgt efter indstilling af fattiginspektørerne og undervist gratis. Bemidlede forældre betalte derimod to skilling ugentlig for undervisning i staven og læsen, mens information i regning og skrivning honoreredes med fire skilling. Skoletiden var fra kl. 6 til 17 med to timers middagspause om sommeren, om vinteren

tre timer mindre. Selvfølgelig begyndte skoledagen med bøn og sang, men desuden skulle skolemesteren »hver prædikensdag«, når kirkeklokkerne ringede anden gang, samle børnene og love Gud med sang og bøn og efter tredje ringning indfinde sig på en fast plads i kirken. Endelig skulle han hver uge møde med disciplene til katekisation og overhøring i kirken af præsten.

I løbet af 1721 holdt skoleudvalget en række møder for at få skoleplanen ført ud i livet og de to skoler rigtig i gang. Til Sortebrødre sogn blev der straks indkøbt et lille hus i St. Sct. Mikkels Gade, men det var noget brøstfældigt. Året efter erhvervede man også et hus til Gråbrødre skole. Efter bestået prøve for udvalget ansatte man to *studiosi*, dvs. studenter, som ikke var kommet videre, som skolemestre. De gamle skoleholdere fik man ordnet sig sådan med, at de fortsatte som medhjælpere og aflønnedes med »den halve del af alt, hvad til skoleløn gives hver løverdags aften«, åbenbart vil det sige halvdelen af skolepengene. Udvalget sørgede også for, at de tolv fattige børn blev tilbørligt udvalgt, det blev otte drenge og fire piger. Til dem blev der indkøbt 12 ABC'er, 12 katekismusser og 12 evangeliebøger. Nytårsdag 1722 skulle medhjælperne møde op i skolen, og dagen efter begyndte de nye skoler.

Latinskolen

Latinskolens peblinge i den sorte kjole blev lærdommens repræsentanter i bybilledet i hele denne periode. Viborg fik naturligvis en »stor skole«, dvs. en latinskole med fem lektier eller klasser og fire eller fem lærere (hørere), mens de mindre købstæder fik en lille skole med kun to klasser og en rektor og en eller to hørere;⁸⁹ disse skoler var tildels tænkt som fødeskoler for den store skole i Viborg.

Latinskolen var efter reformationen blevet til en regulær statsskole, men med fortsat nær tilknytning til kirken. Biskoppen havde tilsynet med skolen, lærerne tilhørte den gejstlige stand og virkede også som præster, og undervisningen sigtede på at uddanne teologer og præster – sikkert den væsentligste grund til, at latinskolen, i modsætning til almueskolen, ikke var åben for piger. Det var også kirkelige midler, som kom til at danne det økonomiske fundament for skolen, i særdeleshed indtægter fra domkapitlets store besiddelser, blandt andet andele i saltpenge og strandingspenge fra Læsø og i det såkaldte kannikkefiskeri i Limfjorden.

Frem til midten af 1600-årene var lønningerne beskedne, og embederne ved skolen blev derfor også kun betragtet som en station på vejen til et bedre gejstligt embede, men de bedredes efterhånden for rektor og konrektor, en slags medhjælperstilling for rektor oprettet i 1642. Hørernes løn var derimod længe meget ringe. I det følgende århundrede var rektors økonomiske stilling i mange henseender som en solid godsejers.⁹⁰

De ubemidlede skoleelevers forhold sikredes som nævnt i 1574 ved et rundhåndet kongeligt gavebrev, hvori Fredrik II skænkede 38 sognes kongetiender til 30 fattige disciples bespisning. Der skulle serveres to måltider om dagen, klokken 10 og klokken 5, bestående af tre gode retter og en potte øl, »på det de kunne være så meget des bedre tilpas og des flittigere studere og forbedres, Gud til ære og religionen og riget til gavn og bedste«. ⁹¹ Kort efter, vistnok i 1575, blev der udfærdiget et detaljeret reglement for skolens elever, specielt for kostgængerne. ⁹² Spisningen foregik i hospitalet, og disciplene skulle møde rettidigt medbringende en kniv og med renvaskede hænder – man spiste med fingrene. Man begyndte og sluttede med bordbøn på latin eller græsk, læst af en

Anordning om ringen med klokkerne over al Danmark og Norge for salig og højlovlig ihukommelse Kong Christian den Femte. Så og forbud på spil og leg i kirkerne og uden for. Den 26. august 1699.

Navnet Skolestræde, syd for bispegården, minder om, at Viborg latinsko-le lå her fra reformationstiden og til op i 1700-årene. Hjørnehusets murværk stammer tildels fra det gamle skolehus. Foto: Zachø.

discipel, og under måltidet blev der også læst højt af bibelen, om middagen et stykke af det gamle testamente, om aftenen af det nye. Al samtale skulle føres på latin og uhøvisk tale, vild skrålen eller grinen var bandlyst. Der skulle i det hele taget holdes smuk bordskik, så man ikke drak med mad i munden, ikke sad med albuerne på bordet eller lænede sig ind over bordet, men ventede til fadene nåede frem og tog det stykke, der lå lige for. Reglementets almindelige bestemmelser forbød på det strengeste dueller, skørlevnere og horkarle skulle bortvises ligesom elever, der giftede sig uden deres forældres samtykke! Hver eneste dag skulle hele skolen møde i domkirken til både froprædiken og aftensang. Kirketjenesten lettedes ved, at skolen lå i Skolestræde få meter syd for kirken. Den brændte ved den store ildebrand i 1567, men blev straks genrejst for penge, som egentlig var bestemt til et domhus.⁹³ Det viste sig i øvrigt snart, at antallet af kostgængere var sat for højt i forhold til tiendeindtægterne, så tallet i 1595 blev nedsat fra 30 til 20.⁹⁴ Skolelovene fra 1575 er sandsynligvis forfattet af Jakob Jensen Holm, der var rektor fra 1574 til 1581. Han var en fremragende skolemand, som bragte skolen ind i en opblomstring i et frugtbart samarbejde med sin svigerfar, biskop Peder Thøgersen.

Disciplene kunne på forskellig måde selv skaffe sig nogen indtægt. Mest indbringende var sikkert den allerede omtalte degnetjeneste, som eleverne i øverste klasse, mesterlektien, varetog som løbedegne, dvs. at man passede katekisation og forskellige kirkelige handlinger i en omegnskirke. Ved at synge ved bryllupper, barsler og begravelser indtjente man nogle lig- og musikpenge, og på de mange markedsdage og ikke mindst i snapstings- og moustesmessetiden tiggede man penge, syngende i kor. Der kunne også falde en skilling af, når man opførte en af de meget yndede skolekomedier. Endelig var der også legatpenge, som voksede som årene gik.

I undervisningen, der allerede begyndte klokken seks om morgenen, blev der lagt stor vægt på sprog, latin, græsk og hebraisk, og på sang, musik og retorik, veltalenhed. Men lærerne underviste også i en række vidensfag som astronomi, geografi, fysik, matematik, kirkehistorie, etik og metafysik. Der var kun én skolestue til alle lektierne, klasserne. Som i andre skoler har det været praktiseret på den måde, at de underste lektier fordeltes i hjørnerne, mens afgangsklassen, mesterlektien, havde plads på en forhøjning i baggrunden afskærmet med tremmeværk. Nogen let opgave har det ikke været at koncentrere sig om undervisningen, når man i

TABELLA SCHOLASTICA CLASSIS I. SEV INFIMÆ

Hora.	1	2	3	4	5	6
VI.	Preces matutinae	et partes omnibus junctim	Catechismi Danici	sonora voce	ab	
VII.						
VIII.	Proposuit lectio vel	Elementorum Latino-Danicorum vel	Latini Danici.			Catechismi
IX.	Paradigmata declinationum et conjugationum	proponuntur et	repetuntur.			
XII.	M	U	S	I	C	A
I.	F	U	N	E	R	A
				curantur.		
II.	Pictura Danico -	Latina exercetur et	emendatur.			
III.	Exempla Declinationum et conjugationum	ex auctora proponuntur et examinantur.				Bangii
IV.	Preces vespertinae	et partes ab omnibus junctim	Catechismi Danici	sonora voce		

Skoleskema fra 1656 for første eller nederste klasse i Viborg latinskole. Kl. 6 er der morgenbøn og dele af den Danske Katekismus læses med høj røst af alle i kor. Kl. 8 og 9 begynderundervisning i latin. Kl. 12 undervises en time i musik, mens en time er reserveret til eventuelt at synge ved begravelser. Kl. 2 fortsættes med latinske skriveøvelser og kl. 3 med latinske bøjninger efter Aurora, dvs. en latinsk begynderbog udgivet af Thomas Bang. Kl. 4 holdes aftenbøn og dele af katekismen på dansk læses igen med lydelig røst af alle i kor. (Viborg bisparkiv. Viborg latinskoles elever 1600-1801. C 2-227).

ét hjørne havde et børnekor, der bøjede amo – jeg elsker – i alle former, i et andet remsede græsk, mens de voksne mesterlektianere måske studerede hebraisk eller hørte kirkefædrene forelæst. Man kendte godt til skoleferie, høstferie, jul-, påske- og pinseferie, men ikke sommerferie. I 1621 forbød regeringen, at latinskolerne holdt sommerferie i hundedagene, som ellers regnedes for årets varmeste tid. Begrundelsen var bl.a., at man mere holdt fri for lærernes end for elevernes skyld.⁹⁵

Skoletugten blev skærpet betydeligt i 1604 med nogle nye skolelove, »Piskeretten«. En af straffene var ris på den bare

ryg. Skærpelsen kan hænge sammen med, at skolen var kommet ind i en forfaldsperiode med ustandseligt skiftende rektorer og klager over disciplenes utilbørlige og voldelige opførsel. Skolen havde været lukket under den store pest 1602-1603, og under den tyske besættelse 1627-1629 flygtede skolens rektor, men undervisningen blev delvis holdt vedlige af en ung hører, Niels Jensen Aars, præstesøn fra Års i Himmerland og selv student fra Viborg i 1623. Han belønnes i 1634 med rektoratet og beholdt det til sin død i 1672, hvad der dengang var noget helt nyt. Med ham oplevede skolen en ny opblomstringstid. Latindigteren Johannes Olavius fra Randers, der søgte til skolen i Viborg, betegner skolen som »dengang enestående i landet, hvor jeg i tre år har haft den højt fortjente og vidt berømte magister Niels Jensen«. I 1654 forfattede Niels Jensen Aars et lille skrift, »De uniformitate«, dvs. om ensartetheden, som indeholder en række klare og fremsynede pædagogiske principper.⁹⁶

Ved rektorens død i 1672 var skolen igen trængt økonomisk, så at to lektier stod ledige, »som ingen formedelst den store umage og meget ringe løn, som dertil lagt er, vil betjene«. Det lykkedes dog biskop Peder Villadsen at få det ledige kapellani ved domkirken besat med skolens hørere, som så skiftevis skulle varetage tjenesten i kirken til gengæld for kapellanlønnen.⁹⁷ Fra Niels Jensen Aars' tid nød latinskolens rektor igen virkelig anseelse og der knyttedes forbindelse til førende kredse i byen. To sønner af Viborgs hovedrige borgmester, Claus Christensen, blev konrektorer, og den ene, Jens Reenberg, rektor fra 1691 til 1705. De var begge biskop Peder Villadsens svigersønner. Jens Reenberg, der var en kyndig skolemand, opgav sit embede i 1705 efter en kontrovers med biskop Bartholomæus Deichmann og overlod det til sin dygtige konrektor, Niels Schive, som blev siddende i embedet til sin død i 1733. Han var en lærd mand, fremragende matematiker, »en af de fortræffeligste og retsindigste lærere, som Viborg skole nogen sinde har haft«. ⁹⁸

Fra rektor Schives tid flyder kilderne til skolens indre liv fyldigere. Vi får de første lister over disciple og faste årsregnskaber. Allerede i biskop Deichmanns tid i begyndelsen af århundredet havde man sparet en lektie væk, så de seks lektier var blevet til fem, idet første og anden lektie blev slået sammen til en yderklasse, mens man i øvrigt beholdt den gamle nummerering.⁹⁹ I 1719 var der 49 elever, de 15 gik i 6. klasse, mesterlektien, 10 i femtelektien, fire i fjerdelektien, tre i tredjelektien og 17 i førstelektien. Der var nu kun 15,

Undervisningstid i den gamle latinskole, til venstre læseøvelser – i latin! – til højre forelæser høreren. Det er antagelig mesterlektionen til venstre, hvor høreren er udstyret med enten pegepind eller ferle. Efter Olaus Magnus 1555.

der blev bispist ved skolens bord, som det hed, men yderligere 16, som fik understøttelse i stedet for kost.¹⁰⁰ Bispisningen kunne godt volde kvaler. I 1720 blev spisemesteren, madam Mangaar, opsagt, fordi hun ikke havde bispist disciplenerne forsvarligt og haft for få i kost.¹⁰¹ Alle skolens elever fik del i stipendierne, de yngste dog blot fire mark, men derudover fik 26 udleveret sværtet vadmelsstof.

Skolens ældste regnskab er fra 1703, altså fra rektor Jens Reenberg's tid. Det omfatter imidlertid slet ikke indtægter af tiender og fæstegods og heller ikke udgifter til bispisning og lønninger.

Den største udgiftspost, bortset fra stipendie- og legatpenge, er netop: »vadmæl til fattige skoledisciple uddelt Sankt Thomæ Dag, 356 alen«, som beløb sig til over 39 rigsdaler, mens skrædderen, som afskar vadmelen, betales med fem mark. Stoffet var til skoledragten, populært kaldet præstekjolen. Thomas' dag var den 21. december, hvor der også uddeltes knap 38 rdl. som en slags god julegave. Det foregik i hans højærværdighed, biskoppens nærværelse, uden tvivl var Sankt Thomæ Dag den glædeligste dag i hele skoleåret.

Ellers uddeltes der små beløb til eleverne hver uge, i årets løb blev det til godt 29 rdl.

Indtægterne på dette regnskab kom hovedsagelig fra de testamenterede kapitaler, som var anbragt på rente ved institutioner, bl.a. domkirken, eller hos private låntagere. Lig- og musikpenge androg godt 12 rdl., tavlepenge af domkirken godt 10 rdl.; tavlen var en slags indsamlingsbøsse, skolen havde lov til at have i kirken. De såkaldte degnepensioner indbragte godt 16 rdl. Det drejede sig om en afgift til skolen, som blev betalt af omegnens fastboende degne – sædedegne kaldte man dem – efter at løbedegneordningen var blevet ophævet i 1683.

I 1720 sluttede den udmattende Store Nordiske Krig. Til trods for de meget trange tider, der fulgte, voksede elevtallet i latinskolen støt og nåede i 1730 op på 71.

Nedgangstid og forfald

Borgmester Claus Skriver, hvis levned vi har hæftet os ved i de foregående kapitler, fordi det aftegner så væsentlige sider af Viborgs historie, døde i 1671, 61 år gammel. Han slap dermed for at opleve den egentlige nedgangstid i byen. Fra slutningen af 1660'erne havde der ellers været en vis fremgang og optimisme, men den standsede med den nye krig i 1675, og nedgangen kom for alvor til at slå igennem.

Forrige tiders bybrande var næsten umulige at komme til livs p.g.a. af stråtagene. På billedet forsøger man med et hageinstrument at rive taget ned på det brændende hus, mens en brandmand kravler op med en læderspand med vand. Efter Olaus Magnus 1555.

Den store brand i 1667 kom til at indvarsle nedgangstiden. Efter ulykken slog man sin lid til en ny brandordning fra 1672 og en instruks for vægterne: »Vægterne skal hver nat fra kl. 9 til 4 om morgenen om vinteren, og om sommeren fra kl. 10 til 3, råbe klokkeslet i gaderne, hvorved tyveri desbedre kan forhindres, og om ildebrand påkommer, en god redning des snarere er tilstede«. ¹⁰² Ak, hvor forgæves, må vi sige, vi, der kender byens skæbne i 1726.

Brandvæsenet sorterede under borgmestre og rådmænd eller magistraten, som nu bliver den gængse benævnelse. Vi har tidligere omtalt de forskellige bestillingsmænd under magistraten (s.261f). Til dem hørte også to-tre stadsmusikanter, tidligere kaldet instrumentister, som en overgang havde været kongeligt udnævnte, men fra 1670 igen sorterede under magistraten ¹⁰³ og i 1682 også bedemænd, som havde monopol på at bede til trolovelse, bryllup, barnedåb og begravelse og som for det meste også stod for gilderne. ¹⁰⁴

At byen afgjort var inde i en forfaldsperiode kom også frem, når det drejede sig om byens styrelse. I 1677 blev selve byfogeden anklaget for underslæb og flygtede fra byen; tre år efter, i 1680, blev by- og rådstueskriveren fradømt sit embede. ¹⁰⁵ Men aflønningen af embedsmændene var nu også så ringe, at man nok kunne være fristet til at supplere indkomsten på utraditionel måde. Byfoged Barlag skriver i 1717, at han »betjener samme embede uden løn og snart uden aller ringeste indkomst, såsom stedets tilstand og indbyggernes vilkår nægter at underholde en rettens betjent, medmindre han vil gøre sig delagtig udi trolddom«. ¹⁰⁶

Både de dårlige tider og det strammere tilsyn fra oven efter 1682 gjorde det mindre tillokkende at tage del i byens styrelse. Det er ikke mere en selvfølge, at det er byens rigeste købmænd, der danner byens råd. Ofte bliver magistratsembedet nu slået sammen med andre embeder som tolder, landstingshører eller postmester, så det bedre kunne udgøre et levebrød. Alt i alt betød det en svækkelse af et aktivt og selvstændigt lokalstyre.

Miséren kom for alvor for dagens lys i 1723. Da kom det så vidt, at såvel en borgmester som en rådmænd blev fradømt deres embeder, og denne affære afslørede et groft sløseri i byens administration. Sagen var begyndt med, at nogle borgere i 1721 klagede over, at ekstraskatten i de sidste syv år var steget urimeligt, uden at borgerne kunne få nogen forklaring eller få regnskaberne at se. Yderligere havde indkvarteringen af soldater i 1720 ramt den fattige del af befolk-

ningen uretfærdigt hårdt. Man rettede især skytset mod borgmester Borchorst og rådmand Eggers.

Der blev nedsat en kommission til at undersøge forholdene, og det kom for dagen, at der var uorden i kærnerregnskaberne; et årsregnskab var slet ikke at finde. Der blev også klaget over, at myndighederne havde ændret skatteligningen uden at spørge taksérborgerne. Ganske karakteristisk var svaret på den klage, at sådan havde man gjort i årevis, uden at nogen havde haft noget at indvende!

Borchorst og Eggers forsvarede sig med, at borgmester Oluf Gerner var gammel og svag og huskede dårligt, mens rådmændene Mencken og von Haven var tyske og ikke kunne skrive to linjer dansk. Som allerede fortalt endte sagen med, at Borchorst og Eggers blev dømt til at have deres embeder forbrudt på grund af underslæb og mislig embedsførelse.¹⁰⁷

På trods af de dårlige tider var der endnu i de første årtier efter 1660 adskillige rige købmænd i Viborg. Claus Christensen Skriver er allerede nævnt som et godt eksempel, men der kan tilføjes en række navne: Christen Olufsen Kedel-smed, Hendrich Jørgensen, Thomas Schwan, Søren og Kjeld Bøg, Jacob Hasse, Hans Jørgen Majoner, Hans Pedersen Bødker. Fælles for dem er, at de har tjent penge på købmands-handel og lignende – salg af korn og stude, detailhandel, øl- og brændevinsudskænkning – men i høj grad også på udlån af penge. Under svenskekrigene fortrakte man byen med store midler, som for en del blev tilbagebetalt med jord i bymarken. Men især ydede man lån til nødstedte adelige herremænd, som var kommet i økonomiske vanskeligheder på grund af de dårlige tider, store og dyre bygninger og en for høj levestandard. Lånene blev ydet imod pant i fast ejendom, og i mangfoldige tilfælde endte det med, at købmanden måtte overtage det pantsatte jordegods. Med svigtende priser på korn og stude kunne det være en tvivlsom fordel. Flere kendte Viborg-borgere avancerede til herremænd, Claus Skriver på Lynderupgaard er nævnt, blandt andre fik Christen Olufsen Korsøgaard og Hendrich Jørgensen Visborg-gaard.¹⁰⁸ Derimod var Viborgs store bymark af uvurderlig betydning, når det blot gjaldt at skaffe det daglige brød. Når alt andet svigtede, havde man altid den at falde tilbage på. Det er ikke for ingenting, at det hedder om Viborg i 1683, at »nu næsten alle af agerdyrkelse sig ernærer«.¹⁰⁹

For menigmand har dagligdagen ved århundredskiftet været præget af den yderste knaphed. Man var udpint af skatter – krigsstyr og prinsessestyr, kopskat, saltskat, ild-

Muntert lag i en krostue, hvor der drikkes øl af store krus og bægre, mens tiden fordrives med terningspil. Træsnit fra 1500-årene.

stedsskat, kvægskat, konsumtionsskat, folkeskat, skat til landmilitiets mundering, parykskat – betegnelserne er mangfoldige. Og som om det ikke var nok, kom hertil indkvarteringen af de mange soldater fra de nationale regimenter, dragoner og gevorbne tropper, som efter tur ankom til byen. Gang på gang omtales det som en meget tung byrde.¹¹⁰ Købstadborgere var til gengæld undtaget fra værnepligten; ganske vist eksisterede borgervæbningen fortsat, og omkring 1700 formerede man to kompagnier, som blev udstyret med 100 aflagte flintebøsser, men korpset har ikke været meget bevendt og har kun kunnet bruges som vagt- og ordenskorps.¹¹¹ Fra gammel tid kunne der dog i krigstid finde en vis udskrivning sted af bådsmand selv fra en by som Viborg. I 1676 under krigen drejede det sig om 31 mand foruden en bartskærer og to trompeterer; her var det stadsmusikanterne, der måtte holde for.¹¹²

Rettens sværd

Kære Knud Sadelmager. Giv Mestermændene Jonas 1 rigsdaler for den kvinde han halshuggede i dag for hendes barn hun myrdede. Sct. Olufsdag 1644 29. juli.

Peder Ostenfeld. Egen haand.

Og 1 kande øl i denne hendes vaade (ulykke).

Denne notits ligger som bilag til Viborgs kærnerregnskaber.¹¹³ Det er borgmesteren, der foreskriver udbetalingen af byens kasse. I en anden notits får kærneren besked på at betale vægterne en rigsmark for at kaste en grav til kvinden uden for Sankt Mikkels kirkegård.

Der er tidligere fortalt om bytinget og rådstueretten (s.258 og 262), men det var også magistratens ansvar, at domstolernes afgørelser blev fuldbyrdet. Undertiden måtte man have assistance udefra. Den 5. juni 1650 sendte skarpretter Gert Bessler i Randers et brev til Viborgs kærner: »I skriver mig til, at udi eders by sidder to misdædere, som har forbrudt deres liv til galgen, og jeg derfor efter mit løfte på søndag førstkommende vil indstille mig og på mandag gøre dem deres ret efter loven ...«. Han er ganske vist ikke helt vel, men hvis han for svagheds skyld ikke selv kan komme, vil hans svoger i Århus komme og »forrette samme arbejde«. Også i 1705 er det skarpretteren fra Århus, som er kaldt til Viborg for at piske en kvinde med riset og brænde hende på ryggen, og vi erfarer, at han tidligere har været her for at henrette en med sværd og piske tre personer.¹¹⁴

Det var selvsagt øvrighedens fornemste opgave at opretholde ro og orden, og det gjaldt både i stort og småt. I 1618 forbød man, at folk satte lyng- eller tørvestakke ved deres huse, vel først og fremmest på grund af brandfaren; bøden for at overtræde forbudet var fire skilling. I 1649 fik mestermandens svend en mark »for det aadsel at slæbe til side, som laa saa nær i godtfolks syn udi Dumpen ved Adelvejen« – der er uærligt arbejde, som mestermanden ikke selv befattede sig med¹¹⁵, og i 1650 fik borgmestre og råd udvirket et kongeligt påbud om, at folk skulle holde deres svin indelukket i gårde og huse, så de ikke kom på gaden eller i marken. Løse svin måtte herefter gennes ned i hospitalet og slagtes dér til bedste for de fattige.¹¹⁶ At man ligefrem får kongen, Frederik III, til at udstede påbudet, understreger hvor vigtigt det har været at komme svineplagen i byen til livs.

Borgmestre og råd følte sig også som moralens vogtere. En lørdag aften i november 1643 skriver Peder Ostenfeld til

kæmneren, at »der sidder syv slemme kvinder i kælderen for deres udyds skyld«, og at han skal give stadstjeneren en mark til brød og øl til dem i denne aften. Det samme skal han give dem i morgen, som er søndag. Om kvinderne er sluppet med et ophold i rådhuskælderen er ikke godt at vide, men i 1649 får mestermanden Jonas seks mark »for Else Grøns han strøg til kagen«, dvs. piskede ved skamstøtten på Gammeltorv. Sandsynligvis er hun bagefter blevet jaget ud af byen.¹¹⁷

At ende sit liv i galgen var slemt nok, men endnu værre gik det Kirsten Nielsdatter Snedkers i 1618. Det var et af de år, hvor heksebålene flammede særlig livligt over landet, efter at der var kommet en ny forordning om troldfolk.¹¹⁸ Kirsten Snedkers var almindelig kendt for at have en beskidt mund, og det er noget af forklaringen på de mange anklager, der blev rejst mod hende, men på den anden side har hekseri og trolddom været en barsk realitet for den tids mennesker. Der var nu først den lille Berete, som var på gaden og ville fodre en kat med et par småfisk fra søen. Et af byens mange løse svin var ikke sen til at snappe fisken, hvad der fik Berete til at slå til svinet med en lille kæp. Det så Kirsten Snedkers, og hun skældte pigen ud, men pigen svarede igen, og skænderiet endte med, at Kirsten lovede Berete, at hun skulle »få skam og en djævels færd«. Da »kom der nogen kold tingest ud af hendes mund, og så blev hun straks syg. Hun kunne hverken stå eller gå, og kødet var ganske forsvundet fra hende«.

En alvorlig anklage drejede sig om en mand ved navn Jacob Rasmussen. Han havde antydet, at Kirsten Snedkers datter på tyvagtig vis havde tilegnet sig en sølvske under en bryllupsfest. Kirsten kvitterede ved at love Jacob, »at han skulle få en stor pine og ve i hans hjerte«. Også han blev syg og måtte tre uger under badskærers hånd og lå siden syg i 16 uger. Der var også Christoffer Jensens tjenestepige, som en dag havde nægtet Kirsten en tår øl. Kirsten havde lovet hende, at hun skulle få skam, og et par uger efter fik pigen ondt i benet og kunne ikke gå på sine ben en hel vinter. Søren Tækkemand, som havde skændtes med Kirsten om nogle kålhoveder, havde også taget alvorlig skade på sit helbred af hendes forbandelser. Yderligere gik der det grimme rygte om Jens Christensen, at hun skulle have taget hans »pentel« eller lønlige lem fra ham.

På bytinget svor tolv kirkenævninger – de optrådte kun i trolddomssager – hende skyldig som vitterlig troldkone, landstinget stadfæstede kendelsen, og hun blev brændt.¹¹⁹

Viborg bys rettersted var med omhu placeret så alle vejfarende, der kom fra syd, havde galgen for øje – til skræk og advarsel. Stedet skal i dag søges lige nord for Lyngvej og tæt ved jernbanelinjen. Detalje fra Resens kort 1677.

Kirsten Snedkers kom til at trække andre med sig i elendigheden. Jens Murmesters kone, Kirsten Lauridsdatter Fassis blev også anklaget for at have forvoldt ulykker i byen med sin onde mund, og da troldkvinden Kirsten Snedkers havde aflagt den bekendelse, at de havde stået i ledtog med hinanden, ja, de skulle endda have danset tilsammen i kattelignelse på påskemorgen, endte det med, at hun fik samme skæbne som den anden Kirsten.¹²⁰ En tredje Kirsten, Kirsten Christensdatter Bondes, lykkedes det, trods Kirsten Snedkers beskyldninger mod hende, at klare frisag.¹²¹

Skelettet af en halshugget yngre mand kom for dagen, da museet i 1968 gravede ved Sankt Mikkel's kirken. Mod sædvane var fødderne placeret mod vest, hvor ligeledes det afhuggede hoved var lagt.

Kun når en sag angik kongens egne folk, var kongen indblandet i dommen og dens fuldbyrdelse. Og engang imellem kunne kongen lade nåde gå for ret, som i 1644 da soldaten Rasmus Madsen i Viborg sad »på sin hals« og allerede var dømt fra livet, fordi han var løbet fra sit kompagni, men af lensmanden skulle sendes vel forvaret til Bremerholm, dvs. til det hårdeste tvangsarbejde på orlogsværftet i København. Han var åbenbart for god en arbejder at slå ihjel.¹²² I dette tilfælde skulle byen kun stille fangekælder til rådighed, den militære retspleje var naturligvis en sag for sig. Men strafferetskaber måtte byen bekoste. Til brug for uregerlige soldater blev der i 1679 opsat en straffepæl på Nytorv med to »jern-håndknuder« og ved siden af det berygtede straffeinstrument, vippen, og i 1685 blev der opsat en træhest på Gammeltorv uden for Corps de Garde, også kaldet Kortegalen, dvs. hovedvagten.¹²³

Overblikket

Den 19. juli 1623 udkom der en kongelig forordning om fadernes antal, ægteskab med lokkede dvs. forførte kvinder, begravelse og bryllupsgilde i Viborg. Baggrunden var den, at biskop, lensmand og borgmestre og råd havde indberettet, at der gik stor uskikkelighed i svang med alt for megen luksus og lemfældighed, og det var det forordningen ville begrænse. Det interessante er nu, at der findes en anden tekst til forordningen end den officielle, der blev udsendt. Denne anden tekst er langt udførligere, og det er bemærkelsesværdigt, at den flere gange fremhæver, at Viborg mere end noget andensteds excellerer i overdådighed ved bryllupper og begravelser m.v.¹²⁴

Dette indtryk af en rig og luksuriøs by stemmer godt overens med forfatteren Arent Berntsens beskrivelse fra engang i århundredets første halvdel, vi ved ikke præcis hvornår: »Viborg, den berømte store og fornemme købstad, som for det ganske lands hovedstad agtes, og det ikke alene derfor, at byen i størrelse, borgerskab og handel den største del af dette lands købstæder overgaar, men ogsaa fordi, at det ganske Nørrejyllands indbyggere har aarsag ofte did at rejse til landstinget, som dér hver fjortende dag af tvende landsdommere holdes ...«. ¹²⁵

Går vi til slutningen af århundredet er det ganske andre toner, der lyder. I en erklæring fra stiftamtmand Mogens Skeel til kongen, dateret 27. juni 1693, hedder det: »Denne

bys tilstand er ikke aleneste fattig, men den tager hver dag saa øjensynlig af, at den uden Eders kgl. Majestæts sær naade ikke synes at kunne blive længe ved ...«. ¹²⁶ Nu kan Mogens Skeel have haft sine grunde til at male billedet mørkt, men tilbage bliver under alle omstændigheder indtrykket af en by i kraftig tilbagegang.

De udviklingslinjer, der havde ført fra blomstring til en sådan hensygnen kan i korthed tegnes sådan.

Der er gode grunde til at antage, at Viborg har oplevet sin rigeste opblomstring i tiden hen imod 1627, da den første besættelse kom. Trods nedlæggelsen af de mange kirker og klostre under reformationsrøret hundrede år før, undgik byen dengang alvorlige nedgangstider. De gunstige konjunkturer med stigende priser og gode afsætningsmuligheder for korn og kvæg modvirkede en stagnation, og hertil kom at Viborgs særlige begunstigelser – kongehyldning, landsting, adeligt centrum og snapsting – bragte velstand til huse hos de behændige.

Omslaget i konjunkturerne satte ind i første del af 1600-årene, herefter fulgte krigene, og den langvarige økonomiske nedgang med faldende eksportpriser på landbrugsvarer ramte også købstæderne, som var så afhængige af deres oplands landbrug. Her finder vi den vigtigste forklaring på Viborgs tilbagegang. At Viborg var særlig udsat under depressionen skyldes bl.a. adelens forarmelse; den jyske adel havde jo haft nær tilknytning til byen. Ved indgangen til det nye århundrede kastedes landet ud i en ny langvarig og udmærkende krig (Store Nordiske Krig 1709-20), med nye pålæg af krigsstyr og lignende. ¹²⁷

Faldende folketal

Et godt kendemærke for en bys trivsel er udviklingen i indbyggertallet, men vi har i ældre tid ingen mulighed for at beregne det med blot nogenlunde sikkerhed. Først i 1672 får vi fast grund under fødderne med et nøjagtigt mandtal, som det lønner sig at se nærmere på. Her opføres husfaderen med navns nævnelse, mens hustru, børn og tjenere – forøvrigt også heste – angives blot med antal. Der var 1.862 personer, som hørte hjemme i byens selvhjulpne familier, af »fattige, forarmede og nyder almisse for dørene« var der 794 personer. Hertil kom 32 hospitalslemmer, og byens to tjenere med familie talte otte personer. Byen havde to sogne, Sortebrødre og Gråbrødre – der fandtes ikke noget domsogn – og

Sortebrødre sogn var størst med 1.446 beboere, mens Gråbrødre havde 1.210 foruden de 32 hospitalslemmer. Viborgs samlede indbyggertal bliver efter denne opgørelse 2.696.¹²⁸

Men det nordlige Gråbrødre sogn var det fattigste med ikke færre end 402 fattige, forarmede og almissenydende, dvs. en tredjedel af beboerne. I Sortebrødre sogn drejede det sig om 392 eller godt en fjerdedel. Ikke mærkeligt, at det i 1720 hedder, at »det er enhver udi Viborg, saavelsom fremmede og dér ankommende, fuldkommen bekendt, at betleri i Viborg ej nogensinde har været mere almindeligt end nu, saa at man hverken paa gaderne eller i husene kan være fri for overløb«. ¹²⁹

Desværre savner vi et lige så pålideligt mandtal fra de følgende mange år. At indbyggertallet er dalet, kan der næppe være tvivl om. En skatstillingstakst fra 1725, en ligning, som må antages at angive samtlige familier i byen, har tallet 434. Ganger man forsøgsvis det med fem, når man til 2.170 personer, men det er selvfølgelig et højst usikkert tal. Viborg var efter alt at dømme både en fattig by og en by i tilbagegang.

Det var den by, hvis borgere kom til at opleve de tre grumme junidage i året 1726, hvor ilden åd den bedste del af deres by.

Næringslivet og dagligdagen

af Marianne Bro-Jørgensen

Boliger for rige og fattige

Stygge Krumpen var 1542 vendt tilbage til Viborg. Ikke som den rige og mægtige Børglumbisp, men løsladt fra fængslet ved kongelig nåde og nu i al ydmyghed forlenet med Asmild kloster.¹ Før reformationen var han kommet her ofte, havde deltaget i møder med landets øvrige bisper og med adelen på de store tingmøder. Da havde der været pomp og pragt

Tiggeren får sin almisse af herren med hat og kårde. Fra en »kollekt« eller indsamlingsskuffe på Nationalmuseet. Foto: Nationalmuseet.

omkring ham med store højtidelige processions og møder, hvor hans ord havde vægt. Nu var det hele forandret. Hans magt og rigdom var borte sammen med den kirke og tro, der var blevet afskaffet ved den store kirkeordinans i 1537.

Hvordan kunne Viborg se ud midt i 1500-årene set med hans øjne? Ja, når han en sjælden gang kom ind til byen, så han sikkert først og fremmest alle tomterne efter byens herlige krans af kirker, som allerede i 1529 endda med kongelig tilladelse var blevet revet ned.²

De smukke byklostre var heller ikke mere, hvad de havde været. Deres kirker stod ganske vist endnu, men de var blevet overtaget af de lutherske menigheder. Og klostrene med deres smukke klostergårde og stilfærdige syssel var aldeles borte sammen med de munke, som så skammeligt var blevet drevet ud af byen. Nu bredte alle Viborgs syge og gamle sig i det ærværdige Gråbrødre kloster, mens ingen rigtig vidste, hvad de skulle stille op med Johanniterklostret og Sortebrødrenes kloster, så de stod og forfaldt.

Måske fordi byens mange kirker var forsvundet, så det ud som om helt andre kræfter end de kirkelige havde fået overtaget også med byens udseende. Nu viste adelens to-etages stenhuse sig i al deres fornemhed med højt rejste tegltage og smykket med murstensornamenter, som det endnu var brugbart midt i 1500-årene.

Krumpens forhenværende embedsbrødre, alle de reformerte præster og munke, der nu sad på præstestillingerne, boede af kongelig nåde i de boliger, som tidligere havde tilhørt de velhavende kannikker ved domkirken eller klostrene. Det var velbyggede stenhuse, hvor de indrettede sig med kone og børn bag domkirken, og i gaderne umiddelbart op til Gråbrødre og Sortebrødre kirkerne.

I bybilledet var der kommet andre træk, som han måske heller ikke har været begejstret for. Byens store købmænd havde klaret sig nogenlunde ud af urolighederne fra 1530 til 1536, og nu nød de godt af de opgangstider, som viste sig. De afsatte den stigende landbrugsproduktion til kunder i udlandet, og de importerede kostbare varer, som den pragtglade adel ønskede sig. Begge dele øgede købmændenes rigdom og indflydelse, og det kunne ses i det byggeri, de satte i gang. Det var store gårde med smukke to-etages huse ud til gaden i Sankt Mogens Gade, omkring det nye torv ved den gamle Sankt Hans kirke, i Sct. Mathias Gade ud til den åbne plads, som Sct. Mathias kirkegård havde efterladt og på Gammeltorv lige over for rådhuset og domkirken.

Stygge Krumpens ligsten i Mariager kirke.

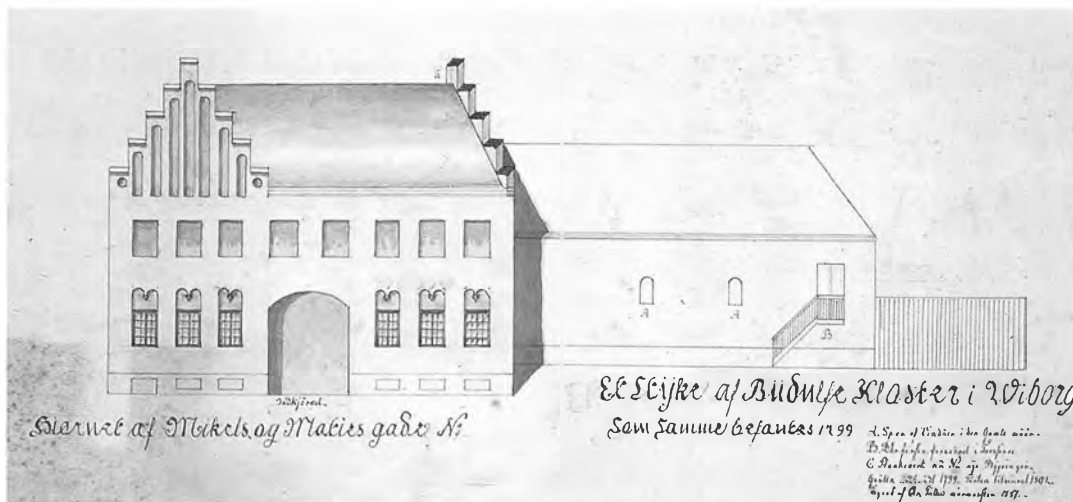
Ind imellem de store gårde og i de smalle sidegader lå lave bindingsværkshuse, hvor Viborgs mindre velhavende borgere boede. De mest driftige af håndværkerne ejede selv deres boliger og værksteder, mens mindre bemidlede håndværkere, daglejere, enker og enlige kvinder boede til leje i små bitte rum uden lys. Husene eller boderne havde kun een etage, væggene var lerklinet bindingsværk, taget af strå, og gulvet inde i boden var også lerklinet. Varme og lys blev leveret af det åbne ildsted, der ikke alle steder var forbundet med en skorsten, og her måtte røgen selv finde ud igennem lyren i taget.

De helt fattige, dem der ikke engang havde råd til at betale husleje, boede i hospitalet, som endda kun kunne rumme en del af de forarmede. Nogle af byens mest trængende og fattige opholdt sig på gader og torve, hvor de tiggede mad og penge af de forbipasserende. Siden reformationen var det ikke mere en anerkendt kærlighedsgerning at sørge for de fattige, så det var blevet sværere at være dem. Enhver by sørgede for sine, men absolut ikke for andre, og de mange omvandrede tiggere, som ikke hørte til nogen steder, var blevet et problem, som blev henvist til ophold i skure og udhuse i udkanterne af byen.

De adelige gårde

I byens østlige del havde adelsfamilierne Skeel, Rosenkrantz, Dyre, Juel og Krabbe deres gårde. Af listen over de brandlidte efter branden i 1615³ fremgår det, at der også blandt dem var flere adelige familier i kvarteret nord og øst for Sortebrødre kirke. Familien Gyldenstjerne ejede huset på hjørnet af Sct. Mathias Gade og St. Sct. Mikkels Gade, en stor hjørneejendom i to etager, opført i mursten med tegltag. Huset havde høj kælder, og den østligste ende var måske udskilt til en særlig handelsbod med egen indgang fra Sct. Mathias Gade. Både første og andet stokværk har været forsynet med mange vinduer både mod syd og vest, og stuerne bag vinduerne må derfor have været ganske lyse. Men derudover kender vi ikke noget til indretning og opdeling af de enkelte etager.

Vi skal frem til omkring 1700⁴ før vi får et indtryk af de store adelsgårdes indretning. Familien Rantzau ejede således i 1688 en stor gård på Sct. Mathias Gade. Den lå som den midterste af de tre, der fyldte den sydlige side af den karré, der senere blev til Latinerhaven. Huset havde grundmur ud

Hjørnet af *Sct. Mathias Gade* og *St. Sct. Mikkels Gade*, det såkaldte »Budolfi kloster« som murermeister *C. M. Gullev* i 1887 forestillede sig det.

til gaden, men var ellers af bindingsværk. I gården lå en gammel stald. Når de adelige familier ikke opholdt sig i byen, var deres del af huset nærmest lukket af, og opsynet med huset var overladt til en af deres lejere. De boede ofte i jordkælderens, som det så malende er beskrevet et sted, idet en bestemmelse fra 1552⁵ bad adelen sørge for, at deres gårde i Viborg var beboede hele året rundt, så der var nogle, der kunne svare skat til byen, også af disse ejendomme.

Men når der var snapsting eller store møder, blev husene taget i brug. I alle stuer og kamre, hvor der var kamin eller jernovn, blev der fyret op med brænde og tørv fra lagrene i kælderens. De store rum blev brugt, når der var selskabelighed med mange gæster, mens familien krøb sammen i de mindre rum for at spare på varmen, når den kun var sig selv. Væggene er nok blevet beklædt med løse baner af stof for at isolere mod kulden, og stole og bænke blev dækket med hyn- der, så de var bekvemme og varme at sidde på. De lange bord- plader blev hentet op fra kælderens, lagt på bukke og dækket med flere lag duge, hvoraf de fleste gik helt ned til gulvet. Skabene og kisterne, der hele året stod langs væggene i flere af rummene, blev lukket op, og ud kom sengetøj, dyner, puder og skindtæpper sammen med lagner og pudevår. Alt blev stablet op i de store senge, som stod rundt om i stuerens første stokværk, hvor der var gode opvarmningsmuligheder.

Køkken og spisekamre var indrettet i nærheden af stuer- ne, og køkkenets åbne ildsted sørgede for varmen til kok og

køkkenpiger. Ud mod gården lå sandhuset, som med jævne mellemrum blev forsynet med frisk tørt sand, der var nødvendigt både til rengøring, opvask og til at strø på gulvene.

Som de fleste af deres samtidige kom man også hos Rantzaus let om ved den daglige kropshygijne. Man nøjedes med en gang om dagen at pøse lidt vand i ansigtet fra tinvaskefadet. Vaskefadene stod i dagligstuen, så de også var tilgængelige, når man før og efter måltiderne skulle have skyllet sine hænder. Vask af hele kroppen blev anset for skadeligt, og den naturlige kropslugt, som blev en følge af den begrænsede hygiejne, afhjælp man med velduftende vande og ved at brænde vellugtende røgelse af krydderurter og træ i rummene. Ganske vist var der vinduer i stuerne, men de var ikke til at åbne. Frisk luft anså man for skadeligt.

De fleste af den tids møbler var af egetræ og udskåret med sindrige figurer eller malede. Stole var rette i ryggen, og hynder og puder var derfor en velsignelse for en ældre adelsfrues stive ryg og magre bagdel. Skabe og kister var tunge og gedigne og udskåret i egetræ. De rummede uden besvær alt det udstyr, som ikke blev transporteret frem og tilbage mellem residensen ude i landet og boligen i Viborg. Himmelsengene, som stod i opholdsstuenes første stovværk var af solidt træ med omhæng af uldent stof eller stof af silke og forsynet med en velsignelse af dyner til både at ligge på og have over sig. Hertil kom puder, som gjorde det nemt at sidde let tilbagelænet i sengen. Der var gardiner af svært stof for de fleste vinduer, og på væggene hang billeder af familiens ældre og afdøde slægtninge ved siden af malerier og stik med religiøse og verdslige motiver.

Stuerne var lyse, i hvert fald om dagen, når dagslyset faldt ind ad de mange vinduer med grønligt lysende glas. Om aftenen tændtes vokslysene i de tunge malmstager og det gav lys nok til at spise og danse eller snakke om dagens begivenheder og familiens anliggender.

Nogle af tjenestefolkene sov i mindre værelser. Andre blot uden for deres frues soveværelse eller ved arbejdspladsen i køkken og stald. I kælderen var der et værelse og køkken til lejerer, og der var også lagre af øl og vin. Køkkenet var domineret af det store åbne ildsted med skorstenen ovenover. Kokken lavede al husets varme mad over åben ild, og rundt omkring hang alle de jern- og malmgryder, stegespid og stegeriste, som huset rådede over. Service og bestik af tin og sølv, glas og karafler blev fragtet frem og tilbage mellem residensen på landet og Viborghuset.

Solide kister med mange udskæringer og smukke beslag blev brugt til opbevaring og til at sidde på. Mogens Gyldenstjerne og hans hustru Sophie Rantzau har ladet deres våben male på kisten som tegn på, at den har tilhørt dem. Foto: Lars Guldager.

Jomfru Agathe Dyres aftægtsbolig

Adelsmanden Sivert Brockenhuus's en-etages bindingsværksgård lå på hjørnet af Sct. Mathias Gade og gaden ned til Lones kilde. De trange tider i slutningen af 1600-årene tvang hans arvinger til at sælge til den gode Viborg-borger Jens Sørensen Karup, som kort efter delte gården og solgte den nordlige halvdel til jomfru Agathe Dyre, datter af Claus Dyre til Sindinggaard. I 1708 overgik gården til søsteren, og fra dette skifte⁶ kendes husets indretning. Ud til Sct. Mathias Gade var huset på syv fag, med en port i vestenden, og til gyden var hendes del af huset på otte fag. I gården lå brønden, som hun delte med husets anden beboer, Willum Jensen Bech. De var også fælles om en stump havejord.

Jomfruen havde to stuer ud til Sct. Mathias Gade, en opholdsstue med to fag vinduer og en »sommerstue«, der blev brugt ved festlige lejligheder. Begge stuer havde jernkakkellovne, og bag stuerne lå køkken, bryggers, fadebur og spisekammer. Tjenestepigen havde et lille værelse foruden det lille rum, som blev brugt til pulterkammer.

En stor himmelseng med kappe og tre baner uldent, grønt stof som omhæng stod i opholdstuen, der altså også var frøkenens soveværelse. I sengen lå over- og underdyner og

Om aftenen tændtes vokslysene i de tunge malmstager. Foto: Lars Guldager.

de mange puder, som jomfruen åbenbart godt kunne lide, og sengelinned skortede det heller ikke på. Både små og større borde fyldte stuerne, foruden mere moderne magelige armstole med polstrede sæder og de mere gammeldags uden armlæn, men med gyldenlæder på sædet. På væggene hang spejle, i sommerstuen endda et spejl med en rund forgyldt ramme, og foran dem på små konsoller stod lystestager af tin og messing. Portrætter af familien i store rammer var anbragt på borde og konsoller, mens skabene langs væggene rummede linned, service og tintøj.

Køkken og fadebur bugnede af service og køkkentøj i tin og af glas. Der var mængder af duge og servietter, så man kunne beværte de slægtninge fra de store herregårde, som besøgte den gamle, men ganske velhavende tante i Viborg.

I pulterkammeret stod endnu flere ting: tinflasker og -kander, et kobberivejern, en morter, et fyrbækken sammen med klædningsstykker og senge- og dækketøj. Men det var ikke beregnet på jomfruens husholdning. Det var pant for de penge, som hun lånte ud. Ikke blot til sin egen familie, men også til småkårsfolk i Viborg. Af familien fik hun obligationer som pant, men pengetrængende viborgensere måtte stille med deres værdigenstande. De blev omhyggeligt noteret i hendes regnskabsbog tillige med renterne af lånene, og med jævne mellemrum blev pigen, Mette Poulsdatter sendt ud

Bord på solide kuglefødder og med fodliste til at hvile fødderne på – væk fra gulvtrækken. Foto: Lars Guldager.

for at opkræve gæld hos skyldnerne. Elisabeth Parsberg, som i begyndelsen af 1700-årene boede i Juulernes gamle gård⁷ – den nuværende domprovstegård – brugte også sin trofaste Kirsten Galschiøt til den slags ærinder. Begge piger blev da også belønnet for deres iver og trofasthed, og Kirsten Galschiøt blev indsat som arving til den lille adelsgård. Hun blev dermed et godt parti og giftede sig med byfogeden⁸, Mette Poulsdatter arvede en mindre ejendom i Sct. Mathias Gade efter sin frue som tak for sin tjeneste. Det fremgår dog ikke af skifterettens dokumenter, om hun også fik den sorte sørgeklædning, som Agathe Dyre ifølge Mette havde lovet hende. Som husejer blev Mette Poulsdatter også så godt et parti, at hun kunne gifte sig med en af byens solide borgere og få en god start i sit ægteskab.⁹

Købmandsgården på Hjultorvet

Flere af Viborgs købmænd var engageret som mellemmand i den indbringende studeeksport og mange af dem var i stand til at tilbyde mere end et bredt udvalg af købmandsvarer. De var også bankierer i mindre format og gav gerne deres adelige kunder kredit eller direkte pengelån i en snæver vending. I det lange løb blev det dyrt for de fleste af dem, men så længe det gik nogenlunde for den danske adel, klarede købmændene sig også.

Midt i 1600-årene dukkede en af disse købmænd ud af mørket, Hans Jørgen Majoner, som i kompagniskab med Jakob Hasse snart blev en af byens store handelsmænd. Han fik råd til at erhverve sig en af byens bedste grunde som lå mellem Sct. Mathias Gade og Bradepanden, det der kom til at hedde St. Sct. Peder Stræde¹⁰, og her byggede han sig en stor rummelig købmandsgård. Ud mod Bradepanden lå to lave en-etages huse i bindingsværk, og i gården bag ved var der foruden tørvehus, lade og lagerbygning med svalegang også stalde til stude, heste og køer og med plads til foder på loftet. I gården fandtes også husets lokum, et lille træhus placeret over en dyb kule, som langsomt, men sikkert fyldtes. Derpå flyttede man så overbygningen til en nygravet kule på gårdspladsen og lukkede den gamle.

Selve hovedhuset strakte sig i grundens bredde, 10 fag med facaden mod Sct. Mathias Gade og Hjultorvet. Det var opført i bindingsværk og tre stokværk højt, måske sin tids højeste privatbolig i Viborg. Ud mod Sct. Mathias Gade var der bygget en karnap, der gik op til første stokværks højde,

og det stråttækte tag havde to kviste. Alt i alt et stateligt hus, som nok kunne svare til sin ejers ambition om at være en stor mand i byen.

Familien Majoner havde ikke mindre end 16 værelser og syv ildsteder at gøre godt med. Bag forsvarligt låste døre lå i kælderetagens mange rum købmandens store lagre af engelsk og tysk klæde, saltet fisk og kød, nordtysk øl foruden fade med den lyse rhinskvind omhyggeligt adskilt fra fadene med den røde franske og spanske vin. I stueetagen lå selve kramboden, hvor kundekredsen af adelsfolk og bedsteborgere købte vin, krydderier, klæde og kolonial. Byens madammer og deres døtre kom for at udvælge sig knapper, kniplinger og bånd eller for at købe brandenborgske uldstoffer og engelsk lærredsvævet baj, olmerdug eller noget helt andet af bodens rigelige udvalg. I skabe og kister lå duftende violette handsker, hatte og nattøjer med udtungede kanter og ærmer af plys. De fine herrer blandt kunderne spurgte måske mere efter vinkælderen, men også sort tobak var at få hos Hasse og Majoner. Håndværkere fra byen og bønder fra oplandet har også søgt til købmandsgården efter salt, tømmer, tjære, søm, beslag, nøgler og låse, beg og teglsten.¹¹

Købmandens stue lå nærmest kramboden. Her sad han og førte sine regnskaber, og her havde han bøgerne over alle de mange, som han og kompagnonen Jakob Hasse lånte penge

Købmanden ved sin pult og med sit regnskab. Posten kommer med et brev. Fra »Unge Karles og Drenges Speil«. Foto: Det kgl. Bibliotek.

ud til. Byens og omegnens adelige familier kunne opnå lån, men også købmænd, håndværkere og embedsmænd, som var i midlertidig økonomisk knibe måtte ty til kramboden og låne penge.

Majonerfamiliens stuer på første sal gav ikke blot indtryk af velstand, men antyder også tætte slægtsforbindelser til Nederlandene. Den ene af stuerne havde 14 hollandske skildrier og 28 alabasterbilleder på væggene og en udskåren træfrise med engle langs loftet. Omkring kakkelovn og vinduer var der opsat hollandske fliser, mens »nystuen« var beklædt med stoftapeter, tre stykker flamsk tøj, et broderet stykke og noget sribet omkring vinduerne, der var blyindfattede i krydsmønster. Karnappen ud mod Hjultorvet var udsmykket med udskåret træværk og malede lærredstapeter. Store malmstager skaffede det nødvendige lys i alle stuerne, langs væggene stod skabe, og i dagligstuen var der et glasskab og et hængeskab over kakkelovnen.

Køkkenet lå i stueetagen ud mod gården, og det rummede foruden det store ildsted, også et stort skab, muret ind i væggen. Døren kunne låses, så man her kunne opbevare og gemme de levnedsmidler, som husmoderen selv ville bestemme forbruget af. Det kunne være krydderier, sukker eller vin, som var kostbare, og derfor skulle bruges med omhu. I køkkenet stod også borde til tilberedningen af ma-

Dette kunne være et billede af fru Majoner, der smager en sidste gang på suppen over det åbne ildsted. Danmarks ældste kokebog fra 1616.

den. Til afvaskning af det brugte service var der en vaskeplads og afløbet ned til gårdspladsen foregik via en rende af granitsten. Vandet til madlavningen blev hentet ude i gården ved brønden. Den var med godt vand og fuldt udstyret med spande og kæder til optræk.

Hans Jørgen Majoner var indtil 1680 en af byens store skatteydere og blandt de førende i købmandslavet, men efter 1682 gik det hastigt ned ad bakke. Han solgte ud af sine gårde i byen og af jorden i bymarken og endte sine dage som fattig og forgældet i et lille hus på hjørnet af Vestergade og Hjultorvgyde.

Den Gud giver embede

Byens embedsmænd spændte fra biskoppen over landstingets dommere, skolens rektor og hørere, byens to sognepræster og deres kapellaner, lensmanden på Hald, byfogeden og hans hjælper: vægterne, mestermanden, borgmestre og råd, kæmner, toldere og acciseopkrævere til bedemand, jordemoder og natmand.

Der var stor forskel på deres velstand og dermed på deres boligforhold, men fælles for mange af dem var, at de boede i embedsbolig. Bispen boede i den store gård øst for domkirken, hvor der endnu er bispebolig. Gården havde mange værelser, og var udstyret med køkken, bryggers, stalde og lokum. Ved reparationerne i 1670'erne blev lokummet forsynet med en dør foran til opretholdelse af privatlivets fred også i de dele.¹² Bispeboligen var statslig ejendom, så lensmanden på Hald måtte i sving, når bispens bolig blev alt for forfalden eller skadet af brand og storm. Bispegården var som nævnt også kongelig residens, når den kongelige familie var på besøg i Viborg, og i forbindelse med de kongelige besøg kunne der være behov for reparationer både før og efter. Da den senere Christian V i 1655 blev hyldet af sine jyske undersåtter under mange bifaldsråb og en del skyderi, gik desværre ikke alle skud op i den blå luft. En del tog fejl retning og knuste adskillige af domkirkens og bispegårdens vinduer, så glarmesteren måtte i gang med at reparere 108 blyndfattede ruder, mens muremesteren gik i gang med at udbedre på murværket flere steder.¹³

Sognepræsterne havde deres mere beskedne boliger i nærheden af deres kirker. Det fremgår dog af ejendomsregistrene¹⁴, at det ikke var lige dårligt at være sognepræst i Viborg. Mange af dem ejede flere ejendomme rundt om i byen,

Det gamle rådhus, med kamtakkede gavle, på Gammeltorv fra tiden før 1726, som muremester Gullev forrestillede sig det i 1860'erne.

som de lejede ud til deres fattigere kolleger eller til præstehenker og håndværkere. Andre tog de selv i brug, når de nedlagde embedet. Viborg var allerede i 1500 og 1600-årene et sted, hvor man gerne ville bo som afdanket embedsmand eller som enke.

Bortset fra lensmanden på herregården Hald havde ingen af de højere verdslige embedsmænd en fast bolig. Det skyldtes, at byfogeden, borgmestrene og rådet altid blev valgt ud af byens velhavende købmandsslægter, og de rådede jo over en passende bolig i forvejen. De lavere embedsmænd i hierarkiet fik heller ikke bolig stillet til rådighed, men det sås dog gerne at tolderne boede nær byportene, så de var til rådighed, når bønderne kom med deres varer til torvet. Klokkere, stadsmusikanter, vægttere, jordmoderen og mestermanden havde ingen fast embedsbolig, kun natmanden havde fast bopæl uden for Sankt Ibs port, ret op og ned ad byens latrinkule og affaldsplads.¹⁵ Her boede han i et simpelt bindingsværkshus med en gavl i brædder. Huset var isoleret med fletværk, og her levede han med sin familie i et værelse med et ildsted og kakkelovn, udsat for ikke bare byens regulære affald, men også ondsindede menneskers angreb, som her mente sig uden for vægternes opsyn. I 1705

overfaldt et par grove karle den stakkels natmand i hans søde søvn og slog ham ihjel i hans seng. En forbrydelse som morderen Søren Knudsen blev hængt for, mens hans medskyldige, Niels Pedersen fik fængsel på livstid.¹⁶

Kobbersmeden i Sct. Mogens Gade

Købmændene, som beherskede byen, både økonomisk og administrativt, udgjorde kun en lille del af befolkningen. Håndværkere var den talmæssigt dominerende erhvervsgruppe og havde været det siden Viborg blev grundlagt. De velhavende håndværksmestre boede i egne gårde med beboelsen ud til gaden, og værksted, stald og lade i gården bagved. Typisk finder vi dem i Sct. Mathias Gades vestre halvdel, i Vestergade, St. Sct. Mikkel's Gade og Sct. Mogens Gade, mens Nedergade eller Sct. Ibs Gade, Ll. Sct. Mikkel's Gade og Gravene blev kvarteret for de mere beskedne håndværkere, som boede til leje i mindre huse eller lejligheder.

Kobbersmed Christian Fielcke hørte til blandt de velhavende håndværkere i slutningen af 1600-årene. Han havde været gift to gange og havde tre børn med sin første kone og to med den sidste. Det var kun de to ældste, som var kommet til skelsår og alder, da smeden døde i det tidlige forår 1712. Af skiftet efter hans død fremgår det, hvad der var at arve for kone og børn.¹⁷

Fielckes familie boede i en stråttækt bindingsværksgård i Sct. Mogens Gade, der hvor nr. 32 ligger i dag. Bag forhuset lå værkstedet med en stor beholdning af hel- og halvfærdige produkter: kobberkedler, kasseroller og fyrbækkener og et lager af kobbermaterialer. Endelig var der værktøjet: fem ambolte, flere små og større hamre, pibejern, dorne, knibtænger, bor, fil, mejsel og flere små spader. I stalden ved siden af værkstedet stod besætningen på seks får, fire lam og en sortbroget ko, så familien var selvforsynende med både uld, mælk og ost. Om efteråret havde kobbersmeden gerne en gris til opfedning og slagting til jul, og det fremgår af skiftet, at svinetruget endnu stod op ad væggen ind til stalden. På loftet lå pænt ordnet de spader og grebe, som blev brugt til udmugningen og i havearbejdet i den lille kålgård bagest på grunden.

I bryggerset stod et fuldt brændevinstøj, hvor Christian Fielcke, som så mange af sine bysbørn kunne brænde sig lidt brændevin til husholdningens behov. Her var også øltønde, øltragt og sier lavet af halmsimer, så hans kone Kirsten kun-

Ølbrygningen er godt i gang, øllet er siet ned i store kar, og humle og gær kan tilsættes. Olaus Magnus 1555.

ne brygge det øl, som der var stort behov for i en tid, hvor det vand, der blev trukket direkte op af brønden i gården, var kendt for at give dårlige maver, med mindre vandet blev kogt og brygget til øl.

Forhuset havde kælderrum under og loft over de værelser, som familien brugte til daglig. De to af værelserne vendte ud mod gaden, mens det tredje og køkkenet vendte ind mod gården. I dagligstuen stod en lille jernovn på fødder og sørgede for varmen. Her levede familien sin dagligdag, og til måltiderne sad de bænket omkring det lange fyrretræsbord langs vinduet på den brunmalede foldebænk. Om natten sov de voksne sammen med de mindste børn i stuens store alkoveseng. Fine bomuldsgardiner for vinduerne og et lille bord med spytbakke af kobber understregede, at her boede en af byens mere velstillede håndværkere.

I den inderste stue stod en foldeseng udstyret med dyner, puder og blågarnslagner, og ni forskellige stole med høj eller lav ryg hørte også med til møblementet. Den yderste stue ud mod gaden havde egen jernovn, og her stod endnu en af husets foldesenge med tilhørende dyner og sengetøj, et langt fyrretræsbord, to store og et mindre skab, et lille grønmalet taburet (en slags amagerhylde) og to store kister. Et messingstrygejern, et manglebræt og en trille vidnede om, at stuen åbenbart også fungerede som stryge- og rullestue. I den inderste stue var der også et spejl på væggen, og i husets kister fandtes flere spejle med malede rammer, samt billeder som til daglig havde prydet væggen hos kobbersmeden.

Strygejern og manglebræt var uundværlige, når skjorter og håndklæder skulle holdes helt glatte og fine. Foto: Lars Guldager.

Køkkenet blev opvarmet af det åbne ildsted, men ellers var det et spartansk sted med et gammelt køkkenbord med køkkentøjet hængende på væggen eller stående på gulvet rundt omkring. På bænken ved ildstedet stod en jerngryde, en jernrist og en jerntrefod sammen med ildklemmen lige klar til brug. Der var to kobberkedler til at koge vand i, og en kobberlampe og en lille håndlygte skaffede lys i den mørke tid. På bordet eller gulvet stod to små trætrug, og et par mindre tønder samt ni små grynbotter til at opbevare de madvarer, som skulle bruges. Et par lågkrus af ler, et skærebræt og tre stripper udgjorde resten af inventaret.

Oppe på loftet stod det store dejnetrug, og det blev brugt en gang om måneden til at ælte dejen til familiens forsyning af brød. Sammen med dejnetruget stod også det gamle haspetræ, som Christian Fielckes første kone havde brugt, når hun spandt og vævede uld til familiens tøj.

Familiens udstyr af service blev opbevaret i kister inde i stuerne, og når der skulle være fest, kunne kobbersmeden dække op med tallerkner og fade af bedste krontin, lågkrus, – kander

og vaskefade af manggods, lysestager, mortere, fade og lyseplader af messing og sågar enkelte bægre og et par bordknive af sølv. Kobbersmedefamilien havde selvfølgelig indtil flere gryder, kasseroller, spande, kedler, tragte og dørs slag i kobber, lavet på familiens eget værksted. I kælderen stod tønder til forråd af saltet kød og fisk, ottinger med lager af gryn og korn, den store øltønde og to bimpler til brændevin.

Det var langt fra alle byens håndværkere, som kunne indrette sig så godt som Christian Fielcke. Mange af dem boede til leje i små huse, hvor der bare var en enkelt stue og et køkken til hele familien, foruden værkstedet bagved. Byens smede regnedes almindeligvis som velstående, og mange af dem ejede da også deres egne gårde, men alligevel måtte de fleste af dem klare sig beskedent lige som grovsmed Laurits Andersen i Gravene.¹⁸ Hans familie rådede over en stue og et lille kammer, plus køkken og smedje. Grovsmeden Søren Klem i Sct. Mathias Gade¹⁹ havde ganske vist flere kamre til sine børn og svende, men ellers var det mest almindelige en enkelt stue, hvor alle medlemmer af husholdningen opholdt sig, når de ikke var beskæftiget i værkstedet eller udendørs. Derudover var der som oftest et lille køkken og et bryggers. I en tid hvor husmoderen selv fremstillede alle de daglige fornødenheder, var køkken og bryggers uundværligt.

De fattiges våninger

Mange af byens mindre velhavende håndværkere havde ikke råd til selv at eje deres bolig og værksted, så de lejede sig ind i boder og våninger i de mindre eftertragtede kvarterer omkring Ll. Sct. Mikkel's Gade, Bradepanden, Peder Posts Gyde og Sct. Hans Gaderne.

På Hjultorvets vestside lå der i 1600-årene en række udlejningsvåninger, og her boede Anne Nielsdatter Kiølsen, ugift pige, som i 1712 ikke så nogen anden udvej ud af sin fattigdom og elendige situation end at drukne sig i Søren Fandrups brønd i Gravene. Af skiftet efter hende²⁰ fremgår det, at hendes bolig har bestået af et eneste rum med køkken, hvor hun har sovet i sin lukkede alkoveseng udstyret med olmerdugsdynner og blågarnslagner. Hun har spist og hvilet sig ved et lille fyrretræsbord med et par træstole omkring, og gemt sine bedste klæder og køkkenudstyret i et par små skabe og en aflåselig kiste. En jernovn på løvefødder har sørget for at hun holdt varmen, når hun ellers havde råd til at købe brændsel.

Måske har Anne Kjølens skab ikke været slet så fint som dette med udskæringer og fine figurer. Foto: Lars Guldager.

Byens erhverv

Købmandslavet

Viborgs storkøbmænd, som i så høj grad prægede bylivet i første del af 1600-tallet, var ofte slægtsmæssigt forbundne gennem giftermål eller ved optagelse i familien af fjernere slægter. Hans von der Hude, Ostenfeld, Hans Jørgen Majorner og andre indvandrede købmandsslægter fra Holsten, Nordtyskland og Holland forstod givetvis at udnytte de familiemæssige forbindelser i deres omfattende handelsvirksomhed.

Vareudbuddet i købmandsgården får vi et indtryk af gennem de tidligere omtalte regnskabsbøger fra Kjærgaard og Ugelriis. De to solgte især klæde og tekstiler med tilbehør i form af silketråd, bånd, garn, synåle og knapper foruden råvarer som hør og hamp. Men kolonialvarer manglede naturligvis ikke; krukker, tønder og sække var fyldt med duftende krydderier, gyldent rørsukker, rosiner, mandler, øl og humle samt tobak og tobakspiber. Alskens isenkram tillige med kort, ABCer, katekismer og violiner kunne ligeledes findes i købmændenes gemmer.²¹

Viborgs købmænd organiserede sig tidligt i gilder eller lav, for at de gensidigt kunne støtte hinanden økonomisk og socialt. Lavet sørgede for at fremmede købmænd, som kom til byen, blev registrerede og overholdt privilegier og bestemmelser. Det overvågede, at der ikke blev handlet uden for byens porte, og at handelen foregik på rette måde på byens torv og ved de store markeder. Endelig skulle lavsbrødrene stille ved en broders begravelse, deltage i begravelsen og bære den døde til graven. Købmandslavets funktioner var helt afhængig af medlemmernes entusiasme, og i slutningen af 1500-årene var det så som så med den. Derfor reorganiserede købmændene lavet i 1622 og indstiftede blandt andet en fugleskydning, som en del af det selskabelige liv. Det blev en stor succes, selv om enkelte medlemmer tog morskaben lidt for bogstaveligt, og drak sig så fulde, at de blev totalt ude af stand til at ramme fuglen eller til at finde hjem. Men det var der ingen, der tog notits af. Den slags var man vant til, og så skæppede sådan overstadig opførsel tillige i lavets bødekasse, så der kunne blive mere øl til de næste medlemsmøder.²²

I slutningen af 1600-årene ændrede magistraten på lavenes sammensætning. Købmandslavet omfattede nu foruden de 12-15 købmænd, også malere, bagere, badskærere og kirurger,

bogbindere, farvere og parykmagere. Med andre ord mange af de håndværk, som ikke havde ret mange medlemmer.

Nedgangstiderne øgede måske også behovet for at stå sammen. De gode kunder var væk, og de fleste købmænd indskrænkede sig til at drive almindelig detailhandel med kolonialvarer, manufaktur og lidt grovvarer. Derfra var der ikke så langt ned til de høkere og kræmmere, som kun handlede med de daglige nødvendigheder i de mere ydmyge kvarterer i Nedergade og Ll. Sct. Mikkels Gade.

Håndværkerne

I 1624 var der mindst 102 små og store håndværksvirksomheder i Viborg, i 1643 endda 129.²³ Skomagerne var de fleste med 21 værksteder i 1643, og mellem dem var der mange helt små værksteder med bare mester selv og en lærling.

Antallet af metallhåndværkere omfattede i 1643 foruden de 12 grovsmede, fire kniv- og kedelsmede, tre sværdfege, som fremstillede sværd, fire guldsmede, to tinstøbere, to bøsse-magere, en lygtmager, en kobbersmed, og en sejermager, som lavede ure eller sejerværker. De udgjorde tilsammen en endnu større gruppe end skomagerne, og blandt dem var flere velhavende med større værksteder, svende og flere lærlinge.

Byens skræddere, hvoraf der i 1663 var 14, levede helt godt, mest af handel med byens egne borgere, mens det er mere tvivlsomt, hvad de har haft af kunder blandt byens adelige gæster. Blandt de øvrige håndværkere, som levede af at klæde folk på var der foruden de 21 skomagere hele tre hattenmagere, fem vævere, en perlestikker, en buntmager og en handskemager.

Bygningshåndværkerne, hvortil man regnede snedkere, tømrere, billedsnidere, murere, malere og glarmestre, blev ikke bare brugt til byens egne huse, men også når der var behov for reparationer på statens bygninger: Hald slot, domkirken og bispegården. I 1643 var der 34 bygningshåndværkere i Viborg, herimellem ni snedkere og ni murere, mens der var syv tømrere, to billedsnidere, tre malere, tre glarmestre, en stenpikker eller brolægger og en blytækker. Alle borgere brugte tønder til opbevaring af madvarer og andre fornødenheder, og de fem bødkere havde nok at bestille. Til byens bestand af arbejdsvogne og finere karosser var det nødvendigt med en hjulmand til at klare reparationer af vognde-le. Men det var åbenbart ikke altid lige gunstigt for erhvervet, for i 1643 var der ikke en eneste hjulmand i hele Vi-

Viborg Smedelavs »velkomst« det store bæger, som brugtes til at drikke de nye mestre velkommen i lavet. Foto: Lars Guldager.

borg, og tyve år før kun en enkelt. Derimod var der arbejde for tre sadelmagere i 1643, og der var også plads til fem feldberedere eller garvere og en remmer eller remmager.

Viborgs husmødre nød godt af de tre bagere, som bagte groft og fint brød til dem, der ikke selv havde ovn. Også grydestøberen, som lavede husholdningens malmgryder og kandemanden, som lavede ler- og stentøj til bordet, var nyttige at have i byen.

De forskellige håndværkere boede blandet mellem hinanden, og kun farvere og garvere blev henvist til særlige steder i byen, nemlig på skrænten ned til Søndersø, hvor gamle farvemade og brugt garvevand let kunne ledes ned i søen. Garverne fik mange af råvarerne fra de kvægbesætninger, som fandtes i og uden for byen.

Farveren havde i 1600-årene eneret på at udøve erhvervet i byen og dens opland. Søren Christensen Høg, der ejede farvergården på hjørnet af St. og Ll. Sct. Mikkels Gade, oparbejdede da også en ganske blomstrende virksomhed i slutningen af århundredet og begyndelsen af det næste. Han havde flere svende og lærlinge i virksomheden, og i privaten var der råd til tjenestepiger. Desværre havde den samme Søren Farver en kedelig vane med at gøre sine tjenestepiger med barn, og det var i de dage en ulykke for en ugift pige. En af dem greb i sin fortvivlelse til at skære halsen over på det nyfødte barn og lægge det under farverens seng. Det blev selvfølgelig opdaget, og pigen blev anklaget for mord. Det stakkels myrdede barn blev begravet i kristen jord, båret til graven af en af farversvendene. Pigen udpegede Søren Farver som barnefaderen, inden hun blev halshugget af bøddelen, men Søren slap for videre tiltale ved at stå offentlig til skrifte ved gudstjenesten i Søndre Sogns kirke.²⁴ Det burde have været ham en lærestreg, men allerede året efter forsøgte en ny tjenestepige at drukne sig i farvergårdens brønd, og igen var det måske Søren Farver, der havde været hende lidt for nær. Maren blev fisket op af brønden i live, og tvunget til offentlig at skrifte sin brøde for derefter at blive drevet ud af byen.²⁵

Håndværkerlavene

Byens håndværkere var organiserede i lav helt tilbage til middelalderen. Fra 1631, efter bud fra kong Christian IV, blev de samlet i seks lav. Smedelavet omfattede nu grovsmede, klejnsmede, knivsmede, kedelsmede, kobbersmede, hjulsmede, sværdfegetere, sporemagere, bøssemagere, lygte-

Lavsbægre fra Viborg Smedelav. Foto: Lars Guldager.

magere, tinstøbere, urmagere og guldsmede, men også sadelmagere, remmagere og -snidere og hattemagere.

Til feldberedernes lav (skindtilberederne) hørte også malere, buntmagere og handskemagere, mens snedkerlavet foruden snedkere, tømrere, bødkere, drejere, hjulmagere og træsnidere også omfattede murere.

Der var tre rene lav, nemlig skomagernes, skræddernes og vævernes lav. Men denne inddeling varede nu kun frem til slutningen af århundredet, hvor der igen blev byttet om på kortene. Skomagerne og hattemagerne dannede nu ét lav, væverlavet forsvandt helt, og slagterne dannede deres eget lav. Der blev oprettet et nyt, vognmandslavet, som talte vognmænd, kuske, postbude og færgemænd, men også små håndværkere som rebslagere, teglbrændere, fiskere og vævere.

I spidsen for hvert lav stillede magistraten en oldermand, der var pålagt at idømme bøde, hvis et lavsmedlem overtrådte bestemmelserne. Nøglen til »bøssen«, hvori bøderne blev lagt, skulle opbevares på rådhuset. Oldermændene skulle også i deres gårde eller huse finde plads til et fængsel, hvori et medlem kunne indsættes »i hæfte«, hvis overtrædelsen var af særlig karakter. Omvandrende svende, som kom til byen, skulle henvende sig til oldermændene, hvorefter denne henviste svenden til den mester, der stod for tur.²⁶

Lavenes pligter var som før at overvåge uddannelsen af nye håndværkere og sørge for kvaliteten af det arbejde, der blev leveret. Hos smedene skulle en læredreng stå mindst tre år i lære hos en lavsmester, derefter arbejde som svend i tre år og have tre års vandretid bag sig, før han fik lov at gøre

mesterstykke.²⁷ En anden pligt var at forsvare standen mod fuskere og fremmede håndværkere og i det hele taget danne et socialt netværk for medlemmerne.

Lavenes sidste pligt var i bogstavelig forstand at deltage i begravelsen af afdøde lavsbrødre iført anstændigt sort tøj og medbringende lavets ligklæde til kisten, samt ligbærerstængerne så kisten kunne blive båret standsmæssigt ud af kirken med et stort følge efter. Mødepligten gjaldt ikke alene ved håndværkerens og hans kones begravelser, men også ved deres børns og tjenestefolks ligfærd.

Den lidt mærkværdige fagsammensætning i lavene i 1600-årene skyldtes sikkert ikke så meget faglige hensyn, men det forhold, at der skulle være et tilstrækkeligt antal medlemmer til ligbæring og til underhold af enker, fattige og syge.²⁸ I 1708 var antallet af snedkere blevet så højt, at de selv kunne bære deres døde til graven. Derfor gav magistraten tilladelse til, at snedkerne for sig selv måtte holde deres lav og samling. Begrundelsen var, at der i det gamle lav med både murere, bødkere, hjulmagere og andre håndværk ofte lød knubbede ord i faglige sager, navnlig ved bedømmelse af mesterstykker. Tilladelsen blev imidlertid ikke ført ud i livet de første mange år, idet de øvrige fag i lavet mente, de så ville være for få til at varetage de sociale pligter.

»Forsamlet for åben lade«

Lavene opbevarede deres lavsprotokol, privilegiebreve, lavspokal og drikkekrus i en særlig lavskiste, som blev opbevaret hos oldermænd og kun taget frem ved møderne. Når kisten var åben, herskede der bestemte regler, både hvad angik sprogbrug, drikkevaner og opførsel. Alle overtrædelser straffedes på stedet med bøder i form af ølomgange eller penge.

Lavsmøderne holdtes ikke regelmæssigt. Hos smedene lå midsommermødet dog nogenlunde fast, idet lavsbrødrene på dette møde valgte oldermann, lavsskriver, lademester og fire hossiddere. Disse fire udgjorde sammen med oldermænd lavets domstol. Lademesteren opbevarede den ene nøgle til laden, mens oldermænd havde den anden.²⁹ Efter valget fulgte en ceremoni, hvor medlemmerne bar laugsskiltet hen til den nye oldermænds bolig. Foran processionen løb en svend udklædt som nar for at lave gæk med borgerskabet, og når skiltet var slået op det nye sted, fornøjede alle sig i et større drikkegilde.³⁰

Viborg Smedelavs lavskiste. Foto: Lars Guldager.

Lavsforsamlingen skulle også holde justits indenfor egne rækker. Det gjalt ikke alene faglige stridigheder, men også regulære slagsmål. Smedenes protokol beretter om flere episoder. Bl.a. nævnes et skænderi, der endte med at Christoffer Cortsen slog Søren Kleinsmed i jorden. Lavets domstol måtte da skride ind og tildele Cortsen en klækkelig bøde.³¹ Men ellers er det mest indbyrdes beskyldninger for at have stjålet arbejde fra en anden, der optog sindene. Ikke mindst de dårlige tider under og efter svenskekrigene gav anledning til kiv og nag. Lavene forstærkede også deres klapjagt på »fuskere og bønhaser«, hvilket vil sige de mennesker, der udenfor lavene drev håndværk i smug.

Byens landmænd

Mange af Viborgs avlsbrugere, der typisk havde deres gårde liggende i byens udkant nær portene, drev landbrug sammen med et byerhverv, typisk et håndværk eller en vognmandsforretning, et gæstgiveri eller en beværtning. Landbruget var godt at falde tilbage på i nedgangstider, hvor kone og børn kunne sættes til at bage brød og brygge øl af det, der blev avlet. Det kunne så omsættes til andre mindre heldige medborgere og på den måde skaffe lidt omsætning. Så de lidt ynkelige bemærkninger, som dukker op i magistratens og statens lister over skatteudskrivningsemner³² at man »kun lever af liden avling«, viser måske blot, at det ikke var så ringe endda.

Bønderne fra Ulfeldtholms gods sår og pløjer ganske som Viborgs bønder gjorde det på deres marker. Fra Jakob Ulfelds jordebog. Foto: Rigsarkivet.

De fattige og enliges erhverv

Af skattelister og andre officielle opgørelser³³ var det tydeligt, at de enlige ugifte kvinder eller enker ofte var ilde stillet. Selv de adelige jomfruer og enker klager over de dårlige økonomiske forhold, men de fleste af dem klarede sig dog nogenlunde. Enkelte af dem gjorde det som Agathe Dyre ved at låne penge ud mod rente og derved få sig en lille ekstra fortjeneste. Også embedsmændenes enker klarede skærene. Flere af dem ved at gifte sig med mandens afløser i embedet. Det var en almindelig brugt skik, som også sparede afløseren for at udrede den beskedne enkepension. Enkelte af håndværkernes enker kunne ved hjælp af en dygtig svend klare at fortsætte virksomheden, og de blev derved i stand til at forsørge de faderløse børn, indtil de var store nok til selv at gå ind i virksomheden, eller kunne skaffe sig udkommet på anden vis.

Men det er desværre ikke tilfældigt, at der blandt listernes fattige og arme var mange kvinder, der enten var enker med børn, gamle enker eller ugifte ældre kvinder. Blandt de fattige, som ifølge Gråbrødre sogns skattemandtalsliste fra 1672³⁴ nød retten til at tigge foran kirkedøren og modtage almisse fra kirken var der et stort overtal af gamle kvinder og af enlige kvinder med små børn, som tilsyneladende ikke havde nogen anden udvej end tiggeriet. Og så måtte de endda regne sig for heldige i sammenligning med mange andre, som ikke havde fast tilknytning til et sted. For netop i 1500- og 1600-årene gjorde myndighederne sig ihærdige anstrengelser for at holde streng justits med tiggeriet. Krigene og epidemierne fik tiggeriet til at gribe om sig og nu manglede den katolske kirke som omsorgsinstitution. Det blev i stedet overladt til sognene og købstæderne, og de var omhyggelige med kun at tage sig af dem, de opfattede som deres egne, de fattige, som havde hjemme i sognet eller købstaden. De hjemløse og omvandrede tiggere fristede en kummerlig tilværelse. De var ildesete alle vegne, og blev drevet fra sted til sted af sognenes stodderfogeder.

Kun lidt hævet over dem var de fattige, der i Gråbrødre sogn havde lov til at tigge foran kirkedøren eller kunne komme i betragtning ved uddeling af indsamlede midler fra menigheden. De der kun havde tiggeriet som erhverv, var kvinder med småbørn eller børn tilsyneladende uden forældre og familie. De udgjorde omkring 20 af de knap 400, som blev betegnet som fattige i 1672. De fattige kvinder havde begrænsede muligheder for at tjene til føden, og mange af dem levede som tjenestefolk i andres husholdninger, og de selvstændige fortsatte med at lave de arbejder, som alle dage var kvinders: at lave mad, sørge for opfostringen af børn og unge og lave tekstiler. I listerne stod de opført som bryggerkvinde, pottøkone, gartnerkone, vævekone eller vævepige, syerske, huekone, vågekone og amme, men de kunne også leve af at bage brød for andre, sælge brød og gamle klæder ved dørene, eller løbe ærinder for folk.

De fattige mænd var oftest små håndværkere, som det på grund af tidernes ugunst var gået tilbage for. Mangel på arbejde, sygdom eller almindelig alderdomssvækkelse gjorde det umuligt for dem at ernære sig selv og en familie og var derfor henvist til almisse. De måtte lade sig nøje med en fattig lejebolig i byens mere ydmyge kvarterer, og kun de heldige af dem boede sådan, så de selv kunne dyrke lidt grøntsager i egen havejord.

Fiskekonen med sin fiskekurv på hovedet og den skarpe gennemtrængende røst har været en hyppig gæst på torve og gader i Viborg. Stik i C. Danckwerth: Landes-beschreibung Schleswig-Holstein. Slesvig 1652.

Klædedragt og mode

Adelsfolk i fløjl og brokade

Til daglig var klæderne noget de fleste lagde stor vægt på at have i orden. Det var muligt på et menneskes klædedragt at se, fra hvilken del af samfundet man kom, og hvor velhavende det var.

De fornemme adelige familier, som kom til Viborg i tiden efter reformationen, mødte sikkert til snapsting og moustes messe i deres stiveste puds og klædt efter sidste mode. Moden blandt de fine i Viborg, som i resten af landet, var først i 1500-årene præget af tysk indflydelse, og stofferne var kulørte. Ofte bar man forskellige farver på bukser, vams og kåbe. Det var tøj, som var beregnet til at røre sig i, og der hvor der ikke var vidde nok til det, som i ærmerne og bukserne, slidsede man op for at sikre bevægelsesfriheden. Så fik man også chancen for at se det fine lærred eller silke underneden.

Senere i århundredet kom den spanske mode til den jyske adel, og nu skulle alle være sortklædte og mere militærisk stramme i stilen.

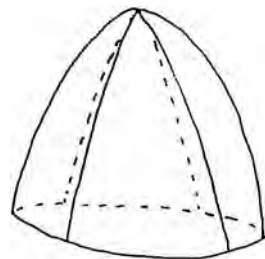
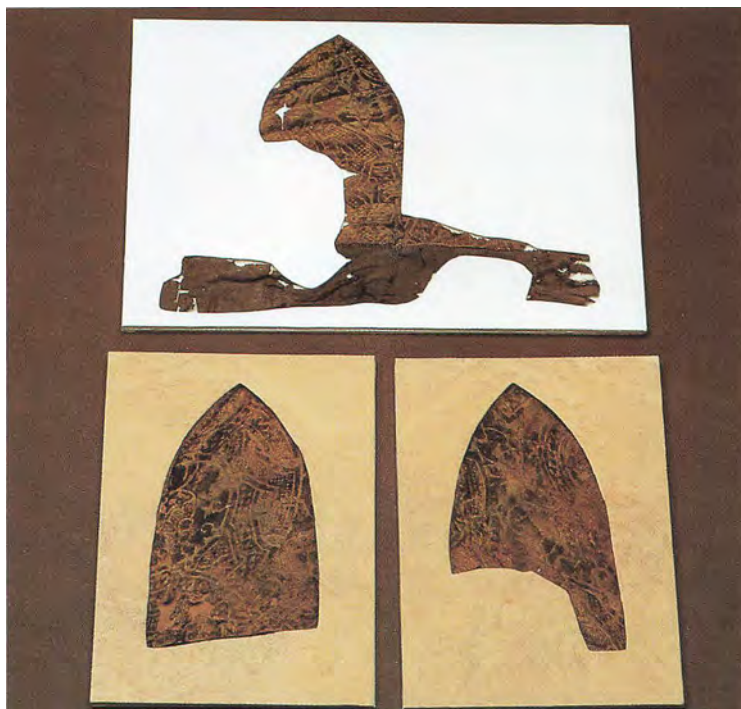
Når den rige Christen Skeel i første halvdel af 1600-årene kom til Viborg, viste han sig både til hverdag og fest i den mode, som nu herskede overalt i det vestlige Europa. Stoffer som fløjl, silke, guldbrokade og dyrt engelsk og flamsk klæde blev købt ind i metervis hos Viborg eller Århus købmændene og syet til farvestrålende dragter. Udendørs bar alle store bredskyggede hatte med prægtige fjerbuske, som blev fejjet dybt i Viborgs støvede gader, når bekendte mødtes. Så kunne man også se tidens modefrisur, som var langt hår, måske flettet i den ene side, som kongen, Christian IV selv brugte det. Skægget skulle være klippet til en fip på hagen, med et lille smalt overskæg, og så hørte der naturligvis en kårde i gehæng til påklædningen, og et lommetørklæde i lommen til at holde for næsen, når stanken fra gader og huse blev alt for slem. Mod slutningen af 1600-årene var stofferne i fine folks dragter stadig prægtige. Det gik fra broderet silke over guldindvirket fløjl til tyndt engelsk klæde og smukke franske kniplinger, og det hed sig, at sådan klædte hele Europa sig nu efter forbillede i det franske hof.

I begyndelsen af 1500-årene bar kvinderne deres lange hår skjult under tætsluttende perlebroderede huer med fine lærreds- eller kniplingskanter eller -underhuer. Deres kjoler

*Kavalerer fra begyndelsen af 1600-årene bar en dragt, der bestod af en lang trøje eller jakke, med opslidse-
de skøder og et prægtigt skærf om livet af fineste kulørte silke. Undertøj og underbukser af fineste lærred
var nu også nødvendigt, hvis man ville være med på moden, og uden på trøje og støvler bar man kraver og
manchetter i fint lærred kantet med dyre kniplinger importeret fra Nederlandene. Christen Skeel (den rige)
fra Gl. Estrup efter maleri på Gl. Estrup. Foto: Poul Pedersen.*

var tækkelige, højhalsede, men præget af masser af stof og guldbroderede kanter. Man kunne godt se, at de ikke be-
høvede at spare nogen steder. Nederdelene var vide og læggede og blev båret ud af flere underskørter. Det tjente til
at fremhæve den smalle midje, som tydeligt nok var snøret

En af 1600-årenes rige ejere af Skovsgaard lod sig begrave i Tapdrup kirkes krypt, iført ligskjorte og en nathue, lavet af fineste flosvævet silke i granatæblemønster. I dag er kun tre af de fire stykker bevaret, og kun på det ene stykke er der en strimmel silkefoer tilbage. Huen har haft facon som på tegningen. Foto: Lars Guldager.

ind af et stramt korset. Inden under havde de fine broderede særke, som lige lod sig ane i halsen, som en hvid kantning, og så gik de mest modebevidste af dem med strømper, strikket af fineste hvide silke og stukket ned i bløde bekvemme lædersko. Kjolerne var ganske vist så lange, at ingen udenforstående havde chance for at se hverken ben eller strømper, men man vidste, at den slags fornemhed var forbeholdt kongelige og adelige, og et sjældent glimt af en smal læg i blanke strømper på vej op ad en trappe eller op i en vogn, tjente kun til at bekræfte denne viden.

Senere i århundredet kunne viborgenserne møde adelsdamer, som også i deres påklædning viste større fornemmelse for eget værd. Mange af dem havde haft brug for selvstændig handlen, når deres mænd var kaldt væk til de krige, som fyldte tilværelsen for familierne i begyndelsen af 1600-årene. Kvinderne bevægede sig ud af deres tilknappethed, og kjolerne blev dybt nedringede, omend sløret af stivede knip-

Christence Viffert gift med Eske Brok til Gl. Estrup (se s. 242). Maleri på Gl. Estrup. Foto: Poul Pedersen.

lingskraver. De var stadig strammet ind i korsetter, og nederdelen gik til gulvet og var vid og spændt ud over skørter eller krinolinestativer.

Den franske mode dominerede da Else Møinichen, datter af købmand Hans Jørgen Majoner i begyndelsen af 1700-åre-

ne flyttede med sin mand, sekretær i Danske Kancelli, Christian Møinichen til København. Hun er sikkert vendt hjem til Viborg på besøg iført det nyeste fra hovedstaden: en kjole med slæb, hæftet op og åben fortil, så man kunne se flere underkjoler inden under. Bagtil var kjolens vidde samlet i en slags pude, der fremhævede denne del af den kvindelige anatomi. Ærmer og halslinning var kantet med kniplinger. Det kaldtes i København »falbelader«, og på det højt opsatte hår var der anbragt en stivet kniplingsopsætning, en såkaldt »fontange«, som ludede let ind over panden. Muligvis blev hun mødt med skepsis i Viborg, men en opgørelse i 1710 viser, at flere af byens embedsmandsfruer og købmandskoner er i besiddelse af en fontange, som de endda er villige til at lade deres mand betale skat af.³⁵

Borgerstandens rette påklædning

Lige efter reformationen var det de borgere og byfolk, der havde været førende i gennemførelsen af den nye orden, som angav modens udvikling. Deres lange kåber i sort klæde blev de nye præsters uniform, og det blev deres bekvemme fodtøj, de bredsnudede komuler, som den nye tids handlekraftige adel tog til sig. Men i kraft af rigdom og de muligheder, den gav for pragtudfoldelse i mængden og arten af stoffer og broderier, skilte adelen sig ud fra de øvrige stænder. Udskillelsen var også et resultat af kongelige forordninger, som sørgede for, at fløjls og silke, importerede kniplinger, silkestrømper og guldindvirkede stoffer var forbeholdt de fornemme kredse i landet.³⁶

Borgerstanden skulle nøje sig med uldent klæde, lærred og sorte eller blå strømper, og bønderne måtte slet ikke bære strikkede strømper. Men forordninger til trods, sørgede også de viborgensiske borgerfamilier for efter økonomisk evne at være klædt så moderigtigt som muligt. 1500-årenes borgere og embedsmænd i Viborg var ikke blot tæt forbundet med familiebånd, de har også lignet hinanden i påklædning. Begge stænder foretrak sort som den takkelige og gennemgående farve på både mands- og kvindetøj.

Tidens danske borgerkvinder var røde og hvide i huden som spædbørn, som en fransk diplomat, Charles Ogier beskriver det i 1634. De var med andre ord sunde, velnærede og vant til at færdes i fri luft.

Skulle de udendørs, havde de en lang fodsids kappe, måske endda foret med skind og på fødderne kunne de en-

ten trække et par støvler eller et par træsandaler, som kunne hæve de fine lædersko lidt over gadernes mudder.

Skifter fra sent i 1600-årene og begyndelsen af 1700-årene fortæller om større luksus. Flere af håndværkerens koner har ejet kjoler af silke, og nu var de ikke mere i den praktiske sorte farve, men grå, brune, røde og blå. Kobbersmeden Christian Fielckes kone³⁷ ejede to brune kjoler, en i bomuld og en i uld, og flere skørter i atlask og silke, med dertil hørende liv i rød og hvid atlask eller silke. Men hun havde også mere hverdagsagtige ting, som skørt og snøreliv i uld eller fløjl, gerne i forskellige farver og stoffer. Hertil bar hun inderst inde en særk af lærred, og dem havde hun flere af i både grove og fine. Under yderskørtet havde hun to eller flere underskørter af uld og lærred, og over dem bar hun gerne et forklæde af lærred. Når hun skulle i kirke, var det af sort silke.

Ifølge tidens mode var bluse eller liv nedringet og snøret eller hægtet foran, så det næsten kom til at virke som et korset, og om halsen bar hun florlette tørklæder samt kniplingsmanchetter ved ærmerne. Til fødderne kunne hun vælge mellem de kraftige uldne grå strømper til daglig og vinterbrug og de fine hvide, som hun brugte til fest, og når hun var iført sine sorte spændesko. Udendørs brugte hun en stor sort klædeskappe med fløjlskrave og var det rigtig koldt, eller skulle hun være rigtig fin, så havde hun også sorte handsker og en muffe til at holde varmen med.

Da datteren Sophie skulle ud at tjene i 1704, blev hun forsynet med en sort silkekjole, et stribet skørt og lærred nok til at sy særke og underskørter af. I årene derefter hjalp forældrene hende med endnu et par skørter, mere lærred til undertøj, og i 1708 blev det til en grøn trøje og skørt, samt et par sko med sølvspænder.³⁸

De solide håndværkeres påklædning

Viborgs håndværkere gik i 1500-årene med stramme hoser i uldent stof, stoppet ned i bløde lædersko eller støvler. Inderst på overkroppen bar de en skjorte af lærred eller blårgarnsstof, og over den en eller to trøjer af forskellig længde, som var knappet fortil. Trøjerne var i reglen af uld, for andet var ikke tilladt en jævn håndværker. Men de kunne have knapper af tin eller sølv, antallet vekslede alt efter formueforhold. På hovedet gik de med en blød hat eller filthue, der gik ned om ørerne og af og til også en hætte under for at holde ørerne varme.

Tandstikker i guld med indlagte kulørte sten og et lille guldsmykke tabt i Asmild kirke. Foto: Nationalmuseet.

Borgerkoner i Viborg gik med bælte af messing, som dette fundet i Viborg Sønderø. De har brugt bæltet til at hænge nøgler, pung og lommekniv i. Foto: Lars Guldager.

I løbet af 1600-årene fulgte også håndværkerne med moden, omend med en vis forsinkelse. Omkring 1700 var kobbersmeden Christian Fielcke³⁹ foruden skødeskind til arbejdet, klædt i praktiske og slidstærke knæbukser af blødt skind, varme uldne grå strømper i støvlerne, skjorte af lærred og trøje og kjole af uldent klæde i grønt eller brunt. I skabet havde han flere kjoler, det vi i dag ville kalde jakker, men som på det tidspunkt var knælange og ret vide forneden. Under jakken bar han en trøje, en kort jakke med ærmer og med knapper af sølv og tin, og han havde også en enkelt af de nymodens veste uden ærmer. Han havde fine hvide strømper til søndagsbrug og sorte sko med sølvspænder, og så lå der blandt hans efterladte klæder en gammel kabuds, en hue med skindkanter, som var god at have på i vinterkulden.

Ellers gik han med paryk, som han selv forklarede det til magistraten, for sin svagheds skyld, men lidt honnête ambitioner var der nok også blandet ind. På listen over ejere og brugere af parykker, fontanger og karosser til brug for beskattningen af samme, optræder både byens embedsmænd, købmændene og mange af håndværkerne som brugere af paryk, og formodentlig til benefice for skattemyndighederne anfører mange af dem, at de bruger paryk af helbredsgrunde, eller fordi de er blevet skaldede. Men skatten kom de nu alligevel til at betale.⁴⁰

Christian Fielcke gik ikke så højt op i det med tøjet, men det var der andre af hans kolleger, der gjorde. Den elegante skrædder Allart Mincken førte sig om søndagen frem i ensfarvet brun klædeskjole, vest og bukser. Alt var kantet med guldindviklede bånd og prydet med knapper, der var overspundet med guldtråd. Ligesom de øvrige håndværkere af nogen betydning i byen gik han med paryk og bar en kårde med messingfæste i et lædergehæng.⁴¹

Selv den beskedne Niels Pedersen Væver kunne pryde sig med to veste, en sort med tinknapper, og en firskafts ulden vest med hele 12 sølvknapper. Hertil bar han sin brune eller grå kjortel med tilhørende bukser, et par grå uldne strømper, støvler og en hat.⁴²

De fattige og armes tøj

Tøj var hyppigt en del af tjenestefolks løn, enten i form af råmaterialer til tøj eller direkte færdige dragter, og så var der et udbredt genbrug netop af klæder. Ved de store auktioner i

Hos skomageren forestod mester selv udskæringen af skoene, her iført trøje med knapper, høj hat og knæbukser. Han sidder behageligt på en pude med kvaster. Svenden og lærlingen, iført skjorte, knæbukser og skødeskind sidder på skamler og syer skoene sammen. Foran dem ligger de færdige sko. Malet glasvindue fra Odense, nu på Møntergården. Foto: Wermund Bentsen.

dødsboer, blev der budt livligt på klæderne, og på den måde kunne næsten ny mode, smukke stoffer og fint tilbehør ende deres dage i helt andre omgivelser, end de var skabt til.

Til gengæld anskaffede fattigfolk og folk med beskedne indtægter sig ikke noget nyt, før det gamle var slidt helt op. Derfor var det bedste kendetegn på den fattiges dragt, at den var slidt, laset, snavset og lettere umoderne. Til gengæld kunne de efterlade ganske mange stykker tøj, som daglønneren Anders Gregersen, der i 1702 døde fra en brun klædeskjole, foret med skind, en grøn vadmelskjole, en gul vadmelsstrøje med messingknapper, en rød klædestrøje, to gamle kapper med loddent foer, en vadmelskappe, et par lange vadmelsbukser, et par sko, et par strømper, et par stunthoser (uden fødder), en gammel hat, en blågarnsskjorte og et stykke skind, skåret til et par bukser. Alt i alt ganske imponerende i betragtning af, at den fattige Anders Gregersen ellers kun efterlod sig to dyner og et skrin med nøgle.⁴³

Den stakkels Anne Nielsdatter Kiølsen, som i 1712 druknede sig i brønden i Gravene, efterlod sig hele seks uldne kåber, en kjole af Dantzigertøj med grønne opslag, et skørt og jakke af ens stof, tre klædesskørter og et skørt af kramtøj og en livtrøje.⁴⁴ Den ugifte Margrethe Nielsdatter Quorning, som døde året før Anne Nielsdatter, var dog knap så veludstyret og efterlod sig kun et skørt, et liv, et forklæde, en bomuldstrøje og vest og trøje af calemank (brokadevævet uldstof).⁴⁵

De to sypiger fra Gravene, Maren og Mette Pedersdatter, som døde med kort mellemrum i 1720, efterlod sig en garderobe så stor og fin, at man næsten fristes til at gætte på særlige forhold. Enten består en del af klæderne af uafhængte produkter fra pigernes systue, eller også var det noget mere givtigt at være syerske dengang.⁴⁶

Man skulle med andre ord være helt nede i bunden af samfundet, før tøjet holdt op med at spille anden rolle end den at kunne dække og varme kroppen så godt som muligt. De fattige børn og voksne, som ikke havde anden udvej end tiggeriet, har sikkert prøvet både at sulte og fryse når de af lagte klæder, de tiggede sig til, ikke formåede at dække og varme mere. Til gengæld blev der ikke meget at efterlade, og var der endelig noget efter sådan en sølle død stakkel, kunne man være sikker på at det var befængt med skidt, lus og lopper og kun egnede sig til at blive kastet på møddingen.

Mad og drikke

»Jyderne spise og drikke grumme meget og have en overmaade god Fordøielſe.«⁴⁷ skrev Mercator i 1608.

Tiden efter reformationen blev en periode med umådehold, i hvert fald hvad angik mad. Derfor udsendte myndighederne den ene forordning⁴⁸ efter den anden, i et forsøg på at regulere det overdådige udbud af mad ved fester og højtid. Men ingen ville stå tilbage for naboen ved festlige lejligheder, og spartansk og enkel levevis var ikke sagen for velhavende mennesker i 1500- og 1600-årene.

Blandt den jævne befolkning var forholdene nok en del anderledes. På landet levede befolkningen næsten udelukkende af det, de selv producerede, og selv i en købstad som Viborg var mange i stand til selv at forsyne familien med de fleste ingredienser til den daglige madlavning.

Ifølge matriklen fra 1682⁴⁹ havde mange familier en stor eller lille stald bag huset, hvori der stod en eller flere køer, nogle får eller geder og en enkelt gris. Dyrene stod på stald hele vinteren, bortset fra grisen, som vel blev slagtet til november. Kødet blev tilberedt til pølser og skinker, og de blev røget i køkkenets skorsten, eller saltet ned i store tønder ved siden af tønderne med sild og anden fisk. Om foråret blev får og kvæg gennet på græs hver dag af hyrdepiger eller drenge. Grisene gik mest og rodede i deres sti, hvis de da ikke slap ud og rodede rundt i de små havelodder, som hørte til mange af ejendommene. Så det var med at have et ordentligt plankeværk om sin grund og ikke som Falk Lykke, som først i 1617⁵⁰ fik sit plankeværk ind mod borgmester Hegelund bragt i orden. Inden da var ulykken sket, idet hans grise var brudt igennem det gamle, brøstfældige hegn, og havde rodet godt og grundigt rundt i borgmesterens sirlige have.

Det værste var næsten, når grisene slap ud på gaden og gik og rodede rundt i affaldet her. Det var forbudt af hensyn til den offentlige orden, og løsgående grise skulle rakkeren straks indfange og bringe til Viborg hospital.⁵¹

Bag mange af husene i Viborg lå der et stykke have eller kålgård, hvor ejerne kunne dyrke lidt kål, løg, persille og pastinak og også have en hyldebusk og et par frugttræer med æbler, pærer og blommer. Haverne var hegnet ind af plankeværker eller stengærder, men biskop Rosenberg slap ikke for at få stjålet af sine nøjsommeligt dyrkede urter i 1646.⁵²

På indkøb

Torvene var de vigtigste steder at handle de råvarer ind, som ikke groede i egen have eller avlet i stalden. Til de ugentlige torvedage på Hjultorvet og Nytorv kom bønderne fra oplandet med deres produkter af kød og ost, og i eftersommeren bragte de også indsamlede vilde bær. Her kunne man også møde nabokoner, som solgte færdigt brød fra egen ovn og hjemmebrygget øl, slagterne stod her med deres hele og udskårne slagtedy, bagerne havde deres stand med fint og groft brød,⁵³ og ølbryggere og brændevinsbrændere solgte deres produkter fra boder. På torvene mødte byens kræmmere, høkere og andre småhandlende op for at købe ind til forretningen i en af byens baggader.

Ved de store torvedage, når der var snapsting eller moustes messe, blev også Gammeltorv taget i brug, og her var der et bredt udbud, særligt af kramvarer. På de dage mødte kunderne også krydderihandlere med deres velduftende tilbud til en mere spændende madlavning. Ved andre boder stod handlende, som solgte friske og tørrede eller kandiserede frugter. Til torvets mange sanseindtryk hørte også duften af fisk fra de mange stande, hvor fiskere fra Limfjorden og Vesterhavet stod med tilbud på fersk, saltet og tørret fisk.

Hovedparten af de importerede varer, som blev solgt i Viborg, havde dog som tidligere omtalt været en tur rundt om de store købmænds lagerbygninger. En særlig købedygtig kundegruppe var de fornemme og velhavende adelige familier, som kom til møder og fester i byen med jævne mellemrum. Mange af dem gjorde det samme som Sophie Brahe. Hun handlede stort ind ikke bare til de dage, hvor de skulle være i Viborg, men også til at føre med hjem på herregården til senere fortæring. Af hendes regnskab for 1639⁵⁴ fremgår det, at familien i snapstingets 14 dage fortærede en amme vin, en amme øl, 56 potter vin, og 56 potter spansk vin. En amme svarer til ca. 160 liter og en pot til næsten en liter, og selv om de selvfølgelig har haft gæster til at hjælpe sig, og selv har været hele familien på en otte-ni stykker samt tjenestefolkene, kan man nok skønne, at de ikke har tørstet. Regnskabet viser, at hun har handlet hos flere af de lokale købmænd og hos andre i Århus, København og Odense, og det var ganske som hendes standsfæller gjorde.

Af regnskabet fremgår det også, at en del af hendes indkøb foregik hos byens apoteker. Det var ikke alene medicin,

Ostehandlersken sælger sine varer efter vægt. Stik i Danckwerth: Landesbeschreibung Schleswig-Holstein. Slesvig 1652.

hun købte der, men også hedvine som malvasier og sherry, tørrede og friske sydfrugter, krydderier og konfekt: marzipan og chokolade.

Kokke, kogersker og køkkenpiger

De store velhavende husholdninger hos adelen, købmændene og de store embedsmænd blev bestyret af tjenestefolk. De rigtigt rige havde egen kok, og både Hans og David Kok måtte stilles til rådighed, da kongen skulle have mange gæster i hovedstaden i forbindelse med kroningen af Christian IV i 1588.⁵⁵ Sådanne kokke stod for hele bispisningen af familien og dens gæster. De handlede ind efter rådslagning med husets frue og hersede med de overordnede tjenestefolk, som så hersede videre med de undergivne køkkenpiger, der drejede stegespidet, rørte i gryderne og vaskede op.

Også mere beskedne husholdninger havde en eller flere tjenestepiger⁵⁶ til at gøre det hårde arbejde sammen med

Kokken på arbejde i sit køkken. Stik efter Rumpolts kokebog.

husets frue, som selv sørgede for den egentlige madlavning og indkøbene til den. Tjenestepigernes antal afhang af familiens sammensætning, for så snart pigebørnene i familien var ud over den spæde alder, skulle de hjælpe til i køkken og bryggers, og når de var store nok, erstattede de gerne tjenstepigerne, indtil de havde udstået deres læretid som husmødre og var gamle nok til at gifte sig. Kun de helt fattige, de enlige kvinder og enkerne havde ikke råd til tjenstefolk.

Bortset fra størrelsen var køkkenet som arbejdsplads omtrent det samme overalt. Centrum i rummet var det åbne ildsted under en stor skorsten, og uden om ildstedet stod og hang flere gryder og pander, samt sier og dørslag, trage og øseskeer og -kopper. På borde og vægge hang også knive, spækbrætter, skåle og tønder. Det var også i køkkenet der blev æltet brød, som blev bagt i husets bageovn i bryggerset. Kød blev lagt i saltlage i store tønder i kælderen, og øllet blev brygget og sat til gæring i bryggerset.⁵⁷ Mælken fra køer og får blev sat op i store lerfade, kogt med

osteløbe og lavet til ost til de mange mellemmåltider, som alle de hårdtarbejdende medlemmer af familien havde brug for. Bær og frugt blev kogt med honning og gemt i krukker og anbragt i den kølige kælder til senere brug ved festlige lejligheder.

Måltider

I husholdninger med tjenestefolk skulle der helst være meget til overs fra hvert måltid hos herskabet, så der kunne blive noget at dele i køkkenet mellem karle og piger. Først og fremmest skulle der være øl nok, seks-otte pottes øl om dagen var en almindelig anerkendt dagsration for et voksent mandfolk. Det var hvad borgerne forpligtede sig til at yde de soldater, de havde på kost i 1581.⁵⁸ Til gengæld behøvede de ikke yde dem mere end to daglige måltider, men så let slap de ikke, når det gjaldt deres egen husholdning. Fra latinskolens regnskaber⁵⁹ ved vi lidt om hvad selv skoledrenge forventede at få at spise og drikke. Det kan måske overføres til de mere almindelige familier, lige bortset fra de meget rige og de fattige.

Morgenmåltidet bestod til alle årstider af varmt øl med brød i, det vi i dag kalder øllebrød, og de mest sultne kunne derefter få mere brød med smør og sild og øl til. Midt på formiddagen kunne der vanke lidt mere øl, og en humpel brød med ost, men ellers kunne man se frem til dagens første hovedmåltid: middagen, som blev serveret mellem kl. 10 og 11. Den var i sit indhold næsten altid identisk med det andet hovedmåltid, aftensmaden, som blev serveret mellem kl. 4 og 6 om aftenen.

Middagen (og aftensmåltidet) bestod aldrig af mindre end tre retter, og selv i beskedne husholdninger var det meget almindeligt at servere fire retter mad. Søndag, tirsdag og torsdag var køddage, mens de øvrige ugedage var fiskedage. På en god køddag kunne fem sultne mandfolk snildt spise et saltmadsfad, sammensat af en trediedel flæskeside, en tiendedel okse, et kvart lam, en halv gås, en oksetunge og en kødpølse. Derefter spiste de af fersk kød: fire kg oksesteg, et halvt lam, halvandet pund kallun, en gås, fire høns, en pattegris, halvandet ottingkar ærter og for treenhalv mark fisk.⁶⁰ Man må næsten håbe, at de også ind imellem benyttede sig af den helt accepterede skik, nemlig at kaste noget af det spiste op igen, så der kunne blive plads til mere.

Til ugens mange fiskedage havde viborgenserne heldigvis et bredt udvalg af ferskvands- og saltvandsfisk. Byen havde

Et adeligt ægtepar ved bordet med vin i glassene, kød på tallerkenen og brød på bordet. Fra Maria kirken i Helsingborg. Foto: J. J. Frimand.

et par fiskere⁶¹, som foruden at fiske i Viborg-søen også tog sig af fiskene i de få fiskedamme, som fandtes på de flade enge ned mod søens vestside.⁶² Den lærde professor Holger Jacobæus fra København nævner i sin rejsebeskrivelse af Viborg som en af byens herligheder, at man her kan få mange slags fisk: hork, smelt og helt, fordi byen ligger nær ved både søen og Limfjorden.⁶³ Fisk, saltet og tørret i tøndevise er også noget af det, som fast er på indkøbssedlen hos Sophie Brahe, og det drejer sig om sild, torsk, hvilling, laks og flere andre.⁶⁴

Al den salte mad har krævet meget øl til at slukke tørsten, så der er måske ikke noget at sige til, at mange måltider også

i helt almindelige hjem endte med fuldskab, slagsmål og skænderier.

Det er karakteristisk for tiden lige efter reformationen, at der bliver spist rigtig meget kød til alle måltider, mens der blev sparet på brødet og grøntsagerne.⁶⁵ Senere, i slutningen af 1600-årene, steg priserne på kød, og det blev almindeligt at spise mere brød og grød. De fattige familier havde ikke altid egen ovn, og måtte derfor købe, hvad de skulle bruge af brød, ligesom de også var nødt til at købe eller tigge deres forbrug af øl hos de medborgere, som havde plads til at brygge mere øl, end de selv kunne bruge.⁶⁶

Kød kogt sammen med kål har stået på menuen hos både høj og lav i byen, og en kødsuppe med rødder af pastinak, persille og gulerødder tilsat tørrede ærter har de fleste husholdninger kunnet byde på til kolde vinterdage.

Måltidet kunne afsluttes med grød kogt på sødmælk og sødet med honning, og så var der kun at se frem til næste måltid kort før sengetid, hvor der vankede øl og mellem-madder eller grød med varmt øl.

Gamle og nye drikke

Herredsfogeden i Rinds herred, Christen Sørensen Testrup skrev i begyndelsen af 1700-årene i sin Rinds herreds krønike om den helt overhåndtagende handel med kolonialvarer, som Danmark slet ikke havde råd til: »Forvolder denne Handel, at ved at der føres disse tørre Theblade til Landet, bliver det til sidst en Vane hos de store, en Mode hos de ringe og til sidst en Natur hos dem alle at drikke The hver Time om Dagen, hvorved bortsættes en del Penge både i The og Sukker, hvilket om vi i den Sted blev vore gode gamle Forfædres Maner og drak Øl, kunne det ikke koste nær så mange Penge«. ⁶⁷

Den gode herredsfoged fortsatte sit, skulle det vise sig, forgæves korstog mod de nye uvaner med at pege på, at de nye drikke yderligere medførte en import af porcelænskopper og kander, og at ølsalget gik tilbage med faldende kornpriser til følge.

På samme tid er der dog stadig flere skifter, der omtaler krus af ler, stentøj eller tin, med eller uden låg, og kander af ler og træ, som alle er beregnet til at skænke og drikke øl af.⁶⁸

I sin rejsebeskrivelse af bl.a. Viborg fremhæver den lærde professor Holger Jacobæus⁶⁹ netop det stærke Viborg skald øl, foruden de mange gode muligheder for at spise fisk fra både søer og hav.

De fromme børn står tavse og stille ved bordet, mens de voksne læser bordbøn før måltidet.

Fra »En from Faders kristelige Sjæle-Gave« af Hans-Michel Moscherosch 1645.

Købmændene havde store lagre til salg af importeret øl, og der optræder en række familier på lister over erhverv⁷⁰, som levede helt eller delvist af at sælge øl til andre. Selv den fornemme Sophie Brahe købte stort ind af både dansk og udenlandsk øl, foruden de mange tønder rhinsk, spansk og fransk vin, som familien skyllede ned ved middagen under besøg i Viborg. Og de var ikke de eneste, som tog for sig. I en forordning af 1593⁷¹ bestemtes det, at landstingets møder skulle begynde allerede kl. 7 eller 8 om morgenen, så man kunne undgå, at dommere og sagsøgere mødte drukne op i retten. Noget man åbenbart ikke kunne være sikker på ikke skete længere ud på dagen.

I de bedre kredse hos de adelige familier og de velhavende købmænd drak man også vin til maden af særlige glas og karafler, og i Viborg har man nok som andre steder holdt meget af at søde og krydre vinen, eller servere den varm med krydderierne, der blev købt på apoteket.⁷²

Endelig har måske flere end vi troede levet op til sætningen fra listen over bidragydere til konsumtionsskatten: »Mange i denne By tager til Takke med en Drik Vand«. ⁷³ Og så må man blot håbe det har bekommet dem vel, og at vandet ikke var hentet op af den brønd, som vægteren i 1688 blev sat til at tømme, fordi en død hest var faldet i et par dage i forvejen.⁷⁴

Til daglig har man i de almindelige håndværkerfamilier dækket op med krus af ler og tallerkener eller brikker af træ, og man har spist af fælles fad og drukket af fælles ølkande. Men hos Niels Pedersen Væver⁷⁵ har der været vinglas til festlige lejligheder, og kobbersmed Christian Fielcke har haft knive med sølvskafter til festbordet. Sølvskeer var også i almindeligt velhavende familier en investering, som noteres i skifterne.⁷⁶

Flere steder i skifterne for både adelige og håndværkere omtales vaskefade af tin eller messing, så håndvasken før og efter måltidet har været almindelig brugt hos alle stænder.

Vi ved ikke om Viborgenserne gik »i byen« for at spise. Skattelisterne⁷⁷ omtaler ganske vist et antal værtshusholdere, men om de serverede andet end våde varer – og så østers – er ikke oplyst. Kun i forbindelse med en af de kongelige jagter på Hald Hovedgårds jorder⁷⁸ får vi en kort oplysning om, at kongen ønsker at borgerne stiller med mad og drikke til salg til de sultne jægere.

Finkultur og folkefornøjelser

Flertallet af Viborgs borgere havde nok at se til med at skaffe til dagen og vejen, så når arbejdsdagen var forbi, var der ikke energi til andet end en hastig aftenbøn og derefter ned under de tunge dyner. Det gjaldt især for kvinder og unge mennesker, der havde deres vågne liv optaget af hårdt fysisk arbejde. Men også byens håndværkere, avlsbrugere og småhandlende var travle folk, der i dagtimerne brugte deres kræfter på arbejdet.

Vinstuer, værtshuse og knejper

Travlheden levned dem dog lidt overskud når dagen var endt til at finde ind på nogle af de mange små værtshuse, som byen var så rig på. Mange af dem bestod blot af en skænkestue i en privat bolig⁷⁹, og beværtningen var som oftest kun våde varer og en kridtpibe med røgtobak, selv om Frands Burchorst i Sct. Mogens Gade også kunne byde på østers til det gode øl.⁸⁰

Ved snapstingstid og til moustes messe har alle værtshuse været stopfulde, og her har man også kunnet få lidt mere underholdning end sidemandens uforgribelige mening om tilværelsen. Da drog nemlig peblingene fra katedralskolen rundt på værtshusene og foredrog sange og viser eller opførte små uddrag fra deres skolekomedier. Efter forestillingen samlede eleverne penge ind til det kommende skoleårs fornødenheder, og de har også efter evne deltaget i lokale slagsmål.⁸¹

Hvis man skal dømme efter det antal sager, som er omtalt i landstingets dombøger kunne det gå livligt til på byens værtshuse. Bagefter mødte de indstævnedes op i retten med tømmermænd og forsøgte at forklare sig ud af slagsmål, gennemtævnning af uskyldige forbipasserende, mord og hor, som altsammen var begået i fuldskab. Det gik voldsomt til både i de lidt finere værtshuse og i det, der vel nærmest var ølknejper. Det var således i en af byens fineste vinstuer, hos Salomon Gerber i Nytorvgyde, at fire unge af landets bedste adel efter indtagelse af adskillige flasker vin, røg i totterne på hinanden og udkæmpede en ulovlig dobbeltduel, der endte med de to yngstes død.⁸²

Når de drukne værtshusgæster gik hjem til deres hus eller logi, var det ikke ufarligt at møde dem. Passede man ikke på at gå af vejen for dem, kunne man risikere at få slået sin hat

af med en kårde.⁸³ Mange fik slået deres vinduer ind, og det var langt fra alle, der som den stakkels Søren, kom til at bøde for sin rudeknusning. Han blev en april aften i 1716 overfaldet af to voldsmænd, der som hævn for de knuste ruder væltede Søren om i Hjultorvets søle, stak til ham med deres kårde, så hans klæder blev rent ødelagt af dynd og skarn, og han selv såret af flere stik.⁸⁴

Værre gik det til i 1591, da de tre brødre Friis i St. Sct. Hans Gade i fuldskab opfordrede nogle peblinge til at slå ruder ud i en af gadens gårde. Her stod Erik Skram tilfældigvis foran huset, og da han ikke ville være med til løjerne, kom han i slagsmål med brødrene, og de endte med at hugge hans højre hånd af.⁸⁵

Fester og sammenkomster

Meget selskabelighed fandt sted under mere private former. Håndværkere og købmænd havde deres lavshuse, hvor man festede i en sluttet kreds og efter faste ritualer. De fleste af festerne havde skåldrikning som et vigtigt element, og det var nok ikke tilfældigt, at flere af ordensreglerne indskærpede høflig opførsel under sammenkomsterne.

Det gjaldt også de udtryk man brugte. Da Christian Sværtfejer i juni 1680 var med til at flytte smedelavets lade fra den gamle til den nye oldermænd, blev der åbenbart fra et tidligt tidspunkt af festen skænket i krusene, og han var derfor godt beruset, da han i den nye oldermænds bolig gav sig til at skælde en ellers sagesløs klejnsmed ud for en »hundsvot«. Det gjorde han ikke én men flere gange. Desuden opvartede han med uhøfligheder «baade det som her icke kand næfnis eller skrifuis, och gjorde med sine fingre streg på bordet for Christen Madsen guldsmed«. Da hans kolleger forsøgte at tale ham til rette og straffe ham for hans udtalelser med de obligate bøder i form af øl til alle, endte han med at udvandre fra forsamlingen med slutbemærkningen: «Lick min marss allesammen«. Han faldt dog til ro efter et par dage, og lovede at betale bøden og erklærede, at han ikke vidste andet at sige om klejnsmeden »end hvad som godt og ærligt var.«⁸⁶

Købmandslavet havde deres sammenkomster, og den muntreste af dem var utvivlsomt fugleskydningen. Denne dag drog man fra morgenstunden ud for at skyde til papegøjen under indtagelse af en del våde varer. Træfsikkerheden faldt nok i takt med den almindelige munterhed, og når

Værtshusscenen er fra København, men kunne også godt være fra Salomon Gerbers vinstue på Gammeltorv. Foto: Københavns Bymuseum.

forsamlingen skulle hjem igen, foregik det under stort spektakel af skydevåben, højrøstet sang og råben.⁸⁷

Adelen afholdt deres fester, bryllupper, trolovelser, barndåb og begravelser i deres egen gård på Gammeltorv.⁸⁸ Hvordan festerne er foregået her, ved vi ikke så meget om. De har åbenbart bedre end almindeligt folk forstået at holde festlighederne uden for domstolenes domæne, men har de her i byen formet sig, som vi kender dem fra andre dele af landet, har det ind mellem gået muntert for sig.⁸⁹ Både adelige og borgerlige mødtes også til fester i hjemmene.

Under svenskekrigene havde Viborg som nævnt flere gange indkvartering af fremmede tropper, som lagde vægt på at more sig og flere gange bogstaveligt talt tørlagde byen for øl og vin. Hos Christen Hansen boede Boel Skrædderkone og hendes tre døtre, og når soldaterne var indkvarteret hos ham og i naboejendommen hos salig Ivar Juel, gik det lystigt til.

Alle mod alle – selv om fru i huset prøver at dæmpe gemytterne. Fra »De syv vise Mester«.

Der blev drukket mængder af øl, spillet terning og kort, og Boel og døtrene dansede og svirede med soldaterne natten igennem. Trommeslageren Niels Jensen blev tilkaldt for at slå takten til dansen, og da han blev træt ud på de små timer, fortsatte de festende med selv at slå takten mod bordpladen. Selv organist Hans Globsen måtte indfinde sig og spille til dansen.

Boel og døtrene bidrog også til soldaternes renlighed. Når Christen Rasmussen og hans kone havde slæbt ved og vand til stuen, som måske var en regulær badstue, og soldaterne sad der en 10-12 stykker sammen, så kom Boel og døtrene og skrubbede dem med vand og sæbe. De sørgede også for at vaske soldaternes tøj, og da de gode soldater tilsyneladende ikke havde meget at skifte med, foregik det i Boels stue. Soldaten trak af tøjet, og så blev det vasket, og han kunne observeres af nabokonerne siddende nøgen og underholde sig med pigerne, mens de vaskede og strøg hans skjorter og bukser. Nabokonerne mente nu også, at det syn havde pigerne set før, for soldaterne blev meget ofte i huset hele natten. Til Christen Rasmussen havde soldaterne da også fortalt, at skrædderkonen og hendes døtre villigt hoppede i seng med dem.⁹⁰

Officielle fester

Når der ikke var krig i landet, drejede Viborgs festkalender sig om en række faste tappe. Der var bl.a. de store markeder, snapstinget og moustes messe med det tilbagevendende mylder af mennesker og fester. Ind imellem var der besøg af den regerende konge, som de fleste gange boede i bispeboligen. Her modtog han nådigt byens embedsmænd og dens borgere, selv om det ikke var dem alle, der formåede at aflevere et så blomstrende hyldestdigt, som præsten ved Gråbrødre kirke, Jacob Worm gjorde det den 21. juli i 1680. Men han var nu også ude på at smøre kongen for bedre at kunne avancere fra sit lille præstekald.⁹¹

Jacob Worm var vel det nærmeste, man på den tid i Viborg kom til en professionel satire- og versemager, og det skaffede ham som nævnt en deportation på halsen for at have talt kongen og hans embedsmænd imod. Hundrede år tidligere havde en skuespilforfatter som Hieronymus Justesen Ranch mere held med at more de kongelige med sit skuespil til den syv-årige prins Christians (senere Christian IV) hyldning på Nytorv. »Kong Salomons Hyldning« gjorde lykke ikke mindst hos den lille prins, som satte pris på narren og alle hans løjer. Og så var stykket endda ikke så morsomt, som Ranchs bedste komedie »Karrig Nidding« om den nærige og

Narrenes optræden som her i »Kong Salomons Hyldning«, var almindeligt brugt som afveksling i ellers alvorlige stykker. Fra trykt udgave af Hieronimus Justesen Ranchs Skuespil af samme navn. Foto: Det kgl. Bibliotek.

sure ægtemand, som ender med at blive så grueligt til grin. Det skal de nok have moret sig over i datidens Viborg.

Det har nok også passet de fleste godt at opleve gennem det hørte ord, for mange læste kun til husbehov, og en del var direkte analfabeter. Derfor er det også mest hos byens velhavende adelige og hos de lærde borgere, at der i skifterne opgives bogsamlinger eller bøger i det hele taget. Bispen har haft sit stiftsbibliotek til rådighed, og det har endda i tiden før de store ødelæggende brande rummet endnu større skatte. Men også mænd som Verner Parsberg og Mogens Sehested, der fungerede som landsdommere i byen, har haft deres bibliotek med både juridisk og religiøs litteratur.⁹²

Det er også i de adelige gårde og hos de velhavende købmænd, at skifterne omtaler skilderier eller malerier og kunstgenstande som f.eks. alabasterrelieffer på væggene.⁹³

Ifølge skattemandtalister har byen også huset professionelle malere eller contrafejere, som de kaldte sig, fordi deres fornemste opgaver var at lave contrafejer eller portrætter af de rige og mægtige, som havde råd til at få lavet den slags ting. De omtaler dog også jævnlige, at det går skidt med forretningen, og at de derfor er nødt til at tage helt almindeligt malerarbejde ved siden af.

De professionelle musikere i byen har dels været knyttet til kirkerne som organister og basunblæsere, dels som stadsmusikanter og været leverandører af den dansemusik, som borgerne havde brug for. Stadsmusikanterne havde lærlinge og svende som andre håndværkere, og de kunne opvarte med spil på basun, krumhorn, violin, basviolin (eller cello) og bas. I perioder var der flere stadsmusikanter ad gangen, og så var konkurrencen hård. Det gjaldt så om at kunne tilfredsstille kunderne med ny musik eller kunne spille på nye instrumenter.⁹⁴

I kirkernes regnskabsbøger dukkede et par dansemestre op i den sørgelige anledning, at de eller deres børn døde under opholdet i Viborg og blev begravet her.⁹⁵ Men fra konsumtionslisten kendes også en enkelt fastboende dansemester Mathias Heydt.⁹⁶

Endelig var der de professionelle kunstnere, som kom rejssende.⁹⁷ De opførte dukketeaterforestillinger eller teater i fuld størrelse. I 1665 kunne de undrende viborgensere således se både pastoraler og hyrdeballetter til musikledsagelse og et skuespil af Shakespeare, alt fremført af en tysk skuespiltrup i domhusets sal ved domkirken.

Foruden det mere seriøse repertoire var der altid til markederne en mængde folk, som med gøgl og komediespil solgte alverdens lægende medikamenter. I 1721 averterede enkefru Lellius således om salg af universalpiller, der var garanteret til at hjælpe mod såvel hoste, som spedalskhed, syfilis, skørbug, pest, melankoli og mavesmerter.⁹⁸

Mellem kvaksalverne og broksnidernes markedsskrigeri var der andre ting at se på: linedansere⁹⁹, ildslugere og jonglører, der gjorde deres bedste for at trække penge fra folk.

De barske forlystelser

Broksnideren og tandudtrækkerens opvisninger med hylende og skrigende patienter gjorde det ikke alene. Slagsmål til blodet flød forekom også, som da Peder Nielsen Murmand anden pinsedag i 1617 på åben gade gav sig til at slå løs på Hans Rustmesters kone Anne med en kæp og rykkede hende i håret, mens hun hev ham i skægget. Han blev dømt efter vidneudsagnene for vold.¹⁰⁰

Man kunne også opleve mord på åben gade. Det skete i 1599, da den hidsige præst fra Thorning, Hr. Søren med sin kniv stak adelsmanden Otto Skram ihjel.¹⁰¹ 18 år senere reagerede toldsvend Poul Simonsen med voldsom vrede på fornærmende tilråb fra en karl på vej ind i byen gennem Sankt Mathias port. Karlen nægtede at standse for at betale, og kaldte Poul for en skælm og et drog, endte med at slå ham på munden og slå hue og hellebard fra ham. Så drog Poul sin daggert, halede karlen ned af vognen, satte sig på ham og stak ham ihjel med dolken. Ifølge vidnerne handlede Poul Simonsen i nødværge over for angreb på embedsmand i funktion, men landstinget dømte ham nu alligevel for mord, eftersom den stakkels karl ikke havde båret våben og derfor ikke havde været til alvorlig trussel.

Den spontane underholdning blev givetvis overværet af en interesseret og nysgerrig skare, at dømme efter de vidneudsagn, som ledsagede domsforhandlingerne. Opsigt vakte det også, når myndighederne iscenesatte underholdning i form af henrettelser ved mestermanden eller bøddelen. Selv om det ikke var hver gang, man fik det ekstra sug med. En dag da bøddelen skulle henrette toldsvend Poul Simonsen for mordet på karlen ved toldstedet, forfejlede han sit hug og det så grundigt, at han ikke fik ham aflivet. Poul Simonsen reddede livet og blev benådet mod at betale en erstatning til offerets familie.¹⁰²

Andre var knap så heldige. Der var bl.a. flere sager mod unge piger, der havde været lidt for gavmilde med deres gunst og havde født en horeunge i dølgsmål. Af skræk for opdagelse dræbte flere af dem de nyfødte og gemte dem af vejen. Men blev det opdaget, ventede dommen dem, og så var de næsten sikker på dødsstraf.¹⁰³ De slap lidt lempeligere, hvis de lod barnet leve, men der var også straf for at have ligget med nogen, som man ikke var gift med. Den bestod i en bøde til det offentlige og et offentligt skrifte af forseelsen til menigheden i kirken. Gentog det sig, var straffen derudover udvisning af byen.¹⁰⁴

Værdighed og forfald

Den daglige tilværelses normer og moral var præget af periodens historiske begivenheder. Der var reformationsrøret, der ændrede på byens befolkningssammensætning og gjorde hver enkelt ansvarlig for sit gudsforhold og sin moralske vandel. Synden var ikke mere så let at slippe af med, og alle blev mere eller mindre skyldige, når store ulykker væltede ind over byen. Det kunne kun sones ved omhyggelig kirkegang, mange bønner og bibellæsning i hjemmet og så i heldige tilfælde ved at finde et syndebuk, en vanskelig gammel mand eller kone, som i desperation og hidsighed fik sagt mere end godt var og derfor kunne erklæres for en heks.

I krigsårene 1627-1644 og 1650 havde enkelte af byens indbyggere deres fornøjelse af de fremmede soldater,¹⁰⁵ men da de først var væk, vendte byen tilbage til de faste normer. Soldaterpigerne blev anklaget¹⁰⁶ og i nogle tilfælde straffet, ligesom de, der havde forsynet soldaterne med andre fornødenheder, blev sat under anklage.¹⁰⁷ Det meste løb ud i sandet, men fordømmelsen blev hængende.

Det blev også mere uacceptabelt at afvige fra normerne med hensyn til kærlighedsforhold uden for ægteskabet, selv om straffen herfor stadig ramte kvinderne hårdere. Den grove og ukontrollerede vold fandt stadig sted, men voldsændene indhentes ofte af loven og fik deres straf. Tyveri straffedes stadig strengt, næsten uanset størrelsen af tyveriet¹⁰⁸, noget der måske er forklarligt, når man tager i betragtning, at folk boede tæt og havde alle deres værdier i huset.

En af dem, der blev ramt af tidens moral var den stakkels Anne Gjordsdatter i Bystrup¹⁰⁹, nord for Viborg. I 1615 blev hun anklaget for »legemlig fællig« med både Christen Brock

Viborg Gråbrødre kloster blev i 1541 indrettet til Viborg hospital. Her skulle byens syge og fattige plejes og bespises. Foto: Lars Guldager.

og hans to sønner Niels og Christen. Den unge Christen havde ligget med hende i marken, da de såede byg. Dernæst havde faderen taget hende under høbjærgningen og i laden bagefter, og siden havde de alle tre haft omgang med hende tit og ofte. Hun havde ikke kunnet blive dem kvit, selv om de alle tre vidste besked med forholdene, og det var ekstra slemt, når de tre elskere var i familie. Retten dømte da også både Anne og faderen Christen til henrettelse, mens den ene søn blev dømt in absentia, og den anden frikendt.

Så var der anderledes gang i Mette Pedersdatter Hvid ude i Agerskov syd for Viborg.¹¹⁰ I 1602 havde hun som tjenestepige fået et barn med Søren Nielsen, derefter to børn med sin husbond, Søren Christensens tjenestefolk, og siden endnu et med en af Søren Christensens søsters tjenestefolk, og endelig det sidste med Søren Christensen selv, selv om de begge vidste, at de to Søren'er var fætre. Det var højst ulovligt således at få børn med to mænd, der var beslægtede, og både Mette og Søren Christensen blev dømt. Hvad der blev af de fem små børn med de fem forskellige fædre, fortæller papirerne ikke noget om.

Det var oftest folk i de lavere sociale klasser, der stod under anklage for hor og utugt. Men det skete dog også for agtværdige borgere, som den unge borgmester Claus Christensen, der som nævnt blev anklaget for at have besøvet sin kæreste, og kun efter kongelig indgriben kunne nøjes med at betale en større bøde og slippe for det offentlige skrifte til gudstjenesten, noget der ellers var tilbagevendende underholdning for menigheden.¹¹¹

Også andre normer stod tilsyneladende for fald, ja i enkelte tilfælde gik verden helt af lave, som da Marie Grubbe fra 1685-1690 indlogerede sig med tjenestefolk og elsker, ladefogeden fra Tjele, i Palle Dyres gård på Sct. Mathias Gade, og lod elskeren sove i den store himmelseng, mens hun selv og pigen redte op på gulvet.

Ved begyndelsen af 1700-årene var Viborgs tilbagegang som nævnt synlig i bybilledet. Grunde lå øde, og huse og gårde fik lov at forfalde, alt imens håndværkere klagede over, at ingen havde råd til at bruge dem.

Den første bog om Viborgs købstads historie, Christen Erichsøns Wiborgs Beskrivelse opsummerede situationen i 1709 således: »...saa er det vist, at Wiborg for 40. Aar siden, da jeg blev Præst i Wiborg og nogle Aar derefter langt overgik de andre Kiøbstæder i Jydland, baade angaaende Formue og Indbyggere saa vel som Handel og Vandel. Thi da var her i Wiborg, det første jeg blev præst og mange Aar derefter, i mit Sogn alene mangfoldige formuende og velhavende folk. Men nu er der ganske faae. Da var der ikke et ledigt eller øde Huus eller Boed i mit Sogn, men nu er der blevne meere end 160 Vaaninger, Boeder, Huuse og Gaarde øde, tilukte, nedbrutte og afbrændte siden jeg blef Præst, som da var alle besatte...

Men lad det nu saa være, at Wiborg udi nogle Aar saaledes er bleven forringet, derfor bør dend dog ikke at miste noget af sin forige Dignitet og Wærdighed. Den kand ved Guds og Kongens Hielp engang forvinde ald sin Nød, og igien komme paa Fode.

Hvilken jeg og hierteligen ønsker.«

Men ønsker gør det som bekendt ikke altid. Viborg skulle blive yderligere forarmet og trænge endnu mere til både Guds og kongens hjælp, før den igen for alvor kom på fode.

Litteratur og kilder

- Andersen, A. Vejen og Henning Lauridsen: Murer- og tømrerhåndværk i Viborg 1735-1985, 1985.
- Andersen, Harald: Dendrokronologisk datering af Mammengraven. I: Mammen. Grav, kunst og samfund i vikingetid, 1991.
- Andersen, Vald.: Hald Hovedgaard, 1977.
- Andrén, Anders. Signs and Communities. The Iconography of early Towns in Denmark. I: Meddeladen från Lunds universitets historiska museum 1993-1994.
- Appel, Hans Henrik: At være almuen mægtig – de jyske bønder og øvrigheden på reformationstiden, 1991.
- Arup, Erik: Danmarks Historie bind 1-3, 1925-1955.
- Baden, G.L.: Danmarks Riges Historie, bind 1-5, 1829-1832.
- Berntsen, Arent: Danmarckis oc Norgis fruchtbar Herlighed, 1656/1971.
- Birkebæk, Frank A.: Fra handelsplads til metropol 950-1080. I: Roskilde bys historie – tiden indtil 1536, 1992.
- Bokkenheuser, Chr.: Nogle Viborg skikkelser. I: Fra Viborg Amt 1950.
- Bokkenheuser, Chr.: Borgmester Claus Christensen Skriver. I: Fra Viborg Amt 1951.
- Boldsen, Jesper: Liv og død i middelalderens Viborg. I: MIV 8 (1978), 1979.
- Brøndsted, Johs.: A Frog as a Viking Age Burial Gift. I: Acta Archaeologica XIII, 1942.
- Buchwald, Vagn Fabritius: Analyse af fire søm. I: Viborg Sønder sø 1000 – 1300, 1998.
- Carelli, Peter: The Past and Future of Archaeology in Lund. I: Lübecker Kolloquium zur Stadtarchäologie im Hanseraum I, 1997.
- Christensen, Karen Marie Bojsen: Knogle og tak. I: Viborg Sønder sø 1000 – 1300, 1998.
- Christensen, Tom, Anne-Christine Larsen, Steffan Larsson og Allan Vince. Early Glazed Ware From Medieval Denmark. I: Medieval Ceramics 18, 1994.
- Christensen, William: Dansk Statsforvaltning i det 15. Århundrede, 1903/1974.
- Christiansen, Tage E.: Røgelseskar fra Viborg. I: Bidrag 1 til viborg-egnens topografi og historie, 1970.
- Cinthio, Maria: Kyrkorna kring Kattesund. Lund, 1996.

- Dagligliv i Danmark i 17. og 18. århundrede, bind 1 ff. Red. Axel Steensberg, 1969.
- Dahlerup, Troels: Sogn og Pastorat. Bidrag til Viborg Stifts Historie i Senmiddelalderen. I: Fra Viborg Amt 1956.
- Dahlerup, Troels: Viborg Stifts Officialer. I: Kirkehistoriske Samlinger, 7. rk. bind 4, 1960-1962.
- Danmarks gamle Personnavne, bind 1, 1936-48.
- Danmarks Kirker. Sorø Amt (1936-1938), Kbhs. Amt (1944-1951), Ribe Amt (1979-).
- Danmarks længste udgravning. Red. Rigsantikvarens Arkæologiske Sekretariat, 1978.
- Dansk Socialhistorie bind 3. E. Ladewig Petersen, red., 1980.
- DBL = Dansk Biografisk Leksikon.
- Degn, Ole: Danske Købmandsregnskaber fra før 1700. I: Erhvervs-historisk årbog 1979.
- Duffy, Eamon: The stripping of the Altars. Traditional religion in England c.1400-c.1580. Yale 1992.
- Enemark, Poul: Studier i toldregnskabsmaterialet i begyndelsen af det 16. århundrede, bind 1-2, 1971.
- Engqvist, Hans Henrik: Latinskolen (Peder Syvs hus). I: Boderne i Næstved, 1988.
- Erichsøn, Christen: Viborg Byes Beskrivelse (1727). Genudgivet 1925 samt i 1984 i fot. optr. med en efterskrift af Jens Velle og Per Hofman Hansen.
- Feddersen, Arthur: To Mosefund. I: Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie 1881.
- Fenger, Ole: Gammel dansk Ret, 1983.
- Fentz, Mytte: En hørskjorte fra 1000-årene. I: Viborg Sønder sø 1000 – 1300, 1998.
- Frandsen, Karl-Erik: Okser på vandring, 1994.
- Frifelt, Salomon J.: Ad jyske veje sønderud, 1959.
- Fussing, Hans H.: Bybefolkningen 1600-1660, 1957.
- Galster, Kjeld: Fra Viborg amt under besættelsen. I: Fra Viborg Amt 1948.
- Gullev, Chr.: Antikvariske Meddelelser fra Viborg. I: Samlinger til jydsk Historie og Topografi II, 1868 – 1869.
- Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie, bind 6, 7 og 8, 1989.
- Hammerich, K. F.: Den Danske Dommerstand under enevælden, 1931.
- Hansen, Reimer: Der Kieler Umschlag. I: Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte 117, 1992.
- Hatting, Tove: Dyrekogler. I: Viborg Sønder sø 1000 – 1300, 1998.
- Heise, A.: Til Viborg Katedralskoles Bygningshistorie. I: Samlinger til jydsk Historie og Topografi, 4. rk. bind 1, 1911-1914.
- Hjermind, Jesper: Feber, bullenskab og overtro – fire runefund fra Viborg. I: Fra Viborg Amt 1997.

- Hjermind, Jesper: Keramik, tenvægte og klæbersten. I: Viborg Sønder sø 1000 – 1300, 1998.
- Hjermind, Jesper og Connie Jantzen: Træ. I: Viborg Sønder sø 1000 – 1300, 1998.
- Hjermind, Jesper og Hans Krongaard Kristensen: Svend Grathes vold. I: MIV 14, 1986.
- Holberg, Ludvig: Dansk og fremmed Ret. Rethistoriske Afhandlinger, 1891.
- Horskjær, Erik: Gotikken 1250-1530. I: Danmarks Bygningskunst, 1963.
- Huitfeldt, Arild: Danmarks Riges Krønike. Frederik I's Historie 1597, 1977.
- Hædersdal, Ebbe: Toldergården i Aalborg. I: Bygningsarkæologiske studier 1989.
- Høirup, Henning: Biskop Gunner og Jyske Lov. I: Humanister i Jylland (Red. Gustav Albeck), 1959.
- Høirup, Henning. Gunner af Viborg. I: Fra Viborg Amt 1961.
- Ilse, Harald: Udlændinges rejser i Danmark ned til o. 1700, 1963.
- Ingesman, Per: Sankt Jørgens alter i Lund, som kaldes Svendealteret. I: Kongemagt og Samfund i Middelalderen. Festskrift til Erik Ulsig, 1988
- Ingesman, Per: Ærkesædets godsadministration i senmiddelalderen. Lund 1990.
- Isralsen, N.J.: Viborg gamle domkirke. I: Fra Viborg Amt 1976.
- Iversen, Mette: Genudgravningen af Bjerringhøj 1986. I: Mammen. Grav, kunst og samfund i vikingetid, 1991.
- Iversen, Mette og Bjarne H. Nielsen: Brandstrup III. Axe and Taper from two Viking Age Chamber Graves. I: Journal of Danish Archaeology 11, 1992-93, 1995.
- Iversen, Mette og Ulf Näsman: Mammengravens indhold. I: Mammen. Grav, kunst og samfund i vikingetid, 1991.
- Jacobsen, Christian: I regn og slud, 1994.
- Jansen, Chr. R.: Et menneske på Jydske Lovs tid: bisp Gunner. I: Jydske Lov 750 år, 1991.
- Jantzen, Connie: Genstande af metal. I: Viborg Sønder sø 1000 – 1300, 1998.
- Jensen, Erik B.: Garvernes historie i Viborg. I: Fra Viborg Amt 1983.
- Jensen, Jens: Viborg Bispegårds renovering i 1630'erne. I: Fra Viborg Amt 1993
- Jensen, Jørgens Steen, Kirsten Bendiksen, Niels Knud Liebgott og Fritze Lindahl. Danmarks Middelalderlige Skattefund II, 1992.
- Jespersen, Knud J.V.: Danmarks historie. Tiden 1648-1730, 1989.
- Jørgensen, Anne Bloch: Kværnsten. I: Viborg Sønder sø 1000 -1300, 1998.

- Jørgensen, Bent: Dansk Stednavneleksikon, Jylland – nordlige del, 1982.
- Jørgensen, Carl F.: Viborg Katedralskoles historie, 1960.
- Jørgensen, Poul Johs.: Dansk Retshistorie. (2. oplag) 1947 og (6. oplag) 1974.
- Jørgensen, Stig: Danmarks kongemagt og dens fødsel, 1987.
- Jydske Lov 750 år. Red. Ole Fenger og Chr. R. Jansen, 1991.
- JySam = Samlinger til Jydsk Historie og Topografi 1866-1981 (nu Historie).
- KLNM = Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder, 1956-78.
- Knudsen, H.: Bidrag til Oplysning af den danske Reformations historie. I: *Annaler for Nordisk Oldkyndighed og Historie* 1847.
- Koch, H. Dahlerup: *Læder*. I: *Viborg Sønderlø 1000 – 1300*, 1998.
- Koch, Jan: *Den romanske Budolfi kirke i Aalborg*. I: *Hikuin* 3, 1987.
- Kornerup, Bjørn: *Ribe Katedralskoles Historie*, bind 1, 1947.
- Kristensen, Hans Krongaard: *Var stenhuse sjældne i middelalderen?* I: *MIV* 10, 1980 (1981).
- Kristensen, Hans Krongaard: *Middelalderbyen Viborg*, 1987.
- Kristensen, Hans Krongaard: *Middelalderlige stenhuse i Sct. Mogensgade i Viborg*. I: *Hikuin* 13, 1987b.
- Kristensen, Hans Krongaard: *Spor efter guldsmede fra vikingetiden i Viborg*. I: *Kuml* 1988-89, 1990.
- Kristensen, Hans Krongaard: *Hans Werrings Gård. Bindingsværksgårde fra tiden o.1600 i Sct. Mogens Gade i Viborg*. I: *P.S.* 2, 1996.
- Kristensen, Hans Krongaard: *Bebyggelsen og Viborg topografiske udvikling i middelalderen 1000 – 1300*. I: *Viborg Sønderlø 1000 – 1300*, 1998.
- Krog, A. C.: *Efterretninger om Viborg, 1771/1977*.
- Krønik = *Krøniker fra Valdemarstiden*. Oversat af Jørgen Olrik, 1900-01.
- Köcher, A.: *Viborg Søndre Sogns Kirkes Historie*, 1929.
- Kålund, Kr.: *En islandsk Vejviser for Pilgrimme fra 12. Aarhundrede*. I: *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie* 1913.
- Lausten, Martin Schwarz: *Christian 2. mellem paven og Luther. Tro og politik omkring »den røde konge« i eksilet og i fangeskabet (1523-1559)*, 1995.
- Lavrsen, Jytte: *Brandstrup*. I: *Kuml* 1960.
- Lavrsen, Jytte: *Brandstrup. Nye billeder af et gammelt fund*. I: *Kuml* 1970, 1971.
- Liebrott, N-K.: *Middelalderen*, bind II og III. *Lademanns Danmarkshistorie*, 1984.
- Lindbæk, Johs.: *Pavernes forhold til Danmark under kongerne Kristiern I og Hans*, 1907.
- Løgstrup, Birgit: *Jord og mennesker på Viborgegnen. 1688-1988*. *Viborg Leksikon* 9, 1993.

- Lønborg, B.: Støbematerialet. I: Viborg Sønder sø 1000 – 1300, 1998.
- Mackeprang, M.: Viborg domkapitels sekularisering. I: Samlinger til Jydsk Historie og Topografi, 3. rk. bind 1, 1896-98.
- Mackeprang, M.: Dansk Købstadsstyrelse fra Valdemar Sej r til Kristian IV, 1900.
- Matthiessen, Hugo: Snapstinget, 1936.
- Moeller, Bernd: Das Berühmtwerden Luthers. I: Zeitschrift für historische Forschung 15,1988.
- Møllerup, W. : Adel, By og Borger. I: Fra Viborg Amt 1976.
- Moltke, Erik: Runerne i Danmark og deres oprindelse, 1976.
- Munch, P.: Købstadstyrelsen i Danmark 1619-1848, bind 1-2, 1900.
- Munk, N.P.J.: Navntoft Kirke. I: Fra Viborg Amt 1937.
- Münter, F.: Den Danske Reformationshistorie, bind 1-2, 1802.
- Møhl, Ulrik: Knoglematerialet fra Pederstræde i Viborg. I: Kuml 1968, 1969.
- Nicholson, Rebecca A.: Fiskerester i humane fækalier. I: Viborg Sønder sø 1000 – 1300, 1998.
- Nielsen, Erik Levin: Det ældste Viborg, 1966.
- Nielsen, Erik Levin: Pedersstræde i Viborg. I: Kuml 1968, 1969.
- Nielsen, Erik Levin: Viborg Sortebrødrekirke. En teglstensbygning fra biskop Gunners tid. I: Viborg Stifts Årbog 1974.
- Nielsen, Erik Levin: Viborg Sortebrødrekloster. Antikvariske iagttagelser siden 1847. I: MIV 4, 1974b.
- Nielsen, Erik Levin: Fra bygd til by, 1978.
- Nyrop, C.: Viborgs lavsforhold. I: Samlinger til Jydsk Historie og Topografi 3. rk. 6. bind 1901-03.
- Näsman, Ulf: Glas. I: Viborg Sønder sø 1000 – 1300, 1998.
- Olsen, A.: Bybefolkningen i Danmark på Merkantilismens tid, 1932.
- Olsen, Olaf: Kirkegulvet som arkæologisk arbejdsmark. I: Nationalmuseets Arbejdsmark 1958.
- Olsen, Olaf: Hørg, Hov og Kirke. Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie 1966.
- Paludan- Müller, C.: Grevens Feide, 1853-54.
- Paludan- Müller, C.: De første Konger af den Oldenborgske Slægt, 1874.
- Paulsen, Henning: Af Asmildklosters ældste historie. I: Fra Viborg Amt 1950.
- Perhistid = Personal historisk tidskrift.
- Petersen, Margit: Tekstiler. I: Viborg Sønder sø 1000 – 1300, 1998.
- Pontopidan, Erich: Den danske Atlas IV, 1768.
- Poulsen, Bjørn: Cattle raising: Danish cattle breeding and the European market. I: Rural Landscape (udg. Juan Gelabert). Danbury Connecticut 1992.
- Poulsen, Bjørn: Fra middelalder til renæssance: Vækst og strukturændringer i søfarten på Ålborg 1518-1583. I: Søfart. Politik. Identitet. Tilegnet Ole Feldbæk, 1996.
- Prange, Knud: En næsten ukendt kvinde i 1400-tallets Danmark.

- Johanne Hansdatter Podebusk og nogle af hendes slægtninge. I: Mennesker i Danmark og Europas Middelalder. Red. Brian Patrick McGuire, 1986.
- Rasmussen, Carsten Porskrog: En analyse af jordbesiddelsesforholdene ved slutningen af danske middelalder (dvs. før reformationens ændringer) foretaget på et større udvalgt område af Danmark. Utrykt guldmedaljeafhandling ved Aarhus Universitet 1985.
- Riismøller, Peter: Nålemageren i Strandstien. I: Kuml 1960.
- Robinson, David og Ida Boldsen: Arkæobotanisk analyse. I: Viborg Sønderlø 1000 – 1300, 1998.
- Roesdahl, Else: Danmarks ældste relikvieskrin? I: MIV 7, 1977.
- Roesdahl, Else: Ornamenterede genstande. I: Viborg Sønderlø 1000 – 1300, 1998.
- Rørsig, P.M.: De store Ildebrande i Viborg, 1926.
- Schovsbo, Per Ole: Vogndele. I: Viborg Sønderlø 1000 – 1300, 1998.
- Schultz, C. G.: Kirken og runestenen i Asmild. I: Fra Nationalmuseets Arbejdsmark 1951.
- Schæffer, Aage: Viborg Svaneapotek, 1923
- Seeberg, Peter: En navnløs kirke i Viborg. I: Fra Viborg Amt 1961.
- Seeberg, Peter: Riddergade-gravninger 1961-62. I: Fra Viborg Amt 1962.
- Seeberg, Peter: Et teglhus på Asmild. I: Bidrag 1 til viborgegnens topografi og historie, 1970.
- Seedorf, Kaptajn: Viborg Bys Brand 1667 og Brandforordningen 1672. I: Samlinger til Jydsk Historie og Topografi 1896-98.
- Severinsen, P.: Viborg Domkirke med Stad og Stift i 800 år, 1932.
- Smidt, C.M.: »Budolfi« i Viborg og dets nedbrydning. I: Arkitekten 1906.
- Smith, Otto: Viborg Smedelaug til 1857. I: Fra Viborg amt 1933.
- Sprandel-Kraft, Lore: Rechtsverhältnisse in spätmittelalterlichen Städten am Beispiel Viborgs (Dänemark). I: Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte 93, 1976.
- Sprandel-Kraft, Lore: Handel und Gewerbe und ihre Träger im Spätmittelalterlichen Viborg (Dänemark). I: Hansische Geschichtsblätter, 96, 1978.
- Spreckelsen, Otto v.: Stadsmusikanter og organister i Viborg. I: Fra Viborg Amt 1937.
- Spreckelsen, Otto v.: Stænderpladsen før og nu. I: Fra Viborg Amt 1951.
- Stenberg, Jan: Studier i dansk og nordtysk Teglstensarkitektur i 13. Aarhundrede, 1935.
- Troels-Lund, Troels: Dagligliv i Norden i det 16. Aarhundrede (6. udg.), 1969.
- Trommer, Aage: Komposition und Tendenz in der hamburgischen Kirchengeschichte Adam von Bremens. I: Classica et mediaevalia 18, 1957.

- Tusindtallets danske mønter. Red. Jørgen Steen Jensen m.fl., 1995.
- Uldall, F.: Danmark Middelalderlige Kirkeklokker, 1906/1982.
- Ulsig, Erik og Axel Kjær Sørensen: Studier i Kong Valdemars Jordebog, Plovtalesliste og Møntskat. I: Historisk Tidsskrift 81, 1981.
- Ursin, M.R.: Stiftsstaden Viborg, 1849.
- Ussing-Jepsen, A.: Magister Niels Jens Års. I: Vesthimmerlands Gymnasiums årsberetning 1961-62.
- Weibull, Curt: Lübecks sjöfart och handel på de nordiska rikerna 1368 och 1398-1400. I: Scandia 32, 1966.
- Vellev, Jens: Bygningsproblemer i Viborg Domkirke. I: Bidrag 1 til viborgegnens topografi og historie, 1970.
- Vellev, Jens: Sct. Mikkes kirke i Viborg. I: MIV 8, 1979.
- Vellev, Jens: Vikingetidens kunst i Viborg. I: MIV 10, 1981.
- Vellev, Jens: Viborg domkirkes vestfront. I: Hikuin 7, 1981b.
- Vellev, Jens: Alterkalken fra sankt Ibs kirke i Viborg – som kom til Kastbjerg. I: Viborg Stifts Årbog 1985.
- Vellev, Jens: Viborg Domkirkes middelalderlige korstole. I: Viborg Stifts Årbog 1986.
- Vellev, Jens: Gyldenstjernerne gård i Viborg. I: Hikuin 13, 1987.
- Vellev, Jens: Gisle Surssøns besøg i det kristnede Viborg. I: Mammen. Grav, kunst og samfund i vikingetid, 1991.
- Vellev, Jens: Saltproduktion på Læsø, i Danmark og i Europa, 1993.
- Vellev, Jens, Per Hofman Hansen og Allan Karker: Hans Tausen og Hans Vingaard – reformator og bogtrykker i Viborg, 1986.
- Venge, Mikael: Christian 2.s fald. Spillet om magten i Danmark januar-februar 1523, 1972.
- Viborg Sønderlø 1000 – 1300. Byarkæologiske undersøgelser 1981 og 1984-85. Red. Jesper Hjeremind, Mette Iversen og Hans Krongaard Kristensen, 1998.
- Willerslev, R.: Dansk studehandel fra 1560-1660, 1954.
- VKH = Viborg Købstads Historie. bind I-IV, 1940.
- Worsøe, Hans H.: Træk af Viborg amts historie. I: Fra Viborg Amt 1978.
- VSF = Viborg Stifts Folkeblad.
- Ørberg, Paul G.: Slaget på Taphede. I: Fra Viborg Amt 1965.
- Ørberg, Paul G.: Et kighul til Danmarkshistorien – fra Tapdrup kirkes gravkælder. I: Fra Viborg Amt 1972.
- Ørberg, Paul G.: Når nøden er størst, 1986.
- Ørberg, Paul G.: Kongehyldningen i Viborg 1584. I: Fra Viborg Amt 1988.
- Ørberg, Paul G.: Hvad præsten skrev, 1991.
- Ørberg, Paul G.: Arkivsignatur: C 4. Løbenr. 42. En vestjysk præstegård på Christian IV's tid. I: Journalen 1997, nr. 5.
- Ørberg, Paul G.: Om kirkens orden og skik i Viborg 1623. I: Kirkehistoriske Samlinger 1998a.
- Ørberg, Paul G.: En adelsmand kommer til byen. I: Fra Viborg Amt, 1998b.

Trykte kilder:

- Adam af Bremen, De Hamburgske Ærkebispers Historie og Nordens Beskrivelse. Oversat af Carsten L. Henrichsen, 1930/1968.
- Aktstykker = Aktstykker vedkommende Staden og Stiftet Aarhus, bind I-III. Udg. J.R. Hübertz, 1845.
- AnnDan = Annales Ecclesiae Danicae Diplomatici, bind 2. Udg. Erich Pontoppidan 1744.
- Acisse = Et acisseregnskab fra Viborg. Udg. Aage Andersen og Anemette S. Christensen I: MIV 10, 1980.
- Axelsson, L. & Fastrup, M. P.: Dagbog fra det 16., 17. og 18. Aarhundrede, 1813.
- BrevAkt = Breve og Aktstykker til Oplysning af Christiern den Andens og Frederik den Førstes Historie, bind 1. Udg. C.F. Allen, 1854.
- CorpConstDan = Corpus Constitutionem Daniae. Forordninger, Recesser og andre kongelige Breve, bind II. Udg. V.A. Secher, 1887-1918.
- DaadBre = Danske adelige Brevkister. Registraturer fra det 15.-17. Aarhundrede. Udg. A. Thiset, 1897.
- DaDom = Danske Domme 1375-1662. De private domssamlinger, bind 1. Udg. Erik Reitzel-Nielsen, 1978.
- DagaLo = Danmarks gamle Love på Nutidsdansk, bind III, 1948.
- DaGiLa = Danmarks Gilde- og Lavsskraaer fra Middelalderen, bind 1-2. Udg. C. Nyrop, 1899-1904.
- DaKancReg = Danske Kancelliregistranter 1535-1550. Udg. Kr. Erslev og W. Møllerup, 1881-1982.
- DaMag = Danske Magazin indeholdende Bidrag til den danske Histories Oplysning, 1745 ff.
- DamiAn = Danmarks middelalderlige Annaler. Udg. Erik Kroman, 1980.
- DamiRe = Danske middelalderlige Regnskaber, 1. rk., bind 1. Udg. Georg Galster, 1944-1953.
- DanHelLev = Danske Helgeners Levned, bind I. Oversat af Hans Olrik, 1968.
- DanKir = Danske Kirkelove bind I-III. Udg. H.F. Rørdam, 1883-1889.
- Danmarks Riges Breve. Udg. Det danske Sprog- og Litteraturselskab, 1938-.
- Danske Kancelli. Tegnelser over alle Lande. I: Danske Magazin, 4. rk., bind 1.
- DaSam = Danske Samlinger.
- DedaRi = Den danske Rigslovgivning bind 1-3. Udg. Aage Andersen, 1989-1991.
- Dipl og Breve = Udvalg af hidtil utrykte Danske Diplomer og Breve fra 14., 15. og 16. Aarhundrede. Udg. C. Molbech og N.M. Petersen, 1842-1858.

- DiplDan = Diplomatarium Danicum. Udg. Det danske Sprog- og Litteraturselskab, 1938-.
- DiplDuh = Dueholms Diplomatarium. Samling af breve 1371-1539, der i sin Tid ere opbevarede i St. Johannesklostret Dueholm paa Morsø. Udg. O. Nielsen, 1872.
- Diplomatarium Christierni Primi. Udg. C.F. Wegener, 1856.
- Diplomatarium dioecesis Lundensis. Lunds ärkestifts urkundes bok, bind 4. Udg. Lauritz Weibull. Lund, 1909.
- Diplomatarium Flensborgense. Samlinger af Aktstykker til Staden Flensborgs Historie indtil Aaret 1559, bind 1. Udg. H.C.P. Sejdelin, 1865.
- DiplVib = Diplomatarium Vibergense. Breve og Aktstykker fra ældre viborgske Arkiver til Viborg Bys og Stifts Historie. Udg. A. Heise, 1879.
- DrChi = Dronning Christines Hofholdningsregnskaber. Udg. W. Christensen, 1904.
- FriReg = Kong Frederik den Førstes danske Registranter. Udg. Kr. Erslev og W. Møllerup, 1879.
- Fru Eline Gøyes Jordebog. Udg. A. Thiset, 1892.
- GldaDipl = Gammeldanske diplomer. Gruppe A: Den middelalderlige overlevering, 1. og 2. rk. Det danske Sprog- og Litteraturselskab, 1959-1969.
- GunLev = Viborgbispens Gunners Levned. Udg. Hans Olrik, 1892/1966.
- Hansisches Urkundenbuch, bind VIII. Leipzig, 1899.
- HardDip = Hardsyssels Diplomatarium. En Samling af hidtil utrykte Diplomer fra Tiden før Reformationen. Udg. O. Nielsen, 1893.
- HoffFund = Samlinger af publique og private Stiftelser, Foundationer og Gavebreve. Tom I–XI, v/ Hans de Hofman. 1755-1765, 1780.
- Holger Jacobæus. Reysen til Jylland 1692. I: Gennem jyske egne. Red. Johs. E. Tang Kristensen og Arthur Hansen, 1961
- KancBrevb = Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre Forhold 1551-. I: Uddrag udgivne af Rigsarkivet, 1885-.
- KoRetDom = Kongens Rettertings Domme 1605-14. Udg. V.A. Secher, 1885-86.
- KronSk = Kronens Skøder 1535-1765. I-III. 1892-1955.
- KrønikGråVib = Om graabrødrenes fordrivelse fra deres kloster i Viborg. Udg. Henning Heilesen. I: Fra Viborg Amt 1952.
- KrønikGråDan = Krøniken om Gråbrødrenes fordrivelse fra deres klostre i Danmark. Udg. Henning Heilesen, 1967.
- Købstl = Danmarks gamle Købstadslovgivning, bind II. Nørrejylland. Udg. Erik Kroman, 1952.
- Lektor Povl Helgesens historiske optegnelsesbog, sædvanligvis kaldet Skibykrøniken. Oversat af A. Heise, 1890-91/1967.
- LMCL = Libri memoriales capituli Lundensis. Udg. C. Weeke, 1884-1889.

- LübPfund = Die Lübecker Pfundzollbücher 1492-1496, bind 1-4, Quellen und Darstellungen zur Hansischen Geschichte, N.F., bind 41. Köln, Weimar, Wien 1996.
- Malmø-Beret. = Malmø-Beretningen om Religionsartikler og Forhandlinger på Herredagen i Kjøbenhavn 1530. Udg. Holger Fr. Rørdam, 1889.
- MHD=Monumenta Historiæ Danicæ. Historiske Kildeskrifter og Bearbejdelser af dansk Historie især fra det 16. Aarhundrede. 1 rk. bind 1-2, 2 rk. bind 1-2. 1873-1887.
- MisKong = Missiver fra Kongerne Christiern I.s og Hans' s Tid, bind 1. Udg. W. Christensen, 1912.
- MortBørVers = Dr. Morten Børups Vers om de danske Stiftsstæder. Udg. H.F. Rørdam. I: Kirkehistoriske Samlinger, 5, III, 1905-1907.
- Rigsraad Eske Brocks dagbøger (1604 & 1609). Udg. L. Moltke. Danske Samlinger 2. rk., 2. bind, 1872-1873.
- Rep = Repetorium diplomaticum regni Danici mediævalis, 1. rk. Udg. Kr. Erslev, 1894-1912. 2. rk. Udg. William Christensen, 1928-1939.
- Resen, Peder Hansen: Atlas Danicus VI, B. Viborg Bispedømme. Udg. Gunnar Knudsen, 1934.
- Rettertg = Det Kgl. Rettertings Domme og Rigens Forfølgninger fra Christian III's tid. Bind I-III. Udg. Troels Dahlerup. 1959-1969.
- Rinds Herreds Krønike = Testrup: Rinds Herreds Krønike. Udg. Chr. Sørensen. I: Samlinger til Jysk Historie og Topographie. 1. rk. 2. bind, 1868.
- Samlinger af gamle danske Love, bind 1-5. Udg. J.L.A. Kolderup-Rosenvinge, 1821-46.
- Saxo: Danmarks Riges Krønike. Oversat af Jørgen Olrik, 1970.
- ScrMin = Scriptorum Minores Historiæ Danicæ Medii Ævi, bind II. Udg. M.Cl.Gertz, 1918-1920/1968.
- Skrifter af Paulus Helie, bind 6, 1937.
- Smaaskrifter af Hans Tavsens. Udg. Holger Fr. Rørdam, 1870.
- Sophie Brahes Regnskabsbog 1627-40. Udg. H. Paulsen, 1955.
- SRD = Scriptorum rerum Danicarum, bind I-IX. Udg. Jacob Langebek og P.F. Suhm, 1772-1878.
- SuhmsNyeSaml = Nye Samlinger til den Danske Historie, bind I-IV. Udg. P.F. Suhm, 1792-1794.
- ViLaDom = Viborg Landstings dombøger 1616 ff. Udg. Poul Rasmussen, 1965 ff.
- Vitæsanct = Vitæ Sanctorum Danorum. Ed. M.Cl. Gertz, 1908-1912.
- ÆA = De ældste danske Archivregistraturer I-V. Udg. T.A. Becker, C. Plesner, A. Thiset og William Christensen, 1854-1910.
- AarsberetGeh = Aarsberetninger fra Det kongelige Geheimarchiv, bind 2. Udg. C.F. Wegener, 1856-60.

Utrykte kilder

SF. Stadtarchiv Flensburg

Altes Archiv. Königliches Gymnasium. Nr. 565.

RA. Rigsarkivet

Rigsdomstolen. Herredsdagens. Dombogen, VII, 100-102.

Mourids Nielsen Gyldenstjernes rejseregnskaber. Regnskabsbog II, 32, 33. Transkriberet af T. Dahlerup.

1490-1519. Gottorpregnskab. De sønderjydske fyrstearkiver. Hertug Frederiksarkiv.

1518. Aalborgregnskab, 2. Reg, 108a, nr. 25. Regnskaber ældre end 1559.

1520. Ribetold. Reg, 108 a. Regnskaber før 1559. Gl. pk. 24, læg 3, = Ny pk. 12.

Sandberg, Anders Christiernsen. Privatarkiver.

Brok, Esge Lavesen. Privatarkiver.

LAN: Landsarkivet for Nørrejylland

B 24 Viborg Landstingsarkiv

B 24-529 Dombog A 1646.

B 24-532 Dombog A 1661.

B 45 Viborg byfogedarkiv

B 45-1 Justitsprotokol 1706-16.

B 45-250-253 Viborg Købstads Skifteprotokoller 1698-1881.

C 2 Viborg Bispearkiv

C 2-223. Viborg latinskoles tjenestemænd (1558)-1804. Kongebrev 3. juli 1672 kontra-signeret af P. Griffenfeld.

C 2-223. Viborg latinskoles tjenestemænd (1558)-1804. Kongebrev 10. december 1723 til biskop Søren Lintrup.

C 2-224. Viborg latinskoles økonomi 1696-1804.

C 2-227. Kongebrev 5. april til biskop Casper Wildhagen. Kongebrev til biskop Hans Wandal 15. februar 1621.

C 2-227. Viborg latinskoles elever 1600-1801.

D 33 Viborgs Rådstuearkiv

D 33-210 Dok. ang. opkrævning af kgl. skatter 1670-1716.

D 33-308. Indk. breve til magistraten ang. skolevæsen m.v. 1721-1830.

D 33-355. Vider og vedtægter 1688-1738.

D 33-371-372. Div. dok. 1607-1805.

D 33-405. Kæmnerens reviderede regnskab 1685, m.v.

- D 33-498A. Materiale over Viborg købstads markjorder ca. 1688.
 D 33-499. Viborg bys grundtakster 1683-1820.
 D 33-526. Bilag til kæmnerregns. 1618 – 1828.

LAV 33 Lavsarkiver fra Viborg

LAV 33-9-10 Protokoller for Viborg Købmandslav 1622-1719.

VSM. Viborg Stiftsmuseums arkiv

VSM 21D Gullev MS: Murermester Chr. Gullevs såkladte »Store Manuskript«.

LAVK. Lokalhistorisk Arkiv for Viborg Kommune

Bokkenheusers optegnelser og arbejder vedrørende Viborg by i 1600 og 1700-årene:

- BOK 1 Grundtaksten 1682. Ejendomme i Viborg nr. 1-417.
 BOK 4 Afskrifter af Skøde- og Panteprotokoller på LAN.
 BOK 8 Uddrag af kancelliets brevbøger. 1551-79, 1603-08, 1627-34.
 BOK 9 Afskrift af mønstringsrulle 1556.
 BOK 11 Afskrift efter Kolderup-Rosenvinge. Gamle danske domme, 1457-1683. RA.
 BOK 12A Uddrag af Søndre Sogns kirkebog 1656-1700.
 BOK 12B Uddrag af Søndre Sogns kirkebog 1700-1746.
 BOK 12C Uddrag af Gråbrødre sogns kirkebog 1685-1730.
 BOK 12D1 Uddrag af Viborg Kirkers regnskaber, 1626-99.
 BOK 12D2 Gråbrødre kirkes regnskabsbog 1626-99.
 BOK 12D3 Viborg Domkirkes regnskabsbog 1633-99.
 BOK 14 Viborg Rådstuearkiv. Div. dokumenter vedr. børnehuset 1634-1710.
 BOK 15 Fjendtlige soldater i 1600-årene.
 BOK 18A Viborg købstads regnskaber 1661-70. RA.
 BOK 18B Viborg købstads regnskaber 1692. RA. Antegn. til 1670-93. Dok. ang. opkrævning af kgl. skatter 1670-1710.
 BOK 20 Uddrag af Viborg Bytings kopi- og dombog 1700-1709 samt 1715.
 BOK 20A Dombog 1661 A, LAN. B 24-532 fol. 154b
 BOK 21 Landstingets Skøde- og Pantebøger 1656-1705.
 BOK 23D Viborg Købstads regnskab 1696-99, Viborg Bys mandtal 1672.
 BOK 23G Konsumtionsskat 1696.
 BOK 23H Folkeskat 1699.
 BOK 23J Parykskat efter forord. 22. september 1710.
 BOK 23L Folkelønsskat efter forord. 22. september 1710.

Noter

Viborg i oldtid og vikingetid

Den ældste bebyggelse

1. Erichsøn, 4.
2. Oplysningerne stammer fra Nationalmuseets arkiv og Viborg Stiftsmuseums arkiv. De omtalte oldsager findes på Nationalmuseet eller Viborg Stiftsmuseum.
3. Feddersen, 374ff.
4. Nielsen, 1969.
5. Carelli, 434f.
6. Vellev, 1981, 44ff.
7. Brøndsted.
8. Moltke, 253, Schultz.
9. Lavrsen, 1960, 1971.
10. Iversen og Nielsen.
11. Andersen 1991. Iversen. Iversen og Näsman.
12. Vellev, 1991.
13. Roesdahl, 1977.
14. Danmarks længste udgravning, 298ff.
15. Kålund, 54.

Tidlig- og højmiddelalder 1000-1350

Byen vokser frem

1. Udgravninger ved søen er publiceret i Viborg Sønderlø 1000-1300.
2. Vejen er ikke fundet i vore dage, men dens fortsættelse tværs over søen kendes fra et par nyere tids oplysninger. I Peder Hansen Rensens utrykte Danmarksbeskrivelse fra 1600-tallet findes efterretninger om en ældgammel bro til Asmild, hvis rester stadig skulle kunne ses på bunden af søen, Rensen, 18 n. 2. Se også Krog, 195f.

3. Grundstykkerne var adskilt af flettede vidjehegn, og et enkelt sted kunne ses, at to krydsende hegn fra den ældste inddeling var udført i én arbejdsgang, hvilket tyder på en planlagt udstykning.
4. Gadens sydgående retning er ved udmundingen først dannet i sit aktuelle leje efter branden i 1726. Til o. 1890 havde gaden også en nordgående gren kaldet Sankt Mikkels Stræde, som fulgte den oprindelige retning mod Sortebrødre Kirkestræde. Dette stræde ender i dag i trappetrin ned til Sankt Leonis Gade, hvorfra trafikken dog pga. terrænfald ikke har kunnet fortsætte østpå.
5. Hovedvægten har sikkert ligget mellem gadeforløbet og søen og bebyggelsen forbundet med små gyder som Gåsegyde, Garverigyde, Mellem Søgyde og Nørre Søgyde (i dag Søvej) ud til Adelgaden.
6. Kristensen, 1987, 72-74.
7. Saxo I, 381-382, oversæt., 109-111.
8. Hjermind og Kristensen, 88.
9. Kristensen, 1987, 33-34.
10. Købstl, II, 222 og 226.
11. Erichsøn, 36-37.
12. Strækningen op til Li. Sct. Hans Gade blev vist i 1100-tallet brolagt med jernslagge. Hvor gaden krydser voldgraven i nord var der tegl i den ældste vejbelægning og derfor yngre end introduktionen af teglsten i Viborg, dvs. efter år 1200. Kristensen, 1987, 74.
13. Anlæggelsestidspunkt er diskuteret i Kristensen, 1998, 356. Navnet Gammeltorv optræder først efter reformationen, og da i forbindelse med at der anlægges et nyt torv. CorpConstDan, II, 350ff. Torvet som begreb omtales også først i senmiddelalderen. Købstl, II, 212.

14. Kristensen, 1998, 355.
15. Den meget omfattende udgravning VSM 355D er ikke publiceret. Husene er kort beskrevet i Nielsen, 1978, 66-69 og Kristensen, 1987, 77-79, fig. 67.

Dagligliv og levevilkår

1. VSM 804E1.
2. DanHelLev, 153.
3. GunLev 9.
4. I det følgende vil der mange gange blive henvist til to store udgravninger i Viborg. Sønderøgravningen har VSM nr. 881D og 51E, mens Pederstrædegravningen har VSM 11B og 990C.
5. VSM 881D100. VSM 1963/189.
6. VSM 804E. Jensen, m.fl. 1992, II, 38.
7. Vellev, 1979, 69.
8. VSM 8331 og 8333.
9. Boldsen, 83. VSM 804E.
10. GunLev, 10.
11. Hjermind og Jantzen, 235.
12. Kristensen, 1998, 74f.
13. Liebgott III, 106.
14. Møhl, 85-90. Hatting, 301ff. Nicholson, 325ff.
15. Seeberg, 1970, note 12.
16. Liebgott III, 108.
17. Robinson og Boldsen, 319.
18. Seeberg 1970, 8ff.
19. GunLev, 8.
20. Hjermind og Jantzen, passim.
21. VSM 1F.
22. VSM 11B.
23. Robinson og Boldsen, 319.
24. Fentz.
25. Petersen.
26. VSM 990C10.107.
27. Kock, 1998.
28. Jantzen.
29. Ved en arkæologisk undersøgelse i Aalborg fandt man et metalværksted, af udgraveren Peter

- Rismøller benævnt som nålema-
gerens værksted. Her var der
fund af både hammer, ambolt,
syle og et svalekar. Rismøller.
30. VSM 199E1.
  31. VSM 160C1.
  32. Lignende fund er gjort i Lund i
Skåne og Lejre ved Roskilde. Her
er potten fremstillet af det sted-
lige ler. Christensen m.fl., 1994.
  33. Hjermind, 1998, 290-291. Jantzen,
passim.
  34. Koch, 1998, 157-181.
  35. Christensen, 1998.
  36. Jantzen, passim.
  37. Hjermind og Jantzen, 237.
  38. Jantzen, 185.
  39. Hjermind og Jantzen, 232.
  40. Roesdahl, 1998, 185f.
  41. Hjermind og Jantzen, 229ff.
  42. VSM 160C1.
  43. VSM 7444.
  44. Lønborg, 220.
  45. Kristensen, 1990, 335ff.
  46. Kristensen, 1998, 215f.
  47. Boldsen, 84.
  48. Hjermind, 1997, 163.
  49. VSM 1963/189.
  50. VSM 51E1282. Roesdahl, 1998,
286.
  51. VSM 881D114. Roesdahl, 1998,
285.
  52. VSM 2330 og 2A348.
  53. Christensen, 1998, 138f.
  54. Hjermind, 1998, 292f.
  55. Jørgensen, 1998, 277ff.
  56. Kristensen, 1998, 300ff.
  57. Kristensen, 1998, 295ff.
  58. Hjermind, 1998, 113ff.
  59. Näsman, 282f.
  60. Buchwald, 229f.
  61. Stempelsamling på VSM.
  62. GunLev, 7.
  63. Christiansen, 30f.
  64. Seeberg 1970, 7f.
  65. Schovsbo, 245ff.
  66. Jantzen, passim.
  67. Hatting, 302ff.

Viborgs rigspolitiske betydning

1. DanHelLev, 73.
2. Jørgensen, 1982, 142.
3. Adam af Bremen, 237, 245f.
4. Olsen, 1966, 113f.

5. Erichsøn.
6. DamiAn, 212. Krønik, 19.
7. Kristensen, 1987, 89.
8. Krønik, 9-12.
9. Saxo, 35.
10. KLNLM, art: konge.
11. KLNLM, art: landsting.
12. DagaLo, bind III, XIVff. Fenger.
13. Jørgensen, 1947, 505f.
14. Jydske Lov 750 år, 47f.
15. ScrMin, 274.
16. Kristensen, 1987, 88.
17. Tusindtallets danske mønter, 44,
46, 120.
18. Kristensen, 1987, 89.
19. Jfr. note 18. Ulsig og Sørensen, 16.
20. DanHelLev, 72.
21. DiplDan, 2.rk. bind 6, nr. 147.
22. Ørberg, 1965.
23. Gyldendal og Politiken, bind 6,
12.

Bispestaden Viborg

1. DiplDan, 3. rk. bind 2, nr. 306.
2. Et kort uddrag af reglen på dansk
findes i Severinsen, 76-78.
3. DiplDan, 1. rk. bind 2, nr. 175.
4. DiplDan, 1. rk. bind 3, nr. 11, jfr.
nr. 8, 9, 10. Severinsen, 144f.
5. DiplDan, 2. rk. bind 2, nr. 31, 32,
37, 38.
6. DiplDan, 2. rk. bind 2, nr. 69, 116,
117.
7. Severinsen, 196-198.
8. DBL, bind 6, 314.
9. DBL, bind 4, 259.
10. DBL, bind 14, 245.
11. DBL, bind 10, 380.
12. DBL, bind 10, 381.
13. Severinsen, 251-253. DBL, bind
11, 194.
14. Gunners levned er trykt i ScrMin,
bind 2, 265-278. Dansk oversæt-
telse i GunLev. Om Gunner se i
øvrigt Severinsen, 215-222. Høi-
rup, 1961, 32-59. Jansen, 1991,
109-123. DBL, bind 5, 390.
15. DBL, bind 5, 390. Hørup, 1959, 9-
30.
16. GunLev, 7.
17. GunLev, 10f.
18. Vitæsanct, 260-275. Oversat til
dansk i DanHelLev, bind 1, 149-
164.
19. DiplDan, 1. rk. bind 3, nr. 150.

20. Danmarks gamle Personnavne,
binde 1, 739-745.
21. DBL, bind 7, 620f. KLNLM, art:
Kjeld.

Kirkens huse

1. Ved genopførelsen undlod man
at genrejse tilbygningerne. I de
bevarede romanske dele foretog
man også ændringer, hovedsage-
ligt fordi man ikke helt havde
forstået den romanske bygnings-
udformning. Vellev, 1970. Vellev,
1981b.
2. Trommer, 230-235.
3. Som den jyske adels foretrukne
gravkirke er jorden under gulvet
fyldt ud med store murede grav-
krypter. Olsen, 1958, 21, fig. 2.
Olsen, 1966, 242.
4. Det er ikke sandsynligt, at fråd-
stenkvadrene er tildannet til en
bygning efter det tidspunkt,
hvor granitkvaderteknikken
blev taget i anvendelse. Ved ned-
rivning af frådstensbygningen er
materialet så vidt muligt blevet
genanvendt. Uden for den nu-
værende kirke er påvist funda-
menter af betydelig alder, men
der er næppe tale om en kirke-
bygning. De fundne funda-
mentsforløb er ganske lange,
men synes ikke at kunne knyttes
til en forståelig bygning. Kristen-
sen, 1987, fig. 31.
5. Gullev, MS nr. 742 og 872. Nota-
terne er skrevet i 1890 og 1892,
og formuleringen er lidt uklar i
den sidste notits. Det er dog helt
tydeligt, at Gullev i sin alderdom
regnede med, at her var kirkens
oprindelige østafslutning, selv
om han sætter apsidens i forbin-
delse med granitkirkens skib.
6. Eksempler kendes fra Ringsted
og Roskilde. Danmarks Kirker,
Sorø Amt, 117, fig. 6. Kbhs Amt,
1276, 14. Også i Ribe domkirke
regner man med en ældre kirke,
hvor det nuværende skib står.
Danmarks Kirker, Ribe Amt, 116
og fig. 26.
7. Kortårnene er muligvis ikke
planlagt fra begyndelsen, efter-

- som de skar de yderste blændinger på apsis. Murværket var heller ikke i forbandt med apsidens, ligesom der indgik en hel del frådsten som bygningsmateriale.
8. Domkirkeens afsætning er meget præcis sammenlignet med andre danske kirker. Der er dog en ganske lille drejning i planen mellem skib og tværskib. Hvis sideskibenes fundamenter blev lagt ud, mens den gamle kirkes skib endnu lå vest for tværskibet, er det forståeligt, om der blev en lille skævhed i planen. Langhuset i Ribe domkirke er næppe påbegyndt før 1100-tallets sidste halvdel. Danmarks Kirker, Ribe Amt, 242-244.
  9. Vellev, 1981b, 134.
  10. Kapellet regnes for stiftet af præstegildet Sankt Anna i Viborg. Severinsen, 267-268.
  11. Dipl og Breve, 23-24. Ved stiftelsen oprettedes der et Vor Frue Alter i kapellet, hvor der hver dag indtil Dommедag skulle holdes en sunget messe. Kapellet og alterstiftelsen bekostedes af borgen og godset Hald, som blev overladt biskop Jakob. Borgen skulle nedbrydes og byggematerialet bruges til kapellet. Severinsen, 268-273.
  12. Før branden i 1726 var kapellet forsynet med en høj dobbeltgavl mod syd. Det var ved opførelsen den største kapellbygning ved nogen dansk kirke og har tjent som forbillede for eksempelvis Hellig Tre Kongers kapel ved Roskilde domkirke.
  13. Kapitel- eller konventshuset blev nedrevet allerede i 1828. Det tjente formentlig som forsamlingsbygning for domkapitlet og er derfor nok først opført efter at Mariaklostret i 1440 blev overladt til bispem. Bygningen var mindre end Vor Frue kapel, men havde samme plan med fire hvælve hvilende på en slank midterpille.
  14. Formentlig var det efter denne brand, at der oven på højkirkeens mure byggedes en såkaldt løbekrans. Gangen lå på murkronen med et lukket rækværk til den ene side og tagfladen til den anden. Der var udgang fra tårnene og man kunne gå hele vejen rundt på midterskib, tværskib, kor og apsis. Herfra var der en prægtig udsigt over byen. Israel- sen, 7-11.
  15. Severinsen, 313-314.
  16. Vellev, 1986.
  17. Herved blev korsværksfaget hævet og adskilt fra korsarmen med lave mure op ad hvilke korstolene blev anbragt. Også mod vest var der en adskillelse, måske med en dør i. Herefter apsis, højkor og korsværksfaget, forbeholdt kannikkerne. Foran adskillelsen mod skibet anbragte man formentlig et lægmandsalter muligvis helligkorsalter, hvorfra messen blev bedt for almindelige kirkegængere. Sidealtrene var især beregnet på private messer.
  18. Kirkegårdsportalen her blev ombygget i 1584 i anledning af kongehyldningen. KancBrevb, 23-24. En sten med indskrift herfra findes i domkirken.
  19. DiplVib, 364.
  20. Kristensen, 1998, 352.
  21. Kristensen, 1987, 94-95, 102.
  22. Severinsen, 300.
  23. KancBrevb, 1570, 648.
  24. Rørsig, 17.
  25. Sankt Nicolai sogn omfattede hovedsageligt et område nord for Borgvold og øst for Sct. Ibs Gade. Chr. Gullev har hævdet, at den gamle bispegård lå på matr.nr. 125 og 126; desværre uden egentlig begrundelse. I 1970 blev påvist rester af et dybtliggende stenhus på matr.nr. 126 ud mod Sct. Ibs Gade. Fundmaterialet tyder på 1200-årene. Dermed er det et ganske tidligt eksempel på et grundmuret hus og derfor i høj grad en mulighed ved lokaliseringen af den tidlige bispegård.
  26. Den irregulære form skyldtes, at de to længer oprindeligt mødtes i en stump vinkel. Domhuset lå nemlig ikke parallelt med domkirken, men pegede mod østsyd- øst, hvilket formentlig blot skyldes kirkebakkens betydelige fald mod nordøst.
  27. Seeberg, 1970.
  28. DiplVib, 349.
  29. DiplVib, 129.
  30. Heise, 1911-14, 304-306. Kristensen, 1987, 67.
  31. Engqvist, 1988, 72.
  32. Cinthio, 11.
  33. Birkebæk, 117.
  34. Erichsøn, 24-27. Angivelserne er diskuteret i Kristensen, 1987, 55-56.
  35. DaMag, 4, II, 46.
  36. Borgerne måtte beholde halvdelen af tagblyet og klokkerne, mens landsdommer Jens Hvass på kongens vegne skulle indsamle resten. DiplVib, 170-171.
  37. KrønGråDan, 30 omtaler, at 12 sognekirker blev nedrevet. Der er tvivl om, at alle kirker var i brug helt frem til reformationen, men antallet stemmer med andre oplysninger og vil her blive betragtet som det faktiske tal. Usikkerheden skyldes det ganske beskedne skriftlige kildemateriale, vi har omkring sognekirkerne. Også nogle af kirkenes placering er der usikkerhed omkring, men hovedparten kan dog stedfæstes og resten placeres, så det giver et uimodsagt system. Forskellige muligheder for placering af de kendte kirker er fremlagt i Kristensen, 1987, 47-54.
  38. I området fandt man skeletter i 1825 og Gullev nævner også ældre fund af fundamenter uden præcis angivelse, Gullev, 1868-1869, 102. Kirken eller kirkegården er ikke sporet i nyere tid.
  39. DiplDan, 2, III, 103.
  40. Vellev, 1985.
  41. DiplVib, 96-97. DaMag, 4, II, 46.
  42. Erichsøn, 29.
  43. DaKancReg, 203.
  44. Gullev, 1868-1869, 103.
  45. ÆA, II, 390.
  46. VSM 580C. Kristensen, 1987, 48-49.
  47. DiplDan, 2, VI, 91.

48. VSM 575D og 469C. Kristensen, 1987, 49.
49. DiplDan, 1, III, 152.
50. »apud ecclesiam sancti Vilhadi«, AnnDan, 155.
51. DiplVib, 129.
52. Seeberg, 1962. Kristensen, 1987, 49-50.
53. Köcher, 31.
54. ÆA, II, 380. DiplVib, 62.
55. Kristensen, 1987, 50-51.
56. DiplDan, 1, III, 152.
57. DiplVib, 344.
58. Seeberg, 1961. Kristensen 1987, 51.
59. KancBrevb, 1584, 16-17.
60. Gullev, 1868-1869, 97-98.
61. DiplDan, 2, II, 250.
62. Severinsen, 302. Oplysningerne efterlader spørgsmålet, om der er sket en overførsel fra Antvorskov eller fra johanniterklostret til domkapitlet, eller om der er tale om to forskellige kirker (f.eks. indviet til Johannes Døberen og Johannes Evangelist), hvoraf den ene kunne være taget i brug som johanniternes klosterkirke.
63. Her skal være fjernet fundamentssten både i 1817, 1829 og 1861. Gullev, 1868-1869, 99.
64. DiplDan, 2, V, 309.
65. DaMag, 4, II, 48.
66. Gullev, 1868-1869, 100-101. Kristensen, 1987, 52.
67. DiplDan, 1, III, 152.
68. DiplDan, 2, I, 380.
69. Erichsøn, 27.
70. VSM 21D, Gullev, 252. Kristensen, 1987, 53f.
71. DiplDan, 2, II, 232. DaMag, 4, II, 46. Chr. Erichsøn og Resens Atlas har Sankt Peders kirke placeret på det angivne sted.
72. Chr. Erichsøn og Resens Atlas placerer Sankt Mikkel's kirke her uden for befæstningslinien fra 1151.
73. Vellev, 1979.
74. DiplDan, 1, II, 136.
75. DiplDan, 2, I, 380. 2, II, 123. 2, V, 309.
76. LMCL, 163, 29/6.
77. ÆA, II, 206 nr. 37.
78. Ordensforholdene ved Sankt Budolfi er usikre, men tilknytningen til domkapitlet og Asmild kloster gør det sandsynligt, at nonnerne ved Sankt Budolfi tilhørte augustinerordenen.
79. Gullev, 1868-1869, 100-101. Gullev kalder stedet for Rudolfi Kloster.
80. SRD, V, 501. Ifølge AnnDan fra 1746 blev klostret grundlagt i 1227, hvilket også er sandsynligt sammenlignet med Lund 1222 og Ribe 1228.
81. Horskjær, 138-139 henviser til kirker i Ost Groningen. Steenberg, 156-159 og Nielsen, 1974, 32-33 peger på de jyske cistercienserklostre.
82. Om klosterfløjene se Nielsen 1974b og Kristensen, 1987, 57-58.
83. ScrMin, II, 293.
84. ScrMin, II, 298. Oplysningerne må gå på en donation givet efter greven af Ebersteins død i 1289. I Peder Olsens franciskanerhistorie fra reformationstiden tales om, at klostret da opførtes fra grunden. Dette er nok en overdrivelse.
85. Af huset kendes stort set kun sydøsthjørnet, så udformningen er ukendt, ligesom dateringen kun er relativ i forhold til andre bygninger. Kristensen, 1987, 59-60.
86. DiplDan, 2, III, 165.
87. Det er påfaldende, at Sankt Hans kirke i senmiddelalderens slutning hørte under domkapitlet i stedet for under johanniterne. Måske var i stedet to sognekirker indviet til Sankt Hans, hvoraf den ene kom til at fungere som klosterkirke i johanniterklostret. I hvert fald var johanniternes kirke indviet til Johannes Døberen.
88. ÆA, II, 390 nr. 12.
89. Gullev, 1868-1869, 105-106. Kristensen, 1987, 61-62.
90. Jørgen Skram til Tjele fik i 1573 tilladelse til at nedbryde tårnet og de to kapeller på nordsiden. KancBrevb, 348.
91. Fundamenterne til de tre egentlige klostergårde blev opgravet i 1822, 1840 og 1850. Gullev, 1868-1869, 105-106. Nyere undersøgelser har dog vist, at der stadig findes rester af lidt murværk og funderingspæle.
92. DiplVib, 167. Rester af hospitalsbygningens murværk og blyindfattede ruder er fundet på Viborg markjorder matr.nr. 424.
93. F.eks. i Sankt Kjelds levned, VitæSanct, 263, og i pavebrevet af 21/2 1170, DiplDan, 1, III, 11 er det Sankt Magrethe i Viborg. I et pavebrev 20/2 1167 nævnes kirken første gang som liggende i Asmild, DiplDan, 1, II, 175.
94. Nærmere i Kristensen, 1987, 62-64.
95. Kock, 1987, 127-129.
96. DiplDan, 1, II, 171.
97. DiplDan, 1, II, 175.
98. VSM 2A. Udgravninger var vanskeliggjort af fundamenter og kældre fra herregårdstiden, men gav gode oplysninger om klosterbygningerne og et væld af genstande fra klostertiden.
99. Ved reformationen blev klostret omdannet til et len, men nonnerne fik lov at bo i bygningerne. Endnu i 1543 ved Stygge Krumpens forlening var der søstre, som havde krav på underhold. DaMag, 4, IV, 208.
100. DiplDan, 1, II, 136.
101. DiplVib, 346.
102. DiplVib, 353.
103. Rettertg, I, 171-172.
104. Kristensen, 1987, 65.
105. Rep, 2, VI, 7136.
106. DaMag, 2, IV, 46. FriReg, 180.
107. FriReg, 180.
108. DaMag, 3, VI, 359.
109. Erichsøn, 30.

Senmiddelalder og reformation

Byens huse, gårde og gader

1. Flere af de kendte kålhaver og abildgårde lå i det kuperede terræn mellem den øvre moræneflade med det nuværende centrum og det jævnt flade land langs

- søerne. Også i området ned mod søen omtales enkeltliggende kålgårde. DiplVib, 66-67, 129. FriReg, 314.
2. ÆA, I, 675. CorpConstDan, II, 352.
  3. Kristensen, 1987, 91.
  4. DiplDuh, 99.
  5. DiplVib, 290.
  6. DiplVib, 360.
  7. Sct. Mogens Gade var velforsynet med grundmurede huse, og mod syd omkring Gl. Torv var gaden bredere end nogen af de andre færdelsårer. Gaden havde ingen direkte fortsættelse sydpå, hvilket understreger, at den ikke er nogen oprindelig gennemfartsgade.
  8. DiplVib, 130.
  9. Gadenavnene har forandret sig en del i tidens løb. De fleste smågader havde ikke gadenavne i middelalderen, men omtales i forhold til deres beliggenhed, eksempelvis strædet der løber til Sankt Mortens kirke, eller man omtaler et grundstykke, som strækker mod syd til byens gade. Den østre Adelgade (Sct. Ibs Gade-Riddergade) er nok lidt en mellemting mellem en beskrivelse af forløbet og et egentligt gadenavn.
  10. De mange bevarede rester af middelalderlige hustyper gør Viborg til en helt enestående by, når det gælder middelalderlig byarkitektur. De mange brande har dog bevirket, at ingen af husene er bevaret i oprindelig form. I betragtning af det beskedne skriftlige kildemateriale og de mange ødelæggende brande, har tallet givetvis været større end de nævnte 25-30.
  11. Rep, 2, V, 12357. Om huset se Kristensen, 1981.
  12. På østsiden af Sct. Leoni Gade er bevaret rester af et stenhus, som indgår i den nuværende katolske kirke. Det middelalderlige hus har næsten samme størrelse som Domprovstegården og er givetvis også en rest af en adelsgård.
  13. Rettertig II, 191f. Rep 2, 11161. Rep 2, 11685. Rep 2, 12001. Ejerskabet til en sådan gård kunne nemt være opdelt i andele, og gården kunne have en anden ejer end grunden, typisk en kirkelig institution. Derfor var det i en by som Viborg vigtigt at afklare tvivls-tilfælde om forrang. I 1496 fastslog byens borgmestre som gældende ret, at en bygning på kannikkers, kirkens eller anden mands jord gik i arv, så bygningen med jorden kan købes og sælges som ens eget – naturligvis under forudsætning af, at grundejeren fik sin afgift, kaldet jordskyld. DaMag 4, II, 193f.
  14. Smidt, 109. De dobbeltbuede blændingsfelter genfindes på en del nørrejske stenhuse fra det tidlige 1500-tal. Bl.a. Hans Tolders gård i Aalborg og Helligåndsklostret sammesteds. Vellev, 1987, 269-275. Hædersdal, 12-13. Troligt nok har flere af husene haft samme bygmester.
  15. Sælger var Peder Jensen, bymand i Randers, men fordum bosat i Viborg. GldDipl, 47.
  16. DiplDan, 2, VII, 273.
  17. DiplDan, 3, VIII, 27.
  18. DiplDan, 4, II, 104.
  19. DiplVib, 129.
  20. For at forebygge ildebrand pålagde kong Hans i 1496 indbyggerne i Viborg – så vidt de formåede det – at skifte deres stråtag ud med tegl. Købstl, II, 221-222. Forordningen blev næppe efterlevet, og en stor part af byen brændte i 1501. Påbuddet blev derfor gentaget gang på gang i den følgende tid – eksempelvis i 1569, 1578, 1610. CorpConstDan, I, 398. II, 110-111. III, 284. Byen brændte vist endnu engang i 1520'erne, da det i 1527 nævnes at byen inden for kort tid var afbrændt to gange. DiplVib, 166-167.
  21. MortBørVers, 1-13.
  4. Resen, 48. VKH, 28.
  5. Ursin, 67.
  6. Købstl, 223, nr. 15.
  7. Købstl, 225, nr. 17.
  8. Rep, 2. rk., nr. 2550.
  9. Mourids Nielsen Gyldenstjernes rejseregnskaber, 33. RA.
  10. ÆA, bind 2, 1860. Registratur over Brevene i Sankt Hans kloster i Viborg, 390 (brev af 1490).
  11. Måske kan indførslen af bysegl, og hermed vel en form for bystyre, dateres allerede til omkring 1150, se André, 9-20.
  12. DiplDan, 3. rk. bind 1. nr. 6.
  13. Købstl, 219. DiplVib, 164f, nr. 220.
  14. Mackeprang, 1900, 25-6. Sprandel-Kraft, 1976, 263.
  15. Købstl, 215, nr. 4.
  16. Købstl, 226f.
  17. Rep, 1. rk., nr. 7697, jfr. nr. 7795.
  18. Christensen, 1903, 580. DrChi, 394. DaMag, bind 6, 1836, 290, 312, 317.
  19. Rep, 2. rk., nr. 1705. SuhmsNye-Saml, 70. DaMag, 4. rk. bind 2, 1873, 57. DamiRe, 1. rk. bind 1, 1953, 197.
  20. VKH, 35.
  21. DamiRe, 1. rk. bind 1. 1953, 253ff.
  22. DedaRi, nr. 35.
  23. DaMag, 4. rk. bind 1, 1864, 89, 172, 173.
  24. Rep, 2. rk., 6120. (Kongen i Randers).
  25. Rep, 2. rk., 6121, 6122.
  26. Venge, 161. FriReg 1. (Kongen på bispegården i Viborg).
  27. DiplVib, 1879, nr. 131, 102f = Rep, 2. rk., 7566.
  28. DaMag, 4. rk. bind 2, 278ff. Da-Dom, nr. 45, 138-140.
  29. MisKong. Rep, 2. rk., nr. 3949.
  30. DiplVib, 42f, nr. 55. HardDip, nr. 51, 52f.
  31. Mourids Nielsen Gyldenstjernes rejseregnskaber, 32, 33. RA.
  32. Rep, 2. rk., nr. 12843-12844. Rettertig, 139-141.
  33. DiplVib, 57f, nr. 77.
  34. Pontoppidan, 617.
  35. DaMag, 3. rk. bind 3, 297-301.
  36. DaadBre, 56.
  37. Rep, 2. rk., nr. 4477. DiplVib, 65, nr. 87.

Byens styre og byens næring

1. DedaRi, 78-83.
2. Købstl, 209-13. VKH, 25ff. Jfr. Jørgensen, 1974, 111 – der udtaler, at det »ingenlunde« er sikkert, at Viborg benyttede slesvigsk ret.
3. Købstl, 289.

38. Rep, 1. rk., nr. 6275. HardDip, nr. 24, 26-27.
39. ÆA, bind 2, 208. (B. 5). Rettertg, 141.
40. Rep, 2. rk., nr. 12356. Kristensen, 1987, 96.
41. Rep, 2. rk., nr. 12357.
42. Mange af kilderne til Niels Clementsen er udgivet i JySam, 2. rk. 1. bind, 1886-88, 143-251.
43. Kristensen, 1987, 97. SuhmsNye-Saml, bind 1, 1792, 91, 281, 282. Rep, 2. rk. nr. 11161, 11685, 11997, 12001, 12930-1.
44. Aktstykker, 72-75 = Rep, 2. rk. 1928-1939, nr. 6787, jfr. nr. 6811.
45. DaMag, 4 rk. bind 2, 1873, 264f.
46. Rep, 2. rk. nr. 1958.
47. JySam, 2. rk. bind 1, 209, 211. ÆA, bind 4, 1875, 416.
48. JySam, 2. rk. bind 1, 209, 211.
49. JySam, 2. rk. bind 1, 214, 235. Aalborgregnskab. RA.
50. BrevAkt, 19, nr. 11.
51. Sprandel-Kraft, 1978, 53, 83.
52. Købstl, 215, nr. 5, 215-6.
53. Købstl, 226-7.
54. Købstl, 278-79.
55. DiplVib, 155ff, nr. 209.
56. CorpConstDan, 350ff.
57. Kristensen 1987, 34-35. Købstl, 221f.
58. Købstl, 226f.
59. Om den slumbebyggelse, som voksede op her, se CorpConst-Dan, 112.
60. Rettertg, 143f.
61. Appel, 90.
62. VKH, 52, 62.
63. Resen, 49.
64. Købstl, 228-9.
65. DiplVib, 164f, nr. 220.
66. JySam, 2 rk. bind. 1, 211.
67. Appel, 90.
68. Rep, 2. rk. nr. 12, 283, 4496.
69. Matthiessen, 1936. Nielsen, 1966.
70. Fru Eline Gøyes Jordebog, 495.
71. BrevAkt, 22, nr. 13.
72. Hansen, 1992, 101-133.
73. Rep, 2. rk. nr. 8528, 12090.
74. Rep, 2. rk. nr. 5231.
75. Rep, 2. rk. nr. 4326.
76. Købstl, 115. Sprandel-Kraft, 1978, 57.
77. DiplVib, nr. 117, 90f.
78. Købstl, 226f.
79. Acisse, 18-29.
80. Weibull, 1-123.
81. Købstl, bind 2, 211. (§19).
82. DaMag, 4. rk. bind 1, 190.
83. Købstl, bind 2, 277.
84. Resen, 18.
85. JySam, 2. rk. bind 1, 211. Om Oluf Skrædder se Rep, II, 11246. DiplVib, 359. DaKancReg, 3.
86. Hansisches Urkundenbuch, VIII, nr. 989, § 3, 14, nr. 1164 § 16.
87. Frlreg 425.
88. DiplVib, nr. 97, 73f.
89. Vellev, 1993.
90. DiplVib, 35, nr. 45.
91. DiplVib, 63f, nr. 84.
92. DiplVib, 1879, nr. 172, 127f.
93. JySam, 2. rk. bind 1, 214.
94. LübPfund, 1492-1496.
95. Poulsen, 1996, 43-64.
96. Aalborgregnskab. RA.
97. Diplomatarium Flensborgense, 1865, 301.
98. JySam, 2. rk. bind 1, 211, 216.
99. KLNLM, Art: Hestehandel.
100. Poulsen, 1992, 117-128.
101. Enemark, bind 1, 329.
102. DamiRe, 1. rk. bind 1, 546.
103. DrChi, 166.
104. ÆA, bind 4, 416.
105. Ribetold. RA.
106. DiplVib, 360.
107. DiplVib, 155ff, nr. 209.
108. JySam, 2. rk. bind 1, 216.
109. Uldall, 68-71.
110. Sandberg. Privatarxiv. RA.
111. DaGiLa, 355.
112. DaMag, 4. rk. bind 2, 1873, 188f = Rep, II, nr. 6102.
113. JySam, 2. rk. bind 1, 214.
114. DaMag 4. rk. bind 2, 1873, 189f. 1567 hentede Viborgs borgere træ i Kolbæk skov. KancBrevb, 207f.
115. Kristensen, 1987, 38.
116. DaKancReg, 203.
117. DiplVib, 358f.
118. ÆA, bind 2, 391.
119. Ang. badstuen se Kristensen, 1987, 91.
120. Købstl, bind 2, 225, nr. 17.
121. DrChri, 135.
122. Prange, 195-215.
123. DiplVib, 21, nr. 29. Pontoppidan, 627.
124. DiplVib, 59f. Rep, 2. rk. nr. 3617.
125. DiplVib, 66f. Rep, 2. rk. nr. 5630.
126. GldaDipl, 1406, 47 = ÆA, bind 1, 26.
127. Rep, 2. rk. nr. 10234.
128. Rep, 2. rk. nr. 8269.
129. DrChri, 135.
130. DaMag, 3. rk. bind 3, 297-301.
131. DaMag, 4. rk. bind 2, 194f.
132. Rep, 2. rk. nr. 8269.
133. DiplVib, 63f, nr. 84.
134. Mourids Nielsen Gyldenstjernes rejseregnskaber. RA.
135. Rettertg, 158f.
136. Købstl, 218, nr. 8.
137. DiplVib, 155ff.
138. Königliches Gymnasium. SF.
139. Aalborgregnskab. RA.
140. ÆA, bind 2, 391. Rettertg, bind 1, 171f.
141. Købstl, 219.
142. DiplVib, 155ff, nr. 209.
143. Acisse, 18-29.
144. DaMag, 4. rk. bind 2, 1873, 189f. Købstl, 221, nr. 12.
145. VKH, 85.
146. Købstl, bind 2, 217f.
147. SuhmsNyeSaml, bind 1, 1792, 57.

Bymarken

1. ÆA, II, 203 nr. 18. Engen indgik i et mageskifte mellem Asmild kloster og Jørgen Friis.
2. Munk.
3. Erichsøn, 9.
4. DiplVib, 121.
5. DiplDan, 1, V, 81.
6. DiplVib, 64.
7. DaMag, 4, II, 189.
8. DaMag, 4, II, 189.
9. DaMag, 4, II, 192. DiplVib, 93-94. DiplVib, 96.
10. DaMag, II, 194-195.
11. Rep, 2, V, 8613.
12. DaMag, 2, II, 264-265.
13. DiplVib, 111-113.
14. DiplVib, 119-121.
15. CorpConstDan, I, 537.
16. Rep, 2, V, 8613. LAN D 33-371.
17. Dahlerup, 1956, 25.
18. Kristensen, 1987, 102-103.
19. ÆA, II, 389-390.
20. Rep, 2, 1997. Dombog. RA.

På vej mod reformationen

1. Statutterne er trykt i AnnDan, bind 2, 571-585. Uddrag på dansk findes hos Severinsen, 298-303.
2. En gennemgang af de tre prælatursers personalhistorie findes hos Severinsen, 307-312.
3. Diplomatarium Christierni Primi, 300f = Diplomatarium dioecesis Lundensis, 186.
4. Lindbæk, 1907, 235, mener, at det var ved oprettelsen af det sekulære kapitel. Det siger statutterne dog intet om, tværtimod fastsætter de frit prælatvalg for kapitlet.
5. DiplVib, 162f.
6. Bisp Erik Kaas overdrog i 1513 kongen juspatronatus til Bartum præbende. SuhmsNyeSaml, bind 1, 55.
7. DBL, 1. udg. bind 6, 108. DBL, 1. udg., bind 14, 463. DBL, 1. udg. bind 17, 276f.
8. DBL, bind 5, 218.
9. DBL, bind 4, 645f.
10. DBL, bind 9, 53.
11. DBL, bind 4, 640f.
12. Om Knud Mikkelsen, se DBL, bind 9, 586.
13. Holberg, 1-22.
14. En oversigt over erhvervelsen af gods og privilegier i hovedtræk findes DiplVib, XXVII-XXIX.
15. AnnDan, bind 2, 571-585, jfr. Severinsen, 298-303. En læst korn er 24 tønder, en læst salt 18 tønder.
16. Rasmussen, 1985, 151.
17. Rasmussen, 1985, 130.
18. Et eksempel på en bortforlening, af Klarupgård til lavadelsmanden Las Lunov 1422, findes DiplVib, 344f.
19. Dahlerup, 1960-62, 171-205.
20. Rep, 2. rk. nr. 5453, 5845, 6134, 7118, 7897.
21. DiplVib, 272.
22. Direkte vidnesbyrd om forholdene i Viborg på dette punkt haves ikke, men vi kan formode, at de har været nogenlunde ligesom andre steder. Se om forholdene i Lund Ingesman, 1990.
23. DiplVib, 155-157.
24. Hansisches Urkundenbuch, bind VIII, nr. 1164 § 16, 717.
25. DiplVib, 42f.
26. DiplVib, 56f, 86f, 88f, 91f, 105f, 106f, 117, 176, 223, 223-225, 264-266, 313.
27. En redegørelse for kapitlets besiddelse af denne ø i hovedtræk findes DiplVib, XXIX-XXXV.
28. Middelalderen igennem udstedtes adskillige forbud mod ulovlig jagt og skovhug i kapitlets skove på Læsø. DiplVib, 9 = DiplDan, 2. rk. bind 4, nr. 344. DiplVib, 60f, 154f, 195, 241.
29. DiplVib, 75.
30. DiplVib, 39, 68, 70, 81f, 82.
31. DiplVib, 32f, 33f, 34f, 73-75, 90, 128.
32. DiplVib, 73-75.
33. DiplVib, 31f.
34. DaMag, 4. rk. bind 2, 191f.
35. Dahlerup, 1980, 105-114.
36. DaMag, 4. rk. bind 2, 193.
37. DiplVib, 113-116.
38. Rep, 2. rk., indgang via register under Basse (fra Tjele), Christiern Eskilssøn. DiplVib, 18, 42, 52, 56, 57, 60, 224, 353.
39. ÆA, bind 2, 381 (P. 14).
40. FriReg, 476f.
41. Lægfolks begravelse nævnes dog også i Johanniterklostrets kirke. DiplVib, 351.
42. DiplDan, 1. rk. bind 2, nr. 136, jfr. også nr. 169.
43. DiplDan, 2. rk. bind 1, nr. 380.
44. DiplVib, 108f, 346, 353. Rep, 2. rk. nr. 8613.
45. Rep, 2. rk. nr. 1985.
46. Se især Duffy.
47. Severinsen, 263-278.
48. DiplVib, 364-367.
49. Dronningens brev er trykt i Dipl og Breve, 33. I moderne sprogdragt findes det hos Severinsen, 272.
50. DiplVib, 57f.
51. DiplVib, 364-367.
52. DiplVib, 17f = DiplDan, 4. rk. bind 4, nr. 550.
53. DiplVib, 21f.
54. Rep, 1. rk. nr. 6195, 6244, 6256.
55. Listen over domkirkens relikvier er trykt AnnDan, bind 2, 474. I moderne sprogdragt findes den hos Severinsen, 280-283.
56. DaGiLa, bind 1, 83, 257, 259, bind 2, 355. DiplVib, 28, 355, 356. Pontoppidan, 630.
57. Således Severinsen, 267.
58. BrevAkt, bind 1, 20.
59. FriReg, 186. Jfr. Ingesman, 1988, 276f.
60. Kornerup, 26.
61. AnnDan, bind 2, 580f. Severinsen, 302.
62. DedaRi 258-260.
63. DBL, bind 4, 640f med den der anførte litteratur.
64. AnnDan, bind 2, 485, jfr. BrevAkt, bind 1, 3.
65. MHD, 1. rk. bind 1, 186-188.
66. Om Viborg kapitles bidrag til Christian II's krigsførelse se DiplVib, 142f. SuhmsNye Saml 2. rk. bind 1, 355.
67. Klageskriftet er bl.a. trykt hos Paludan-Müller, 1874, 442f.
68. BrevAkt, bind 1, 22.
69. BrevAkt, bind 1, 31.
70. Baden, bind 3, 2-16. Jfr. AarsberetGeh, bind 2, 65-79. Mens kongen var i byen, opholdt han sig på Viborg bispegård. FriReg, 1.
71. Om kongen i udlændigheden se Lausten. Oversættelsen af Det nye Testamente behandles 109-137.
72. DiplVib, 359, 360. FriReg, 277, 343, 344. Münter, bind. 2, 709. Det præcise tidspunkt for Peder Stubs flugt kendes ikke, men i hvert fald i 1526 var han i Wittenberg og nævnes blandt eksilkongens mænd. Lausten, 61f, 177 note 56, 258, 259, 315.
73. Skrifter af Paulus Helie, bind 6, 107. På dansk i Lektor Povl Helgesens historiske optegnelsesbog, 111.
74. Til det følgende DBL, bind 14, 378-385.
75. Smaaskrifter af Hans Tavsén, 157.
76. Moeller, 65-92.
77. Huitfeldt, 158. Huitfeldt henfører dog prædikenen til 1524, men det kan ikke passe, se Knudsen, 90ff.
78. AnnDan, bind 2, 796f.
79. Episoden fortælles i et brev af 19. juni 1576 fra kannik i Viborg

- Jens Nielsen Block til daværende rektor i Ribe Peder Jensen Hege-
lund. Brevet er trykt Kirkehisto-
riske Samlinger, 1. rk. bind 1,
1849-1852, 372-378 og oversat til
dansk i KrønikGråVib, 47-51.
80. Krøniken om gråbrødrenes for-
drivelse er trykt ScrMin, bind 2,
326-367, afsnittet om Viborg fin-
des 336-339. Hele krøniken er
oversat og trykt i KrønikGråDan.
Afsnittet om Viborg findes her 29-
33 samt i KrønikGråVib, 44-47.
81. FriReg, 124.
82. Skrifter af Paulus Helie, bind 6,
108. På dansk i Lektor Povl Hel-
gesens historiske optegnelses-
bog, 112.
83. FriReg, 146f.
84. Også han havde kongens beskyt-
telse: Den 22. februar 1529 fik
han af kongen et treårigt mono-
pol på at trykke, indføre og sæl-
ge danske postiller. FriReg, 199.
85. Vellev m.fl. 1986, især 9f.
86. Smaaskrifter af Hans Tavsen, 23-
94. Polemikken mellem de to fin-
des refereret hos Severinsen, 345-
348.
87. DiplVib, 170f.
88. Erichsøn, 7. Først 1531 stævnedes
Viborgbispens dog borgmestre,
råd og menighed i Viborg for
nogle kirker, de har nedbrudt.
FriReg, 360.
89. Malmø-Beret, 39, 54.
90. Münter, bind 2, 716-721. Referat
på dansk i Severinsen, 361f.
91. Recessen er trykt i Historisk
Tidsskrift, 4. rk. bind 3, 487-494,
om Viborg domkirke se, 491.
92. Knudsen, 137.
93. DiplDuh, xxi-xxiii.
94. FriReg, 146f.
95. Indberetningerne er refereret i
Appel, 90f.
96. Om forløbet af Grevefejden se
Paludan-Müller, 1853-1854.
97. DanKancReg, 1, 3, jfr. 276.
98. DBL, bind 3, 439.
99. Skriflet er trykt MHD, 1. rk. bind
1, 143-199.
100. Anklagerne mod Jørgen Friis fin-
des MHD, 1. rk. bind 1, 186-188.
101. Samling af gamle danske Love,
bind 4, 157-171.

102. Mærkeligt nok fik domkirken ikke
noget sogn, således som det f.eks.
skete i Roskilde. Alene blandt de
danske domkirker forblev Viborg
domkirke i sin ejendommelige
stilling som en kapitelskirke og
bispekirke, og først i 1813 fik den et
sogn. Severinsen, 371.

Højkonjunktur, krig og nedgangstider

Byens fysiske udvikling fra reformationen til byens brand 1726

1. Købstl, II, 228-229.
2. CorpConstDan, II, 112.
3. Et brev fra 1574 nævner en gård
på Reberbanens vestside og et
ubebygget indelukke. 1617 græn-
ser den ubebyggede parcel op til
en kålgårdsjord. ViLaDom, 97-98.
I 1586 frasolgtes byen et lille
grundstykke vest for byen neden
for volden til Eske Brock. Brock,
Privatarkiver, RA.
4. Erichsøn, 36-37.
5. Bok 4. juli 1682.
6. Kristensen, 1987, 77.
7. Byen fik halvdelen af blyet og
klokkerne; den anden halvdel
skulle landsdommer Jens Hvass
indsamle. DiplVib, 170-171.
8. KancBrevb, 1584, 23-24, 50-51, 80.
9. KancBrevb, 1568, 317.
10. CorpConstDan, II, 350-352.
11. KancBrevb, 1579, 607 og 770.
12. Kristensen, 1987, 109.
13. Köcher, 30-32.
14. Kristensen, 1987, 107-108.
15. DiplVib, 360-361.
16. DiplVib, 216.
17. DaKancReg, 203-204.
18. DaMag, IV, 208.
19. Kristensen, 1987, 108.
20. KancBrevb, 1578, 444.
21. KancBrevb, 1573, 348.
22. Ursin, 130.
23. Matthiessen, 1936, 19.
24. Spreckelsen, 1951, 40.
25. DiplVib, 324-326.
26. Spreckelsen, 1951, 62.

27. Jensen, 1993, 43.
28. Ursin, 306.
29. Rørsig, 8.
30. CorpConstDan, I, 398.
31. Rørsig, 16-23.
32. Kristensen, 1987, 73.
33. Seedorff, 511-514.
34. Se note 5.
35. Byen var i slutningen af 1600-tallet
præget af tilbagegang. En del ejen-
domme lå øde, og mange var
præget af forfald. Situationen
synes værst i yderområderne, og
der var klart ikke længere det pres
på byområdet, som i 1500-tallet
havde ført til forstædernes dan-
nelse. Chr. Erichsøn skriver i 1709,
at der nu var 400 personer færre i
hans sogn (Sortebrødre) end da
han blev præst 40 år tidligere
(Erichsøn, 19). Ved folketællingen
i 1672 var der 2.704 indbyggere.
Dette tal var i 1769 faldet til 1.990.
Det generelle forfald, som afteg-
nes i Grundtaksten af 1682, og den
manglende genopbygning efter
branden i 1667, tyder dog på, at
den økonomiske afmatning var
startet før tællingen i 1672. I byens
glansperiode lå indbyggertallet
utvivlsomt over 3.000.
36. Kristensen, 1996, 62-63.
37. Gullev, VSM 21D, 242.
38. Ursin, 309.
39. Seedorff, 514.
40. Løgstrup, 7.
41. Paulsen, 35.
42. Borgmester Claus Christensen
Skriver havde tidligere været
skriver for Landkommissarius for
Nørrejylland, hvor han havde op-
arbejdet et stort tilgodehavende.
Dette kombineret med udgifter
afholdt under Svenskekrigene,
blev i 1661 udlignet ved at borg-
mesteren overtog Biskopstoften,
der var vurderet til 40 tdr. hart-
korn. (Bokkenheuser, 1951, 84).
Det svarer til ca. 20% af hele by-
markens værdi.
43. Løgstrup, 8-9.
44. DiplVib, 247.
45. Løgstrup, 7.
46. KronSk, II, 493.
47. Ursin, 38.
48. Løgstrup, 10-12.

Den politiske og økonomiske udvikling 1535-1726

1. Danske Samlinger, 2.rk. 2. bind, 277ff. Ørberg, 1998.
2. Bokkenheuser, 1951, 23.
3. Frifelt, 61.
4. JySam, Ny, rk. II, 153ff. Willerslev.
5. Enemark, II, 246. Frandsen, 109, 125, 127. VKH, 76ff.
6. VKH, 69.
7. Jensen, 1993, 49f. KancBrevb, 19. januar 1639.
8. Degn, 21ff.
9. VKH, 71.
10. Olsen, 1932, 4ff.
11. LAN B 45-1.
12. Fussing, 44.
13. Perhistid, 11.rk. 3. bind, 44ff og 4. bind, 63ff. Broch.
14. Matthiessen, 1936, 40.
15. KancBrevb, 30. juli 1624.
16. LAN D 33-372, læg 1650-58.
17. Jacobsen, 16f.
18. JySam, 2,3 (1868), 236. KancBrevb. 3. februar 1633.
19. VHK, 149.
20. Rørsig, 16ff.
21. BOK 9. Om Borgervæbningen, se i øvrigt VKH, 266ff.
22. BOK 5. Ørberg, 1997, 7f.
23. Andersen, 1977, 89f.
24. Galster, 78f.
25. KancBrevb 6. december 1629.
26. Arup III, 98 ff. CorpConstDan IV, 669.
27. Erichsøn, 14f. Arup, III, 167.
28. Köcher, 26.
29. BOK, 19. februar 1646.
30. ViLaDom, 1646, A. B 24-529, fol. 228. LAN. Tingsvidne 22. december 1645.
31. ViLaDom, 1661, A. B 24-532, fol. 154b. BOK 20.
32. Andersen, 1977, 93.
33. KancBrevb, 24.11. 1647.
34. Ørberg, 1972, 7ff.
35. Dansk socialhistorie, bind 3, 80.
36. BOK 18A. Andersen, 1977, 101.
37. Ørberg, 1988, 7ff.
38. DiplVib, 221.
39. ViLaDom, 1616-1618, 254. KancBrevb, 13. maj 1640.
40. VKH, 63.
41. DiplVib, 246.
42. VKH, 61.
43. Mackeprang, 1900, 229. Frd. 19. juli 1623. CorpConstDan, IV, 98.
44. Mackeprang, 1900, 236.
45. KoRetDom, (1605-14), 255 ff.
46. Mackeprang, 1900, 178. VKH, 49.
47. CorpConstDan, III, 564.
48. Ursin, 33ff.
49. KancBrevb, 13. december 1650.
50. KancBrevb, 3. februar 1633.
51. VKH, 84.
52. LAN D 33-355.
53. LAN D 33-405. VKH, 52.
54. Galster, 75ff.
55. BOK 18B.
56. Ørberg, 1986, 23, 48.
57. KancBrevb, 12. februar 1645. Bokkenheuser, 1950, 60. Köcher, 27. Perhistid, T. 10. rk. bind 6, 136ff.
58. LAN D 33-526.
59. KancBrevb, 11. oktober 1647.
60. RettertgD, II, 143f.
61. VKH, bind III.
62. JySam, VI, 1876-1877, 232ff.
63. JySam, 2. rk. 3. bind, 182ff. Perhistid, 10. rk. 6. bind, 133, 147f, 150 ff. Bokkenheuser 1951, 77 ff.
64. Bokkenheuser, 1951, 80.
65. KancBrevb, 10. januar 1640.
66. KancBrevb, 27. oktober 1641, 3. marts 1643 og 24. marts 1646.
67. KancBrevb, 23. oktober 1650.
68. Bokkenheuser, 1951, 84.
69. BOK 14. Bokkenheuser, 1951, 87.
70. Axelsson og Farstrup, 26.
71. KancBrevb, 4. maj 1638.
72. Andersen, 1977, 184.
73. LAN D 33-499. Ældste grundtakst er dateret 4. juli 1682.
74. Munch, 84ff, 218.
75. Worsøe, 98.
76. LAN D 33-498A.
77. Severinsen, 379.
78. VKH, 96.
79. Severinsen, 387.
80. Severinsen, 407ff.
81. Severinsen, 414. DBL.
82. VSF 5. december 1929. Nationaltidende 2. februar 1943.
83. VSF 28. marts 1937. Erichsøn.
84. Severinsen, 436f.
85. VKH, 453f.
86. KancBrevb, 1. april 1646. Ørberg, 1986, 59.
87. KancBrevb, 23. marts 1638. Det er påfaldende, at Viborgs tal er det højeste. Århus og Aalborg er kun ansat til 20, Randers til 14.
88. LAN D 33-308. VKH, 434.
89. DanKir, I, 96.
90. Jørgensen, 1960, 13ff, 37. VKH, 374, 396ff. Ursin, 168. 1548 fik Oluf Nielsen Schytte, skolemeister (rektor) i Viborg, andel i kongetienden af Tapdrup og Asmild sogne. DanKir, I, 278.
91. DanKir, II, 224ff.
92. Jørgensen, 1960, 18 ff. Ørberg, 1986, 35f.
93. DanKir, II, 97.
94. Jørgensen, 1960, 22. DanKir, II, 544. Originalbreve i pergamentsamlingen. LAN.
95. CorpConstDan, III, 629. Kongebrev til superintendant Hans Wandal, LAN C 2-227.
96. Ussing-Jepsen, 4ff. Heri oversættelse af det delvist latinske skrift fra 1654. Optrykt i Fra Viborg Amt 1998. Original i LAN C 2-227.
97. Kongebrev af P. Griffenfeld. LAN C 2-223.
98. Jørgensen, 1960, 40.
99. Kongebrev til biskop Søren Lintrup. Som note 95.
100. LAN C 2-224.
101. LAN C 2-227. Jørgensen, 1960, 42.
102. LAN C 610A-1. VKH, 296.
103. Spreckelsen 1937, 3ff. KancBrevb, 28. april 1646.
104. VKH, 338.
105. VKH, 350, 856, 860.
106. VKH, 351.
107. VKH, 317ff.
108. Bokkenheuser 1951, 90. Bokkenheuser 1950, 61ff. Perhistids, 10.rk. 4. bind, 200ff. VKH, 306.
109. Jespersen, 104.
110. Oversigt over tropper i Viborg, VKH, 203ff.
111. VKH, 269f.
112. Jfr. også KancBrevb, 7. januar 1640.
113. LAN D 33-526.
114. LAN D 33-372. Aktstykker, 21.
115. Som note 113.
116. KancBrevb, 23. december 1650.
117. Som note 113.
118. CorpConstDan, III, 516ff.
119. ViLaDom, 1618, 85ff, ViLaDom, 1616-1618, 240ff, 264.

120. ViLaDom, 1616-1618, 117, 252ff.
 121. ViLaDom, 1616-1618 135ff, 263f.
 122. KancBrevb, 2. december 1644.
 123. LAN D 33-405. VKH, 209. Hovedvagten var opført i 1672 til det andet nordjyske nationale regiment. Den flyttedes flere gange. VKH, 206, 209.
 124. CorpConstDan, IV, 98f. Ørberg, 1998b.
 125. Berntsen, 154.
 126. BOK 18A.
 127. Viborg rådstuearkiv. Dok. angående opkrævning af kgl. skatter 1670-1716. LAN D 33-210.
 128. BOK 18A. Viborg bys mandtal er dateret 23. marts 1672.
 129. HofFund, III (1758), 270.
- Næringslivet og dagligdagen*
- Rep, 2.rk, V, 9665-9666 omtaler Stygge Krumpen som forstander for klostret.
  - DiplVib, 170.
  - Rørsig, 18ff.
  - BOK 1, 230/1682.
  - DiplVib, 19. maj 1552.
  - LAN, II, 69B.
  - BOK 1, 414/1682, BOK 4, 1, 132.
  - BOK IV, 28, 1727.
  - BOK 1708, 67 b, 345 b.
  - BOK 1, 200. BOK auktionsprotokol 2, 275.
  - Se note 10.
  - Regnskab for indtægt og udgift til bisperesidensens reparation 6. august 1674. Viborg Bispearkiv i BOK.
  - BOK 12D3 1655.
  - BOK 22/1682, 303/1682, 327/1682 og 323/1682.
  - BOK 1.
  - BOK 20A 1709ff, 338.
  - LAN B 45 251.
  - LAN B 45 250.
  - LAN B 45 252.
  - LAN B 45 253.
  - Degn, 20ff.
  - LAN. LAV 33 9-10.
  - VKH, 79-80.
  - BOK 12D1 1694.
  - BOK 12D1 1695.
  - Andersen, og Lauridsen, 1985, 10 ff.
  - Smith, 47.
  - Andersen og Lauridsen, 1985, 18.
  - Smith, 48ff.
  - Smith, 52.
  - Smith, 57f.
  - BOK 23D.
  - Se note 32 og BOK 12D1.
  - BOK 23D.
  - BOK 23K.
  - CorpConstDan, III, 30. juni 1603.
  - LAN B 45 250, 350ff.
  - Se note 37
  - Se note 37
  - Se note 35.
  - LAN B 45 252, 317 b.
  - LAN B 45 250, 392.
  - LAN B 45 250, 192 b.
  - LAN B 45 253, 443 b.
  - LAN B 45 252, 110.
  - LAN B 45 253, 505 a og b.
  - Mercators Atlas, trykt 1608.
  - CorpConstDan, III, 31. marts 1615.
  - BOK 1.
  - ViLaDom, 1617 a.
  - LAN D 33-372.
  - VKH, 104.
  - Viborg havde i 1696 iflg. BOK 23G, fire grovbrødsbagere, heraf tre kvinder, tre mandlige sigte/hvedebrødsbagere og tre kvindelige sigtebrødsbagere foruden en kvindelig bakkelsesbager og tre brødsælgere. Imellem dem var den berygtede Morten Bager, som var ophavsmand til byens første kendte reklameslogan: »Alle som vil købe brød, spørger om Morten Bagers brød«.
  - Sophie Brahes Regnskabsbog.
  - KanBrevb, 8. og 13. juli 1596.
  - BOK 23K.
  - Se note 28, BOK 23G.
  - CorpConstDan, II, 18. april 1581.
  - VKH, 377 ff..
  - Troels-Lund, III, 1969.
  - Se note 32.
  - BOK 1, 132/1682.
  - Holger Jacobæus Reisebog.
  - Sophie Brahe Regnskabsbog.
  - Kål omtales som en del af måltidet i H.J. Ranchs skuespil Karring Nidding fra 1598.
  - BOK 23G.
  - Rinds Herreds Krønike.
  - BOK. Viborg Købstads Skifteprotokol, 1717-1722, III A, 152.
  - Holger Jacobæus Reisebog.
  - BOK 23G.
  - CorpConstDan, II, 630-31.
  - Kancbrevb 3. februar 1587.
  - BOK 23G.
  - BOK 18, 1682-1688.
  - LAN B 45 250, 392.
  - Se note 75.
  - BOK 23G.
  - KancBrevb, 21. juni 1587.
  - BOK 1 26/1682.
  - BOK. Viborg Rådstuerets dom-bog 1673, 178ff.
  - To voldsdomme fra 20. januar 1616 ref. ViLaDom, 1616.
  - Møllerup, 36ff.
  - ViLaDom, 1618. Anders Ibsen vs. Jens Pedersen.
  - BOK 20D.
  - BOK 11.
  - Smith, 52 ff.
  - VKH, 319 ff.
  - CorpConstDan, II, 22. november 1576.
  - Troels-Lund, VI, 1969, 15 ff.
  - ViLaDom, 1630, A, fol. 348 b ff.
  - Digtet aftrykt i Krogh, 42-43.
  - BOK, Skifteprotokol, I, 409-484.
  - BOK, Skifteprotokol, II, 69 b og note 12.
  - Spreckelsen, 1937.
  - BOK 12D1.
  - BOK 23G.
  - Poulson Salomon von Quoten, 1718, se Matthiessen, 1936, 42.
  - JySam, 3 rk. 6 bind.
  - Som vi kun kender via kirkebøgerne fra Gråbrødre og Sortebrødre kirke, fordi de har måtte begrave et par børn, BOK 12A-C.
  - ViLaDom, 30. juni 1617.
  - VKH, 103.
  - ViLaDom, 1618, A 100.
  - BOK 12D1, Sortebrødre kirkes regnskabsbog, 1694.
  - BOK 12D1, Sortebrødre kirkes regnskabsbog, 1695.
  - ViLaDom, 1630, A 348 ff og 1661, A 154 b.
  - ViLaDom, 1630, A 348 ff.
  - ViLaDom, 1631, A 32 ff og 1632, A 146 ff.
  - BOK Justitsprotokol 1706, 391 ff.
  - ViLaDom, 1616, nr. 84 og 97.
  - ViLaDom, 1616, nr. 77 og 109.
  - VKH, 104ff

Navne- og stedregister

- Absalon, ærkebiskop 83f
Adalbert, ærkebiskop 78
Adam af Bremen 54
Adelens møde- og festsal 93, 229f, 242, 335, 338
Alexander 3., pave 74f
Algestenen 12, 175f
Alle Helgens Boder 116
Andersen, Stig, se Hvide, Stig Andersen
Antvorskov kloster 101
Arctander, Niels Lauridsen, biskop 271
Ascir, se Asser
Asmild 13f, 20, 27, 32, 178
Asmild bispegård og kloster m.v 39ff, 50, 52f, 81, 93f, 104, 110f
Asmild kirke 74f, 78, 93, 108ff, 184, 206, 321
Asmildkloster len 237, 292
Asser, biskop 79
Asser, stenhugger 50
Asser, ærkebiskop 78
Augustiner nonneklostret, se Sankt Budolfi kloster
Avnsbjerg 135
- Badstue Jord 116
Banner, Erik, adelsmand 218
Barlag, byfoged 283
Bartskeer, Hans, biskop 273
Beldenak, Jens Andersen, biskop 210ff
Bering, Peder Jensen, borgmester 238, 244f, 262, 267, 275
Bernhard af Clairvaux 78
Berntsen, Arent, forfatter 289
Bertel Skytte 250
Bertelsen, Jens, forstander 111
Biskopstøften 91, 178, 224, 237, 245f, 265
Bispegården, se Viborg bispegård
Bjerring kirke 50
Bjerringholm 173, 237
Boel Skrædderkone 335f
Borchorst, Mourits Jacobsen, borgmester 284
- Borgvold 21, 32, 39, 70
Bradepanden, se St. Sct. Peder Stræde
Brahe, Sophie 326, 330, 332
Brandstrup 20f
Broddenbjerg mose 12, 14f
Brok, Eske, lensmand 241f, 319
Brørup, Morten, digter 122
»Budolfi kloster« (NØ-hjørnet Sct. Mathiasgade/St. Sct. Mikkelsgade) 121, 294f
Bygum, Anders Jensen, gæstgiver 231
Bymændsris 177
- Christensen (Skriver), Claus, borgmester 237, 253, 263ff, 282, 284, 341
Christensen (Skriver), Gunde, borgmester 263ff
Christian I 129, 180, 183
Christian II 130, 135, 146, 163, 188, 200ff
Christian III 62, 116, 150, 201, 214ff, 226, 228, 239, 255f
Christian IV 226, 230, 249f, 255f, 271f, 337,
Christian V 269, 273, 302
Christine, dronning 135, 143, 163, 167
Christoffer I 79
Christoffer II 70
Christoffer III af Bayern 123, 129, 189
Christoffer af Oldenburg, greve 214ff
Clemens 3, pave 83f
Clement, skipper, folkefører 215ff
Clementsens, Rasmus, lensmand 138, 146, 196, 203
Clementsens, Niels, landsdommer og rigsråd 119, 133-143, 145f, 150, 152f, 155, 162, 167, 169, 178
- Dan, sagnkonge 56f
Daneryg 57
Daugbjerg 53, 162
Deichmann, Bartholomæus, biskop 273f, 280
Domhuset, se Viborg domhus
Dominikanerklostret, se Sortebrødre kloster
Domkirken, se Viborg domkirke
- Domkirkepladsen, se Gammeltorv
Domkirkestræde 92
Domprovstegården, se Viborg domprovstegård
Drottens kirke (Trinitatis kirke) 98, 100, 212, 226
Dueholm kloster 213
Dumpen 30, 222
Dyre, Agathe 297ff, 314
Dyre, Palle, adelsmand 342
- Eggers, Johan Henrich, rådmann 284
Erichsen, Christen, præst og historiker 13, 56, 96, 102, 112, 173, 224f, 227f, 273, 342
Erik af Pommeren 71, 123, 129, 182
Erik Menved 32
Erik Glipping 59, 70, 79, 243
Erik Ejegod 68
Erik Lam 68
Erik Emune 78
Erlandsen, Jakob, ærkebiskop 79
Eskild, biskop 75, 78
Eskildsen, Christian, korsbroder 190f
Estvad kirke 52
Eugen 3, pave 78
- Fielcke, Christian og familie, kobbersmed 304ff, 322f, 332
Finderup 70
Fly kirke 52
Franciskanerklostret, se Gråbrødre kloster
Frederik I 112, 130, 142, 150, 158f, 201, 203ff, 208, 213f
Frederik II 223, 226, 229f, 255, 277
Frederik IV 274
Frederik III 286
Frederik Vilhelm af Brandenburg, kurfyrste 253f
Friis, Jørgen, biskop 180, 183, 200ff, 208, 212f, 218ff, 257
Friis, Niels, biskop 183
Friis, Niels, kantor 90, 201, 213
Fristrup, -høj, -vad og -øde 173
Fuglesang 222
Fur 184, 195

- Galgehøj 124
 Galschiøt, Kirsten, tjestepige 299
 Galt, Peder Ebbesen, adelsmand 218
 Gammeltorv 31, 33, 90, 115ff, 143, 232, 245, 258, 268, 287, 289, 293, 303, 326, 340
 Gerber, Salomon, postmester og vinhandler 236, 243, 247, 254, 333
 Gerner, Henrik, biskop 272
 Gerner, Oluf, borgmester 284
 Gert, greve (»den kullede«) 71
 Gisle Suursøn, købmand 22
 Glad, Rasmus, digter 243
 Gliptrup, G mark og G sø 173ff, 237
 Glob, Lave, biskop 181
 Glob, Niels, biskop 157, 182f, 186
 Glud, Søren, biskop 273
 Grathe hede 69
 Gravene 30, 222, 224, 304, 307,
 Grubbe, Marie 342
 Grønæk kirke 52
 Gråbrødre kirke og kirkegård 185, 207ff, 212, 227f, se også Kongens Kammer
 Gråbrødre Kirkestræde 90, 117, 230, 232
 Gråbrødre kloster (Franciskanerkloster) 18, 90, 98, 106f, 133, 162, 190, 227ff, 293, se også Hospitalet
 Gråbrødre skole 276
 Gunner, biskop 36, 52, 65, 79ff, 104, 198
 Gyldenløve, Ulrik Christian, lensmand 253
 Gyldenstjerne, Anne Mouridsdatter 191, 228
 Gyldenstjerne, Knud, lensmand 248, 258, 264
 Gyldenstjerne, Mourids Nielsen, lensmand, rigsråd 130ff, 168f, 195
 Gøye, Mogens, rigshovmester 216
 Gåsegyde 225
- Hald 185f, 194, 216, 218, 237, 257f, 267
 Halgadstenen, se Algestenen
 Hans, konge 31, 134, 143, 175f, 188f
 Hans Tinstøber 249
 Hasse, Jakob, købmand 299
 Hegelund, rådmand 111
 Helgesen, Poul, munk og historiskriver 205f, 211
 Helligåndshuset 111f, 191, 198f
 Heribert, biskop 73, 78
 Heydt, Mathias, dansemester 338
 Hjarbæk fjord og havn 17, 150, 152f, 167, 172, 188, 243f
- Hjultorvet 35, 101, 225, 232, 299ff, 307, 326
 Hobro kirke 52
 Hollænder, Erik Nielsen, købmand 273
 Holm, Jakob Jensen, rektor 278
 Hornelund 48f
 Hospitalet 211, 213, 228, 275, 277, 293, se også Helligåndshuset og Sankt Mikkels hospital
 Houlkær 12, 15
 Hvas, Jens, landsdommer 227f
 Hvide, Stig Andersen, marsk 70
 Hyrdebakken 12, 15
 Hærvejen 27
 Høg, Søren Christensen, farver 310
- Jacobæus, Holger, professor 331
 Jensen, Peter, prior 207
 Jerusalem 79
 Jerusalems kapel 111f
 Johanniterklostret 97f, 107f, 116, 134, 162, 178, 190f, 207, 229, 236
 Jonas, bøddel 286f
 Juel, Kjeld, biskop 230, 271
- Karnapgården 226, 234
 Karup kirke 193
 Katedralskolen, se Viborg katedralskole
 Katmose 177
 Kildebakken 12, 15
 Kildevænget 12, 15f
 Kirkebæk 177
 Kjeld, provst og helgen 36, 75f, 79, 81ff, 198
 Kjærgaard, Christen, købmand 244, 308
 Knud den Hellige 24, 54, 68f
 Knud den Store 66f
 Knud III 29, 68f
 Knudsen, Jens, franciskaner 191
 Kongens Kammer 106, 228, 239
 Korsbrødre-klostret, se Johanitterklostret »Korskirken«, se Gråbrødre kirke
 Krumpen, Otto, lensmand 229
 Krumpen, Stygge, bisp og lensmand 219, 292f
 Kvieholm 237, 265
 Kvals kirke 52
 Kaas, Erik, biskop 183, 200
 Kaas, Erik, lensmand 131,
 Kaas, Niels, landsdommer 132, 183, 240, 271
 Kaas, Thomas Jensen, lensmand 131
- Ladegårdsmarken, se Bishopstoftens Landstingspladsen 55, 116
 Lassen, Anders, rådmand 138, 155
 Latinskolen, se katedralskolen de Lima, Jacob Isak og Samuel, diamanthandlere 267
 Lintrup, Søren, biskop 274
 Ll. Sct. Hans Gade 30f, 178, 307, se også Urnernes gård
 Ll. Sct. Mikkelsgade 13, 17, 27ff, 96, 99f, 117, 226, 231, 307, 310
 Ll. Sct. Peder Stræde 102, se også Pederstræde kvarteret
 Loldrup og -sø 99, 162, 177f
 Lund (Skåne) 20
 Lund domkirke 87
 Lusehøj 56, 174
 Lybert, Christian 131, 138, 155, 157f
 Lynderupgård 185, 215, 265
 Lyng, Jep 138, 158, 160
 Læsø 80, 150ff, 164, 184, 187f, 198, 276
 Løgum kloster 104
 Løvel kirke 52
- Mageløs 28, 235, 248, 297
 Majoner, Hans Jørgen, borgmester og købmand 245, 284, 299ff, 308
 Mammen 20ff
 Margrethe I 71, 121, 194
 Mariakloster 91, 93, 98, 178
 Mellem Muren 90
 Mellemristen 89
 Mencken, Allart, rådmand 284
 Mikkelsen, Knud, biskop (1451-1478) 183f, 186
 Mouridsdatter, Anne, se Gyldenstjerne, Anne Mouridsdatter
 Munk, Mogens 144, 202f, 215f
 Møgelkær 176f
 Møinichen, Christian og Else, cancellisekretær 320
 Mønsted 162
- Navntoft 173
 Nedergade, se Sct. Ibs Gade
 Niels, biskop 73ff, 79, 103, 110
 Niels, biskop 79
 Niels, klokkestøber 159ff
 Niels, konge 58
 Nielsdatter (Snedkers), Kirsten, troldkvinde 287
 Nonbo 253
 Nytorv 100f, 143, 225, 232, 235, 256, 268, 289, 326, 337, se også Svaneapoteket

- Nytorvgyde 231f, 235f, 333
 Nørre Sogns kirke, se Gråbrødre kirke
 Nørre Teglgård 237, 265
 Nørremarken 13, 177f, 236
 Nørremølle 175, 237
 Nørresø, se Viborg søerne
- Olavlius, Johannes, digter 280
 Oluf, konge 58
 Olufsen, Thorlav, biskop 123, 182
 Ostfeld, Anne 273
 Ostfeld, Peder, borgmester 262, 264, 286, 308
 Otto, junker 71
- Parsberg, Elisabeth 299
 Parsberg, Verner, landsdommer 338
 Paternosterkirken (Jerusalem) 79
 Peder, biskop 79
 Peder Posts Gyde 307
 Pedersen, Peder, sognepræst 248, 252, 264
 Pederstræde kvarteret 17ff, 28, 33f, 38f, 41ff, 52
 Poulsdatter, Mette, tjestepige 298f
- Ranch, Hieronymus Justesen, sognepræst og digter 255, 337f
 Rantzau, Johan, feltherre 205, 216ff
 Rantzau, Johan og familie, generalmajor 294, 296ff
 Reberbanen 30f, 91, 224
 Reenberg, Jens, rektor 280
 Reenberg, Tøger, landsdommer og digter 266
 Ribe domkirke 88
 Riddergade 27, 29, 33, 96, 99f, 116f, 226
 Rosenberg, Frans, biskop 273, 325
 Rosenkrantz, Christoffer 215
 Rosenstræde 33, 45
 Rybjerg kirke 50
 Rynkeby, Herman, biskop 182
 Rødning kirke 160
 Rådhuset, se Viborg rådhus
 Rådmandsenge (kær) 177, 238, 260
- Sadolin, Jørgen Jensen, magister 210f
 Sankt Budolfi kirke 98, 102, 212
 Sankt Budolfi kirke (Aalborg) 109
 Sankt Budolfi kloster 98, 104
 Sankt Hans hospital, se Johanniterkloster
 Sankt Hans kirke og kirkegård 37, 98, 100f, 108, 178, 198, 208, 212, 225f
- Sankt Hans kloster, se Johanniterkloster
 Sankt Hans port 30f, 223f
 Sankt Ibs kirke 97f, 108, 212
 Sankt Ibs port 31, 303
 Sankt Jørgens gård, se Sankt Mikkel's hospital
 Sankt Kjeld, se Kjeld
 Sankt Laurentii løkke 178
 Sankt Laurentius kapel 112
 Sankt Margrethes kirke, se Asmild kirke
 Sankt Mathias kirke og kirkegård 35, 37, 98, 101, 212, 225f
 Sankt Mathias port 31, 223ff, 256
 Sankt Mikkel's hospital 111, 174, 178, 191, 198f, 237
 Sankt Mikkel's kirke og kirkegård 29f, 35, 37, 49, 98, 102ff, 111, 212, 288
 Sankt Mikkel's port 31, 223ff
 Sankt Mogens kirke 18, 98, 175, 178, 212
 Sankt Mogens port 31, 223f, 263
 Sankt Mortens kirke og kirkegård 28, 98ff, 212, 226
 Sankt Nicolai kirke 98f, 212
 Sankt Peders kirke 95, 98, 102, 212
 Sankt Stefans kirke og kirkegård 98, 100, 117, 212
 Sankt Villads kirke 89, 98f, 212
 Saxo Grammaticus 57, 68
 Schive, Niels, rektor 280
 Sct. Ibs Gade 27, 29f, 33, 45, 47, 96f, 99, 108, 116, 178, 230, 275, 304
 Sct. Jørgens Vej 29, 102
 Sct. Knuds Vej 112
 Sct. Laurentii Vej 15, 112
 Sct. Mathias Gade 13f, 29, 33, 90, 94, 116f, 121, 231ff, 235, 293ff, 297ff, 304, 342
 Sct. Mogens Gade 13, 17, 30f, 33, 90, 99, 115ff, 119f, 141, 143, 231ff, 293, 304ff, se også Karnapgården
 Sct. Mogens Torv 223f
 Sct. Nicolai Gade 99, 115, 230
 Sehested, Frederik og familie, adelsmand 229
 Sehested, Malte og familie, lensmand 229
 Simonsen, Jasper, borgmester 229
 Skaber og -mølle 173
 Skaberris (Skaberkrat) 173f, 177
 Skadeland, Laurens 191
 Skadeland, Laurids 195
 Skals å 186
- Skeel, Albert, adelsmand 259
 Skeel, Christen, stiftamtmand 268, 316f
 Skeel, Mogens, stiftamtmand 289f
 Skeel, Niels, adelsmand 132f
 Skindersbro 23f, 250f
 Skive Marked 222
 Skjønning, Jakob, biskop 208, 220, 228
 Skolebakken 99, 226
 Skoleristen 89
 Skolestræde 89, 94, 277f
 Skottenborg 91, 237
 Skovgaard, Anders, ærkedegn 213, 220
 Skovsgård 253, 318
 Skram, Jørgen, landsdommer 229
 Skriver, Claus Christensen, se Christensen, Claus
 Skrædder, Oluf, borgmester 150, 218
 Skytte, Christen 234
 Slusen 102
 Sortebrødre kirke, se Søndre sogns kirke
 Sortebrødre Kirkestræde 28, 117
 Sortebrødre kloster (Dominikanerklostret) 98, 104, 133, 162, 190, 227f, 230
 Sortebrødre skole 276
 Spæretoften 225
 Spedalskhedshospitalet, se Sankt Mikkel's hospital
 Spøttrup 185ff, 202, 216
 St. Sct. Hans Gade 30, 101, 122, 307, se også Urnernes gård
 St. Sct. Mikkel's Gade 100f, 117, 121, 226, 231, 276, 294f, 304, 310
 St. Sct. Peder Stræde 27ff, 102, 231, 299, 307, se også Pederstræde kvarteret
 Stallknecht, Claus, bygmester 116, 231
 Storvorde 184, 218
 Strozzi, Camillo, greve 235, 248
 Stub, Peder, borgmester 205
 Stænderhuset, se Viborg stænderhus
 Svaneapoteket (Nytorv 3) 121f, 236
 Svartgol, møntmester 66f
 Svend, biskop 75, 78f
 Svend Estridsen 72, 91
 Svend Grathe 29, 68f
 Svensen, Eskild, korsfarer 78f
 Sønder Teglgård 12, 14, 20, 23, 237
 Søndermarken 14f, 175ff, 236
 Søndermølle 29, 31f, 173f
 Sønder sø, se Viborg søerne

- Søndersø bydelen 19, 24, 27ff, 31ff, 36-53
 Søndre Sogns kirke (Sortebrødre kirke) 99, 104ff, 153, 212, 227, 273
 Sørensen, Peder, borgmester 249f
- Tacitus 58
 Tapdrup kirke 50, 253, 318
 Taphede 71
 Tausen, Hans, præst og reformator 200, 205ff
 Testrup kirke 229
 Testrup, Christen Sørensen, historiskriver 250, 331
 Thøgersen, Peder, biskop 271, 278
 Tjele kirke 229
 Tjeleris 184, 195
 Torstensson, Lennart, feltmarskal 251
 Trangtrappen 89
 Trankebar 273
 Trinitatis kirke, se Drottens kirke
 Troels, biskop 79
 Tårupgård 240
- Ugelriis, Christen, købmand 244, 308
 Ulfeldt, Corfitz, viceadmiral 253
 Urnernes gård 224, 234
- Valdemar Atterdag 58, 71
 Valdemar den Store 29, 58, 69
 Valdemar Sejr 63, 79ff
 Vedsø 173ff, 237
 Vestergade 231
 Vestervig kloster og marked 147f, 154f, 229
 Viborg bispegård (1440-1529) (tidl. Mariakloster) 90, 93, 130, 163, 230
 Viborg bispegård (1558-...) (tidl. kantorsresidens) 92, 230f, 244, 302
 Viborg bys rettersted 287, 340
 Viborg domhus (1552-1576) (tidl. Johanniter klosterkirke) 116, 229
 Viborg domhus (1576-1873) (tidl. Mariakloster og bispegård) 93, 229, se også Adelens møde- og festsal
 Viborg domkirke 18, 31, 37, 50, 70, 72-93, 95, 133f, 164f, 179, 193ff, 212f, 229f, 302
 Viborg domprovstegård 100, 114f, 118, 132f, 299
 Viborg gråbrødre landdistrikt 178
 Viborg katedralskole 90, 94, 133, 197f
 Viborg krat 12, 177
 Viborg rådhus 90, 115ff, 303
 Viborg stænderhus (1834-1873) (tidl. Mariakloster og bispegård) 93
 Viborg søerne 28f, 31f, 70, 174ff, 330
- Viffert, Christence 319
 Villadsen, Peder, biskop 273, 280
 Vinderslev kirke 50
 Vingaard, Hans, bogtrykker 210f
 Vinkel kirke 50, 249
 Vint mølle og -sø 173ff, 237, 260, 265
 Virksund
 Vitskøl kloster 50, 80, 104
 Volden 30
 Vor Frue Kirkestræde 90
 Vorde kirke 185, 228
 Vosgård 186f
 von Wallenstein, W A E, general 247
- Wandal, Hans, biskop 271
 Wildhagen, Caspar, biskop 274
 Worm, Jacob, præst 273, 337
 Wrangel, Helmuth, oberst 251
- Ælnoth 54f, 68
- Ø. Bjerregrav kirke 50
 Øm kloster 80, 104
 Ørslevkloster 52
 Øster Teglgård 237
 Østre Adelgade 29, 99, 116
- Ålum kirke 5
 Aars, Niels Jensen, rektor 280